К. Ф. Шульжук

Синтаксис української мови

Підручник

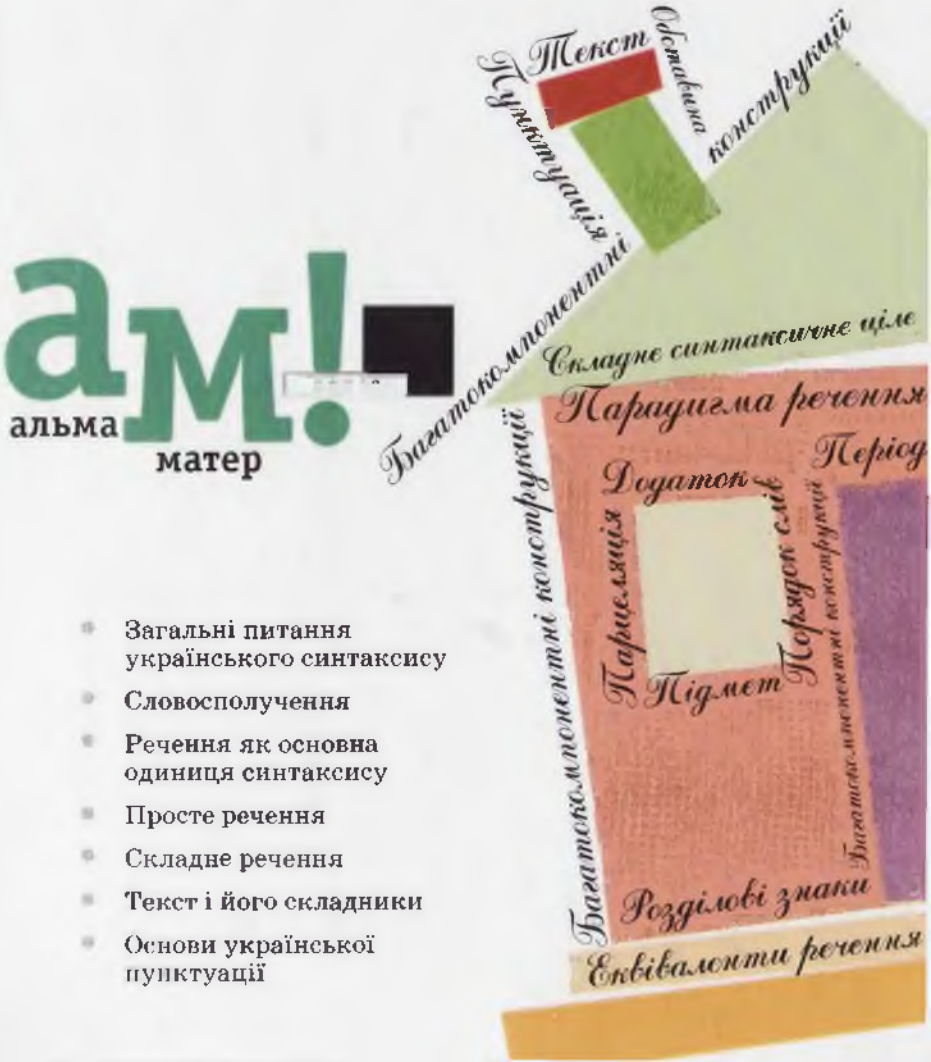

альма матер

- Загальні питання українського синтаксису
- Словосполучення
- Речення як основна одиниця синтаксису
- Просте речення
- Складне речення
- Текст і його складники
- Основи української пунктуації

Серія заснована
в 1999 році

альма матер

К. Ф. Шульжук

Синтаксис української мови

Підручник

Київ
Видавничий центр «Академія»
2004

ББК 81.2-2
Ш 95

**Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів**
(Лист № 1/11—850 від 01.03.2004 р.)

У підручнику розкрито сутність, предмет, категорії українського синтаксису, його зв'язок із морфологією. З урахуванням сучасного стану мовознавчої науки системно проаналізовано словосполучення, члени речення, семантико-синтаксичну структуру простого речення, складне речення, складні форми синтаксичної організації мовлення, основи української пунктуації.

Вміщено запитання і завдання, які сприятимуть осмисленню багатьох аспектів курсу, а також короткий словник лінгвістичних термінів.

Для студентів вищих навчальних закладів, учителів-філологів.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор *А. П. Загнітко;*
доктор філологічних наук, професор *Н. Л. Іваницька*

ISBN 966-580-173-2

© К. Ф. Шульжук, 2004
© ВЦ «Академія», оригінал-макет, 2004

Зміст

1. Загальні питання українського синтаксису	Предмет синтаксису	7
	Типи синтаксичних одиниць	9
	Елементарні і неелементарні синтаксичні одиниці-конструкції	11
	Синтаксичні зв'язки у словосполученні і реченні	16
	Засоби вираження синтаксичних зв'язків	18
	Типи і форми синтаксичних зв'язків	19
	Семантико-синтаксичні відношення	26
	Синтаксичні одиниці як одиниці мови і мовлення	27
	Зв'язок синтаксису з лексикою і морфологією	28
2. Словосполучення	Словосполучення як некомунікативна синтаксична одиниця	31
	Типи синтаксичного зв'язку в підрядних і сурядних словосполученнях	33
	Типи синтаксичних словосполучень за будовою	38
	Типи підрядних словосполучень за морфологічним вираженням головного слова	40
	Семантико-синтаксичні відношення у словосполученні	41
3. Речення як основна одиниця синтаксису	Речення і його основні ознаки	43
	Речення і судження	47
	Аспекти вивчення речення	48
	Парадигма речення	55

Просте і складне речення 59
Типи речень за метою висловлювання та експресією 60
Стверджувальні і заперечні речення 63
Формально-синтаксична типологія простого речення 64

4. Просте речення

4.1. Головні члени речення
Загальна характеристика головних членів речення 67
Підмет і його типи 69
Присудок і його типи 73
4.2. Другорядні члени речення 84
Загальна характеристика другорядних членів речення 85
Додаток 87
Означення 95
Обставина 100
Парцельовані другорядні члени речення 108
Сучасні підходи до класифікації другорядних членів речення 110
4.3. Односкладні речення
Проблема односкладного речення у сучасному мовознавстві 112
Односкладні означено-особові речення 114
Односкладні неозначено-особові речення 116
Односкладні узагальнено-особові речення 118
Безособові речення 120
Односкладні інфінітивні речення 126
Номінативні речення 128
4.4. Неповні речення
Неповні речення в системі синтаксичних одиниць 132
Типи неповних речень 134
4.5. Еквіваленти речення
Слова-речення 138
Незакінчені речення 144
Звертання-речення 146
4.6. Прості ускладнені речення
Особливості простого ускладненого речення 150
Речення з однорідними членами 152
Речення з відокремленими другорядними членами 160

Речення зі вставними і вставленими компонентами 166
Речення зі звертаннями 171
Порядок слів у простому реченні 176

4.7. Семантико-синтаксична структура простого речення

Проблеми дослідження семантичної структури речення 182
Семантико-синтаксична структура речення 184
Семантично елементарні прості речення 187
Семантично неелементарні прості речення 190
Типи синтаксем у простому реченні 193

5. Складне речення

5.1. Типологія складного речення

Проблеми дослідження складного речення 206
Складне речення як синтаксична одиниця 209
Засоби зв'язку частин складного речення 209
Формально-синтаксична структура складного речення 213
Семантико-синтаксична структура складного речення і її взаємозв'язок з формально-синтаксичною структурою 216
Комунікативна організація складного речення 220
Класифікація складних речень 222
Складне речення і об'єднання речень 228

5.2. Складносурядні речення

Загальна характеристика складносурядних речень 231
Складносурядні елементарні речення 233
Складносурядні багатокомпонентні конструкції 244

5.3. Складнопідрядні елементарні речення

Розвиток учення про складнопідрядні речення 249
Структурні особливості складнопідрядних речень 251
Класифікації складнопідрядних речень 254
Семантико-структурні типи складнопідрядних речень 263

	5.4. Складнопідрядні багатокомпонентні речення	
	Загальна характеристика складнопідрядних багатокомпонентних речень	302
	Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю	304
	Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю	311
	Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю	318
	Контаміновані складнопідрядні багатокомпонентні речення	323
	5.5. Складні сполучникові речення з різними видами зв'язку	331
	Класифікація складних сполучникових речень із сурядним і підрядним зв'язками	332
	Складні речення із сурядністю і підрядністю	333
	Складні речення з підрядністю і сурядністю	339
	5.6. Складні безсполучникові речення	343
	Проблема статусу складних безсполучникових речень	344
	Складні безсполучникові елементарні речення	346
	Складні безсполучникові багатокомпонентні речення	353
	Складні сполучниково-безсполучникові речення	357
	Період як синтаксична структура	362
	Конструкції з чужим мовленням	364
6. Текст і його складники	Сутність тексту і його особливості	371
	Складне синтаксичне ціле	373
7. Основи української пунктуації	Сутність пунктуації. Розвиток української пунктуації	377
	Принципи української пунктуації	378
	Система розділових знаків та їх основні функції	381
	Особливості пунктуації в текстах різного функціонального призначення	384
	Література	388
	Короткий термінологічний словник	397

1.

Загальні питання українського синтаксису

Синтаксис є одним із розділів курсу сучасної української літературної мови. Основу його наукового вивчення закладено в працях вітчизняних мовознавців другої половини XIX ст. Нинішні дослідження зосереджені на системі синтаксичних одиниць, їх структурі і семантиці, синтаксичних зв'язках і семантико-синтаксичних відношеннях. Різні підходи до вивчення синтаксису уможливили аналіз синтаксичних одиниць в усіх аспектах їх вияву.

Предмет синтаксису

У граматичній системі мови синтаксису належить центральне місце, оскільки у його сфері функціонують мовні одиниці, які забезпечують спілкування людей, безпосередньо співвідносячи повідомлюване з реальною дійсністю.

Синтаксис *(грец. syntaxis — побудова, поєднання, порядок) — розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.*

Термін «синтаксис» застосовують і щодо синтаксичної будови мови. *Синтаксис мови* — це сукупність наявних у мові закономірностей, що зумовлюють побудову та функціонування синтаксичних одиниць.

Предмет синтаксису у процесі розвитку науки про мову трактували по-різному, що пояснюється об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Серед об'єктивних чинників — природа синтаксичних одиниць і особливості їх функціонування, взаємовідношення між окремими аспектами цих одиниць та їх функцій, специфіка будови певної мови. Суб'єктивні чинники — це усвідомлення важливості дослідження відповідних синтаксичних явищ, ступінь зрілості науки, традиції історичного розвитку синтаксису. Стоїки (представники філософської школи епохи еллінізму) впровадили термін «синтаксис» ще в III ст. до н. е. Основним завданням синтаксису вони вважали вивчення логічного змісту висловлень. *Предметом синтаксису* в сучасному мовознавстві є система синтаксичних одиниць, їх структура і семантика, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення тощо.

Стосовно синтаксичних об'єктів немає єдиної думки. Сучасна наука синтаксичними одиницями найчастіше називає словосполучення, просте речення, складне речення, висловлення. Об'єктами синтаксису є також слово (лексема) і форма слова, однак їх розглядають не тільки синтаксис, а й лексика і морфологія; тому їх характеризують лише з погляду синтаксичних властивостей. Нерідко до синтаксичних одиниць відносять і складне синтаксичне ціле.

Останнім часом в українському мовознавстві набуває поширення вчення про три синтаксичні одиниці — *речення, словосполучення і мінімальну синтаксичну одиницю* (компонент речення або словосполучення). Оскільки мінімальні синтаксичні одиниці переважно є компонентами, що репрезентують найвищі морфологічні одиниці (частини мови та сукупність їх форм), то синтаксис у граматичній системі мови розглядають як вищий граматичний рівень, що перебуває над морфологічним.

У сучасному мовознавстві вивчення синтаксичних одиниць передбачає багатоаспектність підходів. Переважно досліджують три аспекти: формально-синтаксичний (враховує формальну будову синтаксичних одиниць), семантико-синтаксичний, або семантичний, (враховує взаємозв'язок формальної будови і значення синтаксичних одиниць) і комунікативний. Панівним є функціональний підхід до вивчення синтаксичних явищ. Він полягає у дослідженні об'єктивно-смислового змісту речення як відображення явищ позамовної дійсності, реалізується в концепціях американських мовознавців Чарльза Філлмора (нар. 1929),

Уолеса Чейфа (нар. 1927) та ін. Функціонально-синтаксична концепція Анатолія Мухіна орієнтована на виділення функціональної синтаксичної одиниці (синтаксеми) з урахуванням її диференційних семантико-синтаксичних ознак. Голландський лінгвіст Симон-Корнеліс Дік (нар. 1940) досліджує взаємовідношення функціонального і системного аспектів у синтаксисі, а чеський мовознавець Вілем Матезіус (1882—1945) — комунікативний аспект функціонального синтаксису. Він створив і вчення про актуальне членування речення.

В українському мовознавстві досліджують передусім формально-синтаксичний та семантико-синтаксичний аспекти, їх взаємодію. Найповніше ці аспекти з погляду функціонального синтаксису дослідив Іван Вихованець (нар. 1935). Він розглянув типи функціональних синтаксичних одиниць за формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними ознаками, синтаксичні одиниці у сфері мови і мовлення, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну структури речення.

Типи синтаксичних одиниць

В українській лінгвістиці виділяють три основні синтаксичні одиниці: речення, словосполучення і мінімальну синтаксичну одиницю.

Речення. Є предикативною (лат. praedicatum — сказане) одиницею, оскільки його зміст через модально-часові параметри (ірреальність, спонукальність, бажальність, теперішній, минулий, майбутній час) співвідноситься з дійсністю. Воно є основною і найбільшою синтаксичною одиницею в мовній системі, напр.: *Вийшла в поле руська сила, корогвами поле вкрила* (І. Франко); *Хто вам сказав, що я слабка, що я корюся долі?* (Леся Українка); *Поминули літа. Зацвітає Шевченкова круча* (А. Малишко); *Тоді, схилившись наді мною, сиділа ніжна Мавка цілу ніч* (П. Воронько).

Словосполучення. Непредикативна синтаксична одиниця, яка лише в складі речення як одиниці повідомлення є його компонентом.

Речення (як предикативна одиниця) і словосполучення (як непредикативна одиниця) різняться кількісним складом компонентів (реченням може бути й одне слово), пор.:

Світає; Вечір; Тихо; слухати музику; сонячний ранок; батько і мати.

Мінімальна синтаксична одиниця. Функціонує лише в межах речення чи словосполучення, тобто є їхнім складником. Її виділяють з урахуванням синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних (смислових) відношень. У формально-синтаксичній структурі простого речення мінімальними одиницями є члени речення, у семантико-синтаксичній — синтаксеми. Члени речення виділяють на основі синтаксичних зв'язків, а синтаксеми — на основі семантико-синтаксичних відношень.

Синтаксичні одиниці перебувають в ієрархічних зв'язках. Вершиною цієї ієрархії є речення, якому підпорядковані словосполучення і мінімальна синтаксична одиниця.

Відмінності між синтаксичними одиницями зумовлені передусім граматично, оскільки за змістом вони можуть бути лексично тотожними, пор.: *Упорядковували землю* (речення) — *упорядковування землі* (словосполучення) — *землевпорядкування* (мінімальна синтаксична одиниця, наприклад, у реченні *У селищі здійснювались роботи із землевпорядкування*). Найбільшою мірою така співвідносність виявляється в простому і складному реченнях, меншою мірою — у словосполученні і реченні, напр.: *вечірня прогулянка до міста* (словосполучення) — *Увечері прогулювались до міста* (просте речення) — *Коли настав вечір, прогулювались до міста* (складне речення). У наведених прикладах різні синтаксичні одиниці називають ту саму подію і диференціюються лише за граматичними відмінностями.

Синтаксичні одиниці мають лексичні (мовленнєві, індивідуальні) і граматичні (мовні, загальні) значення.

Розглянемо два ряди словосполучень: 1) *сонячний ранок, високий будинок, зелена трава;* 2) *писати листа, читати книгу, бачити море.* Кожне з наведених словосполучень має своє лексичне значення, що зумовлене лексичними значеннями слів, які його утворюють. Окрім того, обидва ряди словосполучень різняться граматичним значенням: предмет і його ознака (перший ряд), дія і предмет, на який вона переходить (другий ряд). Речення *Робітники працюють, Учні вчаться,* відрізняючись індивідуальним змістом, мають спільне граматичне значення — «суб'єкт і його діяльність».

Отже, синтаксична семантика — це типова семантика, спільне значення синтаксичних одиниць однакової будови.

Елементарні і неелементарні синтаксичні одиниці-конструкції

До синтаксичних одиниць-конструкцій належать речення і словосполучення. Мінімальна синтаксична одиниця є складником речення або словосполучення.

З огляду на будову розрізняють *елементарні* і *неелементарні одиниці-конструкції*. У формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному аспектах вони частково збігаються. Водночас семантично неелементарні конструкції охоплюють ширше коло синтаксичних одиниць.

Визначаючи елементарні/неелементарні речення і словосполучення, вчені, як правило, беруть за основу кількісний критерій, хоча поняття елементарності/неелементарності трактують по-різному. Це пов'язано насамперед із розбіжністю у термінології, з різним окресленням об'єкта дослідження (тільки підрядні словосполучення; підрядні і сурядні словосполучення; підрядні, сурядні і предикативні словосполучення).

Згідно з кількісним критерієм елементарні словосполучення називають простими, неелементарні — складними (рідше — ускладненими), оскільки переважна більшість простих словосполучень складається з двох повнозначних слів, складних — із трьох і більше.

Елементарні словосполучення досліджено достатньою мірою, а неелементарні описано лише фрагментарно. Спробу системного аналізу складних словосполучень здійснив український лінгвіст Григорій Удовиченко (1917), який обмежився мінімальними (трикомпонентними) складними словосполученнями. Труднощі дослідження неелементарних словосполучень зумовлені різним розумінням природи словосполучення. Так, Олександр Мельничук (1921—1997), який визначає сурядні, підрядні і предикативні словосполучення, як словосполучення розглядає і цілі прості речення. Однак, на наш погляд, має рацію І. Вихованець, який вважає словосполучення підпорядкованою реченню синтаксичною одиницею. Елементарні словосполучення будуються за певною структурною схемою, в якій поєднуються два повнозначні слова. Неелементарні (ускладнені) словосполучення є комбінаціями елементарних словосполучень на основі сурядного і підрядного зв'язків.

Елементарні/неелементарні конструкції співвідносні, але не завжди тотожні у формально-синтаксичному і семан-

тико-синтаксичному аспектах з непоширеними/поширеними, неускладненими/ускладненими простими реченнями.

З формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного погляду елементарне просте речення відповідає непоширеному простому реченню, оскільки лише головні члени речення є необхідними компонентами структурної схеми, напр.: *Дзвенить вода* (Є. Маланюк); *Ліхтарі миготять* (Г. Чупринка); *Люди — прекрасні* (В. Симоненко); *Грюкіт. Стукіт. Дзвони. Скрипи* (Г. Чупринка).

Поширені речення мають у своєму складі, крім головних, другорядні члени, які не є необхідними компонентами структурної схеми, напр.: *Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба* (Петро Панч); *Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки* (Леся Українка); *Треба твердо нам в бою стояти* (І. Франко); *Богдана любили на факультеті* (О. Гончар). Трактування таких конструкцій у формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному аспектах збігається лише частково.

У семантико-синтаксичному аспекті елементарні прості речення, компоненти яких зумовлені семантико-синтаксичною валентністю (лат. valentia — сила) предиката (головна синтаксема, що відповідає присудкові), є елементарними поширеними реченнями, в яких, крім головних членів, функціонують і другорядні. Отже, ці конструкції і з формально-синтаксичного погляду відповідають елементарним поширеним реченням.

Поширення таких елементарних речень відбувається за рахунок іменникових компонентів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю (здатністю визначати кількість залежних словоформ) предиката. За валентними можливостями предиката виділяють трикомпонентні — семикомпонентні елементарні поширені речення, а однокомпонентні — двокомпонентні відповідають звичайним непоширеним реченням. Найбільші валентні можливості мають дієслова *возити, везти, завезти, нести, носити, відносити, занести* та ін., напр.: *Хлопчик приніс із лугу квіти матері в кімнату; Екскурсанти приїхали з Рівного до Києва поїздом.*

Більшість залежних від предиката іменників (другорядних членів) перебувають у правобічній щодо предиката позиції; у лівобічній перебуває суб'єкт. Елементарні поширені односкладні речення мають значно менші валентні можливості і обмежуються переважно одним-двома керованими іменниками в ролі другорядних членів як у право-

бічній, так і в лівобічній позиції, напр.: *Туристам видно море; Матері було сумно.*

З формально-синтаксичного погляду неелементарними (ускладненими) вважають речення, в яких функціонують однорідні члени речення, відокремлені другорядні члени, вставні і вставлені конструкції, звертання. Елементарними (неускладненими) є конструкції з наявними другорядними членами речення (додатками, означеннями, обставинами), що не є однорідними та відокремленими, напр.: *Везе Марко Катерині сукна дорогого* (Т. Шевченко); *Од усього цього місця віяло дикою могутньою красою* (Б. Грінченко); *Трава пожовкла від посухи* (Є. Маланюк); *Садок ріс на волі в глибокій долині* (І. Нечуй-Левицький).

З погляду семантико-синтаксичного, як і формально-синтаксичного, неелементарними (ускладненими) є речення з однорідними, відокремленими другорядними членами, вставними і вставленими конструкціями, звертаннями. Водночас до неелементарних (ускладнених) речень належать і такі, в яких наявні вторинні предикатні і субстанціальні синтаксеми прислівного та детермінантного характеру. Такі синтаксеми є похідними, вони витворилися з елементарних простих речень. Тому багато речень, що з формально-синтаксичного погляду є простими неускладненими, у семантико-синтаксичному плані є простими ускладненими, що утворилися внаслідок трансформації складних реченнєвих структур.

Найбільшу групу семантично ускладнених речень становлять речення з детермінантними (лат. determinans — який визначає, обмежує) членами, що стосуються граматичного центру речення і виражають обставинні значення, напр.: *Хлопець прокинувся від вибуху; Туристи запізнилися через дощ; Всупереч прогнозам ішли дощі; На випадок негоди зупинимось у лісі.*

Поширеними також є прості ускладнені речення з нейтралізованими предикатами в атрибутивній (означальній) позиції. Наголошуючи на тому, що атрибутивні (означальні) відношення ґрунтуються на перебудові базових (елементарних) речень і що глибина перебудови конструкції буває різною, І. Вихованець зазначає: «Найпростішим перетворенням компонента у морфологізований прикметник є трансформація семантичного предиката з формально-синтаксичної позиції присудка (аналітичного або синтетичного дієслова) і набуття предикатом проміжної між семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними функціями функції атрибута, пор.: *Дівчина була струнка → Струнка*

дівчина усміхалася до нас». Порівняймо: *Від заходу насувалася чорна хмара* (М. Коцюбинський); *Море зазирає у темні ущелини* (П. Загребельний); *Худорлявий високий хлопець у сірому сукняному костюмі переправився через Дніпро вузьким просмоленим човном* (П. Загребельний).

Існують різні підходи і до питання елементарності (неускладненості) та неелементарності (ускладненості) на рівні складного речення. Деякі чеські й словацькі мовознавці (Л. Двонч, Й. Грбачек, Я. Бауер) вважають ускладненими лише речення з різними типами синтаксичного зв'язку. На думку інших (словацький лінгвіст Ф. Кочіш), визначальним є кількісний критерій, тобто ускладненим є речення з трьох і більше предикативних одиниць.

В українському мовознавстві основну увагу приділяють дослідженню складних елементарних речень, які складаються з двох предикативних одиниць. Деякі мовознавці багатокомпонентні (неелементарні) речення подають лише як ілюстрації до речень мінімальної структури. Нерідко неелементарні речення розглядають лише як своєрідні комбінації складних елементарних речень, у яких повторюються ті самі синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення.

Вихідними, базовими структурами в системі складного речення є елементарні речення, що складаються з двох предикативних одиниць.

З формально-синтаксичного погляду елементарними є двокомпонентні сполучникові (складносурядні і складнопідрядні) і безсполучникові конструкції незалежно від обсягу предикативних частин, наявності згорнутих пропозицій, напр.: *Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морю* (Леся Українка); *Затріщало, бризнуло росою гілля, і ним бійці почали маскувати машини* (М. Стельмах); *Благословенна праця рільника, що оре цілину в ясній надії* (М. Рильський).

Із семантико-синтаксичного погляду елементарними складними реченнями є лише ті, у яких відсутні звороти і синтаксеми, що можуть бути розгорнуті в речення. У складі предикативних одиниць можуть функціонувати лише субстанціальні синтаксеми (компоненти, що передають значення реальної предметності), зумовлені валентністю предиката, напр.: *Хто з злом не бореться, той людей не любить* (І. Франко); *Хтось сповістив, що йде поїзд* (М. Олійник); *Гув мотор, катер пінив носом хвилі* (Ю. Мушкетик).

Отже, лише незначна частина формально-синтаксичних елементарних речень є елементарними з погляду семантичного.

Щодо неелементарних (ускладнених, багатокомпонентних) складних речень основним має бути кількісний критерій, оскільки наявність ще хоча б однієї предикативної одиниці зумовлює появу невластивих елементарному складному реченню ознак.

Однак якщо в елементарних складних реченнях незалежно від синтаксичного зв'язку, його передбачуваності й обов'язковості реченнєвий характер очевидний, то структури з трьох і більше предикативних частин не завжди є реченнями. Передусім це стосується складносурядних речень відкритої структури та складних безсполучникових конструкцій з однорідними частинами, в яких виражаються семантичні відношення одночасності дій. Сполученнями речень є звичайно складносурядні конструкції з однаковими сполучниками, передусім єднальними (приєднувальними), напр.: *А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко); *А ранок вставав перед ним теплий і вітряний, а картоплі бігли до обрію, а сукня дівчини майоріла на вітрі все ближче й ближче* (Ю. Мушкетик). У вигляді складносурядного чи безсполучникового речення можуть оформлятися і ряди номінативних речень: *І дощ, і сніг, і віхола, і вітер* (Л. Костенко); *Невеличкий дворик, хати з квітниками під вікнами, садок* (М. Олійник). У таких конструкціях наявне своєрідне «нанизування» предикативних одиниць.

Складносурядні багатокомпонентні структури, в яких функціонують різні сполучники, характеризуються складнішими семантико-структурними зв'язками між частинами і є неелементарними реченнями. У них виділяють один зовнішній (провідний) і один чи більше внутрішніх рівнів членування. Порівняймо: *Бархани наблизились,* | *але на сірому фоні помітні були тільки короткі спалахи гарматних пострілів, а в долині біля озера теж з вогнем вибухали снаряди* (О. Десняк).

Неелементарними реченнями є складні безсполучникові конструкції, у яких поєднуються семантичні відношення однорідності та неоднорідності між частинами або ж наявні лише відношення семантичної неоднорідності, напр.: *Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі, лист квітці рвійно шелестить, траві струмок воркоче* (О. Олесь); *Маркові тільки не осягнути: скажи слово про нашу малоозброєність — враз тобі приточать зневір'я* (К. Гордієнко).

Центральним типом неелементарних складних конструкцій є складнопідрядні багатокомпонентні речення: з послідовною підрядністю, з неоднорідною та однорідною

супідрядністю, контаміновані утворення з різними комбінаціями послідовної підрядності та супідрядності. Тісніша структурно-семантична спаяність компонентів у цих реченнях, на відміну від інших типів неелементарних конструкцій, часто зумовлена передбачуваністю та обов'язковістю підрядних (оскільки переважають підрядні прислівні), напр.: *Хто не бачив тебе, рідний краю, той не знає, на що здатна і чим багата наша рідна природа* (М. Олійник); *Потім Красов розповів, що його відділення пройшло в розташування ворога і з'ясувало, що німці відступили, залишивши невеличкий заслін автоматників* (І. Багмут).

Складні конструкції з сурядністю і підрядністю, сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, як правило, є неелементарними реченнєвими утвореннями, зрідка (за наявності значної кількості предикативних одиниць) вони можуть бути сполученнями речень.

Складні неелементарні з формально-синтаксичного боку речення завжди є і семантично неелементарними, однак в останніх є чимало синтаксем, що засвідчують кількісну перевагу семантично елементарних простих речень над формально-синтаксичними.

Не до кінця з'ясоване питання елементарних та неелементарних мінімальних синтаксичних одиниць. У формально-синтаксичному аспекті елементарними є головні члени (простий підмет і простий дієслівний присудок) та другорядні члени, виражені одним повнозначним словом. До неелементарних відносять складений підмет, складений іменний і дієслівний присудки, складний (подвійний) присудок, другорядні члени, виражені словосполученням. Із семантико-синтаксичного погляду поняття елементарності/неелементарності пов'язане з наявністю/відсутністю в простому реченні вторинних предикатних і субстанціальних синтаксем.

Отже, елементарні/неелементарні словосполучення загалом є тотожними з формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного погляду. У простих і складних реченнях наявна лише часткова відповідність між елементарними/неелементарними конструкціями у формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному аспектах.

Синтаксичні зв'язки у словосполученні і реченні

Компоненти синтаксичних одиниць-конструкцій пов'язуються відповідним синтаксичним зв'язком і перебувають у змістових зв'язках — семантико-синтаксичних

відношеннях, формально репрезентованих синтаксичним зв'язком.

Синтаксичний зв'язок — формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), виражений відповідними мовними засобами.

Одиниці вищого і нижчого рангів по-різному поєднуються у словосполученні і реченні. Цей зв'язок буває однорівневим і різнорівневим. В *однорівневих структурах* він поєднує мінімальні синтаксичні одиниці, прості речення, складні речення. У *різнорівневих конструкціях* наявні різні комбінації поєднання синтаксичних одиниць: мінімальної синтаксичної одиниці і словосполучення, мінімальної синтаксичної одиниці і простого речення, простого речення і складного речення.

Мінімальні синтаксичні одиниці можуть поєднуватись у межах словосполучення і речення. Варіантів таких поєднань у словосполученні може бути декілька:

— поєднання опорного слова, яке в словосполученні може вживатись у будь-якій формі, і залежної форми слова, що завжди репрезентована однією граматичною формою, напр.: *співати (співаю, співаєш, співає, співаємо, співаєте, співають, співав, співав би...) пісню;*

— поєднання опорної і залежної форм слова, що вживаються в будь-якій формі, напр.: *весняний ранок, весняного ранку, весняним ранком* тощо;

— поєднання двох рівноправних компонентів у сурядному словосполученні: *брат і сестра, веселитись і радіти*;

— поєднання взаємозалежних головних членів — підмета і присудка: *Засне долина* (Т. Шевченко); *Минає літо* (Т. Шевченко).

У неелементарних словосполученнях мінімальна синтаксична одиниця поєднується з елементарним словосполученням: *високий дерев'яний будинок (високий + дерев'яний будинок), гарні польові квіти (гарні + польові квіти).*

У межах елементарних складних речень, переважно складносурядних і безсполучникових, а також і в деяких багатокомпонентних конструкціях поєднуються прості речення: *А навколо гречки вже все покошено, і біло-жовті присадкуваті ожереди двома велетенськими крижинами застигли на яскравій стерні* (Є. Гуцало); *Пташки замовкли, трави стихли, лише берези сколихнулись, та вітер золотим од дерева до дерева почав шпурляти, кружляючи червоне* (П. Тичина).

У складнопідрядних реченнях опорна прислівна мінімальна синтаксична одиниця в головній частині підпорядковує підрядну частину. У ролі опорної мінімальної синтаксичної одиниці виступають переважно іменники та дієслова: *Буря розчахнула стару, напівзасохлу акацію, що росла біля сіней* (В. Канівець); *Він розуміє, що ця байдужість страшніша за стогони й сльози* (М. Стельмах).

Складні неелементарні речення (сполучникові, безсполучникові, сполучниково-безсполучникові), що поділяються на рівні членування, на зовнішньому рівні можуть поєднувати прості й складні (елементарні і неелементарні), а також складні конструкції зі складними (вертикальною рискою показано зовнішній рівень членування): *І то нічого,* | *що чигали круки, що проминуло так багато літ* (Л. Костенко); *Я спробував повзти,* | *але кулі віялом лягли переді мною, і я знову припав до снігу* (І. Багмут); *Досвідченіші вояки метнулись до багатших осель,* | *а він повернув у напівзабуту вуличку, де під копитом сполоханим дзвоном розбивались і зітхали калюжки, де, взявшись за руки, стояли в зелених спідничках верби-підлітки, за вербами входила в марево чи сон хата-білянка, а за нею в рахманну землю вгрузало сонце* (М. Стельмах).

Отже, синтаксичні зв'язки у словосполученні, простому і складному реченнях певною мірою збігаються, хоча в кожній з названих одиниць виявляються специфічні особливості синтаксичного зв'язку. Тому слід диференціювати синтаксичні зв'язки на рівні словосполучення, простого і складного речення.

Засоби вираження синтаксичних зв'язків

В українській мові як мові аналітично-флективної будови з домінуванням флективних ознак існують такі засоби вираження синтаксичних зв'язків:

1) відмінкові закінчення іменників, флексії роду, числа і відмінка прикметників, закінчення особи, числа і роду дієслів, напр.: *Темна хмара озвалася громом гучним, освітилась огнем блискавиці* (Леся Українка); *З журбою радість обнялась...* (О. Олесь); *Ми завжди проїжджаєм це село. Ім'я у нього праслов'янське — Сувид* (Л. Костенко);

2) прийменники, що вживаються разом з непрямими відмінками іменників: *Синє й гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покришка. На небі не було хмариночки! На степу не було ні смужки туману* (І. Нечуй-Левиць-

кий); *Під вікнами школи зеленіли густі кущі* (Петро Панч);

3) сполучники і сполучні слова, що використовуються в складному й простому реченнях: *Я забуваю сумніви і сум* (Л. Костенко); *Уставай, моє сонечко, з темного лугу, бо тривожить минуле не раз і не двічі* (А. Малишко); *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі* (Леся Українка);

4) порядок слів, який в українській мові є допоміжним засобом вираження синтаксичних зв'язків, оскільки в багатьох випадках зміна порядку слів не веде до зміни синтаксичної ролі членів речення, а переважно позначається на змістових та стилістичних нюансах. Проте в деяких конструкціях порядок слів, виражаючи напрямок синтаксичного зв'язку між тотожними формами слів, диференціює підмет і присудок, підмет і додаток тощо, пор.: *Київ — столиця України; Столиця України — Київ; Весло зачепило плаття; Плаття зачепило весло;*

5) інтонація (на письмі позначається розділовими знаками), яка відіграє важливу роль у поділі речень на синтагми, встановленні фразового наголосу, визначенні типів складних безсполучникових речень та ін. Так, зокрема, інтонація впливає на трактування речення з тим самим лексичним складом як простого, ускладненого вставним реченням, або ж як складного безсполучникового з неоднорідними частинами, пор.: *Пам'ятаю, це трапилося влітку* (просте ускладнене); *Пам'ятаю: це трапилося влітку* (складне безсполучникове).

Отже, синтаксичні зв'язки у реченні виражаються кількома засобами. Це переважно стосується і словосполучення.

Типи і форми синтаксичних зв'язків

Згідно з функціональним підходом в україністиці останнім часом виділяють такі типи синтаксичних зв'язків:

— предикативний (у простому і частково в складному реченнях);

— підрядний (у словосполученні, простому і складному реченнях);

— сурядний (у словосполученні, складному і простому реченнях).

Диференційною ознакою розмежування типів синтаксичних зв'язків є напрямок синтаксичної залежності: двобічний (взаємозв'язок) властивий предикативному зв'язку, однобічний — підрядному, відсутність залежності — сурядному.

Отже, предикативний, підрядний і сурядний зв'язки перебувають в опозиції за ознаками взаємозалежності, односпрямованої залежності та відсутності залежності. Сурядний зв'язок засвідчує однофункціональність компонентів, підрядний і предикативний — різнофункціональність, пор.: *Де поділися ви, голосні слова, що без вас моя туга німа?* (Леся Українка); *Ось калина над рікою віти стелить по воді* (М. Познанська); *Люди в окопах в першу мить інстинктивно притислися до землі, але зараз же всі, мов по команді, висунули голови і почали напружено вдивлятися в небо* (Д. Ткач); *Замовкли струни, замовк голос мельника* (М. Стельмах).

Предикативний зв'язок — зв'язок між підметом і присудком, що формує структурну основу простого двоскладного речення.

Засобами вираження предикативного зв'язку є передусім форми слова (відмінок, рід, число), напр.: *Редактор не повернувся* (О. Гончар); *Ліворуч чорніло, погойдувалося чорне море свіжої ріллі, праворуч миготіла зелена, з рідкими золотими вкрапленнями осені посадка* (К. Пісоцький). У складному реченні з предикативною частиною в ролі підмета, де предикативний зв'язок є периферійним, він виражається сполучниками і сполучними словами, напр.: *Виявилося, що підривники неправильно з'єднали шнурами шпари* (Яків Баш); *Не поет, у кого думки не літають вільно в світі* (Леся Українка).

Предикативний зв'язок є основою двоскладних речень. В його утворенні беруть участь різнойменні категорії: визначальною категорією підмета є називний відмінок, а присудка — актуалізована особа.

У сучасному українському мовознавстві виділяють кілька ознак предикативного зв'язку, що вирізняють його з-поміж інших типів синтаксичних зв'язків:

1. Двобічність (взаємозалежність, взаємозв'язок підмета і присудка). Являє собою вершинну диференційну ознаку предикативного зв'язку, з якою пов'язані інші диференційні ознаки.

2. Передбачуваність (зумовлена властивостями обох головних членів речення). Присудок і підмет, підпорядковуючи один одного, перебувають у стосунках узгодження, пор.: *Хлопець сміється. Хлопець сміятиметься. Хлопець сміявся. Хлопці сміються. Хлопці сміятимуться. Хлопці сміялись.*

3. Обов'язковість (полягає в тому, що відповідні особові форми присудка вимагають підмета у формі називного відмінка).

4. Закритість (за одноразового застосування предикативного зв'язку) виявляється в тому, що він поєднує лише два компоненти, напр.: *І день і ніч лунає бій* (М. Нагнибіда); *Бджоли дзвонять на розгіллях срібних* (І. Вирган).

5. Координація (форма, або спосіб, предикативного зв'язку, особливістю якого є взаємозалежність, взаємозв'язок головних членів речення — підмета і присудка). Форма присудка вимагає підмета у формі називного відмінка, а форма присудка залежить від підмета у формах числа, роду та особи. І. Вихованець трактує залежність підмета від присудка як керування, а присудка від підмета — як узгодження. Цей зв'язок виявляється в простому двоскладному реченні, напр.: *Легенький вітер трави хилитає* (Л. Костенко); *Опівночі айстри в саду розцвіли* (О. Олесь); *Розвіялись раптом у небі хмари* (Ю. Збанацький). Отже, форма координації як спосіб предикативного зв'язку становить синтез узгодження, реалізованого залежністю присудка від підмета, і керування, зумовленого залежністю підмета від присудка.

Предикативний зв'язок є реченнєвотвірним зв'язком, що формує структуру простого двоскладного речення.

Підрядний зв'язок — синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від іншого в реченні чи словосполученні.

Цей зв'язок у словосполученні і простому реченні реалізується формами слова, а в складнопідрядному реченні засобами його вираження виступають сполучники і сполучні слова, напр.: *І все на світі треба пережити* (Л. Костенко); *Розтьохкався соловейко на калиноньці* (П. Грабовський); *Ще густіший морок виповняв глибокі чорториї, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я* (М. Коцюбинський).

Як зв'язок залежного і опорного компонентів, підрядний зв'язок реалізується в двох різновидах: прислівному і детермінантному. Деякі вчені виділяють ще опосередкований зв'язок.

1. Прислівний підрядний зв'язок. Він реалізується передусім у словосполученні і простому реченні як базових синтаксичних одиницях; у складному ж реченні — повторює схему прислівних поєднань, властивих простому реченню, напр.: *В небі затеплилися великі й яскраві південні зорі* (Ю. Смолич); *Але він того не помічав, як не помічав величної літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних* (М. Коцюбинський); *Десятикласники, затамувавши подих, слухали свого Василя*

Олександровича і дивувалися не тільки його знанням, його пам'яті, а й тій простоті і сердечності, з якою він розповідав їм про слово, про мову, про книгу, про велике могутнє море, яке називається літературою (І. Цюпа).

Прислівний зв'язок є тісним, передбачуваним, а в окремих випадках — обов'язковим.

2. Детермінантний підрядний зв'язок. Виявляється у простому реченні, в якому детермінантні члени речення (детермінанти) пов'язані з предикативним ядром, і в складнопідрядному реченні, в якому підрядні детермінантні частини, переважно обставинні, поєднуються з головною частиною, напр.: *Пливли ми ввечері лиманом* (Л. Костенко); *Коли вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнули два вогники і в ту ж мить зникли* (М. Коцюбинський). Цей зв'язок є слабким, оскільки залежний детермінантний компонент переважно не є необхідним і не зумовлюється семантико-граматичними особливостями опорного компонента.

3. Опосередкований підрядний зв'язок. Суть його полягає в тому, як зазначає А. Загнітко, «що приєднаний за його формою член речення підпорядковується опорному слову і через його посередництво співвідноситься здебільшого з предикативним ядром (зрідка одним членом речення), щодо якого й координуються семантико-синтаксичні функції опорного і залежного компонентів». Цей зв'язок не бере участі у формуванні будови простого речення. Його синтаксичними засобами є сполучники *або, тобто, а саме, зокрема*, порядок компонентів (постпозиція), пор.: *У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пітьмі* (М. Коцюбинський); *Ця невеличка робота носитиме назву «День у дорозі», тобто буде малювати подорожні картини від ранку аж до ночі* (Панас Мирний). У першому реченні опосередкованим підрядним зв'язком поєднані постпозитивний залежний компонент *на виднокрузі* та опорний компонент *у долині*. У другому — підрядна частина приєднується до головної сполучником *тобто*.

Мовознавці вказують на різну кількість диференційних ознак, властивих підрядному зв'язку. Однак найпереконливішою є думка І. Вихованця, який виокремлює сім ознак, що виявляються в словосполученні, простому і складному реченнях: односпрямованість зв'язку, однобічна залежність одного компонента від іншого; прислівний/детермінантний характер зв'язку; передбачуваність/непередбачуваність зв'язку; обов'язковість/необов'язковість зв'язку; сила

зв'язку; закритість зв'язку; узгодження, керування і прилягання як типові форми зв'язку.

1. Односпрямованість, однобічна залежність. Засвідчує напрям синтаксичної залежності від опорного до залежного компонента. Є визначальною диференційною ознакою підрядного зв'язку, що доповнюється іншими диференційними ознаками.

2. Прислівний/детермінантний характер зв'язку. Зумовлений семантичною чи формально-граматичною природою головного і залежного компонента. У простому реченні прислівний підрядний зв'язок може визначатися:

— семантико-синтаксичною валентністю опорного дієслова або його еквівалента, напр.: *Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки* (М. Коцюбинський); *Хай меле млин свою одвічну дерть* (Л. Костенко);

— граматичною формою опорного іменника щодо залежного прикметникового слова, напр.: *Вузенькою, кривою і брудною вуличкою провінціального міста південно-західного краю ми простували на військову рампу з співами та посвистом, немов на широку арену життя* (Ю. Смолич);

— препозицією чи постпозицією залежного слова, не зумовленого семантико-синтаксичною валентністю і поєднаного з опорним словом зв'язком прилягання, напр.: *Він ішов тепер прудко* (М. Коцюбинський); *Знову був Кочубеїв наказ приземлитись* (О. Гончар); *І вже дівчата в плахтах, у намисті вінки пускають за водою вниз* (Л. Костенко).

Речення з підрядним прислівним зв'язком є основою складнопідрядних прислівних речень, зокрема з підрядними означальними та з'ясувальними, напр.: *Ніч підіймалася з чорних глибин моря, тікаючи від сонця, яке туди потонуло* (В. Канівець); *Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою* (М. Коцюбинський).

Детермінантний підрядний зв'язок виявляється у складнопідрядних реченнях з підрядними обставинними, в яких підрядна частина стосується головної частини в цілому, напр.: *Краще було б поночі скрадатись додому, бо зараз мало не кожна оселя накидає на нього оком* (М. Стельмах); *Остап одступив од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи* (М. Коцюбинський). Прості речення з детермінантними другорядними членами утворилися із складнопідрядних речень внаслідок трансформації підрядної частини в член речення, пор.: *Гризуть вудила коні з нетерплячки* (Л. Костенко) ← *Гризуть вудила коні, бо нетерплячі; Зброю для миру кують ковалі* (М. Рильський) ← *Зброю кують ковалі, щоб був мир.*

3. Передбачуваність/непередбачуваність підрядного зв'язку. Зумовлюється опорними компонентами, які за умови передбачуваності визначають форму залежного компонента. Передбачуваний зв'язок у простому реченні наявний при членах речення (перехідних дієсловах), у складнопідрядних реченнях з підрядними прислівними, напр.: *Нам видно було, як вітер, виникаючи зненацька, рвучко куйовдить дерева над хуторами, наближаючись, жене куряву, зриває снопи з розкошланих полукіпків* (О. Гончар). Непередбачуваний підрядний зв'язок функціонує в простих реченнях з детермінантами та в складнопідрядних реченнях з підрядними детермінантними частинами, напр.: *Вранці забіг на хвилину до редакції Кочубей* (О. Гончар); *Вночі пагорб сяяв вогнями електрозварювання* (В. Тарнавський); *Він насторожливо, повільно і обережно прихилив дашком пелюшку, щоб дитя могло дихати й щоб його ніщо не турбувало* (Б. Харчук).

4. Обов'язковість/необов'язковість підрядного зв'язку. Полягає в необхідності заміщення відповідної синтаксичної позиції. У простому реченні це позиція прямого і в деяких випадках непрямого додатка, напр.: *Вирішуємо найперше поставити до відома Житецького* (О. Гончар); *Хлопець не дуже охоче відірвався од власних справ* (К. Пісоцький). Обов'язковим буває підрядний зв'язок і в частині складнопідрядних речень з підрядними прислівними, зокрема в більшості речень з підрядними з'ясувальними та в частині конструкцій з підрядними присубстантивно-означальними, напр.: *Всім хотілося на власні очі побачити, як злетить у повітря заклята скеля* (Яків Баш); *Макар Сірий пішов додому з таким настроєм, ніби тяжкий камінь поклали йому на груди* (А. Іщук). Необов'язковий підрядний зв'язок властивий складнопідрядним реченням з підрядними детермінантними частинами, частині складнопідрядних речень з підрядними прислівними (там він передбачуваний, але не обов'язковий), простим реченням з детермінантними членами.

5. Сила підрядного зв'язку, пов'язаного з диференційними ознаками передбачуваності/непередбачуваності, обов'язковості/необов'язковості, виявляється в тому, що найбільш сильним є зв'язок передбачуваний і обов'язковий (наприклад, у простому реченні з прямими додатками, у складнопідрядному реченні з підрядним з'ясувальним). Слабким є передбачуваний, але необов'язковий зв'язок (означення з означуваним словом, частини підрядних присубстантивно-означальних речень з головними). Ще слаб-

шим є детермінантний зв'язок, який переважно не передбачуваний і не обов'язковий.

6. Закритість підрядного зв'язку. Ця ознака засвідчує, що цим зв'язком за одноразового застосування можна поєднати лише два компоненти, напр.: *Дівчина слухає музику; Хлопцеві сумно; Настав спекотний липень; Брат швидко писав листа; Пасажири побачили, що наближається поїзд.*

7. Узгодження, керування, прилягання. Це типові форми підрядного зв'язку.

Специфічним синтаксичним зв'язком є сурядний, що реалізується в реченні та словосполученні.

Сурядний зв'язок — синтаксичний зв'язок, що поєднує граматично рівноправні компоненти в словосполученні, простому та складному реченні.

Сурядний зв'язок виражається за допомогою сурядних сполучників у простих реченнях з однорідними членами, в елементарних і багатокомпонентних складносурядних реченнях, у складних конструкціях із сурядністю і підрядністю, напр.: *І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс* (Л. Костенко); *Щодень приносив лагідніші подихи вітер, і зазеленіла на пагорбах земля* (М. Олійник); *Простір навкруги відкривався широкий, легкий, не захаращений хатами, бо розкидані вони були зрідка, | але цей простір був позбавлений саме того, чого зараз не вистачало Галатину, до чого він звик за все своє життя і від чого вже не міг відцуратись* (Є. Гуцало).

На відміну від предикативного і підрядного сурядний зв'язок не визначальний для виділення членів речення; він лише поширює просте речення однорідними членами. Базовим щодо простого речення з однорідними членами є складносурядне речення, в якому сурядний зв'язок виступає не через посередництво якогось третього компонента, як у простому реченні з однорідними членами, а безпосередньо.

Диференційними ознаками сурядного зв'язку в словосполученні і реченні є: рівноправність компонентів; відкритість/закритість зв'язку; незалежна координація як форма зв'язку.

1. Рівноправність сурядних компонентів. Найяскравіше виявляється у складносурядному реченні, в якому вона виражається сурядними сполучниками, напр.: *Обрій почала огортати все густіша і густіша темрява, і небо стало схожим на густо розведену у воді синьку* (Григорій Тютюнник); *Надвечір повернувся з навчання взвод, і тепла землянка наповнилась гамором* (І. Багмут); *Неви-*

разною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в корчмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд (М. Коцюбинський).

2. Відкритість/закритість сурядного зв'язку. Стосується кількості компонентів складносурядного речення, причому не лише тих, що наявні в елементарному складносурядному реченні, а й тих, що можуть розширити його структуру, утворити складносурядну багатокомпонентну конструкцію. Відкритий зв'язок властивий реченням із єднальними і розділовими сполучниками, закритий — реченням із зіставно-протиставними та градаційними сполучниками, напр.: *Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не говорилось* (М. Коцюбинський); *Михайлик і Леся згадували подробиці від'їзду батьків, а Шура більше відмовчувалась* (М. Олійник).

3. Незалежна координація пов'язана з рівноправністю компонентів, що поєднуються сурядним зв'язком, і реалізується сурядними сполучниками, які засвідчують цю рівноправність, напр.: *Хвилі скрізь коло нас коливались,* і *такі ми самотні обоє серед того простору здавались* (Леся Українка).

Деякі вчені виокремлюють ще недиференційований синтаксичний і подвійний синтаксичний зв'язок. Недиференційований синтаксичний зв'язок визначається в більшості безсполучникових складних речень, що традиційно трактуються як конструкції з неоднорідними частинами, пор.: *Літаки спустилися нижче — в повітрі завили бомби* (Д. Ткач); *Клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали у Євгена силу часу — на читання книжок залишалася тільки неділя* (В. Канівець). Подвійний синтаксичний зв'язок наявний у реченнях зі складним (подвійним) присудком, обидва компоненти якого перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку з підметом.

Отже, основними типами цих зв'язків є предикативний (у реченні), підрядний і сурядний (у словосполученні і реченні).

Семантико-синтаксичні відношення

На відміну від синтаксичних зв'язків, які спрямовані у внутрішню структуру речень і словосполучень, реалізують формально-граматичні відношення між компонентами конструкцій, семантико-синтаксичні орієнтовані на зовнішній вияв відношень між предметами та явищами позамовного світу. Синтаксичні зв'язки спрямовані від головного до залежного компонента, а семантико-синтаксичні

відношення — навпаки (окрім синтаксичних одиниць-конструкцій, поєднаних сурядним зв'язком). Тому синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення мають різнобічну спрямованість.

Семантико-синтаксичні відношення — відношення, що відображають стосунки предметів і явищ дійсності, вказують на значеннєві стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць.

У семантично простому елементарному реченні семантико-синтаксичні відношення спрямовані від предиката (передусім дієслівного) до непредикатних (субстанціальних) синтаксем. При цьому виділяють такі різновиди субстанціальних відношень:

— суб'єктні: *І наступило мовчання* (К. Пісоцький);

— об'єктні: *Крутило куряву* (В. Тарнавський);

— адресатні: *Про це я вам скажу відверто;*

— інструментальні: *Батько затарабанив ножем по столу* (В. Тарнавський); *Вранішнє сонце обливало його м'яким світом* (Панас Мирний);

— локативні: *Вона з гнівом кинула талон на підлогу і пішла до виходу* (Ю. Цюпа).

Первинними є семантико-синтаксичні відношення у складних реченнях, які є похідними в простих реченнях, напр.: *Хлопці прокинулись, бо гриміло → Хлопці прокинулись від грому; Коли настав вечір, ми вийшли на прогулянку → Увечері ми вийшли на прогулянку.*

У складних реченнях семантико-синтаксичні відношення встановлюються між предикативними одиницями і мають свою специфіку залежно від типу складного речення.

Синтаксичні одиниці як одиниці мови і мовлення

Одиниці синтаксису є одиницями не лише мовлення, а й мови. Кожне конкретне речення і словосполучення будується за певним зразком. Наприклад, словосполучення *слухає музику*, вжите в реченні *Композитор слухає музику*, складається з двох словоформ: форми третьої особи однини теперішнього часу дієслова *слухати* (головний компонент) і форми знахідного відмінка іменника *музика* (залежний компонент). Лексема (грец. lexis — слово, вислів) *слухати* в мовленні може використовуватися у різних формах: *слухати музику, слухай музику, слухаючи музику* тощо. Це є підставою для висновку, що вихідне сло-

восполучення *слухає музику* побудоване за правилом, яке передбачає, що словосполучення поєднує слово (лексему) *слухати*, яке може в цьому сполученні вживатися у будь-якій формі, і форму знахідного відмінка слова *музика*. Отже, за конкретним мовленнєвим поєднанням двох словоформ перебуває зразок поєднання слова (*слухати*) з певною формою (знахідного відмінка) іншого слова (*музику*).

Зіставивши словосполучення *слухати музику* з такими словосполученнями, як *бачити поле* (*луг, дитину, місто, річку*), можна зробити висновок, що такий зразок словосполучення властивий не тільки словам *слухати* і *музика*. За ним можна побудувати словосполучення з багатьох слів. Отже, за словосполученням з конкретним лексичним наповненням стоять абстраговані зразки, що є одиницями мови і в мовленні мають широкі можливості заповнення різними лексичними одиницями: *співати пісню, писати статтю, косити траву, копати криницю, любити природу, кохати дівчину, пам'ятати добро* та ін.

За всіма простими і складними реченнями теж закріплені абстраговані зразки (структурні схеми, моделі, формули речень).

Зв'язок синтаксису з лексикою і морфологією

При побудові синтаксичних одиниць вибір мовних засобів визначається інформацією, яку намагається представити мовець, причому її повнота значною мірою залежить від активного словникового запасу мовця (лексики).

Лексичні значення слів можуть виражати синтаксичні значення. Так, синтаксичне значення модальності виражається словами *треба, необхідно, можливо, доцільно* та ін., значення часу — словами з часовим значенням *сьогодні, вчора, завтра* тощо.

Залежно від лексичного наповнення однакова з формально-синтаксичного погляду схема репрезентує різні структурно-семантичні типи речень, напр.: *Співає* (двоскладне, неповне) і *Смеркає* (односкладне, повне).

При одному й тому ж головному компонентові лексико-граматичні значення словоформ можуть визначати їхню синтаксичну роль, напр.: *їхати із задоволенням* (обставина) — *їхати з товаришем* (додаток); *відкриття Ейнштейна* (означення) — *відкриття Америки* (додаток). Головні

слова різного лексичного значення також зумовлюють синтаксичну функцію залежної словоформи, пор.: *прийшов учитись* (обставина) — *мрія учитись* (означення).

Одним із засобів зв'язку компонентів частин простого і складного речення є лексичний повтор, напр.: *Не раз ми ходили в дорогу, не раз ми вертали до хати* (П. Грабовський).

Тісно пов'язаний синтаксис і з морфологією. Академік Віктор Виноградов (1895 —1969) зазначав: «Нема нічого в морфології, чого нема чи раніше не було в синтаксисі... Морфологічні форми — це відстояні синтаксичні форми». Тому однією з лінгвометодичних ідей шкільної практики є вивчення морфології на синтаксичній основі, а в процесі вивчення синтаксису увага звертається на морфологічні і лексико-морфологічні властивості синтаксичних одиниць.

У синтаксисі складається система частин мови, відбувається їх поділ на повнозначні й службові залежно від того, яку роль вони відіграють у реченні. Лексичні значення повнозначних слів — це основа лексичної семантики речення, оскільки вони виражають мовленнєвий зміст, який формує речення як засіб вираження і повідомлення конкретної думки, а у формуванні речення основну роль виконують службові слова (прийменники, сполучники, частки). Займенникам належить особливе місце в системі частин мови, вони замінюють повнозначні частини мови, тому для встановлення граматичної семантики синтаксичних одиниць використовуються займенникові питання: *хто? що? який? чий? котрий?* та ін.

Саме у синтаксичній структурі найпослідовніше виявляється синтез різноманітних вимірів функціонування мовних одиниць.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає сутність синтаксису як науки і як синтаксичної будови мови?
2. Розкрийте погляди мовознавців на об'єкти синтаксису.
3. Чому речення є центральною синтаксичною одиницею, а словосполучення і мінімальна синтаксична одиниця підпорядковані йому?
4. Назвіть аспекти вивчення синтаксису. У чому сутність функціонального синтаксису?
5. Які синтаксичні одиниці є конструкціями?
6. Розкрийте поняття елементарності/неелементарності синтаксичних одиниць.

7. Назвіть типи синтаксичного зв'язку в межах словосполучення, простого і складного речення.

8. У чому специфіка предикативного зв'язку? Назвіть його диференційні ознаки.

9. Охарактеризуйте різновиди підрядного зв'язку (прислівний, детермінантний, опосередкований). Назвіть його диференційні ознаки.

10. З'ясуйте специфіку сурядного зв'язку. Встановіть його диференційні ознаки.

11. Охарактеризуйте недиференційований та подвійний синтаксичний зв'язки.

12. У чому сутність семантико-синтаксичних відношень? Як вони пов'язані з синтаксичними зв'язками?

13. Які семантико-синтаксичні відношення є первинними, а які вторинними? Проілюструйте це на конкретних прикладах.

14. Як синтаксичні одиниці виявляються у сфері мови і сфері мовлення?

15. У чому виявляється зв'язок синтаксису з лексикою і морфологією?

2.
Словосполучення

Речення складається із слів і словосполучень, які, з одного боку, є лексичними одиницями, а з іншого — синтаксичними. Словосполучення формується в реченні як його складник. Будучи, як і речення, синтаксичною одиницею-конструкцією, воно є номінативною синтаксичною одиницею, яка входить у комунікативну систему лише через речення.

Словосполучення як некомунікативна синтаксична одиниця

У мовознавстві існували й існують різні погляди на основну синтаксичну одиницю. Дехто з учених основною одиницею синтаксису вважав словосполучення, трактуючи речення як закінчені словосполучення (російські мовознавці Пилип Фортунатов (1848—1914), Михайло Петерсон (1885—1962), Олександр Пєшковський (1878—1933)). Олексій Шахматов (1864—1920), розвиваючи погляди Олександра Потебні (1835—1891), встановив відмінність словосполучення від речення, якому властива предикативність. Віктор Виноградов (1895—1969), розмежовуючи предикативні й непредикативні словосполучення, зазначав: «Словосполучення тільки в складі речення і через речення входить у комунікативну систему категорій

мови, засобів спілкування. Але воно належить так само, як і слово, і до сфери «номінативних» засобів мови, засобів позначення. Воно так само, як і слово, є будівельним матеріалом, який використовується у процесі мовного спілкування. Речення — витвір із цього матеріалу, яке містить повідомлення про дійсність».

У сучасному українському мовознавстві наявні три підходи до встановлення об'єкта словосполучення. О. Мельничук виокремлює підрядні і сурядні словосполучення, причому до підрядних відносить субстантивно-вербальні, компоненти яких пов'язані предикативним зв'язком: *ліс шумить, дерево впало, роки пройшли; свято, що наближається.* І. Вихованець за характером синтаксичного зв'язку виділяє два типи словосполучень — підрядні і сурядні. Г. Удовиченко, Анатолій Загнітко (1954) вважають, що словосполученнями є лише такі поєднання слів, які пов'язуються підрядним прислівним синтаксичним зв'язком. Однак найобґрунтованішим є погляд І. Вихованця, який розглядає словосполучення як підпорядковану реченню синтаксичну одиницю, що вичленовується з речення; водночас воно може розглядатись і поза реченням.

***Словосполучення** — синтаксична конструкція, утворена з двох чи більше повнозначних слів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком.*

Словосполучення пов'язане з іншими синтаксичними одиницями (мінімальною синтаксичною одиницею і реченням), має з ними спільні й відмінні ознаки.

Словосполучення і слово. Обидві синтаксичні одиниці не є комунікативними одиницями і комунікативну функцію виконують лише у складі речення. І слово, і словосполучення виконують номінативну функцію, отже, позбавлені предикативності. Вони є будівельним матеріалом для речення. Відмінність між словом і словосполученням полягає в тому, що словосполучення складається як мінімум із двох повнозначних слів і є мінімальним контекстом для слова. Залежні слова в підрядних словосполученнях звужують обсяг позначуваного поняття, даючи йому точнішу назву.

Словосполучення і речення. Ці одиниці є синтаксичними одиницями-конструкціями, компоненти яких пов'язані синтаксичним зв'язком. Обидві одиниці позначають розширений факт дійсності.

Між словосполученням і реченням існують істотні відмінності:

а) словосполучення — номінативна одиниця, речення — комунікативна, тому словосполучення входить у комунікативну систему тільки через речення;

б) словосполучення характеризується інтонацією називання, а речення — повідомлення;

в) реченням може виступати й один повнозначний компонент, а словосполучення складається як мінімум із двох;

г) у реченні реалізуються три основні типи синтаксичного зв'язку — предикативний, підрядний і сурядний, у словосполученні — підрядний і сурядний.

Однак не всі сполучення слів у реченні є синтаксичними словосполученнями. Зокрема, не є словосполученнями предикативне ядро речення *(Ліс шумить, Робітники працюють, Трава зелена)*; аналітичні форми прикметників і дієслів *(більш значущий, буду писати)*; синтаксично нерозкладні конструкції і фразеологізми *(Кривий Ріг, Новий Буг, гарбуза дати, тримати камінь за пазухою)*.

Отже, синтаксичні словосполучення — це вільні словосполучення, що утворюються щоразу за новими моделями, членуються на окремі слова, які за необхідності завжди можна замінити іншими.

Типи синтаксичного зв'язку в підрядних і сурядних словосполученнях

Синтаксичний зв'язок є найважливішим чинником у визначенні об'єкта словосполучення. З-поміж трьох підходів до його визначення (підрядні, що включають предикативні, і сурядні словосполучення; підрядні і сурядні; підрядні) у сучасному українському мовознавстві утверджується погляд, згідно з яким виділяють підрядні і сурядні словосполучення.

Підрядні словосполучення. У них реалізуються всі форми підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання. У цих словосполученнях виділяють головний і залежний компоненти. Головний повнозначний компонент передбачає сполучуваність із залежним компонентом і має такі особливості:

— належність до певної частини мови;
— наявність відповідних граматичних категорій;
— морфемний склад;
— лексичну семантику.

Усе це формує лексико-граматичну характеристику слова. Дія першої властивості — належність до частини мови — завжди обов'язкова.

Щодо форм підрядного зв'язку в словосполученні існують різні підходи. Найпоширенішим є погляд, за яким виділяють три форми (способи) підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання.

Узгодження — спосіб підрядного зв'язку, за якого форми залежного компонента зумовлюються граматичними формами головного слова.

Головним словом у таких словосполученнях переважно є іменник, залежним — прикметник, який, маючи несамостійні категорії роду, числа і відмінка, зумовлені іменником, завжди вживається у формах опорного слова, напр.: *зелена трава, зеленої трави, зеленій траві, зелену траву, зеленою травою, зелені трави, зелених трав, зеленим травам, зеленими травами* тощо. Отже, форма залежного слова визначається формою головного.

Узгодження є найбільш граматикалізованим способом підрядного прислівного зв'язку, оскільки ґрунтується на граматичній формі головного слова. Саме опорне слово своїми закінченнями зумовлює відповідні закінчення залежного.

Розрізняють повне і неповне узгодження. Повним є узгодження в роді, числі й відмінку: *весняний ранок, осіння ніч, глибоке озеро*. У множині відсутнє узгодження в роді, тому таке узгодження неповне: *весняні ріки, осінні ночі, глибокі озера*. Це ж стосується узгодження кількісних числівників з іменниками лише у відмінку: *десятьма книгами, шістьом братам*.

По-різному мовознавці трактують зв'язок в іменниково-іменникових словосполученнях типу *місто Рівне, гори Карпати*. Дехто з них (І. Слинько, А. Загнітко) тлумачить цей зв'язок як окрему форму підрядного зв'язку — кореляцію, що виявляється в дублюванні одним іменником флексій іншого для реалізації апозитивних відношень — відношень між прикладкою і означуваним словом, що виражаються узгодженням у відмінку.

І все ж мають рацію ті мовознавці, які розглядають зв'язок між двома іменниками як узгодження. Причому в таких конструкціях залежний компонент узгоджується з опорним переважно лише у відмінку, тобто в словосполученнях *місто Київ* і *місто Черкаси* наявне узгодження тільки у відмінку, пор.: *міста Києва, міста Черкас, місту*

Київу, місту Черкасам. Збіг форм числа і роду не зумовлюється опорним словом (*місто Рівне, річка Стубла*), тому в цих формах узгодження відсутнє.

У ролі залежного компонента можуть виступати також займенникові прикметники, дієприкметники, порядкові прикметники (числівники), означено-кількісні числівники у формах родового, давального, орудного і місцевого відмінків: *моя книжка, твій зошит, виконана робота, перший учень, шести (шістьох) зошитів, шести (шістьом) зошитам, шістьма (шістьома) зошитами, у шести (шістьох) зошитах.*

Зв'язок узгодження є слабким підрядним зв'язком, бо він не зумовлюється лексичним значенням головного слова, хоча й передбачається ним.

Керування — спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово вимагає від залежного певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми.

Керування в українському мовознавстві трактується переважно як зв'язок, за якого головне слово вимагає від залежного певного відмінка (Л. Булаховський, Б. Кулик, А. Медушевський, О. Мельничук, І. Вихованець та ін.). Зокрема, І. Вихованець дає таке визначення керування: «Керування — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого опорне (головне) слово із значенням дії, процесу, стану тощо (або у широкому розумінні — із значенням власне-ознаки) вимагає залежного слова (переважно іменника) у певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі». Різні погляди на керування, особливо на розмежування зв'язків керування і прилягання, висловлюють русисти. На сучасне тлумачення підрядного зв'язку керування сильний вплив мають погляди О. Потебні, який зазначав: «Якщо ж доповнюване слово саме не вказує на відмінок доповнення, то про керування не може бути й мови».

Специфіка керування ґрунтується на лексико-граматичному значенні головного слова. При керуванні зв'язком справді керує комплекс лексико-граматичних властивостей слова.

Залежно від морфологічного класу опорного слова виокремлюють керування дієслівне, іменникове, прикметникове, прислівникове, числівникове.

Найбільшу групу словосполучень становлять такі, в яких опорним компонентом є дієслово. Залежними виступають відмінкові та прийменниково-відмінкові форми не-

прямих відмінків, напр.: *купити книгу, просити допомоги, усміхатися матері, захоплюватися спортом, відірватися від землі, доїхати до Києва, вірити в справедливість, знайомитися з письменником, сумніватися в успіху, влаштуватися лаборантом.*

Поширеним є зв'язок керування у словосполученнях з головним компонентом-іменником, причому значна частина таких іменників віддієслівного походження, напр.: *читання книги, допомога школі, захоплення музикою, відмова від премії, привітання з ювілеєм, мільйон гривень, половина шляху, розмова про друзів.*

Часто вживаними є прикметникові словосполучення, компоненти яких поєднуються зв'язком керування, напр.: *знайомий з поетом, повний води, хворий грипом, вірний присязі, відмінний від інших, зручний для праці.*

Периферійну позицію займає керування з головним компонентом-прислівником, напр.: *далеко від берега, швидше за всіх, більше року, весело хлопцеві.*

Кількісні числівники у формах називного і знахідного відмінків керують залежними іменниками, напр.: *п'ять братів, десять книг, двадцять сім студентів.* Однак числівники *два, три, чотири* та складені числівники, останніми компонентами яких є ці числівники, є залежними компонентами й узгоджуються з іменниками: *чотири студенти, двадцять два дуби, тридцять три листівки.*

За ступенем необхідності керованого слова для розкриття змісту головного переважно виділяють сильне і слабке керування. (Дехто з мовознавців диференціює їх на три різновиди: сильне, напівсильне та слабке.) При *сильному керуванні* наявність залежного слова зумовлюється семантикою головного. *Слабке керування* наявне тоді, коли зв'язок можливий, але не обов'язковий.

Найрельєфніше виявляється сильне дієслівне керування, коли головним словом виступає:

— перехідне дієслово: *вчити уроки, зустрічати товариша, написати листа, купити книгу;*

— префіксальне дієслово, префікс якого дублюється залежною прийменниково-відмінковою формою: *доїхати до берега, написати на дошці, заглянути за двері;*

— семантично недостатнє дієслово, що вимагає залежного компонента: *скаржитися на здоров'я, послати за сестрою.*

Крім того, головними компонентами при сильному керуванні можуть бути іменники, передусім віддієслівні,

предикативні прикметники, кількісні числівники, напр.: *читання газети, випуск книги, маса народу, більшість студентів, шматок хліба, здатний на подвиг, вісім працівників.* Залежні компоненти при сильному керуванні виражають об'єктні відношення.

Очевидно, доцільно визначати і *напівсильне керування*, оскільки справді трапляються випадки різної сили зв'язку правобічної залежної форми (носія об'єктної семантики) від опорного слова. В одному словосполученні може одночасно реалізуватися сильне, напівсильне і слабке корування, пор.: *привезти меблі сестрі машиною — привезти меблі* (сильне), *привезти сестрі* (напівсильне), *привезти машиною* (слабке). Часто слабке керування реалізується залежним компонентом із семантикою інструмента (орудний відмінок). Це так зване подвійне керування, один компонент якого перебуває в сильному зв'язку з опорним словом, інший — у слабкому: *писати листа олівцем, носити воду відром, копати колодязь трактором.*

Прилягання — спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм.

Цей зв'язок мовознавці трактують по-різному. В українському мовознавстві спочатку його тлумачили як такий, за яким залежні члени виражались незмінними формами: прислівниками, дієприслівниками, інфінітивами. Відмінкові та прийменниково-відмінкові форми звичайно розглядалися в межах керування. Отже, не викликає заперечень зв'язок прилягання, коли з головним компонентом поєднуються незмінні форми, напр.: *перебувати далеко, мрія навчатися, опинитися попереду, тихо слухаючи.*

Більшість сучасних мовознавців схиляється до того, що прилягають і відмінкові форми. Автори російської академічної граматики зауважують, що «відмінкове прилягання — це приєднання до повнозначного слова (будь-якої частини мови) відмінкової (без прийменника чи з прийменником) форми імені з означальним значенням: *приїхати п'ятого травня, прийти напередодні вечора, ложка з дерева, міст на Волзі, будиночок з двома віконцями, сірий у клітинку...*». Справді, відмінкові форми, не зумовлюючись головним словом, прилягають до нього.

При відмінковому прилягання переважають обставинно-означальні та власне обставинні відношення, напр.: *По садах вітри гасають* (С. Васильченко); *Як гарно колихалося перед роком наше жито, Маріє!* (О. Кобилян-

ська); *Щасливий та веселий обід був у Сивашевій хаті другого дня* (В. Грінченко); *Багряне сонце сутінню лісною у просвіт хмар показує кіно* (Л. Костенко); *Зашумить наді мною ліщина рідним співом лісів та гаїв* (П. Воронько).

Сурядні словосполучення. У них однофункціональні компоненти поєднуються сурядним зв'язком за допомогою єднальних *(день і ніч, веселий і жвавий, ні перший, ні другий)*, зіставно-протиставних *(не математика, а література, малий, але кмітливий)*, розділових *(сніг чи дощ, рано або пізно)* сполучників. Компоненти сурядних словосполучень можуть поєднуватись і безсполучниково: *сміятися, радіти; радість, успіх.* Пор.: *А дай жити, серцем **жити** і людей **любити*** (Т. Шевченко); *Спасибі вам, **двори** і **явори*** (Л. Костенко); *І за кожним тим сплеском яскравим серце **кидалось**, розпачем **билось**, **завмирало** в тяжкій боротьбі* (Леся Українка).

Отже, у підрядних словосполученнях реалізуються усі форми підрядного зв'язку: узгодження, керування, прилягання, а компоненти сурядних словосполучень поєднуються єднальними, зіставно-протиставними та розділовими сполучниками, а також безсполучниково.

Типи синтаксичних словосполучень за будовою

У сучасному мовознавстві використовують різні терміни стосовно будови словосполучень: прості — складні, прості — ускладнені, непоширені — поширені, елементарні — неелементарні словосполучення. Найприйнятнішими є терміни «просте словосполучення» і «складне словосполучення», паралельно з якими доцільно використовувати терміни «елементарне словосполучення», «неелементарне словосполучення».

Прості словосполучення. Переважно складаються з двох повнозначних слів, поєднаних підрядним чи сурядним зв'язком, напр.: *високий будинок, виконати завдання, десять днів, зошит учня, уважно слухати, брат і сестра, сміятись і радіти.* У таких словосполученнях синтаксичний зв'язок застосовується один раз.

Прості словосполучення можуть складатись із трьох і більше повнозначних слів. Вони включають синтаксично зв'язані словосполучення, що виступають одним із компонентів словосполучення: *дівчина з синіми очима, людина середнього віку.*

До простих належать словосполучення з компонентами фразеологізмами, напр.: *звичка пекти раки, жити душа в душу, любив тримати камінь за пазухою*, а також словосполучення, поширені компонентами, що на рівні речення є складеними присудками: *увечері почало дощити, тоді хотіли працювати.*

Отже, основним принципом для виділення простого словосполучення є принцип його неподільності на мінімальні зразки у тому разі, коли воно складається з трьох і більше слів.

Складні словосполучення. Утворені з трьох і більше повнозначних слів і можуть бути розкладені на кілька простих словосполучень. Найчастіше це такі поєднання:

— просте словосполучення і залежне від нього слово: *густий/дубовий ліс, глибоке/синє озеро, джерельна/цілюща вода;*

— головне слово і залежне від нього словосполучення: *достойний/кращої долі, читати/цікаву книгу, школа/верхової їзди.*

У складних словосполученнях з чотирьох і більше повнозначних слів можливі різні варіанти поєднання компонентів: *високий берег гірської річки, документальний роман з історії України, достовірні свідчення про епоху Київської Русі.* Поєднання компонентів сурядних словосполучень визначається характером сурядних сполучників: зіставно-протиставні та градаційні сполучники визначають межі поділу компонентів словосполучення, а єднальні й розділові стосуються здебільшого лише конкретного слова, напр.: *молодий і веселий,/але відповідальний; не математика,/але фізика й хімія.* Найчастіше ж вживаються сурядні словосполучення відкритої структури: *і дощ, і сніг, і вітер; зелені, сині й червоні; співають, танцюють, кричать.*

У складних словосполученнях нерідко поєднуються сурядні і підрядні словосполучення. При цьому базовими можуть бути як сурядні, так і підрядні конструкції, напр.: *спогади дідів і батьків, стогін моря і вітру* (базові підрядні словосполучення), *поезії і пісні поета, роздуми і спогади вчителя* (базові сурядні словосполучення).

Усі типи простих і складних словосполучень постійно реалізуються в мовленні, напр.: *Довгі роки самітного життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову* (М. Коцюбинський); *Справді, без тривоги не можна було слухати цієї*

молитви-плачу (С. Васильченко); *Заболочене місто мороз обернув у сірий камінь* (Петро Панч).

О. Мельничук поділяє словосполучення на конкретно-синтаксичні (конкретні) та абстрактно-синтаксичні (абстрактні). На *абстрактно-синтаксичному рівні* словосполучення розглядаються як найпростіші схеми синтаксичного зв'язку між словами, в т. ч. й при виділенні з конкретного речення, а на *конкретно-синтаксичному рівні* — в межах синтаксичної будови конкретних речень. Звичайно, поза синтаксичною структурою конкретного речення словосполучення доцільно розглядати у вихідних формах з опорою на початкову форму відповідної частини мови, напр.: *густий ліс, високе дерево, читати книгу, червоний від хвилювання, шість днів.*

Словосполучення, вичленувані з речення, є різноманітнішими з погляду своєї будови, зокрема ускладненості, ніж ті, що описуються поза синтаксичною структурою речення.

Типи підрядних словосполучень за морфологічним вираженням головного слова

Принципових розбіжностей у наявних класифікаціях підрядних словосполучень за опорною частиною мови нема. Деякі мовознавці об'єднують в іменні словосполучення всі, в яких опорним компонентом є іменні частини мови; інші диференціюють їх на іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові. О. Мельничук, беручи до уваги морфологічне вираження головного і залежного компонентів, установив 36 можливих варіантів простих словосполучень з урахуванням валентних можливостей шести повнозначних частин мови. При цьому охоплюються й предикативні сполуки (поєднання підмета з присудком), які більшість сучасних мовознавців виводять за межі словосполучень, оскільки вони становлять структурну основу речення.

Однак найдоцільніше виділяти типи словосполучень з огляду на морфологічну природу головного слова: іменникові *(смерекова хата, батьківський поріг, високі гори, безмежний степ)*; прикметникові *(достойний нагороди, червоний від хвилювання, усім відомий)*; числівникові *(двадцять днів, багато людей)*; займенникові *(хтось із нас, будь-хто із слухачів)*; дієслівні *(намалювати на дошці, слухаючи музику, говорити посміхаючись, читати вго-*

лює), прислівникові словосполучення (*далеко від батьківщини, тобі весело, гаряче в степу*).

Отже, кожна повнозначна частина мови може бути головним компонентом підрядного словосполучення.

Семантико-синтаксичні відношення у словосполученні

Між компонентами словосполучення наявні певні семантико-синтаксичні відношення, які є специфічними в сурядних і підрядних словосполученнях.

Сурядні словосполучення. Основними типами семантико-синтаксичних відношень у них є:

— єднальні (*батьки і діти; луги, поля і діброви; батько, товариш, порадник*);

— зіставно-протиставні (*не математика, а інформатика; холодний, зате приємний; легкий, проте надійний*);

— розділові (*то холодно, то гаряче; чи то радісний, чи то сумний; то радіє, то сумує*);

— градаційні (*не лише діти, але й внуки; не тільки талановитий, але й скромний; не тільки радить, але й допомагає*).

Ці відношення ґрунтуються на семантико-синтаксичних відношеннях складносурядного речення, є похідними від них.

Підрядні словосполучення. У їх межах виділяють три типи семантико-синтаксичних відношень: атрибутивні (означальні), субстанціальні, адвербіальні.

У словосполученнях з *атрибутивними відношеннями* головне слово називає предмет, а залежне — ознаку даного предмета. Залежним компонентом є передусім прикметник, займенник, дієприкметник, а також іменник у непрямому відмінку, інфінітив, прислівник, напр.: *дерев'яний будинок, моя книжка, виконане завдання, парк університету, мрія навчатися, футбол по-американськи.*

Субстанціальні відношення в простому елементарному реченні реалізуються як об'єктні та суб'єктні. При об'єктних відношеннях головне слово є віддієслівним іменником, співвідносним з перехідним дієсловом, що вимагає знахідного відмінка: *виховання дітей (виховувати дітей), оборона батьківщини (обороняти батьківщину).* Об'єктні відношення виявляються і в конструкціях із залежною формою родового відмінка при перехідних дієсловах, при поєднанні дієслова з інфінітивом: *просити працю-*

вати, запропонувати сісти. Ці відношення наявні також і в словосполученнях з головним словом прикметником і залежним іменником: *здібний до навчання, сильний духом.* Суб'єктні відношення зумовлені лексико-граматичною природою головного слова; залежна форма позначає суб'єкт дії, діяча: *ураган знищив — знищено ураганом, дощ розвіяв — розвіяно дощем.*

Адвербіальні (обставинні) відношення характеризують дію чи ознаку. Це часові, просторові, цільові, причинові та інші відношення, напр.: *прийти увечері, приїхати вранці, жити в місті, подарувати на згадку, не спати від хвилювання* і т. ін.

Отже, в сурядних і підрядних словосполученнях існують різні типи семантико-синтаксичних відношень.

Запитання. Завдання

1. З'ясуйте погляди на словосполучення як синтаксичну одиницю.
2. Обгрунтуйте зв'язки словосполучення зі словом та реченням.
3. Яка різниця між синтаксичними (вільними) і зв'язаними (фразеологічними) словосполученнями?
4. Охарактеризуйте синтаксичні зв'язки у словосполученні.
5. Висвітліть форми підрядного зв'язку в словосполученні: узгодження, керування, прилягання.
6. Які є типи синтаксичних словосполучень за будовою?
7. Охарактеризуйте типи підрядних словосполучень за морфологічним вираженням головного слова.
8. Розкрийте семантико-синтаксичні відношення у словосполученні.

3.

Речення як основна одиниця синтаксису

В ієрархії синтаксичних одиниць реченню належить центральне місце, оскільки воно безпосередньо формує повідомлення. Саме в реченні реалізуються найважливіші функції мови: комунікативна (мова як засіб спілкування) і пізнавальна (мова як знаряддя пізнання і відображення дійсності, вираження думки). Структурно-семантичні особливості синтаксичних одиниць теж виявляються в реченні.

Речення і його основні ознаки

У мовознавстві існують різні підходи до трактування речення як синтаксичної одиниці. Основними тенденціями, що засвідчують намагання дати визначення речення, є спроби:

– визначити речення з допомогою нелінгвістичних понять (логічних, логіко-психологічних);

- знайти власне лінгвістичні критерії кваліфікації речення.

Тому не випадково у лінгвістиці відомо до 600 визначень речення. Одним із найпопулярніших є визначення речення В. Виноградова. Він визначає речення як інтонаційно і граматично оформлену найменшу комунікативну оди-

ницю, що служить головним засобом формування, вираження думки, вольових почуттів і емоцій.

О. Мельничук тлумачить речення як «основну знакову одиницю мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку (лексичних, фразеологічних і синтаксичних) і відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування».

І. Вихованець при визначенні речення бере до уваги формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні, комунікативні, мовні та мовленнєві показники, що цілком закономірно з урахуванням різних аспектів вивчення речення.

Речення — мінімальна комунікативна одиниця, яка оформлена за законами певної мови і є відносно завершеною одиницею спілкування і вираження думки.

Більшість мовознавців як основну ознаку речення виділяє предикативність.

Предикативність — комплексна синтаксична категорія, що виражає співвіднесеність повідомлення з дійсністю і формує речення як комунікативну одиницю.

Реалізується вона у категоріях модальності і синтаксичного часу, які нерозривно пов'язані, тобто комплексність предикативності виявляється в єдності цих двох синтаксичних категорій. Предикативність як граматична категорія охоплює ті особливості речення, що репрезентують повідомлюване як реально здійснюване в теперішньому, минулому чи майбутньому часі або як ірреальне, тобто можливе, бажане тощо. Такі граматичні значення об'єднуються спільним значенням стосунку повідомлюваного до дійсності. Це спільне значення називають *модальністю*.

Значення модальності нерозривно пов'язане зі значенням часу. Ці категорії мають спеціальні мовні засоби для свого вираження: форми способу і часу, спеціальні частки тощо. Якщо реченням з реальною модальністю властива часова визначеність, чітко встановлений часовий план (теперішній, минулий, майбутній час), то реченням з ірреальною модальністю властива часова невизначеність, однак часовий план таких речень уточнюється в контексті. Таким чином, синтаксичний час може відповідати і не відповідати морфологічному; поняття синтаксичного часу ширше. Оскільки в українській мові широко використовуються не лише дієслівні, а й бездієслівні

речення, то дієслово не є єдиним виразником синтаксичного часу і способу, пор.: *Син щасливий — Син був щасливий — Син буде щасливий* (реальний час); *Син був би щасливий — Хай би син був щасливий! — Хай син буде щасливий!*

Значення часу та реальності/ірреальності є об'єктивно модальними значеннями, тобто *об'єктивною модальністю*, напр.: *Брат працює; Брат працював; Брат працюватиме; Хай би брат працював; Хай брат працює*. Водночас, крім загального значення модальності як відношення повідомлюваного до дійсності, речення може мати і значення ставлення мовця до повідомлюваного (використання модальних слів, модальних часток тощо). Таку модальність називають *суб'єктивною*, напр.: *Сестра, мабуть, приїде; Сестра, очевидно, приїде; Сестра, здається, приїде.*

О. Мельничук виділяє сім модальних значень, які різняться синтаксичними засобами: розповідності, бажальності, умовності, питальності, спонукальності, гіпотетичності, переповідності.

1. Розповідна модальність. Відповідає поняттю реальної модальності і є нейтральним типом. Реалізується в розповідних реченнях, і її нейтральність виявляється в тому, що загальний зміст висловлення стосовно явищ дійсності сприймається реальним, не ускладненим будь-якими умовами щодо можливості або неможливості конкретної дії. Це значення виражається дієсловами-присудками дійсного способу, проте дійсний спосіб використовується і в інших типах модальних значень. Модальне значення розповідності властиве усім структурним типам речень, напр.: *Осінь уже торкнулась лісу* (М. Стельмах); *На Лисій горі догоряє багаття нічне, і листя осіннє на Лисій горі догоряє* (В. Стус).

2. Бажальна модальність. Виражає бажання мовця стосовно здійснення висловлюваного. Синтаксичними засобами вираження бажальної модальності в сучасній українській мові є частки *б, би, аби, щоб, бодай, нехай, хай, хоча б, хоч би, якби, коли б* разом з умовним чи дійсним способом дієслова-присудка. В усному мовленні це значення виражається і відповідною інтонацією, напр.: *Коли б не було дощів* (М. Коцюбинський); *Хоч би швидше тії шістнадцять літ кінчились* (Леся Українка); *Нехай соловей його духа прокинеться з піснею знов* (А. Кримський).

3. Умовна модальність. Виявляється в тому, що відсутня на даний час відповідність речення дійсності може ста-

ти реальною за певної умови. Найчастіше це значення виражається складнопідрядними реченнями з підрядними частинами умови з дієсловом-присудком, вираженим умовним способом, напр.: *Коли б же я був соловейком, до тебе тоді б прилітав* (Леся Українка); *Коли б я була мала, то читала б казку про підступного брата Березня й про довірливого Квітня* (Н. Вічуя).

4. Питальна модальність. Полягає у вимозі підтвердження чи заперечення реальності основного змісту речення або ж уточнення його окремих компонентів. Модальне значення питальності виражається питальними словами (займенниками, прислівниками), питальними частками, питальною інтонацією, напр.: *Де могили наших героїв, товаришів наших?* (О. Довженко); *Ви поезія, вірші? Чи тільки слова?* (Л. Костенко); *Де ти бродиш, моя доле?* (С. Писаревський).

5. Спонукальна модальність. Це вимога забезпечення відповідності того, про що повідомляється, дійсності. Основним синтаксичним засобом вираження спонукальної модальності є наказовий спосіб дієслів-присудків. Головним членом у спонукальних реченнях часто є інфінітив, форми дійсного способу з частками *хай, нехай* та умовного способу, напр.: *Глянь, Богдане, квітка в'яне, дай-но січі, дай-но грому!* (А. Малишко); *Весно, сонця в ріки вилий, в небі спалахни грозою* (М. Руденко); *Вам необхідно зараз працювати* (В. Кучер).

6. Гіпотетична модальність. Передається членами речення, вставними словами, модальними частками, напр.: *Все-таки якраз тут, може, збіг не тільки просторовий. Тут, може, є печальний парафраз, — приміром, так: мементо астероїд!* (Л. Костенко); *Чи не краще вийти назустріч?* (М. Коцюбинський).

7. Переповідна модальність. Це не безпосереднє виявлення думки мовця, а непряма передача висловлення інших осіб. Засобами оформлення переповідної модальності є частки *ніби, нібито, начебто, буцім, буцімто, мов, мовби, немов, немовби, мовляв*, напр.: *У нього, мовляв, теж план є* (Панас Мирний); *На віку, мовляв, як на довгій ниві, усяке трапляється* (Марко Вовчок).

Категорію модальності в різних аспектах досліджували русисти: О. Шахматов, О. Пєшковський, В. Виноградов, Н. Шведова, В. Ярцева, Г. Золотова; україністи: О. Мельничук, В. Русанівський, І. Вихованець, А. Грищенко, П. Дудик, К. Городенська, Л. Кадомцева, М. Плющ, Н. Гуйванюк, І. Слинько, А. Загнітко, В. Ткачук та ін.

Крім названих ознак, виділяють іще *граматичну організованість, семантичну* та *інтонаційну завершеність* речення. Воно — завжди граматично організована одиниця, що виражає відносно закінчений зміст. Для вираження певної думки необхідно граматично оформити зв'язки між словами, ставлячи їх у тих формах, яких вимагає речення, використовуючи як засоби зв'язку прийменники і сполучники.

Універсальною ознакою речення в усному мовленні, специфічною для різних типів речень за метою висловлювання та за емоційним забарвленням, є інтонація, напр.: *Весело. Весело? Весело!*

І. Вихованець, диференціюючи формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні, комунікативні, мовні та мовленнєві показники, окремо виділяє ознаки, властиві кожному з аспектів синтаксису, зауважуючи, що «сукупність цих ознак засвідчує те, що речення є одиницею і мови, і мовлення».

Речення і судження

Основною одиницею мислення є *судження*. Воно тричленне, складається з суб'єкта, предиката і зв'язки. Судження завжди виражається реченням і буває стверджувальним або заперечним, напр.: *Тим часом у темряві ми спиною у себе ми чуємо підозріле шурхотіння* (О. Гончар); *За кілька хвилин усі сиділи на веранді за столом* (К. Місоцький); *Сергій брів посеред величезного кривого поля* (В. Тарнавський). Підмет (група підмета) відповідає суб'єктові, присудок (група присудка) — предикатові, роль зв'язки виконують закінчення дієслів-присудків. Із граматичного погляду в реченнях виділяють головні та другорядні члени. В еквівалентах речень (словах-реченнях) *Так, Ні* суб'єкт і предикат виражаються одним компонентом. На відміну від судження, речення-висловлення характеризується більшою кількістю варіацій. Це зумовлено тим, що реченням передається емоційний стан мовця.

Специфіка речення і судження виявляється в тому, що:

— судження завжди є реченням, а речення не завжди виражає судження (не є судженнями питальні, спонукальні, бажальні речення, в яких нічого не стверджується і не заперечується, а також переважно слова-речення);

— судження — логічна категорія, а речення — мовна;

— істинність судження завжди перевіряється практикою;

— одне судження може виражатись різними реченнями (*Я сумую — Мені сумно*);

— судження завжди трикомпонентне (суб'єкт, предикат і зв'язка), а речення складається з головних і другорядних членів;

— у судженні завжди наявні два головні члени, а речення може складатися й з одного або взагалі бути нечленованим;

— граматичний підмет речення і суб'єкт судження можуть не збігатися, оскільки суб'єкт може виражатися формою непрямого відмінка, який із синтаксичного погляду є додатком, напр.: *Роман було написано письменником.* «Письменником» — логічний і семантичний суб'єкт, а з граматичного погляду — додаток.

У кожній мові граматичні форми членів речення специфічні, а закони і форми мислення — загальнолюдські.

Речення і судження становлять діалектичну єдність, що випливає з єдності мови й мислення, граматики і логіки, але не є тотожними, мають власну специфіку.

Аспекти вивчення речення

Сучасна лінгвістика розглядає речення як багатоаспектну синтаксичну одиницю, що охоплює декілька підсистем. Зокрема, в українському мовознавстві розрізняють формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення.

Формально-синтаксична організація речення. Є одним із основних і найбільш досліджених аспектів, спрямованих у сферу мови. Основу формально-синтаксичної організації конкретних речень становлять синтаксичні зразки (структурні схеми, моделі). Структурна схема речення — це синтаксичний зразок, що має свою формальну організацію, за яким може бути побудоване речення. З урахуванням синтаксичних зв'язків виділяють компоненти речення, що є важливим при визначенні типів речень.

У формально-синтаксичному плані речення поділяють на прості і складні. Базовими, вихідними є прості речення. Кожне просте речення будується за певним абстрагованим синтаксичним зразком, предикативною основою якого є

підмет і присудок (у двоскладному реченні) або один головний член (в односкладному реченні). Наприклад, у реченнях *Хлопчик сміється; Автобус їде; Люди працюють* реалізується структурна схема «називний відмінок іменника — дієвідмінювана форма дієслова», в якій головні члени речення (підмет і присудок) поєднуються предикативним зв'язком. В односкладних реченнях наявний лише один головний член, не диференційований на підмет чи присудок, напр.: *І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів* (В. Сосюра); *І стало тепло, тихо і відрадно* (М. Бажан); *І моторошно, й дивно* (Л. Костенко).

Просте і складне речення мають багато спільних ознак і водночас чимало відмінностей. У простому реченні визначальним є синтаксичний зв'язок між його членами, а в складному — зв'язок між його компонентами (простими реченнями). У складному реченні центром формально-синтаксичної організації є сполучники і сполучні слова. Отже, в простому реченні основним є предикативний зв'язок (між підметом і присудком), а в складному — підрядний і сурядний, напр.: *Гарячий день згасав* (І. Нечуй-Левицький); *Десь надходила весна* (П. Тичина); *Щасливий той, хто ще не вміє грати* (Л. Костенко); *Деякий час сім'я милувалася містом, широкими луками, що тяглися вздовж річки, мальовничими околицями, які потопали в жовтавій зелені* (М. Олійник); *Спалахнув вибух, але скеля стояла* (Яків Баш).

Отже, основними диференційними ознаками простого і складного речень є характер синтаксичних зв'язків і компонентний склад (у простому реченні — члени речення, у складному — прості речення). Інші відмінності є похідними, додатковими. Це засоби вираження синтаксичних зв'язків, порядок розташування предикативних частин тощо.

Специфіка формально-синтаксичної організації речення виявляється і в тому, що такі речення переважно автономні, мають достатню формальну структуру, не потребують доповнення у формально-синтаксичному (і переважно змістовому) плані, причому це стосується простих і складних речень, напр.: *Автобус в'їхав у сусідній райцентр, у склі замигтіли добротні будинки його новоселів, що поховалися в них од німотних докорів земної тиші, що до неї селянин донедавна дослухався, як до тиші у власній хаті* (Г. Штонь). Наведене речення складне, безсполучниково-сполучникове, має чітку синтаксичну організацію в цілому, і навіть окремі його компоненти (прості ре-

чення) із синтаксичного погляду мають виразну формальну побудову.

Семантико-синтаксична (семантична) організація речення. Тісно пов'язана з формально-синтаксичною. Уже сама структурна схема речення містить декілька ієрархічно пов'язаних мовних значень, передусім значення предикативності, що реалізується в синтаксичних категоріях модальності і синтаксичного часу. Кожна структурна схема, крім спільного для всіх речень граматичного значення предикативності, має своє значення, свою незалежну від лексичного значення слів семантику, що створюється формальними значеннями компонентів, правилами їх лексичного наповнення, взаємодією компонентів (крім однокомпонентних речень). Основні категорії семантики схеми: предикативна ознака (ознака, що вказує на певний об'єктивно-модальний план), суб'єкт (носій предикативної ознаки), а також об'єкт. Так, наприклад, речення *Син навчається; Ліс шумить; Дитина грається* побудовані за однією структурною схемою і об'єднуються спільним значенням «відношення між суб'єктом і його ознакою — дією чи процесним станом». У реченнях *Світає; Смеркає; Вечоріє; Не спиться* спільна семантика структурної схеми — «наявність дії». Такі абстраговані значення репрезентують мовну семантику речень, що будуються за певним зразком, і називаються *семантикою структурної схеми речення.*

Семантика структурної схеми реалізується в конкретному реченні, у якому лексичні значення слів займають позиції головних членів, а деколи й другорядних. У такому разі формується вужче і точніше значення речення — його семантична структура.

***Семантична структура речення** — мовне значення речення, що створюється взаємодією семантики структурної схеми речення і лексичних значень слів, які її заповнюють.*

У семантичній структурі речення спільна семантика структурної схеми речення диференціюється. Тому в реченнях типу *Сестра працює; Люди мітингують; Поїзд їде*, з одного боку, і реченнях *Дівчина радіє; Хлопець сміється; Мати сердиться* — з іншого, за спільної семантики структурної схеми («відношення між суб'єктом і його предикативною ознакою — дією чи процесним станом») у першому випадку представлене значення «відношення між суб'єктом і його конкретною дією», в іншому — «відношення між суб'єктом і його емоційним станом». Ці значення створюються лексичною семантикою слів. У реченнях

Смеркає; Не спиться за спільності семантики структурної схеми «наявність дії чи процесного стану» перше речення має значення «наявність безсуб'єктного процесного стану» (стану, що не має свого носія), друге — «наявність суб'єктного процесного стану» (стану, що має свого носія). Ці відмінності створюються також лексичною семантикою слів.

Основними семантичними компонентами речення є предикат, суб'єкт, об'єкт (елементарні семантичні категорії), компоненти з означальними та обставинно-означальними значеннями (неелементарні семантичні категорії).

Компоненти формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур співвідносні: присудок здебільшого відповідає предикатові, підмет — суб'єктові, додаток — різним субстанціальним синтаксемам, обставини й означення — вторинним предикатним і субстанціальним синтаксемам. Просте з формально-синтаксичного погляду речення реалізується в семантично елементарному і ускладненому реченнях; нерідко наявна невідповідність членів речення і синтаксем.

Семантико-синтаксична структура складного речення, на відміну від простого речення, виражає відношення між двома і більше ситуаціями, тобто в складному реченні наявні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами (простими реченнями), напр.: *Віднахла липа, білим цвітом злита, і з літа накотилася гроза* (М. Вінграновський); *Вона пригадує, як вони, колишні студенти, під керівництвом професора робили цікаві досліди над деревами, що вже відживали свій вік* (Д. Ткач). Взяті окремо частини складного речення позначають також одну ситуацію, мають таку саму семантико-синтаксичну організацію, як і прості речення.

Специфіка простих (неускладнених) у формально-синтаксичному, але ускладнених у семантико-синтаксичному аспектах речень виявляється і в тому, що останні трактуються як похідні від складних, переважно складнопідрядних, речень. Так, просте елементарне з формально-синтаксичного погляду речення *Туристи запізнилися через дощ* відповідає простому ускладненому реченню з семантико-синтаксичного погляду, в якому компонент *через дощ* є вторинною предикатною причиновою синтаксемою, що утворилася з підрядного речення: *Туристи запізнилися, бо йшов дощ.*

Семантико-синтаксичний аспект речення став об'єктом вивчення в другій половині XX ст.

Комунікативна організація речення. Її специфіка полягає в тому, що вона спрямована у сферу мовлення, а не сферу мови. Комунікативна організація речення зумовлюється мовленнєвою ситуацією і визначеним нею комунікативним завданням. Вона не залежить від формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної організації речення. Одне й те саме речення в різних мовленнєвих ситуаціях може утворювати декілька комунікативних одиниць, що диференціюються актуальною інформацією, тобто зміною їх речового змісту відповідно до комунікативного завдання та наявністю/відсутністю експресивно-стилістичного забарвлення. Наприклад, речення *Брат працює на заводі* як репліка-відповідь на запитання 1) *Що робить брат?* 2) *Хто працює на заводі?* може являти собою чотири комунікативні одиниці (по дві на кожне запитання): 1) *Брат | працює на заводі; Працює на заводі | брат*; 2) *На заводі працює | брат; Брат | працює на заводі.* Фразовий наголос у перших двох висловленнях падає на компонент *на заводі* у синтагмі *працює на заводі*; у наступних двох — на компонент *брат*. Експресивно забарвленими є наголошувані компоненти, якщо вони стоять у препозиції.

У комунікативному плані просте і складне речення становлять єдине комунікативне ціле; окремі частини (прості речення) у складному реченні позбавлені комунікативної цілісності. У складному реченні, як і в простому, частина, що містить актуальну інформацію, за нейтрального порядку частин перебуває в постпозиції. В елементарному складному реченні — це другий компонент (просте речення); у складному багатокомпонентному реченні актуальну інформацію може містити частина, що складається як з одного, так і з кількох простих речень, напр.: *Саме тоді й зав'язався діалог, | якому Іван страшенно зрадів, який, сподівався, мав врятувати його* (Ю. Мушкетик); *Шлях художника лежав повз дім, де прожив він ці місяці, | і він оглянувся востаннє на свій притулок* (О. Полторацький).

Наявність відомої і нової інформації у реченні зумовила появу вчення про актуальне членування.

Актуальне членування речення. Основоположником вчення про актуальне членування речення є чеський лінгвіст В. Матезіус. Згідно з цим ученням речення поділяється на дві частини: вихідна частина, що містить відому інформацію, — *тема* (дане, основа); основна, актуально значуща частина речення — *рема* (нове, ядро).

Основні засоби вираження актуального членування — порядок слів та інтонація. Порядок тема — рема є об'єктивним, а рема — тема — суб'єктивним (в експресивно забарвленому мовленні). Фразовий наголос виділяє рему, напр.: *Я думаю | про Вас* (Л. Костенко); ***Три явори | посадила сестра при долині*** (Т. Шевченко).

Рема становить комунікативний центр висловлювання, тому в реченні вона обов'язкова. Тема ж, особливо в діалогічному мовленні, часто відсутня, напр.:

– *Куди він поїхав?*

– ***Певно, додому*** (Г. Штонь).

Не поділяються на тему і рему односкладні непоширені речення, а також деякі двоскладні речення, в яких ідеться про наявність існування якихось явищ. Такі речення являють собою рему, напр.: *Ранок* (О. Гончар); *Сміх і гріх* (А. Дімаров); *Була весна* (М. Коцюбинський); *Настала неділя* (Б. Харчук); *Було ще рано* (В. Тарнавський); *Йшло п'яте літо* (Б. Харчук); *Була гроза* (Л. Костенко); *Була березнева неділя* (В. Тарнавський).

Актуальне членування може збігатися і не збігатися з формально-синтаксичним. У двоскладному реченні воно часто збігається з групою підмета (тема) і групою присудка (рема), напр.: *Не подобається мені | вся ця історія* (О. Гончар); *Ластівки | тікають із Європи* (Л. Костенко). Проте нерідко функції теми і реми не закріплені за головними і другорядними членами, за групами підмета і присудка. Усі члени речення можуть виконувати функції теми чи реми, бути складником обох цих синтагм, напр.: *Печально й самітньо лунав дзвін | із темного громаддя Володимирського собору* (В. Тарнавський); *Тимко побував у сестри | вже після служби* (Г. Штонь).

Отже, актуальне членування є автономним аспектом речення, спрямованим у сферу мовлення. Воно завжди бінарне, на відміну від формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного членування, у яких може виділятися різна кількість членів речення та синтаксем.

Серед засобів вираження актуального членування речення виокремлюють фонетичні, синтаксичні і лексико-граматичні.

1. Фонетичні засоби. До них належать логічний (фразовий) наголос та інші інтонаційні засоби (паузи, темп вимови тощо). Логічний наголос завжди виділяє рему; якщо ж рема складається з кількох слів, то основне слово саме в ній, напр.: *Недобрий жарт | зіграла з нами доля* (Л. Костенко); *Події тієї осені і зими | взагалі були якісь особли-*

ві (Ю. Смолич). Паузи (на письмі їм відповідають різні розділові знаки, передусім тире і крапки) є інтонаційними засобами виділення реми, напр.: *Та було вже пізно — | машини рушили на захід* (М. Стельмах).

2. Синтаксичні засоби. Це порядок слів, аналітичні синтаксичні морфеми (частки), деякі синтаксичні конструкції. Аналітичні синтаксичні морфеми увиразнюють позицію реми, яка виноситься в препозицію і має виразне стилістичне забарвлення, напр.: *І тільки верби знатимуть старі* (Л. Костенко); *Аж кишить | невільниками у Сіракузах в льохах і тюрмах* (Т. Шевченко). Частка **же (ж)** у непитальних реченнях, як правило, виділяє тему, напр.: *Поети ж | є і кращі, й щасливіші* (Л. Костенко). У питальних реченнях ця частка є підсилювальною і виділяє рему, виражену питальним займенниковим словом, напр.: *Тільки хто ж це | королеві Марку золотинку в дзьобі принесе?!* (Л. Костенко). У питальних конструкціях займенникове питальне слово завжди є ремою, напр.: *Де | небо? Де | земля? І як | підняти крила?* (Л. Костенко).

Роль ремного центру часто виконують і відокремлені другорядні члени речення, напр.: *Звернули до скверика, | білого від квітів* (О. Десняк); *Спав молодий парубок, | підклавши під голову білу свиту* (І. Нечуй-Левицький).

3. Лексико-граматичний засіб. Це повтор слів, напр.: *Зіграй мені | осінній плач калини. Зіграй усе, | що я тебе прошу* (Л. Костенко).

Поділ речення на тему і рему (крім реплік-відповідей діалогічного мовлення) може здійснюватися по-різному залежно від позиції фразового наголосу, напр., речення *Я воду п'ю у Сувиді з криниці* (Л. Костенко) може поділятись на тему *Я* і рему *воду п'ю у Сувиді з криниці*, тему *Я воду п'ю* і рему *у Сувиді з криниці*.

Речення і висловлення. У комунікативному плані речення кваліфікують як висловлення, одиницю мовленнєвого спілкування. (Термін «висловлення» запропонував В. Матезіус.)

Висловлення — одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається з погляду його комунікативної організації.

Саме у висловленні мовець здійснює необхідні комунікативні завдання, наголошуючи на певних компонентах (темо-ремних відношеннях). Розмежування речення і висловлення належить до складних теоретичних питань сучасної лінгвістики.

В українському мовознавстві найповніше дослідив комунікативну організацію речення О. Мельничук, з'ясувавши особливості синтагматичного членування простих і складних речень.

Парадигма речення

Сучасна синтаксична наука досліджує не лише конкретні структурні схеми речення, а й те, як такі зразки співвідносяться з іншими, яке їх місце в мовній системі. Це сприяє реалізації принципу системності синтаксичного опису. Вивчення системних видозмін і співвідношень формальних класів речень зумовило наприкінці 60-х років XX ст. появу вчення про парадигму речення (Д. Уорт, Р. Зимек, В. Грабе, П. Адамець, Т. Ломтєв, В. Храковський, Л. Мурзін, Ч. Філлмор, Б. Рассел).

Парадигма (грец. paradeigma — приклад, зразок) речення — система форм структурної схеми речення, у якій вихідною формою є ядерне речення, а похідними — його трансформації.

У мовознавстві розглядають парадигму речення у широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні парадигма речення — це система, що охоплює:

1) внутрішньосхемні перетворення, тобто такі, що не змінюють відмінних ознак структурної схеми речення: *Туристи їдуть поїздом — Туристи їхали поїздом — Туристи їхатимуть поїздом; Нехай туристи їдуть поїздом — Туристи їхали б поїздом; Я їду поїздом — Ти їдеш поїздом — Він їде поїздом;*

2) системні протиставлення речень однієї структурної схеми реченням інших структурних схем (міжсхемні перетворення): *Ми добре відпочивали влітку — Улітку нам добре відпочивалось;*

3) протиставлення речень певного зразка іншим синтаксичним одиницям чи їх частинам: *Ми побачили море — Море, побачене нами — побачене нами море.*

Отже, парадигма передбачає співвідношення речень і непереченнєвих синтаксичних одиниць.

Внутрішньосхемні перетворення. У вузькому розумінні парадигма речення репрезентується тільки внутрішньосхемними перетвореннями у межах тієї самої структурної схеми речення.

У вітчизняному мовознавстві переважає тлумачення парадигми речення у вузькому значенні — як системи його

форм, що протиставляються за граматичним значенням. Тому за основу беруться граматичні значення модальності та синтаксичного часу, що реалізують загальне граматичне значення речення — предикативність. Видозміни формальної організації речення, що являють собою форми речення, створюються частковими модально-часовими значеннями. Система цих форм речення і є його парадигмою.

Модальні значення речення виражаються синтаксичними способами:

— дійсним (індикативом): *Брат читає; Надворі тихо;*

— умовним: *Мати ходила б; Студент учився б;*

— бажальним: *Якби хоч трохи відпочити; Хоча б розвиднілося швидше;*

— спонукальним: *Слухайте музику; Звернімо увагу на цю картину.*

Парадигми, зумовлені внутрішньосхемними перетвореннями, тісно пов'язані з морфологічними і синтаксичними категоріями, тому їх називають *морфолого-синтаксичними.* Це такі парадигми:

— часова: *Трава зелена — Трава була зелена — Трава буде зелена; Вечоріє — Вечоріло — Вечорітиме; Ранок — Був ранок — Буде ранок;*

— модальна (вона взаємодіє з часовою): *Ми працюємо — Ми працювали — Ми працюватимемо; Ми працювали б; Якби ми працювали; Працюймо;*

— видова (нашаровується на часову парадигму): *Брат співав пісню — Брат заспівав пісню; Брат співає (співатиме) пісню — Брат заспіває пісню;*

— особова: *Я слухаю музику — Ти слухаєш музику — Він (вона, воно) слухає музику — Ми слухаємо музику — Ви слухаєте музику — Вони слухають музику;*

— числова: *Хлопчик збирає гриби — Хлопчики збирають гриби; Хлопчик збирав гриби — Хлопчики збирали гриби; Хлопчик збиратиме гриби — Хлопчики збиратимуть гриби; Хлопчик збирав би гриби — Хлопчики збирали б гриби; Хлопчику, збирай гриби — Хлопчики, збирайте гриби;*

— родова: *Син піклувався про батьків — Сестра піклувалася про батьків — Дівча піклувалося про батьків.*

Морфолого-синтаксичні парадигми не змінюють синтаксичної структури речення, а лише граматичні категорії окремих компонентів.

Не всі речення мають повний набір форм. Деякі не мають форм бажального та спонукального способу, інші мають лише одну форму. Це, зокрема, односкладні номінативні речення з вказівними частками (*ось, он, от*): *Ось і*

наш будинок; Ось і ліс. Це стосується також односкладних інфінітивних речень зі значенням категоричного виявлення: *Не розмовляти! Залишити аудиторію!*

Зміни видо-часово-способових форм дієслова зумовлюють видозміни речення. Ці зміни дають підставу стверджувати, що парадигма речення — це система видо-часово-способових форм дієслова, пор.: *Оркестр грав марш — Оркестр грав марші — Оркестри грали марші; Оркестр буде грати марш — Оркестр грає марш — Хай оркестр грає марш — Хай би оркестр заграв марш.*

Окрім парадигматичних змін, у простому реченні відбуваються зміни, пов'язані з можливостями повного чи неповного представлення його елементарної граматичної структури з різними зв'язками, напівповнозначними дієсловами тощо. Такі зміни називають *регулярними реалізаціями простого речення.* Спільним для них є те, що всі вони можуть бути зведені до вихідної форми речення: *Студент працює — Студент почав (продовжує, перестав) працювати — Студент може (повинен, хоче) працювати.* Такі регулярні реалізації визначають як деривати структурних схем, що співвідносяться зі структурними схемами речень так, як похідні основи з твірними: *ліс — лісок, студент — студентка, учитель — учителька.* Дериваційні внутрішньосхемні відношення є *модифікаційними.*

Регулярними реалізаціями структурних схем речення найчастіше бувають:

— фазові (у структурну схему вводяться дієслова фазової семантики: *почати продовжувати, завершувати* та ін.): *Дівчина працює — Дівчина почала (продовжує, перестала) працювати; Хлопець сумний — Хлопець продовжує (перестав) бути сумним; Темно — Перестає (перестало) бути темно; У селі співають — У селі почали (продовжують, перестали) співати;*

— модальні (у реченні вживаються дієслова чи прикметники модального значення): *Брат працює — Брат хоче (вміє, готовий, повинен) працювати; Дівча веселе — Дівча хоче (може, повинне) бути веселим; На лузі косять траву — На лузі можуть (хочуть, повинні) косити траву;*

— реалізації з напівповнозначними дієсловами: *Ніч темна — Ніч виявилася (здавалася) темною; Ліс був густим — Ліс виявився густим;*

— заперечні: *Ми працюємо — Ми не працюємо; Будинок старий — Будинок не старий; Смеркає — Не смеркає.*

Проте якими б не були межі варіювання структурної схеми речення, окрім внутрішньосхемних парадигматич-

них відношень дериваційного типу, у парадигматичній системі наявні міжсхемні і міжрівневі відношення.

Міжсхемні відношення. Це дериваційні відношення однорівневих синтаксичних одиниць. До них належать передусім різні співвідношення між односкладними і двоскладними реченнями, напр.: *Сьогодні ми гарно гуляли — Сьогодні нам гарно гулялось.* Похідне речення *Сьогодні нам гарно гулялось* виражає той самий об'єктивний зміст, що й вихідне речення *Сьогодні ми гарно гуляли*, однак відрізняється від останнього додатковим елементом смислу — вказує на легкість здійснення дії, схильність до неї. Учені (В. Бєлошапкова), аналізуючи міжсхемні відношення, наголошують на появі додаткових значень у похідній синтаксичній одиниці. Тому від міжсхемних парадигматичних відношень дериваційного типу слід відрізняти синонімічні відношення між реченнями, побудованими за різними структурними схемами. Це відношення між активними і пасивними конструкціями. В активній конструкції підмет виражений називним відмінком і виконує семантико-синтаксичну функцію суб'єкта дії, присудком є предикат дії.

Пасивна конструкція — це речення, в якому суб'єкт дії, виражений формою орудного відмінка, виконує синтаксичну роль додатка, а об'єкт дії, виражений формою називного відмінка, виступає підметом, напр.: *Студенти захищають дипломні роботи → Дипломні роботи захищаються студентами; Будівельники звели будинок → Будинок зведений будівельниками.*

Різнорівневі відношення. Формуються різними синтаксичними одиницями — реченнями, словосполученнями, а деколи й мінімальними синтаксичними одиницями. Вихідною одиницею є речення, а словосполучення і мінімальна синтаксична одиниця (член речення, синтаксема) — похідними.

Одними з найпродуктивніших різнорівневих синтаксичних одиниць є іменникові словосполучення, похідні від речення, напр.: *Тополя висока → висока тополя; Трава зелена → зелена трава; Море тепле → тепле море;* словосполучення з головним віддієслівним (рідше відприкметниковим) компонентом, напр.: *Брат мріяв → мрія брата; Небо голубе → голубінь неба.* Поширені й інші структури зі складними трансформаціями, пор.: *Санаторій знаходиться в лісі → санаторій у лісі; Брат має дачу → дача брата; Ми збирали льон → збирання льону → льонозбирання; Коли зайшло сонце, туристи*

повернулися в табір → Після заходу сонця туристи повернулися в табір → повернення туристів у табір після заходу сонця.

Вихідними у багатьох дериваційних різнорівневих парадигмах є складнопідрядні речення з підрядними детермінантними частинами.

Просте і складне речення

Прості і складні речення розрізняють за кількома диференційними ознаками:

— прості речення складаються з мінімальних синтаксичних одиниць і словосполучень, а складні — з двох і більше простих речень;

— з формально-синтаксичного погляду прості речення складаються з однієї предикативної одиниці, складні — з двох і більше;

— прості речення як компоненти складного речення не мають інтонаційної завершеності, яка властива складному реченню в цілому; тому простими реченнями їх називають умовно;

— у простому реченні основним є предикативний зв'язок між підметом і присудком, у складному реченні — підрядний і сурядний зв'язки, напр.: *Редактор може з'явитись у редакції лише тоді, коли вже треба підписувати номер до друку* (О. Гончар); *Незабаром подали вагони, але пасажирів ще не випускали з вокзалу* (Л. Смілянський).

Прості речення відрізняються від складних не лише будовою, а й значенням. Елементарне просте речення із семантико-синтаксичного погляду — мовним знаком однієї ситуації, а елементарне складне — знаком двох взаємопов'язаних ситуацій, напр.: *Всі повтікали до Європи* (П. Панч); *Уже душа не знала, де цей берег* (Л. Костенко).

Часто прості неускладнені з формально-синтаксичного погляду речення є семантично ускладненими. Це ж стосується і складних елементарних речень. Завжди є ускладненими з формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного боку складні багатокомпонентні речення, частини яких із семантичного погляду нерідко є теж ускладненими, напр.: *На цвинтарі цвітуть старі тінясті липи* (С. Васильченко); *Раз над Києвом стояла чудова весняна ніч, що так надихувала духом поезії Гоголя й*

Пушкіна (І. Нечуй-Левицький); *Тільки з переказів глухий гомін доходить, що копали цей колодязь колись чумаки, чиї дороги пролягали в цих сивих степах* (О. Гончар). Складні речення характеризуються складнішою семантикою, ніж прості.

Спільним для простих і складних речень є те, що до основного речення можуть приєднуватися сполучниковим або безсполучниковим зв'язком винесені за його межі предикативні одиниці, які дістали назву приєднувальні конструкції.

Приєднувальні конструкції — речення, що становлять додаткові повідомлення до опорного речення, виділяючись при цьому в окреме самостійне речення.

Дехто виділяє приєднування як різновид синтаксичного зв'язку. Приєднувальні речення можуть бути простими і складними, напр.: *Дніпро на нас розсердився, плаче Україна. І я плачу* (Т. Шевченко); *Скільки шедеврів позникало з музею під час війни... І не лише картини* (О. Гончар).

Отже, прості і складні речення виділяються з урахуванням різних диференційних ознак. У формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному планах ці конструкції часто не є співвідносними.

Типи речень за метою висловлювання та експресією

У мовознавстві стосовно принципів поділу речень за метою висловлювання існують різні погляди. Так, Л. Булаховський поділяє речення за інтонацією на розповідні, питальні і окличні. Н. Шведова за метою повідомлення (комунікативного завдання) виокремлює непитальні і питальні, а непитальні, в свою чергу, диференціює на розповідні, спонукальні і речення зі значенням бажання. Деякі мовознавці виділяють розповідні, питальні і спонукальні речення (Є. Галкіна-Федорук, В. Бабайцева, О. Руднєв, Б. Кулик, А. Медушевський), інші — ще оптативні (бажальні) речення (І. Вихованець, А. Загнітко, М. Каранська, В. Кононенко та ін.), що, на наш погляд, є цілком прийнятним.

Розповідні речення є найпоширенішим типом простого і складного речення, напр.: *Серед широких та розлогих степів, на вільнім просторі, вирощував Івась свою молоду силу* (Панас Мирний); *Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандру-*

ить блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета (М. Коцюбинський).

***Розповідні речення** — речення, які містять повідомлення і опис певних явищ і фактів дійсності.*

Розповідним реченням властива специфічна розповідна інтонація, що підвищується на найважливішому для повідомлення слові й у кінці речення знижується.

***Питальні речення** — речення, що містять запитання, яке вимагає відповіді від співрозмовника.*

Первинна функція питальних речень полягає в тому, що вони спонукають до відповіді іншого (інших) мовця, напр.: — *Сестро Секлето, де заночуєм?* (М. Коцюбинський); *Що ж будемо робити?* (Панас Мирний); *Було, питаю: — Ну чого ви, мамо?* (Л. Костенко).

Засобами вираження питання є питальна інтонація (універсальний засіб, властивий усім питальним реченням), питальні займенникові слова, питальні частки, порядок слів, за яким слово, що виражає питання, переноситься на початок речення, напр.: — *Кажуть, ти вчора мотоциклом ганяв по степу?* (О. Гончар); *Значить, Андрій Петрович так і не сказав?* (В. Кучер); — *Сину мій Максиме! Чи ти чуєш свою матір стару?* (М. Стельмах); *А що таке життя? Чи те, що переждалось? Чи все-таки життя — це те, що відбулось?* (Л. Костенко).

Питальні речення, з огляду на тип питання і характер передбачуваної відповіді, поділяють на загальнопитальні і частковопитальні. *Загальнопитальні речення* передбачають ствердну чи заперечну відповідь *(Так; Ні)*. *Частковопитальні речення* орієнтовані на отримання часткової інформації. Ці речення називають *власне питальними*; у них мовець спонукає до відповіді на поставлене запитання, напр.: *Хто ж це біля столу з друзями сидить серед книжок?* (В. Швець); *Чом у тебе очі сині?* (Б. Олійник); *Ой ти ж роде мій, роде родоньку? Чом бур'ян пішов по городоньку?* (Л. Костенко); *Корівонько, що їла, що пила?* (Л. Костенко); *Марфо, дівчинко, що з тобою?* (Л. Костенко).

Невласне питальні конструкції за значенням близькі до розповідних і спонукальних речень, виражають риторичне ствердження чи заперечення, або ввічливе спонукання, не вимагають відповіді на поставлене запитання, напр.: *Туристи, фольклористи і відряджені, чи не отут спинялися ви всі — здивовані, просвітлені, розряджені, закручені, як білка в колесі?* (Л. Костенко); *Чи є*

кращі між квітками та над весняній? Чи є кращі в життю літа та над молодії? (Леся Українка).

А. Загнітко, диференціюючи питальні речення, виділяє власне питальні, питально-стверджувальні, питально-заперечні, питально-риторичні й питально-спонукальні речення.

Спонукальним реченням властива спонукальна інтонація. Типовими засобами вираження спонукання виступають дієслівні форми наказового способу, напр.: *Чоловіче мій, запрягай коня!* (Л. Костенко); *О, не взискуй гіркого меду слави!* (Л. Костенко); — *Ану встаньте, пройдіться до вікна й назад* (А. Дімаров).

Спонукальні речення — речення, що виражають волевиявлення: наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання тощо.

Поширеними є спонукальні конструкції з інфінітивом у функції імператива, пор.: *Голосно не розмовляти; Усім відступити до лісу! Негайно виконати завдання!;* еліптичні конструкції, слова-речення тощо, напр.: *Світла, тату! Світла!* (Марко Вовчок); *Цить! Гайда! Геть! Тихіше!*

Головними засобами вираження бажальності є умовні форми дієслів та інфінітиви з часткою *би(б)*, напр.: *Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину ясну* (Леся Українка); *Долетіть, долетіть би мені* (В. Сосюра).

Бажальні (оптативні) речення — речення, що виражають модальність бажальності.

Речення за метою висловлювання охоплюють усі типи конструкцій, кожному з яких властива своя специфічна інтонація, яка в типових виявах чітко репрезентує розповідні, питальні, спонукальні та бажальні речення.

Інтонаційний малюнок різних типів речень за метою висловлювання може бути звичайним, властивим більшості таких конструкцій, хоча в багатьох випадках лексичне наповнення таких утворень засвідчує їхню високу емоційну наснаженість. Речення зі звичайною інтонацією називають *неокличними*, напр.: *Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч* (І. Нечуй-Левицький); *Ніхто не знав нічого? Не бачив ніхто вночі хлопця?* (О. Кобилянська); *Чи справді необхідно, щоб жінка була мужня?* (Л. Костенко); *Панотче, не бентежся, ми ж бо друзі* (Леся Українка).

Розповідні, питальні, спонукальні та бажальні речення, що вимовляються з особливою інтонацією, називають *окличними*. В кінці таких речень ставиться знак окли-

ну. Окличними можуть бути прості і складні речення, в яких часто використовуються вигуки, прислівники, займенники напр.: *А дівчата були й справді гарні!* (І. Нечуй-Левицький); — *А де ж вони брали все те?! — аж голову з грудей дядя Павлуся підвела Любка* (В. Винниченко); *Прочнися, скрипко Страдіварі!* (Л. Костенко).

Отже, всі типи простих і складних речень за метою висловлювання можуть бути розповідними, питальними, спонукальними і бажальними. Залежно від інтонації, з якою вони вимовляються, їх поділяють на неокличні та окличні.

Стверджувальні і заперечні речення

Опозиція речень за стверджувальністю/заперечністю доповнює значення об'єктивної та суб'єктивної модальності, однак не збігається з нею. Наприклад, стверджувальне речення *Падає сніг* і заперечне *Нема снігу* виражають реальну модальність, а стверджувальне речення *Хай сніг падає* і заперечне *Хай сніг не падає* характеризуються ірреальною модальністю.

Стверджувальні речення *— речення, в яких стверджується те, що висловлюється про предмет мовлення (думки).*

Заперечні речення *— речення, в яких заперечується якась ознака чи явище дійсності.*

Поділ речень на стверджувальні і заперечні ґрунтується на зв'язках і відношеннях між предметами та ознаками реального світу, що виражаються синтаксичними зв'язками між членами речення. Усі типи речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні, бажальні) можуть бути стверджувальними, напр.: *Ходила яблуня і стукала у вікна* (Л. Костенко); *Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніш? Що нам ближче, і миліш, і дорожче в час недолі?!* (О. Олесь); *Сестрице, пошануй!* (Леся Українка). Трапляються стверджувальні речення із запереченням, це передусім риторично-питальні речення, напр.: *Хіба цього не може бути в кожного?* (Б. Грінченко); речення з повторюваною часткою *не*: *Я не можу про це не сказати.*

Заперечні речення поділяють на загальнозаперечні і частковозаперечні.

1. Загальнозаперечні речення. У таких реченнях у складі присудка наявна частка *не*, напр.: *Дороги не мають*

воріт (П. Загребельний); *Стара Половчиха не зводила них очей* (Ю. Яновський); *І не поверне вже ніхто назад ч правди й справедливості нової* (Д. Павличко); *Давно нем давно нема господаря, і кінь його, і кінь його не рже* (Л. Ко тенко).

2. Частковозаперечні речення. У цих реченнях за речна частка вживається при підметі та другорядних чл нах речення, напр.: *Світили в хаті не смальцем або олі а якимись тонкими лучинами* (Панас Мирний); *Не сін вони смакують, не траву і не овес* (П. Тичина).

У складному реченні можуть одночасно поєднуватис прості стверджувальні та заперечні речення, напр.: *Не зн важай душі своєї цвіту, бо з нього виросло кохання наш* (Леся Українка); *Димки димлять, Путила вже не спит* (Л. Костенко).

Формально-синтаксична типологія простого реченн

З огляду на наявність головних членів речення та осо ливості вираження предикативного зв'язку речення под ляють на двоскладні і односкладні.

Двоскладні речення *— речення з двома головними членами (під метом і присудком).*

Підмет і присудок у двоскладному реченні пов'язан реченнєвотвірним предикативним синтаксичним зв'яз ком, напр.: *Наливались, половіли жита* (І. Цюпа); *Ішл роки...* (Р. Іваничук); *І дощик моросить* (Л. Костенко).

Односкладні речення *— речення з одним головним членом, щ не потребують поповнення другим головним членом.*

Питання про односкладні речення є дискусійним, що пов'язано передусім зі встановленням об'єкта дослідженн ня. Деякі вчені кваліфікують особові конструкції (означе но-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові) як двоскладні речення з матеріально не вираженим підме том. За своєю структурою головний член односкладного речення наближається до підмета чи присудка, оскільки виражається тими ж морфологічними формами, напр.: З *кухні дихнуло в обличчя вологим, парким теплом* (К. Пі соцький); *Ніде немає літа* (Л. Костенко); *Степи...* (О. Гон чар); *А на селі страшенно сміялися й глузували з Романа* (Б. Грінченко); *Не зітхай так безнадійно* (П. Грабов ський).

За наявністю/відсутністю другорядних членів речення поділяють на непоширені і поширені.

Непоширені речення — речення, в яких наявні лише головні члени.

У двоскладних непоширених реченнях наявні підмет і присудок, в односкладних — головний член речення, напр.: *Сіяє палац* (М. Старицький); *Сонети — се пани* (І. Франко); *Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...* (П. Грабовський); *Ні, не покаюсь* (Леся Українка); *І срібло розтало...* (О. Олесь); *Вітер. Ворон* (А. Малишко); *Який порій* (М. Вінграновський).

Поширені речення — речення, в яких, крім головних, наявні другорядні члени.

Поширюють двоскладні і односкладні речення додатки, означення, обставини, напр.: *Ой три шляхи широкії докупи зійшлися* (Т. Шевченко); *Закувала та сива зозуля вранці-рано на зорі* (П. Ніщинський); *Ворон у степу* (А. Малишко); *Нема порога* (М. Вінграновський); *Заходить сонце за лаштунки лісу* (Л. Костенко).

За наявністю/відсутністю необхідних членів речення поділяють на повні та неповні.

Повні речення — речення, в яких наявні всі необхідні члени речення.

Повними можуть бути двоскладні й односкладні, непоширені й поширені речення, напр.: *Нація — організм живучий* (Р. Іваничук); *Тече вода з-під явора яром на долину* (Т. Шевченко); *Вночі тихо й тихо в нього, Нечуйвітрових, молодіннях* (О. Гончар); *Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні* (Л. Костенко).

Неповні речення — речення, в яких одна з ланок їх будови не вимовляється, однак фіксується свідомістю.

Неповними також можуть бути і двоскладні, і односкладні речення, напр.: *Незабаром вони вже біля човна* (О. Гончар); *Навкруги — острови, і затоки, й озера* (Л. Дмитерко).

З урахуванням наявності предикативного ядра та супровідних компонентів виділяють формально неускладнені та формально ускладнені речення.

Прості формально неускладнені речення — речення з усіма другорядними членами, що не є однорідними або відокремленими.

Наприклад: *Багато чого навіяла мені ця країна чудес* (О. Гончар); *Зеленіє обабіч дороги перша ніжна весняна*

травичка (Григорій Тютюнник); *Молода мати з маленьким дитям стоїть у зажурі над гранітною плитою* (І. Цюпа).

***Прості формально ускладнені речення** — речення, у яких наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання.*

Наявність відокремлених другорядних членів речення чи однорідних головних або однорідних другорядних членів, а також вставних і вставлених компонентів, що не є членами речення, засвідчує формально-синтаксичну ускладненість простого речення, напр.: *Передчуттям любові і добра і в ці рази я тішусь та радію!* (М. Вінграновський); *Ми, пілігрими вічності, мандрівники, стомилися і дуже хочем пить* (Л. Костенко).

На думку І. Вихованця, до простих ускладнених у формально-синтаксичному аспекті належать і речення, не зумовлені валентністю предиката: *Сльози затуманили старі очі; Трава пожовкла від посухи.* Однак у таких випадках на першому плані перебуває семантико-синтаксична специфіка речення.

Отже, типи простого речення виділяють за наявністю головних членів (двоскладні — односкладні), другорядних членів (непоширені — поширені), необхідних членів (повні — неповні), супровідних членів (неускладнені — ускладнені).

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте основні ознаки речення: предикативність, модальність, часову віднесеність, граматичну організованість, семантичну та інтонаційну завершеність.
2. З'ясуйте співвідношення речення і судження.
3. Охарактеризуйте формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти вивчення речення.
4. У чому сутність семантичної структури речення?
5. Висвітліть темо-ремні відношення у простому реченні.
6. Охарактеризуйте типи парадигм речень.
7. За якими ознаками виділяють прості і складні речення?
8. Охарактеризуйте приєднувальні речення.
9. Назвіть і охарактеризуйте типи речень за метою висловлювання та експресією.
10. Які речення є стверджувальними і заперечними?
11. За якими ознаками поділяють прості речення на двоскладні/односкладні, непоширені/поширені, повні/неповні, неускладнені/ускладнені?

4.
Просте речення

Просте речення є базовою одиницею, що призначена для передавання відносно закінченої інформації. Крім того, воно є основною одиницею, що формує складне речення, а також будь-який текст. Саме в простому реченні виявляються його компоненти — головні і другорядні члени речення.

4.1. Головні члени речення

В історії мовознавства питання про головні члени речення дискусійне, що пов'язано з визначенням їх статусу. Більшість сучасних лінгвістів головним компонентом речення вважають присудок.

Загальна характеристика головних членів речення

Основним формально-синтаксичним типом простого речення є двоскладні речення, структурну основу яких становлять два головні члени — підмет і присудок. Диференційні ознаки простого речення найповніше виявляються саме в двоскладному реченні. В односкладних реченнях

наявний один головний член, не диференційований на підмет і присудок.

Головні члени речення — повнозначні лексичні компоненти речення (підмет і присудок), що становлять його синтаксичний центр.

Диференційною ознакою їх виділення є входження до предикативної основи речення, що є необхідним мінімумом для його функціонування. Предикативна основа речення формується тільки головними членами. У двоскладному реченні традиційно виділяють підмет і присудок, що пов'язані між собою предикативним синтаксичним зв'язком. В односкладних реченнях виділяють єдиний головний член, напр.: *Надворі смеркало й сутеніло* (І. Нечуй-Левицький); *Знов іду широким полем до свого села* (І. Вирган); *В милого сорочка біла* (І. Нехода); *І з нічної пітьми світлий день вирина* (М. Упеник); *Чорнів тополь воронячий літопис* (Л. Костенко); *Чорна ніч, шматована вогнем і кулями, стоїть над Сорочинцями в німій, глибокій печалі* (І. Цюпа).

Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення перебувають в опозитивних відношеннях: підмет виділяється через протиставлення присудкові, присудок — через протиставлення підметові. За відсутності такого протиставлення виділяють недиференційований головний член речення, що не є ні підметом, ні присудком, а виступає головним членом односкладного речення.

Підмет із залежними від нього компонентами становить групу підмета, а присудок із залежними від нього компонентами — групу присудка, напр.: *І стали тихо плакати | дві хмароньки ясні (О. Олесь); М'яким силуетом проступає із неба | собор* (О. Гончар); *Степ | мерехтить і густо та солодко дихає чебриком* (В. Винниченко); *Стара Половчиха | не зводила з них очей* (Ю. Яновський). Однак не завжди групи підмета і присудка розмежовуються, напр.: *Натягне дощ свої осінні струни* (Л. Костенко).

Синтаксична модель членів речення бере свій початок ще з античної граматики. У XIX ст. представники логіко-граматичного напряму (О. Востоков, Ф. Буслаєв), які ототожнювали логіку з граматикою, прирівнювали речення до судження, а члени речення ототожнювали з логічними категоріями судження (підмет із суб'єктом, присудок із предикатом). Представники психологічного напряму (Г. Пауль, О. Потебня) виділяли психологічний підмет і присудок. П. Фортунатов, О. Пєшковський трактували члени речення з урахуванням формально-синтаксичних ознак.

Отже, історично сформувалися три підходи до вивчення теоретичних основ членів речення: логіко-граматичний, психолого-граматичний, формально-граматичний.

На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки тривають пошуки щодо конкретизації поняття члена речення. І. Вихованець пропонує розрізняти два ряди членів речення: формально-синтаксичні члени речення (власне члени речення), встановлювані на основі синтаксичних зв'язків; семантико-синтаксичні члени речення (синтаксеми), виділювані на основі семантико-синтаксичних відношень.

Отже, на природу головних членів речення були різні погляди. У сучасному мовознавстві головні члени кваліфікуються як рівноправні компоненти, що становлять структурну основу речення.

Підмет і його типи

Предикативну основу речення утворюють підмет і присудок, які перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Підмет (лат. sybjectum — підкладене) — головний член двоскладного речення, який, указуючи на носія ознаки, перебуває в предикативному зв'язку з іншим головним членом (присудком).

У східнослов'янському мовознавстві представники логістичної граматики визначали підмет як предмет, про який судять. З часом для визначення підмета стали залучати відомості про формальні засоби його вираження. О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський трактували підмет, ґрунтуючись на понятті про присудок. Мовознавці здебільшого визначали підмет як головний член панівного складу.

Поняття підмета в сучасному мовознавстві звичайно виводять із поняття про структурну схему речення і його семантичні компоненти. Підмет є першим компонентом структурної схеми, виражається називним відмінком і має значення семантичного суб'єкта.

Визнаючи підмет одним із головних компонентів речення, його зв'язок із присудком як другим головним членом, учені надають підметові різний статус: незалежного члена (Л. Блумфільд, І. Мєщанінов та ін.), панівного над присудком (О. Шахматов, О. Пєшковський, О. Смирницький та ін.), залежного від присудка і зумовленого ним члена (О. Потебня, В. Адмоні та ін.). Сучасні мовознавці розв'язують цю проблему, виходячи з валентності дієслова-присудка. І. Вихованець визначає позиції підмета і при-

судка у формально-синтаксичному плані як рівноправні, взаємозумовлені, що формують елементарну формально-синтаксичну структуру двоскладного речення.

Сучасні українські мовознавці І. Вихованець, А. Загнітко, Н. Іваницька виділяють формальні і семантичні (кваліфікаційні) ознаки підмета:

— входження до структурної схеми речення як її головного члена;

— позначення носія предикативної ознаки;

— у типових випадках співвідносність із темою при актуальному членуванні речення;

— співвідносність із суб'єктною позицією семантико-синтаксичної структури речення;

— вираження відмінковою формою — називним відмінком іменника;

— перебування у двобічному (предикативному) зв'язку з присудком;

— поєднання з присудком способом (формою) предикативного зв'язку — координацією;

— типова позиція перед присудком.

З огляду на структуру підмети класифікують на прості і складені.

Прості підмети. Виражаються переважно одним словом. У ролі простого підмета в українській мові виступають:

— іменник у називному відмінку, напр.: ***Рибалки вечеряли коло багаття*** (І. Нечуй-Левицький); ***Селища потомлено поринули в сон, спочивали в теплих обіймах ночі*** (О. Гончар); ***Дніпро із їхніх шум-борів тече до нас*** (А. Малишко);

— займенникові іменники, які постають як еквіваленти іменників у постпозиції, напр.: ***Вона (веселка) обперлася одним дуже широким кінцем об море, а другим потяглася далеко за озеро, за плавні, в рівний широкий степ*** (І. Нечуй-Левицький); ***Я їх (ліси) люблю. Я знаю їхню мову. Я з ними теж мовчанням говорю*** (Л. Костенко);

— субстантивовані прикметники, дієприкметники, займенникові прикметники, числівники, прислівники, напр.: ***Все змішалось в одну мить і злилось докупи: і земля, й море*** (І. Нечуй-Левицький); ***Загадковістю покрите для Єльки дядькове минуле*** (О. Гончар); ***Визволені не можуть забути своїх визволителів*** (О. Гончар); ***Увійшло двоє. Один підійшов зовсім близько до ліжка, другий спинився оддалік...*** (Н. Рибак);

— відносні займенники ***хто, що, який, котрий*** (здебільшого є підметами в складнопідрядних реченнях, вони приєднують підрядну частину до головної), напр.: ***Там***

Ріка тихо плине зеленою водою між високими кам'яними стінами, котрі ще трохи подекуди аж понахилялись (І. Нечуй-Левицький); *На ранок справді почався «сабантуй», який уже й не замовкав до самого вечора* (О. Гончар);

прийменниково-іменникова словоформа в непрямому відмінку, напр.: *Минуло близько години.*

Часткової субстантивації можуть набувати частки, вигуки, різні форми змінних слів, включаючи особові форми дієслів, а також інфінітив, який переміщується в типову для іменника підметову позицію, напр.: *Для самієвського полку це «там» зникало десь за річкою* (О. Гончар); *Це «добре» прозвучало тепер м'яко, як сердечна просьба* (І. Вільде); *І кожне оте його «люби!», кожне оте «цілуй!», вилітаючи з гарних солов'їних грудей його, обгорталося пахощами бузку й конвалії* (Остап Вишня);

Простий підмет може ускладнюватися повторенням тієї самої форми, частками, займенниковими формами в ролі підсилювальних часток, напр.: *Був день як день* (Л. Костенко); *Всі четверо — хірург, асистент і сестра — ствердно хитнули йому головами* (О. Довженко); *Не я один духовну спрагу маю* (О. Гончар).

Складені підмети. Їм властива семантична єдність компонентів, що ґрунтується на обов'язковій лексичній сполучуваності слів (*сорок студентів, багато людей, загін космонавтів*). Такі підмети є синтаксично неподільними словосполученнями, головне слово яких обов'язково вимагає залежної словоформи.

До складених підметів належать:

— кількісно-іменникові сполуки, що становлять поєднання кількісних числівників з іменниками в називному чи родовому відмінках, та збірні і неозначені числівники, іменники з кількісним значенням, що поєднуються з іменниками в родовому відмінку, напр.: *Тридцять років минуло відтоді* (І. Цюпа); *Дай бог, між вами ще мільярди літ* (Л. Костенко); *Багато вітрів прошуміло над головою* (О. Довженко); *П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів* (А. Малишко);

— підмети, що складаються із займенника або числівника в називному відмінку та родового відмінка з прийменником *з*, вони мають значення вибірності, що обмежується головним компонентом (*перший з нас, один з делегатів, троє з учителів, ніхто з працівників, кожен з відсутніх, будь-хто з кореспондентів*), напр.: *Кожен з нас любов свою зберіг від зради, від зневаги і від смерті* (Л. Дмитерко); *Один із школярів підвівся* (Панас Мирний);

— соціативний підмет, що будується за моделлю «іменник (займенник, субстантивоване слово) в називному відмінку + іменник (займенник, субстантивоване слово) в орудному відмінку з прийменником *з*»; при цьому ознака, виражена присудком, стосується обох компонентів підмета однаковою мірою, напр.: ***Ми з Яшком у себе теж посадили шовковицю*** (Петро Панч); ***Там за столом сиділи уже батько з сином*** (Панас Мирний); ***Юра з Сьомкою зриваються і біжать*** (Ю. Смолич). Якщо ж присудок уживається в однині, то частіше підметом є лише слово в називному відмінку (при цьому необхідно зважати на контекст), напр.: ***Я з ним товаришував*** (Панас Мирний); ***Жив у тій хаті Охрім Поліщук з жінкою*** (Марко Вовчок);

— підмети, в яких синтаксично головне слово має послаблену номінативність, напр.: ***Кінець дня минув у напруженій роботі*** (М. Трублаїні); ***Сміху сиплеться срібна злива*** (В. Бичко); ***В дворі й під двором були сила народу*** (Б. Грінченко).

Розглянуті різновиди складених підметів І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська відносять до двох типів.

1. Синтаксично неподільні словосполучення:

— з кількісним значенням;

— зі значенням вибірності;

— зі значенням сумісності.

2. Семантично неподільні словосполучення:

— сполучення слів *початок, середина, кінець* із родовим відмінком від назв із часовим значенням;

— сполучення слова з метафоричним значенням та іменника;

— сполучення неозначеного займенника на основі *хто, що* і прикметникової форми.

Складеним буває й інфінітивний підмет за умови інформативної недостатності неозначеної форми дієслова напр.: ***Стати переможцем, залишитися ним було його давньою мрією*** (В. Собко). М. Заоборна визначає інфінітивний компонент у підметах такого типу як дієслово-зв'язку.

Трапляються складені підмети, в яких нема жодного слова в називному відмінку, напр.: *До весни в партизанському загоні нараховувалось біля ста* ***чоловік*** (Петро Панч); ***Їх до десятка зайшло в кабіну*** (А. Малишко).

Функцію підмета може також виконувати речення, напр.: ***«І вражою злою кров'ю волю окропіте»*** — *з дитинства знайомі слова* (О. Гончар).

Отже, основним засобом вираження підмета є іменник у називному відмінку. Регулярно виконують функцію підмета субстантивовані слова і вирази.

Присудок і його типи

Другим головним членом двоскладного речення є присудок. Типи присудка виділяють з урахуванням морфологічних параметрів та модально-часових значень.

Присудок — головний член двоскладного речення, який, указуючи на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває в предикативному зв'язку з підметом.

У XIX ст. представники логіко-граматичного напряму визначали присудок з логістичного погляду. Так, Ф. Буслаєв стверджував: «Те, що ми думаємо або судимо про предмет (про підмет), називається присудком». Як частину закінченого словосполучення трактували присудок представники формально-граматичного напряму. П. Фортунатов зазначав: «Несамостійна за значенням частина закінченого словосполучення являє собою присудок речення». Д. Овсянико-Куликовський як представник психолого-граматичного напряму писав: «Найважливіша частина речення — це присудок, інакше названий предикатом. Саме він і є носієм і виразником того руху думки, який відомий під назвою предикативності (предикування, присудковості) і без якого речення неможливе». О. Пєшковський вважає граматичним значенням речення присудковість, носієм якого є присудок. О. Шахматов визначав присудок як «головний член залежного складу» в двоскладному реченні.

Упродовж тривалого часу в мовознавстві тривали дискусії про те, який із двох головних членів речення важливіший. Переважна більшість мовознавців стверджувала, що таким членом є підмет. Однак на сучасному етапі усе частіше схиляються до міркування О. Потебні, що в граматичному розумінні присудок важливіший для речення. А І. Вихованець стверджує, що за формальною та семантичною складністю і роллю в реченні жоден член речення не може прирівнятися з присудком; дія граматичних категорій присудка охоплює ціле речення й визначає його специфіку.

Диференційними формальними та семантичними ознаками присудка є:

— входження в структурну схему речення як головного члена;

— модально-часова характеристика носія предикативної ознаки;

— співвідношення з ремою в типових випадках при актуальному членуванні речення;

— співвідношення з предикатом у семантико-синтаксичній структурі речення;

— вираження дієслівною формою;

— перебування у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом;

— поєднання з підметом способом предикативного зв'язку — координацією;

— типова позиція після підмета.

У сучасному українському мовознавстві присудки виокремлюють з огляду на морфологічну природу присудкової форми і способу вираження модально-часових значень. За морфологічними параметрами присудки поділяють на дієслівні та іменні, за вираженням модально-часових значень — на прості, складені та подвійні (складні) присудки.

Простий дієслівний присудок. Це найтиповіша форма присудка двоскладного речення, оскільки саме дієслово є найбільш пристосованою формою для вираження присудка.

Простий дієслівний присудок виражається:

— формами дієслів теперішнього, минулого і майбутнього часів, наказового та умовного способів, напр.: ***Пролітала зозуленька через ясний бір, завітала дівчинонька до козака в двір*** (О. Пчілка); ***Ластівки тікають із Європи*** (Л. Костенко); ***Багрянцями осені вкрились ліси*** (О. Гончар); ***Ти не йди в пишний дім, де музика бринить*** (Леся Українка); ***Він оддав би їх (золоті роги) за стебло єдине...*** (Д. Павличко);

— вигуково-дієслівними формами типу *бух, хап, блись, стук, клац, скік, зирк* та ін., які набувають у тексті значення дієслів минулого часу доконаного виду, напр.: ***Аж двері рип у хату із сіней*** (Л. Глібов); ***Олень знову стук та стук*** (Д. Павличко); ***Жив дід сто літ, кремезний тип — все диб та диб*** (Л. Первомайський);

— фразеологізмами дієслівного типу, напр.: ***Стара напнула її мокрим рядном*** (М. Стельмах); ***Соломія не відривала очей від берега*** (М. Коцюбинський); ***Потупивши очі, Вадим пік раків*** (Ю. Збанацький);

— інфінітивом, який є еквівалентом особового дієслова і виконує функцію простого дієслівного присудка, напр.: ***Я їй розказувати, а вона сміятись та радіти*** (Марко Вовчок). Різновидом простого інфінітивного присудка є інфінітивні демінутиви (лат. deminutivum — зменшення), що

передають значення пестливості суфіксами *-ки, -оньки, -очки, -унечки, -ученьки, -уні, -усі, -унці*, напр.: *Отака серйозна тема, а ви хахоньки!* (О. Ковінька). Це інфінітиви *їстоньки, питоньки, спатоньки* тощо.

Простий дієслівний присудок може ускладнюватись частками *було, бувало, давай*, повтором присудка, додаванням ще одного дієслова в препозиції в тій самій формі, порівняльними частками *як, мов, ніби, наче, немовби*, напр.: *От, сидячи за столом, як вже поприймали страву, давай тоді Василь дівчат розглядати* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Співала, співала пташечка, та й затихла* (О. Стороженко); *Коли як вискочать з двору дві собаки* (І. Нечуй-Левицький); *А хтось візьми і пусти чутку* (М. Стельмах); *А ми взяли та й збудували в майбутнє калиновий міст* (С. Крижанівський).

Ускладнює форму дієслівного простого присудка частка *собі*, напр.: *Улітку наша річка обміліла, пливе собі ліниво* (М. Рильський); *От собі й читаю, що на скелі накована* (Т. Шевченко).

Часто вживаються одні часові форми в значенні інших, зокрема теперішнього і майбутнього часу в значенні минулого; одні способові форми в значенні інших, напр.: *То збоку ускубне, то спереду поцупить* (П. Гулак-Артемовський); *Прийди Тарас вчасно, все було б добре* (Л. Костенко).

В українській мові існують описові дієслівно-іменні звороти, що формуються навколо таких дієслів, як *робити, наддавати, віддавати, справляти, чинити, стати, виявляти, мати, зазнавати, набувати, діставати, прийти* та ін., напр.: *Ворог чинив дедалі упертіший опір* (О. Гончар); *Правдою слово багате мені надавало наснаги* (М. Нагнибіда).

Поширений у двоскладних реченнях простий нульовий присудок, що позбавлений формальних ознак, оскільки не має лексичного вираження. Такі речення є двоскладними. У них звичайно наявна обставина місця, що вказує на синтаксичний зв'язок з морфологічно невираженим, тобто нульовим присудком, напр.: *Вгорі — перлисті переливи хмар, яких нема на небесах чужини* (М. Рильський); *Найдорожче і найважче попереду* (О. Довженко); *Санітарні підводи внизу ліворуч* (О. Гончар). У наведених двоскладних реченнях присудок морфологічно не виражений. Такі речення є варіантами двоскладних речень з матеріально вираженим присудком.

Складені (двохелементні) присудки. Термін «складений присудок» у такому значенні, в якому його використо-

вують нині, запровадив Ф. Буслаєв, хоча деякі вказівки на особливі типи присудків з дієсловами *есть, суть, был, будет* у їхньому складі трапляються у працях М. Ломоносова, М. Греча, О. Востокова.

Говорячи про складений присудок, О. Потебня зазначає: «Ім'я може бути частиною складеного присудка, тобто такого, жодна з частин якого сама по собі не може бути названа присудком». О. Шахматов трактував складений присудок як «подвійний».

Ураховуючи структуру складеного присудка, його поділяють на два типи: складений дієслівний та складений іменний.

1. Складений дієслівний присудок. Складається з допоміжного дієслова, що виконує функцію зв'язки, та інфінітива. У працях східнослов'янських мовознавців склад допоміжних дієслів визначається по-різному. На думку О. Гвоздєва, у сполученнях *люблю читати, мріє зустрітися* інфінітив означає об'єкт і не входить до складеного дієслівного присудка. Б. Кулик розширює склад модальних дієслів дієсловами із значенням можливості чи неможливості (*могти, вміти, умудритись, встигнути* та ін.), зі значенням волевиявлення (*хотіти, бажати, шукати, мріяти, намагатися, старатися, сміти, пробувати* тощо), із значенням процесу думки, внутрішнього переживання (*думати, сподіватися, готуватися, збиратися, боятися, соромитися* та ін.).

У сучасному мовознавстві виділяють дві групи допоміжних дієслів у складеному дієслівному присудку: фазові і модальні. Допоміжні дієслова є особовими формами фазових і модальних дієслів, які, доповнюючи лексичне значення присудка, виражають його модально-часове значення.

Допоміжні фазові дієслова. Означають початок, продовження або ж завершення дії.

Початок дії виражається дієсловом *почати* (основною формою) і його синонімами *прийнятися, пуститися, взятися, кинутися, піти* (у значенні *почати*) та ін., напр.: *Не знаходячи втіхи на службі, він* ***почав шукати*** *її поза нею — на квартирі, між сторонніми людьми* (Панас Мирний); *Він* ***кинувся*** *знов бігати по канцелярії* (І. Франко); *Зоря на небі рожева уже* ***починала займатись*** (Леся Українка); *А гостра коса вже* ***пішла зрізувати*** *гостру ячмінну гриву* (О. Донченко). Відтінок початку дії має і допоміжне дієслово *стати*, що відрізняється від інших фазових дієслів більшою абстрактністю і не має видової пари, напр.: *Один за одним* ***стало товариство рушати***

(Панас Мирний); *Я вірші* ***став писать*** *під вечір золотий* (В. Сосюра); *І Яворницький, цим запитанням якось упокорений, посмирнішав, подобрішав одразу і, звертаючись до натовпу, справді* ***став*** *про собор цей* ***оповідати*** (О. Гончар).

Значення тривання дії передають дієслово *продовжувати* та його синоніми (*лишатися, залишатися, зоставатися*), напр.: *По інерції поїзд* ***продовжував іти*** (О. Донченко); *І* ***залишився стояти*** *дуб на злість усім вітрам і громам* (І. Цюпа); *Ніхто, ясна річ,* ***не залишився мокнути*** *під відкритою зливою* (О. Гончар).

Значення закінчення дії передається дієсловами *закінчувати, перестати, припинити, кинути* та ін., напр.: *Їздові ходили навшпиньках, куховар* ***перестав гриміти*** *сковородами* (О. Гончар); *Ледве вони* ***закінчили копати,*** *аж ось загуркотіли моторами дві великі вантажні машини* (О. Копиленко); *Вона* ***скінчила писати*** *свою повість* (О. Кобилянська); *Навіть худоба* ***перестала пастися*** (М. Стельмах).

Допоміжні модальні дієслова. Модальними називають допоміжні дієслова, що вказують на необхідність, бажаність, можливість дії (стану). Вони, як і фазові, теж виражають передусім граматичне значення. Їх розглядають як один із засобів вираження суб'єктивно-модальних значень. У сферу модальних компонентів академічна граматика російської мови включає дієслова, короткі прикметники і предикативи, які своїми лексичними значеннями виражають можливість, бажання, необхідність, готовність і т. ін.

Серед допоміжних модальних дієслів та інших модальних компонентів виділяють:

— форми зі значенням можливості чи неможливості дії: *могти, вміти, встигнути* та ін., напр.: *Тільки ти* ***вмієш*** *рятувати мене від самої себе* (Леся Українка); *Вона* ***не могла*** *його* ***втратити*** (М. Коцюбинський); ***Не можуть*** *душу зігрівати ті, що не палають, не горять* (В. Симоненко); ***Не може*** *при добрі той* ***жить,*** *хто хоче злу й добру* ***служить*** (І. Франко);

— модальні дієслова *мати, мусити* зі значенням повинності, напр.: *Ми* ***мусили компенсувати*** *той відчутний для суспільства вакуум, що утворився на місці забороненої літератури, і не завжди могли це зробити* (Р. Іваничук); *Я щось* ***маю розпитати*** (Т. Шевченко); *Спочатку я* ***мав поїхати*** *до санаторію відпочити* (І. Цюпа);

— модальні дієслова з різними відтінками волевиявлення (бажаності, готовності, згоди тощо): *бажати, волі-*

ти, хотіти, мріяти, ждати, збиратися, надумати, вирішити, готуватися, намагатися, пробувати та ін., напр.: *Хто ж це **додумався викопати** отут криницю й отак посадити поруч горобину і калину?* (І. Цюпа); *Артем нарешті **вирішив одружитися*** (Петро Панч); *Пісню змагання уперту, дзвінку я **хочу відбити** у кожнім рядку, щоб буть українським поетом* (Д. Павличко); *Патрокл зовсім **не силкувався влучати*** (Б. Грінченко);

— форми зі значенням суб'єктивно-емоційної оцінки: *любити, полюбити, боятися,* напр.: *Усі **любили послухати** казку* (М. Коцюбинський); ***Боявся** тільки **починати**, бо мало було надії, що пощастить* (Б. Грінченко);

— модальні дієслова зі значенням міри звичайності дії: *навчитися, звикнути, пристосуватися* тощо, напр.: *Ми **звикли** друзів **зустрічати** на повну глибочінь сердець* (Л. Дмитерко);

— дієслівні фразеологічні сполуки, переважно на основі дієслова *мати: мати можливість, мати намір, мати змогу, мати нагоду, мати звичку, мати право,* напр.: *І тоді вони **мали право скаржитись, вимагати** співчуття і допомоги* (О. Гончар); *Нині ж, коли народ **має змогу познайомитися** з В. Винниченком, Б. Лепким, І. Багряним, В. Баркою, Є. Маланюком, коли він може вільно читати поезію В. Стуса й І. Калинця, відбувається закономірна переоцінка наших творів, і не всі вони витримують пробу нового часу* (Р. Іваничук);

— предикативні прикметники повної і короткої форми (*здатний, спроможний, повинен, рад, схильний, ладен, змушений* та ін.), напр.: *Ніхто **не повинен говорити** того, крім мене* (Марко Вовчок); *Я ж **був готов** за ті стіни **вмирати*** (Л. Костенко);

— усталені сполуки типу: *у змозі, не в змозі, не в силі;* іменники: *майстер, мастак,* напр.: *Ми нічого **спинити не в силі*** (В. Сосюра); *Очі **не в змозі були відірватися** від його карих очей* (А. Шиян).

Функціонують в українській мові й ускладнені форми складеного дієслівного присудка, що мають у допоміжній частині два і більше інформаційно недостатні компоненти, напр.: *Крім цього, Левко порадив йому те, чого сам ніяк **не міг зібратися зробити** — оглянути місто* (В. Підмогильний). Ці форми у допоміжній частині можуть мати фазові та модальні дієслова, дієслівно-іменні сполучення з модальним значенням, модальні прикметники, дієприкметники, іменники, прийменниково-іменникові сполуки, дієслово-зв'язку *бути*. Інфор-

маційно недостатні лексеми як допоміжні компоненти складеного дієслівного присудка реалізуються так: фазові й модальні дієслова — інфінітивом; дієслівно-іменні сполучення з модальним значенням — інфінітивом; іменні модальні лексеми — інфінітивом; дієслово-зв'язка *бути* — іменними модальними компонентами, напр.: ***Ми повинні вміти добре маневрувати в горах*** (О. Гончар); ***Андрій Григорович терпіть не міг їздити з великим багажем*** (В. Винниченко).

Не кожне поєднання дієвідмінюваної форми з інфінітивом є дієслівним складеним присудком. Інфінітив у складеному дієслівному присудку позначає дію, процес чи стан тієї самої істоти та предмета, що й дієвідмінювана форма дієслова.

Інфінітив у складеному дієслівному присудку є суб'єктним, напр.: ***Грицько вибив собі ногу і мусив сидіти дома*** (Б. Грінченко); ***Не міг тоді ще ніхто сказати цього, навіть панство*** (П. Загребельний). Йому протиставлений об'єктний інфінітив, що стосується іншої істоти чи предмета напр.: ***Він запросив Черниша сісти*** (О. Гончар).

2. Складений іменний присудок. Складається з дієслова-зв'язки та іменної частини. Цей присудок різноманітний за морфологічним вираженням. Компонентами його є предикативне ім'я, виражене іменем будь-якої форми, в поєднанні з особовими формами дієслова-зв'язки. Різні форми іменників, прикметників, займенників, числівників, дієприкметників виступають у ролі іменної частини складеного іменного присудка. Дієслово-зв'язка, виражаючи граматичне оформлення складеного іменного присудка, є показником синтаксичних категорій часу і способу, а також узгодження присудка і підмета в числі й особі.

Іменний складений присудок становить єдність, репрезентовану службовим словом (зв'язкою) і повнозначним словом — іменем у формі певного відмінка. Ім'я (повнозначне слово) — основний компонент складеного іменного присудка, дієслово-зв'язка вказує на час і спосіб. При цьому дієслівні зв'язки або є лише спеціалізованими граматичними засобами, позбавленими лексичного значення, або ж, зберігаючи певною мірою лексичне значення, вносять до присудка додаткові лексичні відтінки.

Власне граматичними зв'язками є три зв'язки: *бути, являти собою, становити.* Найчастіше вживаною є зв'язка *бути*; в іменному складеному присудку вона переважно вживається з іменним компонентом у називному та оруд-

ному відмінках, у знахідному відмінку з прийменником *за*, напр.: *Вранці на палубі я був першим* (М. Ірчан); *Один з останніх його рейсів був винятковим* (О. Гончар); *Двері в десятий клас були напіввідчинені* (О. Копиленко).

Дієслово-зв'язка *бути* в теперішньому часі здебільшого має нульову форму, напр.: *Зелений Київ наш* (М. Рильський); *Дуби поважні, а ясен, клен і явір гордовиті* (Леся Українка). Регулярно використовується така зв'язка в науковому стилі, однак функціонує і в інших стилях, напр.: *Цю групу можна вирізьбити на піраміді, бо вона є синтез і натхнення* (Ю. Яновський). Роль іменної частини може виконувати інфінітив, напр.: *Збагнуть її — це сонце погасить* (М. Рильський).

У минулому і майбутньому часі, умовному і наказовому способі зв'язка *бути* вживається регулярно, напр.: *Хвилину тому був я чародій* (М. Вінграновський); *Безмовний був світ* (О. Гончар); *Там, на землі, щось падало, цвіло, було рожеве, синє і зелене* (Л. Костенко). Зі зв'язкою *бути* нерідко в ролі іменної частини виступає прийменниково-іменникова сполука у знахідному відмінку, напр.: *Він був у мене за головного помічника* (Ю. Збанацький); *Згадайте — був я вам за тата* (Д. Павличко).

Часто трапляються складені іменні присудки з нульовою зв'язкою *бути* в теперішньому часі. Виділяють такі моделі складеного присудка з нульовою зв'язкою: 1) нуль-зв'язка + іменник у називному відмінку; 2) нуль-зв'язка + іменник у родовому відмінку; 3) нуль-зв'язка + іменник у знахідному відмінку; 4) нуль-зв'язка + іменник в орудному відмінку; 5) нуль-зв'язка + іменник у місцевому відмінку; 6) нуль-зв'язка + прикметник; 7) нуль-зв'язка + числівник; 8) нуль-зв'язка + прислівник; 9) нуль-зв'язка + фразеологізм.

1. Присудок типу «нуль-зв'язка + іменник у називному відмінку» виражає постійну ознаку чи властиву підметові якісну характеристику, напр.: *Я не співець чудовної природи з холодною байдужістю її* (П. Грабовський); *Наш народ — океан* (П. Тичина); *Хліб — багатство і могутність Батьківщини, її гордість і слава* (І. Цюпа). Постійна ознака підмета виявляється найвиразніше, коли підмет і присудок виражені тим самим словом, напр.: *Чумацький шлях — шлях твоїх пращурів, що проходили тут чумаками в чорних дьогтярних сорочках* (О. Гончар). Часто при нульовій зв'язці до складу присудка входять частки *це, то, ось*, напр.: *Світлі вчинки — то наші мечі* (П. Грабовський); *Лукія — ось його щедра молодість* (О. Гончар); *Бу-*

ти мудрішим за себе — от завдання (О. Гончар). При іменному складеному присудку в називному відмінку часто вживаються слова *як, мов, немов, наче, неначе,* напр.: *Він для них як сподвижник Магеллана* (О. Гончар); *Дід Горюбець мовби кремінь* (М. Чабанівський).

2. Іменний складений присудок моделі «нуль-зв'язка + іменник у родовому відмінку» використовується порівняно рідко. Переважно це безприйменниковий родовий у значенні якісної характеристики, що часто супроводжується прикметником — компонентом складеного іменного присудка, який несе основне інформативне навантаження, напр.: *Комбат про тебе хорошої думки* (О. Гончар).

3. Порівняно нечасто з нульовою зв'язкою вживається іменна частина в знахідному відмінку з прийменником. Таким присудком виражається непостійна ознака підмета, напр.: *Вже й баба йому за космонавта* (О. Гончар).

4. Орудний відмінок у ролі іменної частини при нульовій зв'язці, на відміну від матеріально вираженої, функціонує рідко, напр.: *Критика критикою, а тон тоном* (Ю. Збанацький).

5. Присудок з нульовою зв'язкою та іменною частиною, вираженою іменником у місцевому відмінку, створює труднощі при аналізі, оскільки місцевий відмінок частіше виступає обставиною і є присудком, коли виражає внутрішній стан людини, рід діяльності, заняття, напр.: *Зал в огнях, кружляють пари, хвилі музики пливуть* (В. Сосюра); *Село в снігах, і стежка ані руш* (Л. Костенко).

6. Прикметники, виступаючи в ролі іменної частини складеного присудка за відсутності дієслівної зв'язки, передають якісну характеристику підмета і вживаються переважно в формі називного відмінка, напр.: *Ще сміх наш вогкий, сльози не солоні* (М. Вінграновський); *Цей ліс живий. У нього добрі очі* (Л. Костенко). При прикметниках часто використовуються займенники, частки, що входять до іменної частини, напр.: *Сьогодні я такий щасливий, мов вийшов хлопчиком на шлях* (В. Сосюра); *Ти дивись, який він непоштивий! — звернувся Січкар до Варчука* (М. Стельмах).

Регулярно використовуються при нульовій зв'язці іменні частини, виражені займенниковими прикметниками в називному відмінку, напр.: *Тут кожний камінь — мій, і кожний подих — мій* (Л. Первомайський); *Там даль не така, як у нас на Вкраїні* (В. Сосюра).

Поширеними є іменні частини, що складаються з прикметника й іменника з послабленим значенням, у яких основне змістове навантаження припадає на прикметник — основний виразник предикативності. Такими іменниками можуть бути слова різної семантики, що є назвами істот і неістот (*чоловік, хлопець, дівчина, парубок, людина, справа, річ, час, день, пора* та ін.), напр.: *А сам він* ***хлопець славний, сумирний*** (О. Гончар); *Та надіятись на цю людину —* ***справа марна*** (Ю. Збанацький).

7. У реченнях з нульовою зв'язкою у ролі іменної частини вживаються й кількісні та порядкові числівники напр.: *Я наче сам один на великому світі* (Ю. Яновський).

8. Ролі іменної частини може набувати прислівник, напр.: *Полон —* ***це гірше, ніж смерть*** (О. Гончар).

9. Фразеологізми іменного типу теж можуть виконувати роль іменної частини складеного присудка, напр.: ***Сон рябої кобили все це*** (О. Гончар).

Зв'язки *являти собою, становити* в іменному складеному присудку вживаються зі знахідним безприйменниковим відмінком. Вони переважно використовуються в науковому стилі, напр.: *М'який ліризм* ***становить*** *особливу рису байок Глібова* (М. Рильський); *Безособові речення* ***становлять*** *найбільш поширений тип речень односкладної будови* (П. Дудик).

Деякі дієслова (*складати, представляти, знаменувати, утворювати* та ін.), виступаючи в ролі зв'язки зі знахідним безприйменниковим відмінком, частково зберігають своє лексичне значення, напр.: *Новий час* ***знаменує*** *нову* ***епоху***.

Значно поширенішу групу становлять напівповнозначні зв'язки, які, крім граматичного, виражають додаткове лексичне значення: виникнення ознаки, переходу з одного стану до іншого (*ставати, стати, робитися*), виявлення ознаки (*вважатися, виявлятися, називатися, іменуватися, здаватися, доводитися, уявлятися*), збереження ознаки упродовж певного часу (*лишатися, залишатися, зоставатися*). Ці дієслівні зв'язки можуть уживатися з іменними формами називного та орудного відмінків, знахідного відмінка з прийменником *за*, напр.: *Цілком* ***розкутим відчув*** *себе в роботі над романом «Манускрипт з вулиці Руської», де перейшов до теми «мислі»* (Р. Іваничук); *В Пальмірі не було жодної душі, яка б* ***залишилася байдужою*** *до вчинку полковника Турбая* (М. Руденко); *Докія не помітила, як Дмитро з півпарубка* ***парубком став*** (М. Стельмах); *Біла рівнина* ***лишалася пуста*** (О. Кобилянська). Зви-

найпо найсильніші позиції виявляє орудний предикативний при напівповнозначних дієсловах-зв'язках, оскільки саме він передусім передбачається ними, що найчастіше і реалізується.

Форма знахідного відмінка з прийменником *за* в функції іменної частини найчастіше вживається з дієсловом-зв'язкою *правити*, напр.: ***За сюжет тут править життя в усіх своїх проявах*** (Петро Панч).

Трикомпонентні присудки. Це ускладнена модель, що поєднує в собі складений дієслівний і складений іменний присудки. Л. Булаховський зазначає, що «присудок набирає властивості включати в свій склад чимраз більше слів. Мислення відбувається не стільки парами слів, скільки цілими розгорненими словесними комплексами: ***Буде змушений упасти мертвим хижий птах*** (М. Бажан)». Такі присудки Б. Кулик називає складними, відносячи до них присудки з двох компонентів, які є повнозначними частинами мови, або з трьох чи чотирьох, серед яких є зв'язка. Найтиповішу форму ускладненого іменного присудка становить модель «допоміжне модальне дієслово у відповідній часовій та способовій формі + дієслівна зв'язка у формі інфінітива + предикативний член (іменник, прикметник, займенник, дієприкметник)», напр.: *Я ж міг уже тоді* ***бути членом*** *цієї літературної організації* (В. Минко); *Занурившн руки в ручай, я раптом підносив їх до рота, ніби чекаючи, що вода* ***мусить зробитися солоною*** (Ю. Яновський); *Поезія* ***повинна бути чиста*** (Ю. Збанацький).

Значно рідше в ускладнених іменних присудках використовується модель «допоміжне фазове дієслово у відповідній часовій і способовій формі + дієслівна зв'язка + предикативний член», напр.: *Дід Максим* ***перестав бути задумливим і насупливим*** (Ю. Збанацький); *Справа* ***починала бути поганою*** (М. Коцюбинський).

В українській мові, крім простого і складеного присудків, функціонують також складні (подвійні) присудки.

Складний (подвійний) присудок. Становить таку конструкцію, обидва повнозначні компоненти якої перебувають з підметом у подвійному предикативному зв'язку. Перший компонент подвійного присудка — особова форма повнозначного дієслова на означення руху (*ходити, іти, прийти, бігти, брести* та ін.), стану чи діяльності (*стояти, лежати, сидіти, працювати* та ін.), другий — найчастіше прикметник чи його еквівалент. Звичайно присудко-

ві прикметники в подвійному присудку функціонують у формі називного та орудного відмінків, напр.: *Гайсин ще довго сидів ошелешений* (Петро Панч); *Я йшов останнім і думав про діда Платона* (О. Довженко); *Плавці лежать важкі і нерухомі* (Л. Костенко); *Солдати стояли похмурі і злі* (Ю. Смолич); *Мирослава стояла біля будинку сумна, задумана* (М. Стельмах). Порівняймо: *Гайсин сидів + Гайсин ошелешений; Я йшов + Я останній; Плавці лежать + Плавці важкі і нерухомі; Мирослава стояла + Мирослава сумна, задумана; Солдати стояли + Солдати похмурі і злі.*

Однак подвійними (складними) присудками є лише такі, що стосуються підметів — назв осіб. Якщо ж функцію підмета виконують назви неістот, то присудки є складеними іменними, напр.: *Ліс стояв розхристаний, спустошений і дикий* (С. Васильченко).

Отже, в українській мові регулярно функціонують простий і складений дієслівні присудки, складений іменний присудок. Рідше використовується складний (подвійний) присудок.

Запитання. Завдання

1. Яка роль головних членів речення?
2. Як трактували головні члени речення в історії мовознавства?
3. Дайте визначення підмета, назвіть його диференційні ознаки.
4. Охарактеризуйте типи підмета.
5. Які диференційні формальні та семантичні ознаки має присудок?
6. Який присудок є простим дієслівним?
7. Охарактеризуйте компоненти, які виділяють у складеному дієслівному присудку.
8. Дайте характеристику частин складеного іменного присудка.
9. Яка модель присудка є ускладненою?
10. Охарактеризуйте складні (подвійні) присудки.

4.2. Другорядні члени речення

Традиційне вчення про другорядні члени ґрунтується на ознаках різної природи, які враховують одночасно, а не в логічній послідовності. Принципи класифікації другорядних членів, визначення їх меж є актуальними завданнями сучасного мовознавства.

Загальна характеристика другорядних членів речення

Проблема другорядних членів речення викликає чимало дискусій у сучасному мовознавстві. Одні вчені дотримуються традиційного погляду на другорядні члени, інші повністю заперечують такий підхід, треті вносять деякі уточнення в традиційну класифікацію, доповнюючи і конкретизуючи окремі її положення, «згладжуючи» суперечливі твердження. Сучасні концепції членів речення ґрунтуються на опозиції центральність/нецентральність, обов'язковість/необов'язковість, тобто беруться до уваги не лише різниця між головними і другорядними членами, а й різниця між самими другорядними членами речення.

Другорядні члени речення — повнозначні лексичні компоненти речення, синтаксично залежні від головних членів речення (підмета і присудка) чи головного члена односкладного речення.

У вивченні другорядних членів речення виділяють класичний (традиційний) період і період сучасного мовознавства. *Класичний період* охоплює 20-ті роки XIX ст. — 20-ті роки XX ст. Російські мовознавці М. Греч, О. Востоков, І. Давидов, розглядаючи питання про другорядні члени речення, особливу увагу звертають на обставини і додатки. Д. Овсянико-Куликовський виокремив два класи обставин: власне обставини і обставини, що функціонують на межі між обставиною і додатком. Завершує перший період вихід українських граматик О. Білецького, Л. Булаховського, О. Парадиського, М. Сулими, М. Грунського, Г. Сабалдира, О. Ізюмова, А. Кримського, П. Куліша, М. Левицького, І. Нечуя-Левицького, К. Німчинова, І. Огієнка, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера, С. Смеречинського, Є. Тимченка.

Період сучасного мовознавства бере початок у 30-х роках XX ст. Вчені намагалися дати вичерпний аналіз статусу, специфіки членів речення в руслі традиційної граматики. Особлива увага приділялася синкретизму (грец. synkrētismos — об'єднання) другорядних членів (М. Сулима, М. Грунський, О. Шахматов). У 50-х роках сформувалося три напрями у вивченні членів речення: представники першого обмежувалися дослідженням словосполучення; другого — запропонували (повністю або частково) відмовитись від термінів членів речення і розмежовувати суб'єктно-предикатний центр та детермінантну периферію; представники третього зосередили увагу на поглибленому аналізі реченнєвої структури.

Другорядні члени речення виділяють з урахуванням формально-граматичних і семантико-синтаксичних ознак, причому більшою мірою спираючись на семантичні. Тому при визначенні другорядного члена речення слід брати до уваги:

— його семантико-синтаксичні функції;

— входження/невходження до номінативного мінімуму речення;

— морфологічне вираження і засоби зв'язку з опорним членом речення;

— синтаксичну роль;

— лексичне значення опорного і залежного членів речення;

— позиційну закріпленість/незакріпленість при актуальному членуванні речення;

— співвідношення з відповідним компонентом семантико-синтаксичної структури речення.

Кожен другорядний член має свої диференційні ознаки.

Визначальними чинниками теоретичного тлумачення другорядних (як і головних) членів речення є:

— структурно-семантичний і формально-граматичний напрями аналізу синтаксичних одиниць;

— категорійний статус членів речення;

— багатоаспектність;

— структурні і семантичні ознаки;

— врахування значення відношень члена речення з іншими і його власного лексико-граматичного значення;

— встановлення типологічних питань при кваліфікації членів речення;

— констатація явищ перехідності.

Поділ членів речення на головні та другорядні переважно збігається з їх обов'язковістю/факультативністю. Якщо головні члени речення завжди є обов'язковими, то другорядні — переважно факультативні. Однак деякі другорядні члени, зокрема прямі додатки, що реалізують значення присудків (перехідних дієслів), є обов'язковими, напр.: *Тим часом гінець доганяє **світання** і клаптями ночі доточує **дні*** (Л. Костенко); *Дорогоцінні **дні** я біля тебе знищив* (М. Вінграновський). Також структурно обов'язковими в односкладних безособових реченнях є непрямі додатки у формах давального, орудного, родового відмінків (давальний суб'єкта, суб'єктний інструменталь, суб'єктний ґенітив), напр.: ***Йому** не спалось; **Мені** не сиділось; **Снігом** замело дорогу; **Водою** залило увесь луг; **Сльозам** немає влади. **Нема закону**. Пере-*

шкод нема (М. Вінграновський). Це ж стосується і деяких обставин місця, що вживаються при позначенні середовища чи обстановки, напр.: ***Скрізь цвіло; Зі стріх капало.***

Традиційно виділяють три класи другорядних членів: додатки, означення, обставини. При цьому враховують передусім семантичні (значеннєві) ознаки, що порізному взаємодіють з формальними. Так, виокремлення прямих і непрямих додатків, узгоджених і неузгоджених означень ґрунтується на формальних показниках; диференціація обставин здійснюється за значеннєвими параметрами.

Додаток

Додаток є другорядним членом речення, особливість якого полягає в тому, що, на відміну від інших другорядних членів, він деколи є обов'язковим компонентом речення.

Додаток *— другорядний член речення, що позначає предмет, на який спрямовані чи якого стосуються дія, процес, стан, ознака.*

Додаток характеризується формальними і семантичними ознаками:

— здебільшого не є компонентом структурної схеми речення;

— виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення;

— у формально-синтаксичній структурі речення є другорядним членом;

— у типових випадках виражається іменником або займенником;

— переважно стоїть після пояснюваного слова;

— пов'язується з опорним словом синтаксичними формами керування чи прилягання;

— при актуальному членуванні речення може виступати темою і ремою або ж входити до груп теми і реми;

— позначає предмет (об'єкт);

— корелює з об'єктними, суб'єктними, адресатними, інструментальними, локативними синтаксемами у семантико-синтаксичній структурі речення;

— відповідає на питання непрямих відмінків.

У процесі формування синтаксичної структури двоскладного речення додаток не є обов'язковим компонентом. Однак це не означає його «другорядності» (як і інших другорядних членів) у комунікативній організації речення. Другорядні члени речення в семантичному і комуніка-

тивному аспектах можуть становити ядро висловлюваної думки.

Як і будь-який інший повнозначний лексичний компонент речення, додаток розглядають у двох аспектах: загальносемантичному і формально-граматичному. В академічному синтаксисі української мови зазначається, що безпосередній зв'язок між діями, станами або ознаками і відповідними об'єктами (предметами, поняттями, особами), на які ці дії, стани або ознаки переходять, з якими вони безпосередньо пов'язуються або для яких вони є джерелом виникнення, є вихідним моментом для загальносемантичної характеристики додатка; ці відношення можуть кваліфікуватись як об'єктні лише за умови безпосереднього чи опосередкованого охоплення предмета, особи, поняття, явища та ін. відповідним процесом або станом.

Найвиразнішою семантичною ознакою додатка є його предметне (об'єктне) значення, в якому реалізуються часткові значення власне об'єкта дії (*читати книгу, співати пісню, слухати музику*), адресата дії (*подарувати товаришеві, принести батькові*), знаряддя дії (*писати ручкою, везти машиною*).

Засоби вираження додатка зумовлені притаманним йому значенням предметності. Додаток, як і підмет, виражається іменником та субстантивованими словами і сполуками слів. Опорними словами є дієслова (*побачити море, зустрітися з товаришем*), іменники (*слухання музики, радість за брата*), прикметники (*схильний до музики, уважний до людей*), прислівники та слова категорії стану (*йому весело, нам зрозуміло*).

З формального погляду в сучасній українській мові розрізняють два види додатка: прямий і непрямий. Показником такого розрізнення є передусім специфіка керування в підрядному словосполученні з об'єктними відношеннями, а також різні ступені охоплення об'єкта дією чи станом є загальносемантичним відповідником цього поділу.

Прямий додаток. Це додаток, що означає предмет, на який безпосередньо переходить дія. Він завжди є конструктивно необхідним компонентом речення, реалізується лише при перехідних дієсловах, конкретизуючи їх значення, напр.: *Лампа під білим абажуром золотила нові соснові стіни* (М. Коцюбинський); *Снігом віконечко наше забило* (П. Куліш); *Пассатний вітер нам вітрило рве* (М. Зеров). Прямий додаток може означати об'єкт фі-

зичної дії (*побудувати завод, зруйнувати міст, викопати криницю*), об'єкт сприйняття (*побачити гори*), об'єкт почуття (*відчувати радість*), об'єкт мислення (*уявляти перспективу*).

З урахуванням семантики перехідних дієслів та залежного компонента виділяють кілька різновидів прямого додатка:

— додаток, що означає предмет, на який дія переходить повністю, переводячи його до іншого стану (опорними є дієслова *бити, ламати, прати, гризти, мочити, косити, пояснювати, освітлювати, звеличувати, спотворювати, наповнювати, білити, жати* та ін.), напр.: *Вечірній обрій опустив завісу* (Л. Костенко); *Море било й гризло його, як прибережну скелю* (М. Коцюбинський);

— додаток, що означає предмет, який є наслідком відповідної дії (опорними словами є дієслова *писати, будувати, зводити, скликати, створити, відкрити, сформулювати, влаштувати* та ін.), напр.: *Я вірші став писать під вечір золотий* (В. Сосюра); *Дві скелі створили печеру* (О. Досвітній);

— додаток, який конкретизує значення опорного дієслова, виконуючи з'ясувальну функцію (у ролі опорних виступають дієслова *слухати, чути, бачити, розуміти, ненавидіти, визначати, уявляти, запевняти, вітати, дивувати, вчити, пам'ятати, терпіти, переносити* та ін.), напр.: *Чи я ж би терпіла бридкі твої пута?* (Леся Українка); *Непримиренністю своєю навіть батька часом дивує* (О. Гончар);

— додаток, який поєднується з обмеженою групою безособових дієслів фізичного стану в односкладному безособовому реченні (*лихоманити, морозити, тіпати, нудити, трясти, трусити*), напр.: *Платона лихоманило і заливало потом* (М. Зарудний); *Софійку аж тіпало від образи та злості* (А. Дімаров).

Основним способом вираження прямого додатка є знахідний безприйменниковий відмінок, що залежить від перехідного дієслова, напр.: *Війна з німцями вибухнула в той рік, коли я закінчував Полтавське землемірне училище* (Петро Панч); *Тобі ми з товариством сповідаємо і молодість свою і сивину* (М. Вінграновський); *Спадає вечір сторожко, помалу, ворушить зорі в темряві криниць* (Л. Костенко).

Прямий додаток у двох випадках може виражатись і родовим безприйменниковим відмінком:

1) за наявності при перехідному дієслові заперечної частки *не*, напр.: *Та слави людської зовсім ми не бажали*

(І. Франко); *Але землі нашої вороги не могли знищити* (І. Цюпа); *Я не люблю ненависті в собі* (Д. Павличко); *Ой не шуми, вітре, вітре з України, і не край ти серця, дум моїх не рви* (В. Сосюра);

2) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на його частину, напр.: *Гаразд, моя доню Ізольдо, я золота в сонця візьму, блакиту морського позичить попросим русалку саму* (Леся Українка).

Другий різновид не всі мовознавці розглядають як прямий додаток. Зокрема, в академічному синтаксисі української мови родовий партитивний (лат. partes — частина), що вказує на часткове чи невизначене щодо повноти охоплення об'єкта дією, теж розглядають як різновид непрямого додатка.

Прямі додатки, виражені формою родового відмінка, можуть виступати й у формі знахідного відмінка (*купити води — купити воду, випити молока — випити молоко, не чути музики — не чути музику, не слухати матері — не слухати матір*), напр.: *Хіба він не зривав царські портрети?* (Петро Панч). Іноді ж із заперечною часткою *не* вживається лише форма знахідного відмінка займенникового іменника, напр.: *Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!* (І. Франко).

Периферію прямого додатка становлять конструкції з подвійним синтаксичним зв'язком, у яких додаток у семантико-синтаксичному плані визначається стосовно двох пов'язаних із ним компонентів складного (подвійного) присудка. Безпосередньо залежачи від дієслова (першого компонента складного присудка), прямий додаток вказує на об'єкт дії, а стосовно прикметникового компонента (чи його еквівалента) він виступає як суб'єкт стану, напр.: *Ми побачили його веселим ← Ми побачили його + Він був веселий.* З погляду сучасного трактування членів речення члени речення з подвійним синтаксичним зв'язком називають *дуплексивами* (лат. duplex — подвійний).

Непрямий додаток. Це додаток, що означає предмет, на який дія переважно не переходить безпосередньо. В окремих випадках непрямий додаток, залежачи від неперехідного дієслова, може означати предмет, на який безпосередньо поширюється дія, напр.: *завідувати школою, управляти філією, керувати кафедрою* тощо. Тому особливість непрямого додатка полягає не в характері спрямованості дії на предмет, а в морфологічних засобах його вираження, які є формами непрямих відмінків, крім знахідного безприйменникового і в деяких випадках родового без-

прийменникового. Непрямі додатки звичайно реалізуються в двох різновидах: безприйменниковому і прийменниковому.

Непрямий безприйменниковий додаток. Виражається формами родового, давального та орудного відмінків, що залежать від неперехідних дієслів.

1. У формі родового відмінка непрямий додаток поєднується з групами дієслів, яким властиві значення досягнення результату (*досягти, дочекатися, домогтися* та ін.), стосунку до об'єкта (*триматися, торкнутися* та ін.), позбавлення об'єкта (*зректися, позбавити* та ін.), уникання об'єкта (*уникати, боятися, страхатися* та ін.), міри наявності об'єкта (*вистачати, бракувати* та ін.), навчання, оцінювання об'єктом (*учитися, навчитися* та ін.), достатності охоплення об'єкта (*напитися, наслухатися, надивитися* та ін.), бажання, волевиявлення (*бажати, жадати, хотіти, воліти* та ін.), напр.: *Любові й щастя хочеться людині* (М. Рильський); *Ми дочекалися весни, ми вже підходимо до брами* (В. Сосюра); *Хай зречеться він усіх життєвих дрібниць* (О. Довженко).

Родовий безприйменниковий додаток також може залежати від предикативного віддієслівного іменника, прислівника, напр.: *Мальві жаль було гір, ватрища, овечого запаху, казок і безнастанного погейкування та співу Ахмета* (Р. Іваничук); *Читання книги захопило юнака.*

2. Непрямий додаток, виражений формою давального безприйменникового відмінка, є типовим прикладом вираження об'єкта, на який дія не поширюється безпосередньо. Цей додаток може бути обов'язковим і супровідним компонентом речення. Обов'язковими є додатки, що поєднуються з дієсловами, які мають загальні значення залежності від об'єкта, погодження з ним (*коритися, присягати, кланятися* та ін.), успіху (*щастити, таланити* та ін.), ставлення до об'єкта, виявлення почуттів (*радіти, дякувати, заздрити, заважати, мстити* та ін.); супровідні непрямі додатки залежать від перехідних дієслів і мають виразне значення адресата або ж виступають як супровідні компоненти при неперехідному дієслові й указують на об'єкт, що безпосередньо не охоплюється дією, чи на реальний суб'єкт дії або стану, напр.: *Він мені нічого не каже!* (О. Кобилянська); *Недарма ж цей Колядко не сподобався мені з першого погляду* (О. Гончар); *Не буде щастя ні мені, ні люду, поки на світі нещаслива буде хоча б одна людина роботяща* (М. Вінграновський); *Кожний вірш свій*

і поему він присвячував народу (М. Рильський); *Отоді-то була радість нашій Україні* (М. Костомаров); ***Чубинському зробилось душно*** (М. Коцюбинський).

Давальний безприйменниковий додаток залежить і від прикметника (*вдячний колективові, відомий усім*), напр.: *В нашому місті гарнізон був вірний **Тимчасовому урядові*** (Ю. Смолич).

3. Непрямий безприйменниковий додаток у формі орудного відмінка залежить від кількох груп дієслів, що вимагають об'єктного поширення. Орудний відмінок в об'єктній функції вимагається опорним компонентом, тоді як орудний відмінок в обставинній функції є факультативним. Опорним дієсловам властиві загальні значення стосунку до об'єкта (*дорожити, ризикувати, цікавитись, захоплюватись* та ін.); керівництва, володіння об'єктом (*керувати, оволодіти, командувати*); виділення об'єкта з можливим відтінком обставинного значення способу дії (*сипати, дихати, кипіти, сповнюватися, заростати* та ін.); надання руху об'єктові (*хитати, ворушити, розводити* та ін.), наділення відповідним об'єктом (*нагородити, забезпечувати, оснащувати* та ін.); вживання відповідного об'єкта (*харчуватися* та ін.); обміну об'єктами (*ділитися, обмінюватися* та ін.), напр.: *Кінь збивав куряву некованими **копитами*** (Р. Іваничук); *Пашить **медами** скосиста гора* (Л. Костенко); *Я тишком-нишком милувалась **ним*** (І. Драч); *Душа моя живе твоїм печальним **іменем** прозорим* (М. Вінграновський); *Красу природи і всього довкілля треба розуміти **серцем*** (І. Цюпа); *А вже й поля **імлою** обгорнулись* (Л. Костенко). Додаток, виражений орудним відмінком без прийменника, часто підпорядковується опорному слову — прикметнику і дієприкметнику (*задоволений результатами, відомий успіхами*).

Додаток в орудному відмінку часто співвідноситься з підметом у називному відмінку. У такому разі об'єкт дії стає граматичним підметом, а суб'єкт дії — додатком. Такі речення є пасивними конструкціями, тимчасом як вираження суб'єкта дії називним відмінком, а об'єкта — орудним засвідчує активну конструкцію, напр.: *Робітники будують **будинок** — Будинок будується **робітниками**.*

Непрямий прийменниковий додаток. У сучасній українській літературній мові виражає широке коло об'єктних відношень. Прийменники розширюють можливості відмінкових форм і відображають значно складніші взаємозв'язки між предметами і явищами об'єктивної дійсності, ніж безприйменникові додатки.

Прийменникові конструкції часто функціонують і як обставини. Для диференціації цих членів речення використовують логічні питання, морфологічне вираження головного і залежного компонентів, їхнє лексичне значення, можливість заміни одних компонентів іншими тощо.

Непрямий прийменниковий додаток включає прийменники *у(в), з, за, о(об), про, над, на, до, від, проти, для, між.* Відмінкову форму іменника-додатка визначає відповідний прийменник. Опорним компонентом переважно виступає дієслово, однак у такій ролі вживаються й інші частини мови (*добрий до мене, схильний до науки, звістка про успіх, дума про майбутнє*), напр.: ***У землі*** *нашої багатюща біографія, і говорить вона до нас своєю мовою* (І. Цюпа).

Додаток із прийменником *до* у родовому відмінку вживається з дієсловами на позначення досягнення об'єкта, доповнення одного об'єкта іншим, спрямування дії, виконуваної суб'єктом, на об'єкт, сприймання об'єкта, напр.: *Чого звертаєш ти* ***до мене*** *чудові очі ті ясні?* (І. Франко); *Іван припав* ***до землі*** *і дув* (М. Коцюбинський); *Батько збирався їхати на хутір* ***до тітки*** *Домахи* (Петро Панч).

Конструкції з прийменником *від(од)* репрезентують непрямий додаток на позначення уникнення, позбавлення, віддалення чогось, напр.: *Жили* ***од нас*** *за третім перелазом* (Л. Костенко); *Ніщо не звабить* ***від Землі*** *мене!* (М. Вінграновський); *Хіба* ***од верховіть*** *летючий вітер можна відділити?!* (М. Рильський); *Ти можеш* ***від мене*** *просити чого хочеш, я все тобі дам* (О. Кобилянська).

Додаток із прийменником *проти* називає об'єкт, назустріч якому спрямовується дія, напр.: ***Проти*** *такої* ***безгосподарності*** *волало все його нутро* (О. Гончар).

Конструкції з прийменником *для* називають об'єкт, який указує на призначення дії суб'єкта і має відтінок мети, напр.: *Настав новий вік і* ***для*** *нашого* ***Чіпки*** (Панас Мирний); *Розчинив я* ***для*** *пісні і серце, й вікно, як зіниці до ночі міської* (В. Сосюра).

У конструкціях із прийменником *з* опорним дієсловам властиве значення оцінки, негативного чи позитивного ставлення до об'єкта, однак у такій ролі виступають і дієслова без конотативних нашарувань, напр.: ***З*** *його* ***пристрасті*** *часто глузували, лукаво просили розказувати зміст тієї чи іншої книжки* (О. Донченко); *Семен витяг* ***із*** *торбинки хліба* (М. Коцюбинський); *Я зіткана* ***з*** *печалі* (Л. Костенко).

Функціонують у родовому відмінку і додатки з прийменником *у (в)*, напр.: *У мами нестало би більше сліз плакати за мною* (О. Кобилянська).

У формі знахідного відмінка непрямий прийменниковий додаток уживається в конструкціях із прийменниками *про, за, у (в), на, о (об)*.

У поєднанні з прийменниками *про, за* опорні дієслова мають значення ставлення до об'єкта, розумової діяльності, повідомлення; паралельно може вживатись при дієсловах цієї групи також додаток із прийменником *за*, напр.: *А юнаки розказують про свою дорогу* (М. Костомаров); *Іван охоче розповідав про своє життя домашнє* (М. Коцюбинський); *Дехто почав сперечатися за місця в машинах* (Ю. Яновський).

Конструкції з прийменником *на* вживаються після дієслів, що мають значення чуттєвого сприймання, негативного ставлення, дотику до об'єкта, напр.: *На білу скатертину у вітальні ставилися тонкі китайські чашки* (В. Тарнавський); *Льоник теж дивився на нього відчужено* (В. Тарнавський); *Ахмет скочив на коня і закопотів долиною, ховаючись за хмарою куряви* (Р. Іваничук); *Не піднімав очей на Чурая* (Л. Костенко).

Додатки з прийменниками *за, у (в)* можуть формувати конструкцію з об'єктно-присудковим значенням, напр.: *Того вечора він чергував за матір, бо їй теж було погано* (В. Тарнавський); *Брянського сама Батьківщина призначила йому в командири* (О. Гончар).

Конструкція з прийменником *у (в)* вживається після дієслів, що означають стосунок до об'єкта, на досягнення якого спрямована дія, напр.: *Безкінечне блаженство відчуваєш тоді, коли навколишня краса зливається з твоїм внутрішнім світом, коли зелені дерева, спів птаства, тихий смуток і мислі, синява неба, спогади і пахощі трав сплітаються в чарівні арабески* (І. Цюпа); *В десятому Льоник закохався в одну дівчину із сусідньої школи* (В. Тарнавський).

Непрямий додаток у формі орудного відмінка вживається з прийменниками *над, під, перед, з, за, між*. Він поєднується з дієсловами зі значенням ставлення до об'єкта мислення (*над*), сприймання (*за*), об'єкта, з яким суб'єкт дії перебуває в соціативному зв'язку (*з*), розподілу щодо інших об'єктів (*між*) та ін., напр.: *Врешті війнув вітрець — перед втікачами була наддунайська низина* (М. Коцюбинський); *Я ішла за тобою одна у юрбі*

(Л. Костенко); *Неначе я у чомусь завинився перед своїм народом немаленьким* (М. Вінграновський); *Погрібний старший і розмовляв з кимось по телефону* (В. Тарнавський).

Місцевий відмінок, що завжди є прийменниковим, однаковою мірою репрезентує як додатки, так і обставини. Тому завжди слід ураховувати наявність предметного значення іменника: чим більшою мірою зберігається предметне значення іменника, тим більше підстав говорити про додаток, напр.: *У ній оживилася надія наново, й вона усміхнулася* (О. Кобилянська); *В алеї ще тинялися й сиділи на довгих лавах дівчата й хлопці* (Петро Панч); *Михайло Михайлович чудово розуміється на квітах, не згірш досвідченого садівника* (Л. Смілянський).

Різновидом непрямого додатка є додаток, виражений неозначеною формою дієслова, який може залежати від перехідних і неперехідних дієслів. Додаток у формі інфінітива поєднується з кількома групами дієслів, зокрема з дієсловами, що означають бажання, прагнення суб'єкта виконати дію (*хотіти, готуватися, прагнути, збиратися, братися, відважитися* та ін.), намір виконати дію (*домовитися, обіцяти, погодитися, думати, сподіватися, мріяти* та ін.), сприяння чи перешкоду у виконанні дії (*допомогти, дозволити, заборонити, навчити, дати*), небажання виконати дію (*боятися, ухилятися, відмовлятися, уникати, соромитися* та ін.), напр.: *Ніхто не відважувався увійти до Боженка* (О. Довженко); *І він терпляче сподівався зустріти свою єдину чарівницю* (М. Стельмах); *Зброя дзвенить, не дає на край суходолу ступити* (М. Зеров); *Взагалі він уникає говорити про свої високі почуття і пориви* (І. Багмут); *Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути наготові, а сам десь зник* (М. Коцюбинський).

Інфінітивний додаток ізофункціональний (співвідносний) з прямим у формі знахідного відмінка іменника, непрямими безприйменниковими та прийменниковими додатками.

Означення

Означення є прислівним другорядним членом, здебільшого передбачуваним, але не обов'язковим. Воно присубстантивне, що відрізняє його від додатка і обставини.

Означення — *другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і синтаксично залежить від іменника.*

Означенню властиві такі диференційні та семантичні ознаки:

— не є компонентом структурної схеми речення;

— виражається прикметниковими формами та іншими узгоджуваними словами;

— узгодження як основний спосіб зв'язку з означуваним словом;

— позиція перед означуваним словом при прямому порядку слів;

— виражає означальні відношення;

— залежить від іменника;

— при актуальному членуванні може входити до складу теми і реми.

Одне з найповніших визначень означення подане в академічному синтаксисі української мови: «Означенням називається синтаксично залежний від іменника, займенника чи будь-якого субстантивованого слова або виразу другорядний член речення, який узгоджується з означуваним словом у відмінку, а також, здебільшого, у числі й роді або пов'язується з ним синтаксичним зв'язком керування чи, зрідка, прилягання». Означення може залежати від головних і від другорядних членів речення. Від означуваного слова до означення ставляться питання *який? чий? котрий?*, а також питання непрямих відмінків слова *скільки* (*скількох? скільком? скількома? на скількох?*). Із загальносемантичного погляду означення виражає якісну або відносну ознаку предмета, його належність чи кількісну характеристику. Означення з боку його загальносемантичної функції називають *атрибутом*, а семантико-синтаксичний зв'язок його з означуваним словом — *атрибутивним*.

За способом підрядного зв'язку виділяють узгоджені і неузгоджені означення.

Узгоджені означення. У ролі узгоджених означень в українській мові виступають:

— прикметник, що узгоджується з означуваним іменником у роді (в однині), числі і відмінку або ж у числі і відмінку, напр.: *Від **густого** спертого повітря і без того маленькі лампочки ледве дихали* (Петро Панч); *Незабаром обгорнуло Катрю **німе** забуття, захитала дрімота, а **міцний** сон прикрив її своїм спокоєм* (Панас Мирний); *А з моря вітер дме **гарячий, нетерпливий*** (М. Зеров);

— займенники прикметникової форми, дієприкметники, порядкові і кількісні числівники, напр.: *Ніби хмари облягли **наше** життя* (О. Гончар); *Я образ **Ваш** небесними*

словами в своїй душі навіки засвітив (М. Вінграновський); *З кущів підліска линуть перші трелі солов'я* (А. Шиян);

— прикметникові та дієприкметникові звороти, напр.: *Місяць, закоханий в ніч чарівну, сяє, щасливий, і світе* (О. Олесь); *Вершини гір, од снігу білі, сліпучо сяють навкруги* (М. Луків).

Не є узгодженими означеннями прикметники та їх еквіваленти, що є складовими фразеологічного чи стійкого синтаксичного словосполучення, напр.: *ахіллесова п'ята, злий геній, лебедина пісня, драконівські закони, танталові муки, Кривий Ріг, Новий Буг, Рівненський державний гуманітарний університет, мовний апарат, геометричне місце точок* і т. ін. Вони виконують роль єдиного члена речення.

Означення, виражені якісними прикметниками, означають якість предмета; означення, виражені відносними прикметниками, вказують на ознаку предмета за місцем його перебування, матеріалом, належністю; означення, виражені неозначеними займенниками, вказують на невизначеність предмета щодо якості, властивості, належності; означення, виражені заперечними і означальними займенниками, передають підсилювально-видільні ознаки; означення, виражені порядковими числівниками, передають порядок при лічбі, напр.: ***Найменший** шелест або стук — і моє серце падає і завмирає* (М. Коцюбинський); *У хаті на нього чекала **друга** несподіванка* (Петро Панч); ***Останні** зорі в небі догорають* (Л. Костенко); *А знаєте, як матері **одній** дитя довести до пуття* (І. Драч).

Неузгоджені означення. Це залежні компоненти, найчастіше репрезентовані формами непрямого безприйменникового та прийменникового відмінків. Вони пов'язуються з означуваними словами способом керування чи прилягання. Неузгоджені означення виражаються:

— формою родового відмінка керованого іменника, напр.: *Вікна школи горіли яскравими огнями* (В. Козаченко); *У цих садах, в сонатах солов'їв він чує тихі кроки **браконьєра*** (Л. Костенко). При цьому часто використовуються присвійні займенники *його, її, їх*, напр.: ***Її** хвилювання передається мені* (С. Васильченко); ***Його** хазяїн був, напевно, велетнем* (Л. Костенко);

— синтаксично неподільним словосполученням (*дівчина з синіми очима, людина середнього віку, хлопець сильної волі*), напр.: *Парубок **літ двадцяти** бігав за ним* (Панас Мирний); *В осінню ніч **сорок п'ятого року** прощання лунали над Дніпром* (О. Довженко); *Поруч матері стояла дівчинка **років шести*** (А. Шиян);

— формами непрямих відмінків із прийменниками, передусім із прийменником *з(із)* у родовому та орудному відмінках та з прийменником *у(в)* у місцевому відмінку; рідше функціонують неузгоджені означення з прийменниками *від, до, без, під, з-під, між, на, над, за, по, навкруги, посеред, через* та ін., напр.: *Море зазирає у темні ущелини, в широкі гирла річок і струмків, у хащі й ліси на схилах* (І. Нечуй-Левицький); *За кермом сидів маленький боєць у великих димчастих окулярах* (О. Гончар); *Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків* (М. Коцюбинський); *На землі безладно розкидано каструлі, бляшанки з-під варення і кайла з обгорілими держаками* (Ю. Смолич);

— інфінітивом, дієприслівником, прислівником напр.: *Хлопець не може опертися бажанню глянути в вікно* (М. Коцюбинський); *Щирі нотки невдоволення власним характером проривалися у Марка тільки в розмовах віч-на-віч з Аркадієм* (О. Копиленко); *Спочатку в мене була думка одмовитись і вмерти* (О. Довженко).

І при безприйменникових, і при прийменникових неузгоджених означеннях можуть уживатися узгоджені означення, напр.: *Люблю хати древлянського Полісся* (Л. Костенко); *Нехай ботаніки розв'язують питання про різнобарвний лист у пору опадання* (М. Рильський); *Нарешті вийшов один у пальті з піднятим коміром* (Петро Панч).

Прийменникові неузгоджені означення, залежно від того, яким відмінком вони виражені, вказують на різні ознаки:

1) у родовому відмінку — на ознаку за матеріалом (*прикраси зі срібла, костюм із шерсті*), за походженням (*вода з річки, студент зі Львова*), за речовиною (*банка з-під варення*), за призначенням (*ліки від застуди, папір для малювання*), за місцем перебування (*озеро біля лісу, будинок біля дороги*), за причиновими зв'язками (*радість від зустрічі*) та ін.;

2) у формі знахідного відмінка — на ознаку за зовнішнім виглядом (*зошит у клітинку*), на кількість, міру (*відро на десять літрів*), призначення (*матеріал на пальто, квиток на виставу*), напрям (*поїзд на Київ*), кількісно-часові відношення (*підсумки за рік*);

3) в орудному відмінку — на ознаку за зовнішньою чи внутрішньою характерною особливістю (*будинок з колонами*), за відношенням до просторових, часових ознак (*сад перед будинком, битва під лісом, приготування перед від'їздом, події за кордоном*), на цільові відношення (*похід за грибами*);

4) у формі місцевого відмінка — на ознаку за характерною зовнішньою рисою (*людина в окулярах*), за видом чи формою предмета (*роман у віршах*), за просторово-часовими ознаками (*змагання в юності, будинок у лісі*).

Для розмежування неузгоджених означень і додатків, передусім виражених формою родового відмінка, використовують синонімічні перетворення: заміну неузгодженого означення узгодженим (*книга батька — батькова книга, плаття дочки — доччине плаття, сік берези — березовий сік*); трансформацію неузгодженого означення в підмет, а означуваного слова в присудок (*шум лісу — ліс шумить, радість батька — батько радіє*) та ін.

Різновидом означення є *прикладка*.

Прикладка — означення, виражене іменником, узгоджуваним з опорним словом у відмінку.

Прикладці як структурно-семантичному різновидові означення притаманні такі ознаки:

— вона не компонент структурної схеми речення;
— виражається іменником;
— узгоджується з іменником у відмінку;
— є іншою назвою предмета;
— не має закріпленої позиції теми чи реми при актуальному членуванні речення.

Прикладка може характеризувати особу за професією, родом занять (*інженер-будівельник, лікар-хірург*), за місцем проживання (*хлопець-одесит*), за соціальним походженням (*дівчина-селянка*), за національною належністю (*жінка-італійка, чоловік-француз*), за родинними стосунками (*хлопці-брати*), за віком (*брат-підліток*).

Прикладки бувають непоширені і поширені, невідокремлені і відокремлені, препозитивні (стоять перед означуваним словом) і постпозитивні (розміщені після означуваного слова).

Найчастіше прикладками виступають видові назви, напр.: *Я люто мерз у своєму благенькому плащику-дощовичку* (Ю. Смолич); *Коли ми їхали у місто Яготин, на нас упав із неба астероїд* (Л. Костенко); *І їде Іван-тракторист, завзято співаючи в полі* (С. Олійник); *В довгому покрученому яру розкинулось село Семигори* (І. Нечуй-Левицький); *Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером* (О. Довженко).

Рідше родові назви є прикладками при видових, напр.: *Гуртом схвильовані і раді зійшли по сходах інституту в*

своїм зеленім Київ-граді (П. Воронько). При цьому власні назви установ, періодичних видань, творів мистецтва та ін. не узгоджуються з означуваним словом і у відмінку, на письмі беруться в лапки, напр.: *Прочитав роман «Дума про тебе»; Нема в мене роману «Дума про тебе»; Захоплююся романом «Дума про тебе»; Знайшов цікавий матеріал у романі «Дума про тебе»*.

Часто вживаними є прикладки, що характеризують осіб і предмети з якісного боку, напр.: *Вийшла я на Княжу гору глянути на красень Львів* (А. Турчинська); *За що ж розгнівалася мати-природа?* (П. Воронько); *Горять її вогонь-слова* (П. Усенко).

Прикладка може стосуватися і членів речення, виражених особовими займенниками (займенниковими іменниками). Такі прикладки звичайно є відокремленими, напр.: *Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі* (М. Коцюбинський); *А друзі кажуть: нащо він тобі, цей кущ-дикун?* (М. Рильський).

Не є прикладками складні терміни (*хата-лабораторія, плащ-палатка*), так звані прикладкові сполучення слів (*хліб-сіль, путь-дорога, срібло-злото, калина-малина, щастя-доля, час-годинонька*). Вони виступають одним членом речення.

Між прикладкою та означуваним словом установлюються апозитивні (лат. appositio — близький) відношення — відношення смислової і граматичної рівноправності. Прикладка і означуване слово позначають той самий об'єкт реальної дійсності. В історії мовознавства апозитивні відношення розглядалися у співвідношенні з іншими формами зв'язку.

Обставина

Обставинам належить особливе місце в системі другорядних членів речення. Вони здебільшого є похідними від підрядних частин складнопідрядних речень і стосуються предикативного ядра речення.

Обставина *— другорядний член речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку чи вказує на умови, за яких вони відбуваються.*

Обставини визначаються головним чином за значеннєвими показниками. На відміну від додатка, участь обста-

вин у формуванні структурно-семантичної завершеності речення не обов'язкова. Лише кілька дієслів-присудків вимагають обставинного поширення (*поводитися, опинитися, коштувати* тощо), напр.: *Хмельницький повівся дипломатично, він не став ні розпитувати Немирича, ні висловлювати своїх міркувань* (Петро Панч).

Обставина характеризується розгалуженістю значень і тісними взаємозв'язками зі структурою складного речення. Типова обставина як структурно-семантичний компонент речення має такі диференційні ознаки:

— вона не є компонентом структурної схеми речення (другорядний член речення);

— виступає як виразник обставинних семантико-синтаксичних відношень;

— виражається прислівниками, дієприслівниками, відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників, інфінітивом;

— поєднується з головним компонентом синтаксичним зв'язком прилягання;

— переважно не має чітко закріпленої позиції у реченні;

— становить згорнуту пропозицію у семантико-синтаксичній структурі речення;

— при актуальному членуванні речення може самостійно виконувати функції теми і реми або ж бути їх складниками.

Вживання обставин зумовлюється конкретною потребою характеристики дії щодо способу, часу, місця, причини, умови, міри і ступеня її здійснення. З огляду на це виділяють такі їх різновиди: способу дії, міри і ступеня, часу, місця, мети, причини, умови, допусту.

Обставини способу дії. Дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб її здійснення і відповідають на питання *як? яким способом?*

Головними засобами вираження обставин способу дії є:

1) якісно-означальні прислівники, напр.: ***Уперто, жалібно тяглася нота скарги у темряві*** (М. Коцюбинський); *Цієї ночі-уночі ми тихо говорили* (М. Вінграновський); *Три мотоцикли з колясками, вишикувавшись у колону, повільно рухалися в бік Дніпра* (К. Пісоцький); *Тихенько вийшов з квартири, обережно причинив за собою двері* (Ю. Цюпа); *Кожне з них, здається, добре знало у цій машині своє місце* (Б. Харчук);

2) означальні прислівники способу дії, напр.: *Пасуться тіні вимерлих тарпанів, навшпиньках ходять сутінки*

і сни (Л. Костенко); *Теплий і вільний степовий вітерець* ***прожогом*** *вишмигнув з байраку і вдарив нам зненацька просто в обличчя* (Ю. Смолич); *Постоявши серед подвір'я, він* ***повагом*** *рушив за хвіртку, щоб засвітити на телеграфному стовпі ліхтаря* (Б. Харчук); *У хату вступило* ***разом*** *два чоловіки* (Панас Мирний); *Як* ***раптом*** *вибухнуло серце!..* (М. Вінграновський);

3) безприйменниковий іменник в орудному відмінку із загальним порівняльним значенням, напр.: *Із літньої кухні дим бухав* ***хмарою*** (М. Коцюбинський); *Де-не-де хвильною* ***стіною*** *здіймався грабовий перелісок з молодим зрубом* (Ю. Смолич); *Але за півкілометра річка знову розпливалася великим* ***плесом*** *трохи меншого, широкого й чистого ставу* (Ю. Смолич);

4) прийменниковий іменник, напр.: *Дід Овсій вистроїв усіх в* ***одну лінію,*** *а сам пішов попереду* (М. Коцюбинський); *Молодь зібралася в окрему* ***купу*** (М. Коцюбинський); *Ми школу і лікарню тут складали* ***по цеглині*** (М. Шеремет); *Дівчина дихала* ***на повні груди*** (О. Гончар); *Селянин співав* ***з серцем*** (Н. Рибак);

5) дієприслівниковий зворот, напр.: *Вони сиділи нерухомо, карячки,* ***боячись поворухнутись та зачепити шаткий комиш*** (М. Коцюбинський); *Дерева й кущі стояли довкола тихі й непорушні,* ***похилившись додолу важкими, росою набряклими вітами*** (Ю. Смолич); *Раз у раз Черниш зупинявся перепочити,* ***тримаючись за скелю руками і ногами*** (О. Гончар); *Вечеряли на кухні, сидячи* ***по обох кінцях стола*** (Б. Харчук).

Обставини міри і ступеня. Характеризують дії та ознаки щодо міри їх вияву чи інтенсивності й відповідають на питання *якою мірою? наскільки? як часто? як багато? скільки разів? у скільки разів?*

Обставини зі значенням інтенсивності дії, ознаки вказують на конкретну кількісну міру чи ступінь їх вияву. Засобами їх вираження є:

1) прислівники із загальним значенням міри і ступеня, напр.: *Замфір* ***дуже*** *любив свій виноградник* (М. Коцюбинський); *Повстанці просувалися лісом* ***дуже обережно*** (С. Скляренко); *Прозору склянку* ***вщерть*** *налито вином червоним і хмільним* (М. Рильський); *Весно, весно, яка ти* ***нещадно прекрасна*** *у ці важкі дні війни* (О. Гончар); *Поява Потапчука тут, далеко від міста, була нам* ***надзвичайно приємна*** (Ю. Смолич);

2) прийменниково-іменникові конструкції, що вказують на межу інтенсивності дії, ознаки, напр.: *Юрко черво-*

ніс до сліз (В. Козаченко); *Ми обнялися до болю, радісно збуджені вмить* (П. Воронько).

Обставини зі значенням міри дії чи ознаки вказують на кількісне вираження дій, станів, ознак, про які йдеться в реченні. Вони виражаються різними конструкціями, в яких наявні повнозначні компоненти на позначення ваги, розміру, вартості, відстані, періодичності повторення дій та ін., напр.: *Щодо землі, то стара Потапчукова мала її всього півморга за три кілометри від села* (Ю. Смолич); *Втричі більше винограду ми зняли з земель* (П. Воронько); *Більше як два тижні пролежав Сила Жердяга в лазареті в Києві* (С. Скляренко); *Я пройшов приморськими стежками з півтисячі кілометрів, не перестаючи захоплюватись баченим навколо* (О. Довженко).

Обставини місця. Характеризують дію, ознаку, подію у просторовому аспекті й відповідають на питання *де? куди? звідки?* Обставини місця різноманітні за способами граматичного вираження і значеннєвими функціями.

Обставини місця в сучасній українській мові виражаються двома основними засобами: прислівниками місця і надзвичайно розгалуженими прийменниково-іменниковими конструкціями.

У функціональному плані виділяють два різновиди обставин місця: власне обставини місця і обставини напряму дії чи стану.

Власне обставини місця. Вказують на локалізацію в просторі й відповідають на питання *де?* Ці обставини виражаються:

— прислівниками місця, напр.: *Десь у людей дощ іде* (Панас Мирний); *А тут, у чужому дворі, з ким домовишся?* (Ю. Цюпа); *Хіба десь далеко над стернею виткнеться зелена мичка, якийсь хутірець або панський маєток* (Петро Панч); *Там, за горами, давно вже день, і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч* (М. Коцюбинський);

— прийменниково-іменниковими конструкціями, що вказують на локалізацію дії чи стану у відповідному об'єкті, над ним, біля нього, перед ним, за ним, під ним, навколо об'єктів, між об'єктами, напр.: *Над плавнями чорними пасмами повз дим* (М. Коцюбинський); *Метушилися й гомоніли по дворах і серед вулиці величезні зграї горобців* (Ю. Смолич); *Сестри білять яблуні в саду* (М. Вінграновський); *В будинку у директора заводу горіли веселі, яскраві огні* (С. Васильченко).

Обставини напряму дії (стану). Вказують на кінцеву (*куди?*) чи на вихідну (*звідки?*) точку поширення

дії чи стану. Вживаються з дієсловами на означення руху, переміщення.

Виділяють три різновиди цих обставин: зі значенням кінцевої точки поширення дії чи стану; зі значенням вихідної точки поширення дії чи стану; на позначення шляху переміщення.

1. Обставини зі значенням кінцевої точки поширення дії чи стану. Виражаються кількісно невеликою групою прислівників, напр.: *Врешті мельник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед* (М. Коцюбинський); *Додому люди не розходилися: зібралися на цвинтарі, хвилювалися, гули* (С. Васильченко); *Тумани линуть вгору, вгору, а хмари вниз* (П. Тичина). Проте основним джерелом вираження цих обставин є численна група прийменниково-іменникових конструкцій, що вживаються в обставинній функції і вказують на те, що кінцевою точкою поширення дії або стану може бути внутрішня частина об'єкта чи середовища, поверхня об'єкта, місце над об'єктом, за об'єктом, перед об'єктом, простір над об'єктом, місце і простір над кількома об'єктами, напр.: *На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега* (М. Коцюбинський); *У світлицю ввійшов невисокий, але товстий рудий чоловік, убраний у гарну чумарку, з картузом у руках* (Б. Грінченко); *Ми йшли до гімназії* (Ю. Смолич); *І мрії полинуть над ясні зірки, в країну далекую чар* (М. Рильський).

2. Обставини зі значенням вихідної точки поширення дії чи стану. Це своєрідні антоніми до обставин попереднього різновиду. Вони також можуть виражатися прислівниками, напр.: *Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка* (М. Коцюбинський); *Здалеку повіяло вогкістю, недалеко була мета* (Ю. Яновський); *Звідси, з узвишшя, ми бачили світ довкола нас великим радіусом кілометрів на двадцять* (Ю. Смолич).

Часто для вираження обставин місця на позначення вихідної точки поширення дії чи стану використовуються прийменниково-іменникові конструкції з прийменниками *з, з-під, з-за, від*, напр.: *Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив* (М. Коцюбинський); *Від залізничної колії бігли службовці блокпоста і робітники, що ремонтували насип* (Ю. Смолич); *Анатолій вийшов із Севастьянівки на початку війни безвусим юнаком* (С. Скляренко); *Від білосніжного палацу до економії мчить управитель* (М. Стельмах); *Вертаються руські люди з чужої країни* (М. Костомаров).

3. Обставини на позначення шляху переміщення. Характеризують дію як таку, що відбувається на певному відрізку шляху. Основними засобами вираження цих обставин є безприйменниковий орудний відмінок іменника з просторовим значенням та прийменниково-іменникові конструкції з прийменниками *по, через, крізь, повз, вздовж,* напр.: *Вони їздили **по селах*** (М. Коцюбинський); *Три мотоцикли з колясками, вишикувавшись у колону, рухалися **в бік Дніпра*** (К. Пісоцький); *Іду **шляхом**, поля й ліси минаю, але життя свого не омину* (Л. Первомайський); ***По садках** де-не-де сновигали бійці, збираючи гіркі й дрібні черешні* (О. Гончар); *Дорога й далі йшла **вздовж Уралу*** (З. Тулуб); ***Вподовж автостради** гомонить барвистий ярмарок* (О. Гончар).

Крім зазначених різновидів, наявний і такий, у якому одночасно реалізуються початкова і кінцева точки поширення дії чи стану, напр.: ***І від Дунаю до Дунаю**, на верховині, на низу, я назову тебе* (М. Вінграновський).

Обставини часу. Характеризують дію, стан, ознаку за їх стосунком до певного часу і відповідають на питання *коли? доки? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір?* Вони виражаються прислівниками часу, безприйменниковими іменниками та іменниками в непрямих відмінках із прийменниками, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, фразеологізмами. При цьому однаковою мірою активно використовуються непоширені і поширені обставини часу, напр.: ***Щовечора**, як зіронька до місяця сходить, молодая дівчинонька в садочок виходить* (Леся Українка); ***Надвечір** сонце зовсім сховалося: небо чорними хмарами замазалося; чутно здалека грім; моргає блискавка...* (Панас Мирний); ***По відході** Соломії Остап відчув себе одрізаним од світу, од людей* (М. Коцюбинський); ***Вернувшись у хутір**, він незабаром розворушив усю околицю й розвеселив її* (І. Нечуй-Левицький); ***Кілька годин тому**, ще тільки вчора ввечері, ми були просто чуднуваті заповзяті чотирнадцятилітні хлопчаки* (Ю. Смолич); *Що робить сонце **уночі**, коли у лісу на плечі тоненька зіронька сидить?* (М. Вінграновський); ***І за вечерею**, і **після вечері** вони зрідка перекидалися якимось словом* (В. Харчук).

Обставини часу із семантичного погляду поділяють на два різновиди: обставини із загальним значенням моменту дії або стану та обставини із загальним значенням хронологічних меж тривання дії чи стану.

1. Обставини із загальним значенням моменту дії або стану. Вони вказують:

— на зв'язок дії чи стану з відповідним моментом часу і виражаються прислівником (*увечері, вранці, вночі, улітку, навесні, смерком*), іменником із прийменником у знахідному та місцевому відмінках (*у неділю, у жнива, в юності, на третій день, о сьомій годині, на світанку*), іменником із залежним прикметником чи займенником у родовому відмінку (*холодної зими, минулого року, пізньої осені, наступного тижня, цього літа*);

— на те, що дія або стан відбувається одночасно з іншою дією або станом (засобом вираження виступають іменники з прийменниками у родовому та місцевому відмінках: *серед ночі, за царя, при вступі*);

— на те, що дія або стан передують якійсь іншій дії, стану, події (засобом вираження є іменники з прийменниками у родовому, знахідному та орудному відмінках: *до літа, до зустрічі, під Різдво, під весну, за годину до Нового року, перед відпусткою, перед приїздом*);

— на те, що дія або стан відбувається після настання іншої дії, стану, події (засобом вираження є іменники з прийменниками у родовому, знахідному, місцевому відмінках: *після екзаменів, після дощу, після відпустки, за місяць, за рік, через тиждень, через десятиліття, по приїзді, по закінченні*).

2. Обставини із загальним значенням хронологічних меж тривання дії чи стану. Вказують:

— на тривалість дії чи стану (засобами вираження є прислівники, іменники в знахідному та орудному відмінках без прийменника, іменники в родовому, знахідному, місцевому відмінках із прийменниками: *довго, місяць, годину, місяцями, з вечора до ранку, за рік, за місяць, за літо, упродовж року*);

— на початковий чи кінцевий момент тривання дії або стану (засобами вираження є прислівники, іменники в родовому відмінку з прийменниками: *зроду, з юності, з осені, до ночі, до весни*).

Обставини причини. Характеризують дію, стан, ознаку, вказуючи на причину, підставу виникнення їх, і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини? на якій підставі?*

Обставини причини в сучасній українській літературній мові виражаються:

— прислівниками причини, напр.: ***Кайдаш спересердя*** *грюкнув дверима* (І. Нечуй-Левицький); ***Зопалу я звівся на ноги*** (Ю. Збанацький);

— дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, напр.: ***Замислившись**, Євген не помітив, як підійшов до нього Роман Блаженко* (О. Гончар); *Гнат зрадів, **побачивши** Настю та сина, і заплакав* (М. Коцюбинський);

— прийменниково-іменниковими конструкціями, включаючи ті, в яких уживаються похідні прийменники *завдяки, в результаті, внаслідок, у зв'язку з*, напр.: *По рівному спокійному обличчі Наталі від **щастя** текли сльози* (О. Кобилянська); *Вмирав нарцис **з журби, з кохання*** (О. Олесь); *Брови й плечі його полізли високо вгору **від здивування*** (О. Довженко); *Скільки гине одважних **через мене*** (Леся Українка); ***Внаслідок цього** цілі танкові армії захрясли в багнюці невикористані* (О. Довженко).

Обставини мети. Означають мету дії чи стану і відповідають на питання *для чого? нащо? навіщо? з якою метою?*

Обставини мети виражаються:

— прислівниками мети, напр.: *Усі вулиці Вербівки ніби **навмисне** обсаджені вербами* (І. Нечуй-Левицький);

— прийменниково-іменниковими формами, напр.: *Мірошника полюбила **для потіхи*** (Т. Шевченко); *Бурлаки завернули в яр **на відпочинок*** (І. Нечуй-Левицький); *Мати пішла на город **по буряки*** (Панас Мирний); *Чогось дівчина **по воду** до броду не ходить* (Т. Шевченко); *Бійці скинули з себе плащ-палатки, вкрили ними міномети від дощу* (О. Гончар);

— дієприслівниковим зворотом, напр.: *Овечата ледве сновигали по траві, **шукаючи тіні*** (Панас Мирний); *Голосов прискорив біг, **намагаючись відірватися, віддалитися від надто сильного суперника*** (В. Собко);

— інфінітивом, напр.: *Місяць пливе **оглядати** і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко); *Батько їхав на хутір **дістати** берестка на колодки для коліс* (Петро Панч);

— складеними прийменниками *в ім'я, на честь, з метою* з іменником у родовому відмінку, а прийменник *з метою* може також уживатися з інфінітивом, напр.: *Тоді я склав план реконструкції кількох площ і вулиць міста **з метою** його **благоустрою*** (О. Довженко).

Обставини умови. Означають умову, за якої відбувається дія, і відповідають на питання *за якої умови?*

Обставини умови виражаються:

— прийменниково-іменниковими конструкціями, напр.: *Отак жив Чіпка, виростав **у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах*** (Панас Мирний); *Та при **такій** погоді треба ще подумати про купівлю* (М. Стельмах);

— дієприслівниковим зворотом, напр.: *Мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіє* (М. Коцюбинський).

Обставини допусту. Вказують на умову, всупереч якій щось відбувається, і відповідають на питання *незважаючи на що? всупереч чому?*

Обставини допусту виражаються:

— прийменниково-іменниковими конструкціями, напр.: *Петро Потапчук, незважаючи на свою дебелу й кремезну, несподівану для сімнадцяти років постать, був у нас в класі малопомітною особою* (Ю. Смолич); *А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір* (І. Цюпа); *А Він стоїть наперекір усім напастям* (І. Цюпа);

— дієприслівником і дієприслівниковим зворотом, напр.: ***Не раз відчувши на собі щем поразок, бійці не зупинялися у боротьбі*** (М. Скорупський).

Отже, обставини мають різноманітні значення і виражаються передусім за значеннєвими показниками.

Парцельовані другорядні члени речення

Питання про парцеляцію, парцельовані конструкції є дискусійним у мовознавстві. Нерідко явище парцеляції ототожнюють з явищем приєднування. Так, П. Дудик і парцельовані, і приєднувальні одиниці розглядає як приєднувальні конструкції. І хоча цим синтаксичним одиницям присвячено багато праць українських і зарубіжних мовознавців (С. Крючков, І. Петличний, Н. Валгіна, В. Жайворонок, О. Колесников, М. Михліна, М. Черемисіна, М. Шафіро та ін.), до цього часу наявні розбіжності у трактуванні цих явищ. В енциклопедії «Українська мова» явища приєднування і парцеляції розмежовують чітко. Приєднування розглядають як різновид синтаксичного зв'язку, співвідношення двох синтаксичних одиниць на основі семантико-граматичної незалежності однієї з них (опорного речення) та смислового і граматичного тяжіння до неї іншої (приєднувальної конструкції). Парцеляція є способом оформлення однієї синтаксичної одиниці (речення) кількома комунікативними одиницями (фразами). Така позиція є цілком обґрунтованою. У межах другорядних членів речення наявні саме парцельовані компоненти.

Парцеляція (франц. parcelle — частинка) — спосіб мовленнєвого оформлення синтаксичної структури (речення) кількома комунікативними одиницями (фразами).

Парцельовані другорядні члени виникають ніби під час висловлення думки, виступаючи атрибутивним (означальним), адвербіальним (обставинним) або об'єктним доповненням, уточненням до сказаного в попередньому реченні.

Парцельовані означення. Вони виражаються одним чи кількома прикметниками або іншими частинами мови з означальною функцією, напр.: *Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч... **Довга, безкрая й сумна, як плащаниця*** (М. Коцюбинський); *Ось і вечір. **Вітрястий, погрозливий*** (І. Микитенко); *З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор біліє. **Старовинний, козацький*** (О. Гончар).

Функціонування узгоджених означень у називному відмінку наближає їх до присудків, тому дехто з мовознавців називає їх предикативними означеннями. Однак парцельовані означення, виражені формами непрямих відмінків, позбавлені предикативності, напр.: *Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. **Зеленого, соковитого*** (Ю. Смолич); *На першому ґанку стояв жандарм. **З оголеною шаблею*** (Ю. Смолич).

Часто функціонують парцельовані прикладки, напр.: *Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент казав би, правильні. **Роботяги. Металурги*** (О. Гончар); *А десь за ним хтось на роялі грає журну і бентежну сонату Бетховена. **Місячну сонату*** (І. Багряний).

Парцельовані обставини. Виражаються прислівниками та безприйменниково-іменниковими і прийменниково-іменниковими формами. Найчастіше парцельованими є обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, напр.: *Годинник у столовій пробив другу. **Голосно, різко*** (М. Коцюбинський); *Упоравшись, пішли шукати нової хати і найшли зелену хату і кімнату у гаї темному. **В лугах, в степах широких, в байраках крутих, глибоких*** (Т. Шевченко).

Парцельовані додатки. Виражаються іменниками та субстантивованими словами і виразами, напр.: *Вона не забула своєї келії, тісної та тихої, як домовина... Вечірніх **тіней**, тремтячих від світла лампадки... Малого **віконця**, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце...* (М. Коцюбинський); *Читав про зраду Юди... **Про відступництво** Петра, що зрікся Вчителя, за ким півень прокричав двічі* (І. Багряний); *Згадували свої пригоди хлоп'ячі, своє мисливство й своє рибальство. Всякі неймовірні події, ясні **радості** й чорні **трагедії** золотого чудесного юнацтва* (І. Багряний).

Деколи одночасно функціонують кілька різних парцельованих другорядних членів, напр.: *І слухає мій сум природа. Люба, щира. Крізь плач, крізь сміх* (П. Тичина).

Сучасні підходи до класифікації другорядних членів речення

Члени речення за традиційною класифікацією визначають з урахуванням взаємодії синтаксичних і семантичних ознак. В основі нових підходів до класифікації членів речення в мовознавстві, в т. ч. й українському, — диференціація формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак. Ґрунтуючись на розмежуванні синтаксичних зв'язків на реченнєві та словосполученнєві, учені запропонували концепцію детермінантних членів речення (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Шведова, Г. Золотова, В. Малащенко, О. Сиротиніна, Л. Руденко та ін.) як компонентів, що не входять до структурного мінімуму речення. У русистиці, зокрема, розмежовують суб'єктно-об'єктні та обставинні детермінанти. Суб'єктно-об'єктні детермінанти є додатками; обставинні детермінанти, що поширюють усю структуру речення, — обставинами.

Детермінант (лат. determinans — той, що визначає) — автономний семантичний поширювач речення, зумовлений комунікативними потребами висловлення.

У конструктивному аспекті детермінант є факультативним компонентом, без якого формальна і семантична будова речення є автосемантичною (самодостатньою), напр.: ***Он в сутіні велике місто мріє*** (М. Зеров); ***В одному з найславетніших соборів ворота царські вразили мене*** (Л. Костенко); ***Триста ночей я губами квітчав твою сірооку голову*** (М. Вінграновський).

Детермінант функціонує на реченнєвому рівні й пов'язується з предикативною основою детермінантним зв'язком, що є непередбачуваним і необов'язковим.

За семантикою виділяють фонові детермінанти, детермінанти зумовленості та детермінанти з характеризувальним значенням.

Фонові детермінанти. До них належать локальні і темпоральні детермінанти, які виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення, напр.: ***Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі*** (І. Нечуй-Левицький); ***Обабіч дороги кучерявляться молоді трепетні топо-***

лі (І. Цюпа); ***Другого дня зранку чистили зброю*** (І. Багряний); ***А на Юрія, у вівторок раненько, вернувся Матвій*** (У. Самчук).

Детермінанти зумовленості. Це компоненти, які називають ситуацію, подію, що перебуває у відношенні каузації з основною подією. Серед них виділяють детермінанти причини, мети, умови, допусту, напр.: *Маковейчик, оглянувшись, мало не скрикнув з несподіванки* (О. Гончар); ***Тієї осені, намагаючись потрапити в оперу, Соломія часто бувала на імпровізованій співацькій біржі*** (В. Врубленська); *Спрагла влади людина, залежно від природної вдачі, при вдячній нагоді стає тираном або мудрецем* (Р. Іваничук); ***За всієї словникової обмеженості мова спроможна відбивати світову необмеженість, пропускати через себе необмежений життєвий потік, перетворювати швидко-плинне у позачасове*** (П. Мовчан).

Детермінанти з характеризувальним значенням. До них належать такі детермінанти, яким властиві різні відтінки якісної характеристики основної події. Ці детермінанти поділяють на:

— детермінанти означальної семантики (*тихо, спокійно, розважливо, голосно* та ін.), напр.: ***Червоно зблиснуло в скісних проміннях сонця лезо*** (Ю. Мушкетик);

— детермінанти зі значенням уточнення/обмеження (*фактично, категорично, духовно* та ін.), напр.: ***Зовні Василь не був таким красивим, як Сашко*** (Яків Баш);

— детермінанти сукупності/роздільності (*разом, гуртом, утрьох* та ін.), напр.: ***Разом з Григорієм вони розробили кілька спеціальних маршрутів для найбільш безпечного переходу з сектора в сектор*** (Ю. Дольд-Михайлик).

Отже, при виділенні другорядних членів ураховують формально-граматичні і семантичні ознаки. Кожен із другорядних членів (додаток, означення, обставина) має свої диференційні ознаки. Сучасні підходи до класифікації другорядних членів ґрунтуються на розмежуванні формально-синтаксичних ознак.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте диференційні ознаки другорядних членів.
2. Висвітліть історію вчення про другорядні члени.
3. Які погляди є на другорядні члени в сучасному мовознавстві?
4. Які диференційні ознаки додатка?
5. Охарактеризуйте прямий додаток; непрямий додаток.

6. Який другорядний член є означенням? З'ясуйте питання про узгоджені і неузгоджені означення.

7. Яка специфіка прикладки як різновиду означення?

8. Назвіть диференційні ознаки обставини.

9. Охарактеризуйте різновиди обставин.

10. У чому сутність парцеляції? Наведіть приклади парцельованих другорядних членів.

11. Охарактеризуйте сучасні підходи до класифікації другорядних членів речення. Що являють собою детермінанти?

4.3. Односкладні речення

Речення з одним головним членом здавна привертали увагу вчених. Однак і в сучасному мовознавстві нема однозначного тлумачення, чіткого окреслення об'єкта дослідження. Виокремлення формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного аспектів синтаксису сприяє уточненню поняття односкладності з формально-граматичного і семантичного погляду.

Проблема односкладного речення у сучасному мовознавстві

Представники логіко-граматичного напряму (М. Греч, О. Востоков, Ф. Буслаєв) розглядали односкладні речення як неповні, оскільки вони вважали, що в реченні як синтаксичній одиниці обов'язковою є двочленність структури, допускаючи при цьому пропуск одного з головних членів речення-судження. При цьому в реченні обов'язкова наявність присудка. Тому номінативні речення трактувались як неповні.

Присудок як найважливіший компонент речення розглядався представниками психологічного і формально-граматичного напрямів (О. Потебня, П. Фортунатов, Д. Овсянико-Куликовський, М. Петерсон, Д. Кудрявський). Головний член односкладного речення, виражений називним відмінком іменника, визначався як присудок. Так, П. Фортунатов у реченні *Пожежа* визначає слово *пожежа* як психологічний присудок, а психологічним підметом, на його думку, є уявлення про полум'я, дим, які він щойно бачив. О. Руднєв зазначає з цього приводу: «Це означає, що П. Фортунатов, підходячи до характеристики односкладного речення з психологічної точки зору, розглядає

підмет і присудок не з боку вираження в мові взаємозв'язку явищ реальної дійсності, а з погляду поєднання безпосереднього сприйняття явища зі словесним позначенням його в мові (реченні)».

Вагомий внесок у вивчення односкладних речень уніс О. Шахматов. На його думку, в односкладних реченнях чітко не виражені ні підмет, ні присудок, тому слід стверджувати тільки про головний член речення, який формально можна ототожнювати з підметом чи присудком.

Саме на погляди О. Шахматова спирається більшість сучасних мовознавців при встановленні типів односкладних речень та характеристиці головного члена.

Односкладні речення — речення з одним наявним головним членом, що не потребують поповнення другим головним членом.

За морфологічним вираженням головного члена речення О. Пешковський виділяє дієслівні безособові, дієслівні неозначено-особові, номінативні та інфінітивні речення.

Українські мовознавці поступово запроваджували свою термінологію. О. Синявський виділив безпідметові речення, речення з відносною безпідметовістю (неозначено-особові та узагальнено-особові), безприсудкові речення (називні); Л. Булаховський — безособові і відносно-безособові речення, називні. В академічному синтаксисі української мови використано усталену в сучасному східнослов'янському мовознавстві класифікацію односкладних речень, за якою виділяють односкладні означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та номінативні речення.

Проте і нині спостерігаються спроби удосконалити існуючу класифікацію односкладних речень. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська навіть замінюють термін «односкладні речення» на «одноядерні речення», які поділяють на одноядерно-двокомпонентні і одноядерно-однокомпонентні. Найбільше дискусій із приводу означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових речень, які деякі вчені залишають поза межами односкладних речень.

На думку А. Загнітка, розглядати односкладні речення слід з урахуванням нерівнорядності формально-граматичної і семантико-синтаксичної площин реченнєвої структури, а також нерівнорядності всіх типів односкладних речень, «оскільки з-поміж них вирізняються речення з яскраво вираженою особовою семантикою». Саме це й зумовлює віднесення означено-особових, неозначено-особових, уза-

гальнено-особових односкладних речень до двоскладних (В. Сімович, Ю. Шерех, І. Вихованець, Н. Шведова, Г. Золотова). Не викликає сумнівів статус безособових речень.

Периферійною ланкою дієслівних односкладних речень є означено-особові структури, що найбільшою мірою наближаються до двоскладних речень. Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення А. Загнітко кваліфікує як двоскладні на рівні семантико-синтаксичної структури і як односкладні, парадигматично співвіднесені з двоскладними, у формально-граматичному вимірі.

Щодо визначеності-невизначеності суб'єкта дії (стану) односкладні речення займають проміжне положення: вони перебувають за двоскладними реченнями; за ними розміщені нечленовані речення (еквіваленти речення). У двоскладних реченнях суб'єкт дії (стану) окреслений найчіткіше, оскільки в них наявний підмет, що його репрезентує; максимальна невизначеність такого суб'єкта властива словам-реченням.

З'ясовуючи співвідношення речення і судження, деякі вчені схиляються до думки, що двоскладні речення виражають двочленні судження, а односкладні — одночленні, в яких предмет судження може бути не виражений.

Ґрунтуючись на теоретичних положеннях праць «Сучасна українська літературна мова: Синтаксис» (1972), «Теоретична граматика української мови: Синтаксис» (2001) А. Загнітка та ін., виділяємо такі типи односкладних речень з урахуванням формально-граматичних і семантичних ознак: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, номінативні, які за способом вираження головного члена поділяються на дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні) та іменні (номінативні) речення.

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними і непоширеними, повними і неповними.

Односкладні означено-особові речення

Ці речення викликають найбільше дискусій у сучасному мовознавстві. Одні лінгвісти беззастережно відносять їх до двоскладних, інші — до односкладних.

Односкладні означено-особові речення — речення, головний член яких виражений дієсловом дійсного способу першої або другої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу, а також наказового способу і вказує особовим закінченням на означену особу.

Такі речення без займенникового підмета *я, ти, ми, ви* О. Пєшковський, Л. Булаховський вважали неповними. І. Вихованець відносить їх до двоскладних і кваліфікує як «речення з лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі першої і другої особи теперішнього та майбутнього часу, а також наказового способу і лексично не вираженим (нульовим) підметом у формі першої та другої особи займенникових іменників (так звані означено-особові речення)». Такий підхід зумовлений кваліфікацією лінгвістами елементів *я, ти, він (вона, воно), ми, ви, вони* як аналітичних морфем-префіксів, що виражають особу дієслова. Отже, на формально-граматичному рівні ці речення односкладні, оскільки в них предикативність виражається одним компонентом — головним членом речення. У цих реченнях на першому плані перебуває не особа, а дія чи стан, напр.: ***Летим. Дивлюся, аж світає*** (Т. Шевченко); ***Зачекайте тут кілька хвилин*** (І. Драч); ***Втрачаю останні сили*** (І. Цюпа); ***Отримаю зараз копійку, дістану із схованки ще дві і вже сьогодні матиму оселедця*** (Петро Панч); ***Благословляю і люблю твоє чоло двадцятивесне*** (М. Вінграновський); ***Криши, ламай, трощи стереотипи*** (Л. Костенко); ***Увіходимо*** (С. Васильченко).

Означено-особові речення цілком самостійні, як і двоскладні з підметом-займенником. Їхня самостійність зумовлена передусім тим, що дієслівне закінчення чітко вказує на особу, якої стосується дія чи стан. Тому односкладні означено-особові речення є повними. До того ж вони нерідко вживаються одночасно з двоскладними реченнями, у яких є потреба наголосити на особі мовця чи співрозмовника; у такому разі підмет-займенник є функціонально вагомим компонентом, напр.: *В далекій дорозі найду або долю, або за Дніпром ляжу головою... А ти не заплачеш. А ти не побачиш, як ворон клює ті карії очі* (Т. Шевченко).

Головний член односкладних означено-особових речень виражається:

— дієсловом першої особи однини та множини дійсного способу, напр.: *Почувши від батька, що вчитимуся там, я з підстрибом вискочив на вулицю* (Петро Панч); *І чую тишу* (Л. Костенко); ***Доберемося за три годиночки за стонадцять верст до родиночки*** (Л. Костенко); *Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому!* (Л. Костенко); *Нічого не хочу знати про твої особисті справи* (І. Драч); ***Привезем гарбу соломи та замісим з нею***

глини (М. Вінграновський); *Вчорашню тінь коханої люблю* (М. Вінграновський);

— дієсловом другої особи однини та множини дійсного способу. Такі речення функціонують переважно в діалогічному мовленні, напр.: *Хочете заробити карбованця?* (Б. Грінченко); *Може, на зорі літатимеш сині?* (М. Пригара); *По обіді йдете на озеро. Потім до лісочка. А доки повернетесь назад, дивись і до вечері збиратися час* (І. Сочивець);

— дієсловом наказового способу, напр.: *Гори. Щезай в пожежах самоспалень, в гірких руїнах власних попелищ!* (Л. Костенко); *Смеркає — грай. Розвиднюється — грай* (Л. Костенко); *Любіть і боріться за щастя безкрає, згоріть без останку за край дорогий* (В. Сосюра).

Дієслово у формі третьої особи не може бути головним членом односкладного означено-особового речення, оскільки ця форма не вказує на конкретну особу, як і форма минулого часу дієслова, напр.: *Їду автобусом, Їдеш автобусом — Їде автобусом; Останнім часом він ніколи не зривав машину, як то роблять деякі автомобілісти-приватники, хизуючись потужністю двигуна. Навіть коли поспішав, все одно педаль зчеплення відпускав м'яко, швидкість не перевищував ніколи* (Ю. Цюпа).

Використання односкладних означено-особових речень у мовленні засвідчує динамічність висловлення, а також сприяє уникненню повторення тих самих членів речення, виражених займенниками.

Односкладні неозначено-особові речення

Особливість неозначено-особових речень полягає в тому, що основна увага зосереджена на факті, події. Діюча особа є або неназваною, оскільки з погляду мовця це несуттєво, або неозначеною. У будь-якому разі в реченні відсутній граматичний підмет. Однак неозначеність особи не засвідчує її активності. Річ у тім, що виконувач дії перебуває на задньому плані; важливою є виконувана ним дія. Саме неозначеність суб'єкта дії і є особливістю цього типу речень, напр.: *Везли людей на заслання* (А. Тесленко); *Та половина, де клас, темна, а друга, де їх квартира, дивиться великими освіченими вікнами. Їх дожидають* (Б. Грінченко); *Замість затемнювача-пропияки прислали на ферму молодшого, завзятого, з іншої далекої бригади. Поставили завідувати фермою* (О. Гончар); *Цінять його на*

службі, це правда (О. Гончар); *Чіпчину хату опечатали, забили* (Панас Мирний).

Односкладні неозначено-особові речення — речення, головний член яких виражений дієсловом третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або ж формою множини минулого часу і називає дію, здійснювану неозначеними особами.

У неозначено-особових реченнях ступені неозначеності суб'єкта дії різні. У найтиповіших випадках дія, позначувана дієсловами третьої особи чи формами минулого часу, стосується невизначеної кількості осіб, що для мовця не має принципового значення, напр.: *Засвітили в вагоні* (Л. Тесленко); *Цілі династії тут поховано металургів, тих, що списи постачали на Січ та гаківниці. Ще й зараз дещо знаходять. Якось викопали на городі в Кінесбаса човник крем'яний, міркували гуртом, що воно таке, для чого* (О. Гончар); *Над лиманом білять синім, білять білим над лиманом* (М. Вінграновський); *А з яким звичаєм народним проводжають тут хлопців до військкомату!* (О. Гончар).

Особа, що виконує дію, може бути відома мовцеві, але з певних причин не називається напр.: *Потім задали завдання на дроби* (Петро Панч); *І коли повалили його на долівку, він усе зрозумів* (Л. Костенко); *Півроку пролежав я в госпіталі. А потім списали мене по чистій* (І. Цюпа).

Діючою особою може бути сам мовець, але він з певних причин не акцентує на цьому, а використовує форму неозначено-особового речення, напр.: *Тут тебе завжди чекають; Вас просять заспокоїтись.* Такі речення вживаються замість двоскладних речень: *Я тебе завжди чекаю; Я прошу Вас заспокоїтись.* Вони можуть функціонувати і як синоніми односкладних означено-особових речень: *Чекаю тебе завжди; Прошу Вас заспокоїтись.*

Отже, основне значення дієслівної форми в неозначено-особових реченнях — неозначеність, а не множинність виконувачів дії, хоча найчастіше неозначеність і збігається з множинністю. Деколи головний член неозначено-особового речення може виражатися дієсловом третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу або ж формою однини минулого часу, напр.: *Постукало у вікно* (С. Васильченко); *Застукало дужче у вікно* (С. Васильченко).

Широке вживання неозначено-особових речень у розмовному стилі спричинило появу типізованих зворотів типу *Тобі кажуть; Кому кажуть?*

Формально неозначено-особові речення можуть збігатися з неповними двоскладними реченнями, в яких пропущений підмет. Останні неважко розрізняти в контексті, підмет звичайно встановлюється з попереднього речення, напр.: *Молодь на Зачіплянці здебільшого вишнева — живуть тут хлопці-смаглюки й дівчата-смаглявки. Десь* ***працюють****, десь* ***вчаться****,* ***зникають*** *на цілий день і лише надвечір* ***повертаються*** *на свою Веселу* (О. Гончар). На відміну від неповних двоскладних, в односкладних неозначено-особових реченнях виконувач дії не зумовлюється контекстом, напр.: *Верба усохне, і* ***спиляють*** *грушу. Зелене море* ***зроблять*** *із Дніпра* (Л. Костенко).

Отже, в неозначено-особових реченнях основна увага зосереджена на дії, а дійова особа є неозначеною, хоча деколи форма неозначено-особових речень використовується стосовно конкретних осіб.

Односкладні узагальнено-особові речення

Серед інших типів односкладних речень узагальнено-особові вирізняються тим, що виріщальною ознакою у їх встановленні є семантика конструкції.

Односкладні узагальнено-особові речення — речення, головний член яких виражений дієсловом другої особи теперішнього чи майбутнього часу (рідше — іншими особовими формами) і вказує на узагальнену особу.

Ступінь узагальнення особи буває різним. Найвищий він в афористичних висловах (прислів'ях, приказках, загадках), частина яких являє собою односкладні узагальнено-особові речення, напр.: ***Слухай*** *кожного, але не з кожним* ***говори*** (Народна творчість); ***Стоїш*** *високо — не будь гордим,* ***стоїш*** *низько —* ***не гнися*** (Народна творчість); *Вуглем полотна* ***не білять*** (Народна творчість); ***Учи*** *народ,* ***учися*** *і в народу* (Народна творчість); *Учителя і дерево* ***пізнають*** *по плодах* (Народна творчість).

Дії і стани, про які йдеться в узагальнено-особових реченнях, є часто повторюваними, властиві усім або багатьом особам. Вони типові, безпосередньо не стосуються співрозмовника, мають узагальнене значення.

Форма головного члена узагальнено-особового речення може збігатися з формою головного члена означено-особового речення (1-ша, 2-га особи) та неозначено-особового речення (3-тя особа). Тому на передній план при розрізненні

цих структур виступає семантичний чинник: якщо дія в означено-особовому реченні стосується конкретної особи (осіб), у неозначено-особовому — кількох чи багатьох (а інколи й однієї) осіб, то в узагальнено-особовому реченні дія може стосуватися будь-кого.

Узагальнено-особові речення можуть виражати такі значення:

— умовно-наслідкове, напр.: ***Здобудемо освіту — побачим більше світу*** (Народна творчість);

— поради чи перестороги, застереження, напр.: ***Не хвались, як їдеш у поле, а хвались, як їдеш з поля*** (Народна творчість); ***Не хвали мене в вічі, не гудь поза очі*** (Народна творчість);

— можливості чи неможливості дії, напр.: *Старого горобця на полові* ***не обдуриш*** (Народна творчість); *Шилом моря* ***не нагрієш*** (Народна творчість); *Брехнею далеко* ***не заїдеш*** (Народна творчість).

Нижчим ступенем узагальнення характеризуються структури, що означають дію або стан самого оповідача і виражають в узагальненій формі його думки, переживання, настрої. Мовець вживає форму другої особи замість першої, щоб наголосити на типовості даної дії, яка стосується багатьох осіб, в т. ч. й самого мовця, напр.: ***Хапаєшся*** *було там і тут. В канцелярії і до після півночі* ***сидиш*** *іноді* (А. Тесленко); *Біля собору* ***звернеш*** *через майдан на свою заповітну Веселу, і вже ти досяг мети* (О. Гончар); *Закохану людину одразу* ***помітиш*** (О. Гончар); *В голосі його тиха зажура і стриманість, і ще щось таке, що відразу й* ***не збагнеш*** (І. Цюпа).

В узагальнено-особових реченнях головний член може бути виражений:

— дієсловом у формі 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу, напр.: ***Дивишся*** *і* ***не надивишся, дишеш*** *і* ***не надишешся*** *тим чистим, гарячим і пахучим повітрям* (Леся Українка); *Але як швидко побіля вогню* ***не бігай*** *— все рівно* ***обпечешся*** (Григорій Тютюнник); *Куди* ***не глянеш*** *в даль оцю окресну — тут споконвіку скрізь лилася кров* (Л. Костенко); *Що* ***збереш*** *за ці дні — взимку місяцями* ***годуватимешся*** (В. Козаченко);

— дієсловом 2-ї особи множини, напр.: *Чистим зерном* ***сійте*** *поле, вродить хліб як море* (Народна творчість); ***Шукайте*** *і* ***знайдете*** (Декарт);

— дієсловом у формі 2-ї особи однини і множини наказового способу, напр.: ***Не бійся*** *досвітньої мли, — досвітній вогонь* ***запали*** (Леся Українка); ***Посій*** *в пору — будеш*

мати зерна гору (Народна творчість); *Добре діло роби сміло* (Народна творчість);

— дієсловом у формі 1-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу, напр.: *Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачемо* (Народна творчість);

— дієсловом у формі 3-ї особи множини, напр.: *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (Народна творчість); *Решетом воду не носять* (Народна творчість);

— дієсловом чоловічого роду минулого часу, напр.: *Цілив у ворону, а попав у корову* (Народна творчість).

Переважно узагальнено-особові речення розглядають як односкладні структури. Проте узагальнено-особового значення можуть набувати і двоскладні речення з підметами-займенниками *ти, ми, ви* з узагальнено-особовим значенням, напр.: *Ви бредете знову до очерету. Ось і вода... Чавкають чоботи, які ви з трудом витягаєте з баговиння* (Остап Вишня). У цих двоскладних реченнях дія стосується не конкретних осіб, названих займенниками *ви, ти*, а має узагальнений характер. Л. Булаховський, характеризуючи цей тип речень, зазначає: «В усіх цих випадках конструкція речення дуже легко дозволяє підстановку підмета-займенника. Зрідка ця можливість навіть реалізується, якщо впровадження займенника не загрожує асоціюванням його з певною дійовою особою».

Отже, головний член узагальнено-особових речень виражається тими самими морфологічними формами, що і в означено-особових та неозначено-особових реченнях. Тому основним засобом розрізнення цих конструкцій є семантика.

Безособові речення

У системі односкладних речень безособові структури є центральним типом (це засвідчується в багатьох спеціальних дослідженнях, підручниках, посібниках), широко використовуваним у мові й різноманітним за своєю будовою.

Односкладні безособові речення — речення, головний член яких називає дію чи стан, незалежні від активного діяча.

Семантичною основою безособових речень є відсутність активного діяча (носія ознаки), бо вказівка на нього виражається непрямим відмінком, напр.: *Я граю легко — Мені грається легко.* У безособовому реченні *Мені гра-*

ться легко є вказівка на діючу особу (*мені*), однак неможливість уживання форми називного відмінка зумовлює дію як таку, що відбувається незалежно від діяча. Через відсутність суб'єкта дії чи стану як активної сили безособові речення не можуть бути спонукальними.

З урахуванням морфологічної природи головного члена безособового речення та його загальної семантики виділяють декілька різновидів безособових речень.

1. Власне безособові речення. Головний член виражений безособовим дієсловом. Таких дієслів порівняно небагато; одні з них уживаються без афікса *-ся*, інші — з афіксом *-ся* (*смеркати, сутеніти, світати вечоріти, розвиднятися, таланити, щастити, хотітися, кортіти, лихоманити, морозити* та ін.). Речення цього різновиду поділяють на кілька підгруп:

а) речення, в яких міститься повідомлення чи запитання про стихійні явища, стани і процеси в навколишньому середовищі, напр.: ***Потемніло враз*** (Б. Грінченко); ***Вже смеркалося*** (Б. Грінченко); ***Смеркало раз*** (А. Тесленко); ***Справді світало*** (С. Васильченко); ***Тим часом розвиднілося, світало*** (М. Рильський). Головний член безособових конструкцій може мати аналітичну форму, що складається з інфінітива та дієслівної зв'язки *бути* чи допоміжних дієслів *починати, продовжувати, ставати* та ін., напр.: ***Незабаром має світати*** (М. Трублаїні); ***Вже й сіріти почало*** (І. Цюпа);

б) речення, в яких виражаються переживання, настрої й фізичні відчуття людини, незалежні від її волі. Ці речення лише вказують на особу, виражену формою непрямого відмінка, напр.: ***В голові у Соломії розвиднілось*** (М. Коцюбинський); ***Світати у мозку в людей почало*** (Л. Первомайський);

в) речення, в яких виражаються модальні значення бажання (небажання), що концентруються в семантиці головного члена, переважно складеного, який поєднує безособове дієслово *хочеться (не хочеться), кортить, манить, вабить* та ін. як допоміжне з інфінітивом зі значенням конкретної дії; подеколи інфінітив може опускатися, напр.: ***Не хочеться туди*** (С. Васильченко); ***А от писар. Кортить йому з панночкою роман вчинити*** (М. Грушевський); ***Хотілося залізти в найдальший куток канапи, поруч із Валею або й Алею, і слухати*** (Ю. Смолич); ***Йому хотілося бити земні поклони і молитися*** (Ю. Смолич). До цієї підгрупи відносять і речення, в яких у складеному головному члені інфінітив поєднується з дієсловами зі зна-

ченням необхідності, можливості та ін., напр.: *Недовго їм* ***довелось шукати води*** (М. Коцюбинський); ***Прийшлось пробиратись помацки*** (Панас Мирний); *Перший наш хліборобський день нам* ***довелося робити*** *на полі в сільського* ***старости*** (Ю. Смолич);

г) речення, що вказують на успіх (неуспіх), певний внутрішній стан особи. Головний член таких речень виражений дієсловами типу *таланити щастити, фортунити*. У цих конструкціях переважно наявний давальний відмінок суб'єкта, який зрідка може опускатися, напр.: *Остапові* ***пощастило, однак, зачепитись*** *якось за прибережну вербу* (М. Коцюбинський); *Репетюкові й Толянкові нарешті* ***пощастило видертися*** (Ю. Смолич); *Є ж на світі невезучі люди, яким ні в чому* ***не таланить*** (М. Стельмах);

ґ) речення, що вказують на наявність/відсутність деяких кількісних змін, явищ чи станів у навколишньому середовищі. У їх складі постійно функціонує додаток у формі родового відмінка, напр.: ***Бракує*** *арфі струн, співцеві слів* (Леся Українка).

2. Безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні. Вони найпоширеніші в сучасній українській мові. Їх поділяють на дві підгрупи з урахуванням морфологічного вираження головного члена:

а) безособові речення з головним дієслівним членом без афікса *-ся*. Вони означають:

— природні явища, фізичні процеси, що мають певні просторові межі, напр.: ***Затихло*** *в хаті* (С. Васильченко); *У хаті все* ***темнішало*** *та* ***темнішало*** (Марко Вовчок); ***Похмурніло*** *навколо в ці дні* (М. Стельмах);

— природні процеси, реалізовані з допомогою якогось предмета, що виконує дію, або ж явища природи, що є джерелом дії (стану); тому в таких реченнях переважно наявний непрямий додаток в орудному відмінку, а вони синонімічні з двоскладними реченнями, напр.: *Дужче* ***обвіває*** *густим, теплим духом чебрику, що росте понад межею* (В. Винниченко); *Прохолода* ***повіяла*** *з лісу* (М. Стельмах); ***Пахне*** *димом* (Н. Рибак); *Кілька днів підряд* ***мело*** *колючим снігом* (В. Козаченко); *Од ріки* ***тягне*** *прохолодою* (В. Козаченко); *І враз Зілова рясно* ***зросило*** *гарячим потом* (Ю. Смолич); ***Завіяло, заговорило*** *снігом у полі, попід садом і в саду* (М. Вінграновський);

— фізичні та психічні стани людини, її настрої, переживання, сприймання, відчуття, напр.: ***Шумить*** *у голові*

йому, дзеленчить (А. Тесленко); *Хоч всередині Аркадія трясло, але зовні він зберіг цілковитий спокій* (І. Вільде); *В голові гуло й гриміло куди дужче* (Ю. Смолич).

До речень цієї підгрупи належать і такі, головний член яких виражений особовими дієсловами минулого і майбутнього часу *не було, не буде*, вжитими у безособовому значенні, напр.: ***Не було нікого*** (М. Коцюбинський); *А Соломії не було* (М. Коцюбинський); *Плати ніякої не було мені* (А. Тесленко); *У цей день у школі не буде навчання; Навіть і снопів уже не було* (Петро Панч);

б) безособові речення з головним дієслівним членом з афіксом *-ся*. Більшість безособових речень позначають різні процеси сприймання, мислення, мовлення тощо. Порівняно незначна частина їх означає фізичні явища, джерелом яких є суб'єкт, неозначений у комунікативному плані, напр.: ***Дихалось важко*** (М. Коцюбинський); *Стручисі не спалося* (Б. Грінченко); ***Добиралось геть-геть за північ*** (Панас Мирний); ***Не спалося дівчині*** (М. Грушевський); *Як глибоко зітхнулося* (Ю. Смолич).

Безособові речення з головним членом, вираженим особовим дієсловом у безособовому значенні, функціонують як головні частини складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними, що виконують роль підметів. Найчастіше головним членом таких безособових конструкцій є дієслова сприймання (*бачиться, здається, ввижається, сниться, чується* та ін.), на означення процесів мислення і мовлення, що не заплановані, напр.: *І снилось, як гаряче дихають дні* (А. Малишко); *Їй здалося, ніби за стіною хтось розмовляє* (М. Трублаїні); *Згадалось Тоні, як позаторік на свято урожаю поїхали колективно з Центральної до моря купатись* (О. Гончар).

У реченнях цього різновиду часто спостерігається відношення до суб'єкта, вираженого словами *щось, усе*, напр.: *На Боєвій горі щось світило і витріскувало сухим житом, а троянівці подейкували, що «ото вже підлазить германець, щоб запалити село»* (Григорій Тютюнник). Зі вставкою *щось* синтаксична безособовість ліквідується, і речення перетворюється на двоскладне незважаючи на те, що підмет *щось* не вносить конкретного значення суб'єкта.

3. Безособові речення, у яких головний член виражений незмінною предикативною формою на *-но, -то*, напр.: *З чотирьох її класів було винесено парти і просто на підлогу накидано горами сіна* (Ю. Смолич); *Даровано людині, щоб дивилась, а мабуть, не надивишся й до останнього подиху* (О. Гончар).

У реченнях цього типу головний член означає стан як результат дії в минулому, а іноді результат дії, не зумовленої волею людини, напр.: *Віконця **замуровано** морозом* (Панас Мирний); *Дивлюся — ранком вже **заволочено** серпанком сіреньке небо* (Леся Українка); *Занедбано цвинтар, лише великодніми святами сходяться сюди якісь бабусі на поминки...* (О. Гончар); *Отже, приймати подарунки було поміж нас суворо **заборонено*** (Ю. Смолич).

Часто в таких конструкціях при головному члені наявний додаток у формі орудного відмінка, напр.: *Зал **залито** яскравим сліпучим світлом* (Ю. Яновський).

Ці речення співвідносні з двоскладними конструкціями, в яких складений іменний присудок виражений пасивним дієприкметником, напр.: *Ой у полі жито копитами **збито*** (Народна творчість) — *Ой у полі жито копитами **збите**.*

4. Безособові конструкції, головний член яких виражений прислівником. Серед них виділяють кілька підгруп, однією з найпоширеніших є така, головний член якої виражається предикативним прислівником типу ***болісно, боляче, безлюдно, весело, гарно, відрадно, добре, прикро, радісно, сумно, тепло, страшно, тихо, холодно*** та ін. Вони часто поєднуються з дієсловами-зв'язками *було, буде, стало, стає, стане* та ін., а також з інфінітивом як залежним компонентом, напр.: ***Ставало вогко й холодно*** (М. Коцюбинський); *В повітрі **стало тепліше*** (М. Коцюбинський); ***Стало просто хмарно, сіро і тоскно*** (Ю. Смолич); *Від їхніх пісень **робилося так тоскно**, що аж за серце брало* (Петро Панч); *Глеюватa глина набиралась на чоботи, і **стало важко йти*** (О. Гончар); *Як йому **приємно стояти** серед такого зеленого побратимства, розкинувши широко вузлуваті руки свої, підставивши небу кучеряву голову* (І. Цюпа).

Із цієї підгрупи поширеними є структури з предикативними прислівниками дієслівного походження на означення сприймання: *видно, видко, помітно, чутно*. У таких реченнях знахідний відмінок часто обов'язковий. Тому деякі мовознавці кваліфікують такі речення як двокомпонентні не підметово-присудкові. Знахідний відмінок звичайно перебуває у постпозиції й виконує функцію об'єкта, напр.: *Коли злізти аж на поміст, **видно** зелені ліси за Гонтовим Яром і за Кириковою Січкою, балку за Яловенковим млином і хрест на посуньківській церкві* (Петро Панч); *І тихо **видно** білі дива, на руку руку ніч кладе...* (М. Вінграновський); *В темряві **видно було** одне тільки небо — далеке, темне, як оксамит* (С. Васильченко); ***Чутно** стрілянину з рушниць*

ти вибухи з гармат (Є. Кротевич); *Подеколи видко було то тут, то там дядьків, коней, плуги* (В. Винниченко).

Часто аналогічні конструкції трапляються і при запереченні. У такому разі позицію знахідного відмінка займає родовий, напр.: ***Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, як жито на ниві, круг них*** (М. Коцюбинський); ***А лісу й сліду не видко було нігде*** (В. Винниченко); ***У дворі не видно було нікого*** (Петро Панч). Ці предикативні прислівники часто передбачають давальний відмінок суб'єкта (*тобі, йому, мені, нам*), напр.: ***Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою*** (М. Коцюбинський).

Окрему підгрупу становлять безособові речення, в яких головний член виражений модальними прислівниками типу *необхідно, можна, не можна, доцільно, треба*, пов'язаними з інфінітивом, напр.: ***Треба було дочекатися світу*** (М. Коцюбинський); *З-за високого та густого, як щітка, комишу* ***не можна було нічого розібрати*** (М. Коцюбинський); *Але перед тим, перед їжею, перед обідом,* ***треба було хоч на секунду спочити*** (Ю. Смолич); ***Треба вертатися назад*** (Б. Грінченко); ***Годі вже далі іти*** (А. Тесленко); ***Можна ще побігти на ставок*** (Петро Панч).

5. Безособові конструкції, головний член яких виражений предикативними словами типу *гріх, біда, жаль, досада, сором, шкода, час, пора* та ін. Деколи вони можуть поєднуватися з інфінітивом, напр.: ***Час одпочить, попоїсти*** (А. Тесленко); ***Жаль стало батька*** (М. Коцюбинський); ***Чи не пора нам спуститись в долину?*** (М. Коцюбинський); ***Тієї землі забути нам не сила*** (С. Крижанівський); ***Мені стало себе шкода*** (Петро Панч).

6. Безособові речення з головним членом, вираженим предикативним словом *нема*, при якому наявний непрямий додаток у формі родового відмінка, що називає особу чи предмет, відсутність яких стверджується, напр.: *Тут* ***нема вже рятунку*** (М. Коцюбинський); ***Нема на хліб*** (Л. Костенко); ***Тебе немає*** (Л. Костенко); ***Місяця нема, не народився*** (М. Грушевський); ***Та у вас тут нічого нема*** (М. Грушевський); ***Ну що ж, нема лісу, то й нема*** (В. Винниченко). Такі конструкції можуть бути еліптичними, напр.: *І нігде ні садочка, ні квіток!* (І. Нечуй-Левицький); *У Зарицьких, хоч і свята сьогодні ніякого, а гостей повно* (Н. Рибак); *Навколо ні душечки* (М. Коцюбинський); *Ні гудків паровозів, ні відгомонів з депо, ні стукоту моторів з естакади, ні клацання буферів з запасних колій і парків* (Ю. Смолич).

У парадигматичному плані (*не було — нема — не буде*) такі конструкції доцільніше розглядати разом з реченнями, в яких головний член виражений особовим дієсловом у без особовому значенні, напр.: *Дощу не було — Дощу нема — Дощу не буде*.

Отже, безособові речення залежно від морфологічної природи головного члена реалізують різні значення.

Односкладні інфінітивні речення

Інфінітивні речення у системі односкладних конструк цій становлять дещо однотипні структури, що виражають широке коло модальних значень.

Односкладні інфінітивні речення — речення, головний член який виражений синтаксично незалежним інфінітивом.

Тривалий час інфінітивні речення не виділяли в окре мий тип, а розглядали їх серед безособових (у XIX ст. — Ф. Буслаєв, О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський; у XX ст. — Є. Галкіна-Федорук, Л. Булаховський, О. Руднєв). Проте уже О. Пєшковський інфінітивними називав речення, головним членом яких є незалежний інфінітив. О. Шахматов розглядав ці речення ширше, виділяючи інфінітивні безпідметові речення та інфінітивно-дієслівні безособові речення. Поєднання ж у реченнях інфінітивів з безособовими дієсловами, предикативами й іменниками О. Шахматов кваліфікував як головні члени двоскладних речень.

У сучасному мовознавстві щодо інфінітивних речень дотримуються поглядів О. Пєшковського (К. Тимофеєв, О. Гвоздєв, В. Бабайцева, Б. Кулик, П. Дудик, А. Загнітко та ін.). Проте деякі вчені до інфінітивних відносять і речення з допоміжними дієсловами *бути, стати, виявлятися* та ін. (Н. Шведова, Г. Золотова), що не переконливо. Дискусійною є й проблема кваліфікації цих речень як дієслівних чи іменних. Це зумовлене природою інфінітива, який зберіг окремі ознаки іменного походження. Тому багато мовознавців уважають, що інфінітив може виконувати функцію не тільки присудка, а й підмета і додатка (Ф. Буслаєв, О. Шахматов, О. Пєшковський та ін.). Проте О. Потебня з цього приводу зазначає, що «інфінітив тільки був колись іменем, але не залишився ним, чи, як кажуть інакше, що він є ім'я в етимологічному і рід дієслова в синтаксичному відношенні».

За структурою інфінітивні речення відрізняються від тих безособових, у яких інфінітив є синтаксично залежним. Такі односкладні речення є безособовими (*хочеться працювати, можна відпочити, треба написати*). Інфінітивними ж є речення з головним членом — інфінітивом без частки *би (б)* або з часткою *би (б)*.

1. Інфінітивні речення без частки *би (б)*. Їм притаманні такі модальні значення:

– необхідності, неможливості, неминучості, наявності/відсутності дії чи стану, напр.: *Тепер тільки підвестись, постукати в шибку й просунути між ґрат клунок* (В. Винниченко); *Івашкові не терпілось: хоч на хвилину взяти голуба в руки й порахувати пір'я в хвості та на крилах* (В. Винниченко); *Поблизу чути гомін, а людей не видно* (С. Васильченко); *Бігти Миколі до саги мимо Ягорової хати, мимо солом'яного дідового палацу* (О. Гончар); *Погасло небо. І землі не чути* (М. Вінграновський); *У жодній енциклопедії світу не знайти нам цієї Зачіпянки* (О. Гончар);

— сумніву, вагання щодо доцільності чи необхідності дії (стану), названої інфінітивом, напр.: *За що вам ворогувати?* (М. Стельмах); *Чом же про те не дбати?* (Леся Українка); *Що, може, першої любові не дочекатись, не донить?* (А. Малишко);

— спонукання: наказ, просьба, порада, побажання, заклик до виконання (невиконання) певної дії, напр.: *Мечем до нього прорубати путь* (Леся Українка); *Примружити очі й замовкнути. Не говорити, не чути! Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із смітям і тих, що смітять* (М. Коцюбинський).

2. Інфінітивні речення з часткою *би (б)*. Вони виражають широке коло модальних значень. Залежно від цього їх поділяють на кілька підгруп:

— речення, що виражають дію (стан), бажану чи небажану для мовця. У разі небажаності інфінітив поєднується із заперечною часткою *не*, напр.: *Бодай би вік не бачить цих бояр* (Леся Українка); *Відпочити б з дороги* (Леся Українка); *Може б нам полинути у вирій?* (Д. Павличко);

— речення, що дають оцінку здібностей співрозмовника, вказують на часту схильність мовця до певної дії (вчинку), напр.: *От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать в траві* (М. Коцюбинський); *Вам тільки б сміятися* (М. Стельмах).

Як окремі різновиди інфінітивних речень виділяють:

а) інфінітивно-називні речення. Особливість їх полягає в тому, що інфінітив (головний член), називаючи якусь дію чи процес, має констатаційне (описове) значення, напр.: *Жартувати та жартувати! Завжди отак, а що далі?* (В. Самійленко);

б) інфінітивно-безособові речення. Вони переважно заперечні. У ролі головного члена цих речень найчастіше виступають дієслова сприймання, деколи мислення типу *чути (не чути), пізнати (не пізнати)*. Тому вони синонімічні до тих безособових речень, головний член яких виражається предикативним прислівником зі значенням сприймання, напр.: *Музики не чути — Музики не чутно.*

Отже, інфінітивні речення залежно від структури головного члена (з часткою *би (б)* чи без неї) реалізують різні модальні значення.

Номінативні речення

З-поміж інших типів односкладних речень номінативні вирізняються тим, що за способом вираження головного члена належать до іменних конструкцій.

Односкладні номінативні речення — речення, головний член яких виражений іменником у формі називного відмінка.

Ці речення упродовж тривалого часу не виокремлювали і трактували як неповні двоскладні, безособові тощо. В українській синтаксичній науці кінця XIX — початку XX ст. як односкладні речення їх розглядали В. Возняк, В. Гнатюк, М. Грунський, П. Залозний, О. Курило, К. Німчинов, І. Огієнко та ін. Наприклад, О. Шахматов серед номінативних іменних односкладних речень виділив: односкладні безприсудково-підметові речення (іменні номінативні, кількісно-іменні, іменні ґенітивні, займенниково-ґенітивні, прийменниково-іменні) та односкладні присудково-безпідметові речення.

Подальші дослідження пов'язані з диференціацією номінативних речень.

Функція номінації (називання) у мові реалізується через форму номінативних речень. Головний член цих речень виражається іменником у називному відмінку, а також кількісно-іменним словосполученням і займенником, напр.: *Ніжні сутінки. Вечір* (О. Бердник); *Осінь, ніч,*

темрява (О. Гончар); ***Небо. Кручі. Провалля. Вода. Сонце. Чайки. Високі хвилі*** (В. Стус); ***Новий жовтий високий дім*** (М. Коцюбинський); ***Два літа. Три літа. А там дивись і в школу помандрує*** (Я. Мельник); ***Вона! Боже, справді вона*** (В. Самійленко).

Відмінною рисою номінативних речень є констатувальна інтонація. Конструкцію типу *Пізня осінь* можна трактувати по-різному: як двоскладне речення (***осінь*** — підмет, ***пізня*** — іменна частина складеного присудка) і як односкладне (***пізня*** — узгоджене означення, ***осінь*** — головний член односкладного номінативного речення).

Номінативні речення можуть бути поширеними і непоширеними. Поширені включають означення та додатки, належні від головного члена в називному відмінку, напр.: ***Скрегіт, рев заліза, удар чадної хвилі*** (О. Гончар); ***Приглушений гамір табору*** (Н. Рибак); ***Ночі солов'їні, і заводу дим, і зірниці сині над Дніпром моїм*** (В. Сосюра); ***Спокійні очі, сива голова, жорстка кирея кольору нічного*** (Л. Костенко).

Номінативні речення здебільшого функціонують як самостійні прості речення. Однак вони можуть бути головними реченнями в складнопідрядних з підрядними означальними, напр.: ***Бюро письменників, яким він буде платити не від сторінки чи рядка, а помісячно*** (І. Вільде).

Існує кілька підходів щодо кваліфікації головного члена номінативних речень. Одні вчені (О. Потебня, П. Фортунатов, О. Пєшковський) визначають головний член номінативних речень як присудок, інші — як підмет (Д. Овсянико-Куликовський, В. Богородицький, Л. Булаховський), треті (О. Мельничук, І. Вихованець) вважають його тільки головним членом, четверті (О. Шахматов, Є. Галкіна-Федорук) диференціюють номінативні речення на підметові та присудкові.

Через відсутність у номінативних реченнях дієслівних засобів вираження граматичних значень часу і способу зміст їх сприймають у площині синтаксичного теперішнього часу, напр.: ***Шляхи і степ... вітри і вітряки... Озимина, шипшина і тополі... І спокій повнить груди і думки...*** (М. Вінграновський); ***Земля і небо. Вони для нього все*** (І. Цюпа); ***Могили, пам'ятники, обеліски. І в кожному містечку і селі мовчазні й промовисті гранітні плити скорботи, на скрижалях яких висічені імена всіх земляків, тих, що загинули на огненних фронтах війни і не повернулися додому, ото хіба що вкарбовані навіки на граніті...*** (І. Цюпа). Л. Булаховський у зв'язку з цим зазначає, що

час номінативних речень визначається сусідніми реченнями — двоскладними або безособовими. Проте беззастережно погодитися з висловленою думкою не можна: поза контекстом номінативні речення сприймаються в площині теперішнього часу. В минулому чи майбутньому часі, в умовному чи наказовому способі їм відповідають двоскладні речення. Так, напр., речення *Весна* є номінативним, тимчасом як речення *Була весна, Буде весна, Була б весна, Хай буде весна* є двоскладними.

З огляду на значення та структуру номінативних речень виділяють кілька їх різновидів.

1. Буттєві номінативні речення. Виконують описову функцію і використовуються за умови, коли в усній чи писемній формі необхідно зафіксувати існування, наявність певного явища, предмета, факту, події, часу, названих прямим відмінком. Вони поширені в усіх стилях мови, зокрема в художньому, де вживаються в описах, особливо в ремарках, стисло передаючи обстановку, назви дійових осіб, зауваження до певної ситуації тощо, напр.: ***Став, гребля, млин, річечка, став** — так майже колом оперізувало величезний, плескатий горб, покартований чотирикутниками полів, покраяний смугами доріг, поцяткований зеленими кучугурами дерев* (Ю. Смолич); ***Неділя.** У затишному закутку парку, під густими кущами бузку, примостився студент-заочник* (І. Сочивець); ***Буковинські Карпати.** Гора біля гори стоять у німій величі, одягнені в смерекові ліси* (О. Кобилянська); ***Ніжні сутінки, вечір.** Летять навстріч списи лісових верхів'їв, розступаються лісові велети...* (О. Бердник); ***Рябко, і дощ, і з вітром цвіт, і мамалига, й небо з богом, і пізній розум з ранніх літ, і ранні рани за порогом*** (М. Вінграновський).

2. Вказівні номінативні речення. У них значення буттєвості, існування ускладнюється значенням вказівності, що морфологічно виражається частками *ось, от, он, онде, осьде* та ін., напр.: *Ось уже й мур. Ось уже й вікна* (В. Винниченко); *Ось нарешті й школа* (Б. Грінченко); *От і кабінет головного гідролога* (М. Чабанівський);*Ось і центр* (І. Вільде); *Ось місяць, зорі, солов'ї* (П. Тичина).

3. Оцінні номінативні речення. Поєднують номінацію предмета та його емоційну оцінку. Їх диференціюють на оцінно-стверджувальні речення, напр.: ***Справді славна дівчина*** (М. Стельмах) та оцінно-окличні: ***Освіта! Прекрасне прийдешнє!*** (Ю. Смолич); ***Дев'ять літ праці!..** Праці щирої, повсякчасної, такої, що всі її радощі й болі стали її особистими радощами й болями* (Б. Грінченко);

Сини краю козацького. Міць! Надія! (О. Гончар). В оцінно-окличних реченнях часто використовуються займенники *який, такий,* форма *що за* та ін., напр.: *Які гіганти!* (О. Гончар); *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П. Тичина); — *Гляньте, яка ніч! Яка ніч!* (С. Васильченко).

4. Власне називні речення. До них належать номінативні речення, що є назвами установ, книг, журналів, картин, газет, музичних творів, написами на вивісках та ін., напр.: *Міністерство освіти і науки України; Рівненський державний гуманітарний університет; Собор* (назва роману О. Гончара).

5. «Називний уявлення». Це особливий різновид номінативних речень, уперше виділений О. Пєшковським. Таке речення констатує уявлення про предмет, стверджуючи наявність предмета чи його необхідність. Після нього іде відповідний коментар, напр.: *Дорога! Як багато вона може розповісти допитливому серцю, навіяти і радість, і журу, воскресити в пам'яті давні перекази і бувальщини...* (І. Цюпа); *Син! Дванадцять років, а вже біжить на поміч* (М. Стельмах).

Деякі вчені виділяють спонукальні (спонукально-бажальні) номінативні речення. Так, П. Дудик зазначає, що такі речення являють собою усталені в мові виробничі та військові команди, накази, категоричні вимоги та рекомендації щось зробити, напр.: — *Документи!* — *«Документи у нас, товаришу, різні»,* — *сказав повстанець...* (О. Довженко). На наш погляд, такі структури можуть бути кваліфіковані як еліптичні двоскладні чи односкладні речення, оскільки вони завжди містять підтекст, що може реалізуватися в двоскладних та односкладних конструкціях.

Отже, односкладні речення класифікують з урахуванням формально-граматичних і семантичних ознак. Найбільш прийнятною є класифікація, за якою виділяють означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та номінативні речення.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте погляди мовознавців на проблему односкладних речень.

2. Як класифікують односкладні речення в сучасному українському мовознавстві?

3. Яке місце односкладних речень у системі типів простого речення на осі означеність-неозначеність (двоскладні, односкладні, нечленовані)? Обґрунтуйте це положення.

4. Як співвідносяться односкладні речення і судження?

5. Охарактеризуйте односкладні означено-особові речення. З'ясуйте аргументи тих мовознавців, які відносять ці конструкції до двоскладних речень.

6. З'ясуйте різні ступені неозначеності суб'єкта дії в неозначено-особових реченнях.

7. Дайте визначення односкладних узагальнено-особових речень. Охарактеризуйте ступінь узагальнення в реченнях різних груп. Наведіть приклади речень з головним членом — дієсловом у формах першої, другої і третьої особи однини та множини теперішнього і майбутнього часу та наказового способу.

8. Чим різняться односкладні означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення?

9. Які речення є безособовими? Чому ці структури належать до центральних серед односкладних речень? Охарактеризуйте способи вираження головного члена в безособових реченнях.

10. Які односкладні речення є інфінітивними? З'ясуйте питання про незалежний та залежний інфінітив.

11. Які структурні особливості номінативних речень? Охарактеризуйте різновиди номінативних речень.

4.4. Неповні речення

Питання про конструкції, у яких не вжиті необхідні члени речення (головні чи другорядні), упродовж тривалого часу (із середини XIX ст.) є предметом зацікавлення вітчизняних мовознавців.

Неповні речення в системі синтаксичних одиниць

Речення, які називають неповними, широко вживаються у сучасній українській мові, особливо в розмовному та художньому стилях.

Неповні речення — речення, в яких одна з ланок їхньої будови не вимовляється, однак фіксується свідомістю.

Термін «неповні речення» належить М. Гречу, на думку якого, неповними є такі конструкції, у яких пропущений будь-який член речення. Ф. Буслаєв, уточнюючи тлумачення неповного речення, зазначав, що пропущеними можуть бути тільки головні члени речення. П. Фортунатов, трактуючи речення як вираження психологічного судження, вважав, що за умови вираження обох членів пси-

логічного судження граматичними складами речень речення є повним. За відсутності одного з головних членів речення є неповним. О. Пєшковський називає неповними реченнями такі, в яких не вистачає одного чи кількох членів. Він виділяє неповні особові речення без підмета, без присудка, без дієслівної (в т. ч. і нульової) зв'язки, з дієслівною зв'язкою, але без предикативного члена тощо. О. Шахматов розмежував неповні та односкладні речення. Неповні речення з пропущеними підметами він називав «недостатніми», з пропущеними присудками — «порушеними», з пропущеними складовими частинами підмета чи присудка — «дефектними».

І донині неповні речення трактують по-різному. На думку одних учених, неповними є лише такі речення, неповнота яких зумовлюється контекстом чи ситуацією. Інші неповними вважають речення з відсутнім членом, потреба в якому зумовлюється граматичною структурою даного речення тощо.

Різні погляди на неповні речення висловлювали й українські мовознавці. Так, О. Партицький називав їх догадними реченнями, про пропущені члени яких необхідно було здогадатися. В. Сімович визначав їх як промовчані речення. Л. Булаховський неповними реченнями називає такі, які характеризуються відсутністю будь-якого члена, потреба в якому випливає з граматичної структури даного речення. Ґрунтовно неповні речення в сучасній українській мові дослідив П. Дудик.

Неповні речення зумовлені потребами комунікації, бо дають змогу висловлювати думку економно, без зайвих повторень і водночас зрозуміло. На їх утворення впливають власне мовні та позамовні чинники. *Власне мовні чинники* ґрунтуються на формах слів, що своєю роллю вказують на семантику та морфолого-синтаксичні особливості неназваних членів. *Позамовними чинниками* є ситуація, умови мовлення, міміка, жести тощо.

Якщо в повних реченнях усі позиції матеріально виражені, то в неповних, що будуються за тією самою моделлю, деякі члени речення формально відсутні, однак утримуються в свідомості, є необхідними складниками і беруть участь в організації неповних речень. Отже, неповні речення є ущільненими варіантами повних. Вони можуть бути двоскладними і односкладними. Наслідком неназваного (неназваних) члена речення є перерваний синтаксичний зв'язок. Наприклад, у конкретній ситуації, зрозумілій для вчителя й учня, цілком природним є використання речень

типу ***Це твій? (зошит); Це твоя? (книга); Це твоє? (завдання).*** Використання займенника в чоловічому, жіночому, середньому роді зумовлюється потребою його узгодження з неназваним членом у роді, числі, відмінку. Найчастіше пропускаються головні члени речення, хоча неповними можуть бути й речення з неназваним будь-яким другорядним членом.

Пропущені члени речення можуть установлюватися:

1) з попередніх і (спорадично) наступних речень, напр.: *Вгорі було небо, заслане сірими хмарами. **Помалу пересувалися, то купчилися, то розлазилися — нудні й огидні*** (Б. Грінченко); *Сестра Варвара стукала твердо, уперто, **немов рвала гужа. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась*** (М. Коцюбинський);

2) з конкретної обстановки мовлення, напр.: *Крик зчинився серед селян:*

*— **Тікають! Тікають!** Лови!..* (Б. Грінченко);

3) зі структури та змісту самого неповного речення, напр.: *А довкола — млисто-бузкова далеч, і золота стерня, і запашний, не отруєний війною вечір* (О. Гончар); *На сході троянди світання в хитанні гілок золотих* (В. Сосюра). Такі речення називають еліптичними (грец. elleipsis — нестача, пропуск).

Отже, функціонування неповних речень зумовлюється контекстом і ситуацією, а також структурою і змістом самого неповного речення. Саме ці показники взято за основу класифікації неповних речень.

Типи неповних речень

Неповні речення класифікують на контекстуальні, ситуативні та еліптичні.

1. Контекстуальні неповні речення. Це такі структури, в яких пропущений член (члени) визначається з контексту, переважно з попереднього речення. Найчастіше це речення з неназваним підметом. *Був козак Самійло. **Ховала губи від поцілунку, хоч знала, що поцілує, втікала від Самійла через кладку, хоч знала, що не втече, боролася з козаком у п'янкому полину, хоч знала, що не оборониться, і народила йому двох соколят — синів...*** (Р. Іваничук); *Крючковський взагалі відзначався відважністю, **тому й був уже тринадцять разів поранений*** (Петро Панч); *Погода змінилась, настала посуха, земля*

висохла так, що під ногами дзвеніла (М. Коцюбинський).

Часто в неповних двоскладних реченнях пропущений присудок, напр.: *Придибав він і тепер. За ним — другі, треті* (Панас Мирний); *Мріють бори за борами, очерети за очеретами, в густий туман сповивані, дрімотами поєднані, білими снігами глибоко завіяні* (С. Васильченко).

У неповних двоскладних і односкладних реченнях за наявності головних членів можуть бути відсутні другорядні члени, напр.: *Подавай заяву. Садовенко вже подав* (І. Рябокляч); *В одній кишені смеркає, а в другій світає* (Народна творчість).

Нерідко одночасно пропущені головні і другорядні члени в двоскладних та односкладних реченнях, напр.: *На другий день я мав, гуляючи, купити струни для гітари. На третій — мазь для черевиків* (Петро Панч); *Тиша й темрява навкруги зненацька розкололися й спалахнули. Тоді ще раз* (Ю. Смолич).

2. Ситуативні неповні речення. У цих структурах пропущений член (головний чи другорядний) не вживається з огляду на ситуацію мовлення, з якої він зрозумілий. Наприклад, у процесі спілкування двох чи більше осіб часто не називаються зрозумілі для мовців речі, напр.: *Потримай (портфель); Покажи (книгу); Візьми (яблуко); Принеси (стільця).* Часто ці речення використовуються в конструкціях із прямою мовою, напр.: *За тиждень усе село знало вже нового вчителя. Сільська молодь марила ним, а поважні чоловіки казали:*

— *Молодий іще трохи, та нічого* (С. Васильченко).

Найширшою сферою використання ситуативних неповних речень є діалогічне мовлення, в якому (особливо в репліках-відповідях) пропущені головні і другорядні члени, нерідко одночасно. В такому разі неповне речення являє собою рему, напр.:

— *Як тебе звуть? — зумисне спитав Дашкович.*

— *Лук'ян Павличок, — сміливо сказав молодий* (І. Нечуй-Левицький).

— *Хто цей? — підступаючи до Ольги, він кивнув у куток на Кочубея.*

— *Брат, — відповіла вона рівним голосом* (О. Гончар).

3. Еліптичні речення. Це структури, в яких неназваний член не визначається з контексту та обстановки мовлення, а зумовлюється структурою та семантикою самого речення. Найчастіше пропущеним є присудок двоскладно-

го чи головний член односкладного речення, який установлюється лише приблизно.

Хоча еліптичні речення розглядають як різновид неповних, вони є структурами, відмінними від власне неповних речень (контекстуальних і ситуативних), які і структурно, і семантично неповні. Їх специфіка полягає в тому, що вони семантично повні, а структурно — неповні. Тому дехто з учених трактує їх як самостійні речення окремого типу, особливістю структури яких є відсутність дієслівного присудка, що не встановлюється з контексту. Проте цей присудок бере участь у формуванні будови речень цього типу, оскільки в них наявні члени групи присудка. Саме внутрішня будова еліптичного речення зумовлює появу цих структур, тимчасом як контекст і ситуація не відіграють ніякої ролі в їх утворенні. Так, у двоскладному реченні *Для нього, для Баглая-молодшого, тут епіцентр життя* (О. Гончар) не вжитий присудок, що засвідчується наявністю обставини *тут*, який може бути заміщений дієсловами *знаходиться, перебуває, є*. Водночас за інформативною семантикою це речення повне.

Еліптичні речення є типовими конструкціями в розмовних стилях мови, на чому наголошують дослідники П. Дудик, А. Загнітко, М. Каранська та ін. Ці речення вирізняються з-поміж інших своєю синтаксичною будовою, можливістю синонімічного заміщення неназваних членів. Важливу роль у них відіграють другорядні члени (обставини і додатки), завдяки яким можливий еліпсис члена речення чи його частини.

Учені виокремлюють кілька різновидів неповних еліптичних речень:

1) з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення) зі значенням дієслова руху, переміщення в просторі. За структурою такі речення переважно поєднують препозитивну чи постпозитивну обставину з підметом, постпозитивний додаток з підметом, напр.: *А москалі їй назустріч, як один, верхами* (Т. Шевченко); *Так мати мерщій до хазяїна мене, в село одно* (А. Тесленко); *А біля школи тим часом ще танці* (О. Гончар).

Деколи у простому і складному реченнях не називається кілька присудків зі значенням руху, напр.: *Він поза ставом, я — поза ним, він — у ліщинку і зник* (С. Васильченко);

2) з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення), що виражає просьбу, наказ, побажання, привітання, подяку, запитання тощо. Такі структури лаконіч-

ні, часто використовуються в розмовному мовленні, здебільшого емоційно забарвлені, напр.: — *У чорну їх! — рішив старшина* (Панас Мирний); — *З празником тебе, — тремтить сумовито несміле слово* (А. Тесленко); — *Вогонь на мене!.. — кричав Орлюк* (О. Довженко);

3) з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення) зі значенням буттєвого дієслова. Це нульові форми дієслова *бути* та синонімічних з ним дієслів, напр.: *Позаду — вороги* (М. Коцюбинський); *Перед очима книжка* (С. Васильченко); *В росі Тарасова могила, навколо — мармур і чавун* (В. Сосюра); *І от знову під ногами тверді бикаї рідного призаводдя* (О. Гончар);

4) з нульовою (еліпсованою) заперечною формою дієслова *бути* чи семантично близького до нього заперечного дієслова, напр.: *Ні землі, ні неба* (Т. Шевченко); *Ні діда, ні білильниці* (О. Гончар);

5) речення з еліпсисом присудка, що має значення дієслова мовлення. Вживаються в словах автора при прямій мові, а також і в самій прямій мові, напр.: — *Треба ж комусь і на баяні грати, — регоче витівник, а Тоня йому знов на це: «В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вміє не гірше за вас»* (О. Гончар); *Дід замріяно: «Еге ж! Гайдамаки! То були люди!»* (С. Васильченко);

6) конструкції питального характеру з еліпсисом дієслова-присудка (предикативного члена односкладного речення). Переважно такі конструкції складаються з обставини *де* і підмета або ж з одного чи кількох займенникових додатків, напр.: — *Куди ти, Корнелій?* (Ю. Смолич); — *Ну, а вчителька ж де? — знову спитав о. Лука, озираючи очима хату й не знаходячи Галі* (С. Васильченко); — *Чого тобі?* (Петро Панч); *А батько де?* (О. Гончар); — *Звідки ви? — трясла Мальва самшитовою решіткою і знемагала* (Р. Іваничук);

7) з еліпсисом підмета в двоскладному реченні чи додатка в двоскладному і односкладному, напр.: *Серед неба горить білолиций* (Т. Шевченко); *Дівчата співали весільної* (О. Стороженко);

8) односкладні речення з еліпсисом предикативного слова *можна, треба, необхідно* та ін. здебільшого при наявному інфінітиві, напр.: *Пройшло щось місяців коло двох в тісноті, що ні лягти, ні присісти* (А. Тесленко);

9) односкладні речення з еліпсисом інфінітива за наявності предикативних слів *пора, час*, напр.: *Людині треба з горем на люди* (Панас Мирний); *У спасівку раз мені в волость треба було* (А. Тесленко).

Отже, неповні контекстуальні, ситуативні, еліптичні речення регулярно функціонують у сучасній українській мові.

Запитання. Завдання

1. З'ясуйте еволюцію поглядів лінгвістів на неповні речення.
2. Які погляди на неповне речення є в сучасному українському мовознавстві?
3. Охарактеризуйте контекстуальні структури. Доберіть ілюстрації з художнього і наукового стилів.
4. У чому специфіка ситуативних неповних речень? Назвіть сфери використання цих конструкцій.
5. Які речення є еліптичними? Чому деякі вчені вважають їх повними реченнями? Охарактеризуйте різновиди еліптичних речень.

4.5. Еквіваленти речення

Питання про еквіваленти речення є дискусійним у сучасному мовознавстві. Їх не відносять до категорії речення, оскільки вони не диференціюються на члени речення або ж становлять незакінчену частину речення чи характеризуються підтекстом, реалізація якого може бути різною. Ці структури є своєрідними замінниками речення, його еквівалентами. До них належать передусім слова-речення, а також незакінчені речення, звертання-речення.

Слова-речення

Базовим типом простого речення є двоскладні речення. Наступну позицію займають односкладні конструкції; периферію простого речення становлять слова-речення.

Слова-речення — структурно нечленовані синтаксичні одиниці, що виражаються частками, модальними словами і вигуками.

Слова-речення (нечленовані речення) — це особливі структури, основною ознакою яких є нечленованість, відсутність поділу на головні і другорядні члени. Тому ці речення перебувають поза межами двоскладних і односкладних. Термін «нечленовані речення» більшою мірою відображає їхню синтаксичну природу, оскільки вони можуть складатись і з сполучень слів, а двоскладні і односкладні

речення нерідко реалізуються одним словом. Дослідники нечленованих речень (О. Пєшковський, О. Шахматов, О. Германович, П. Коструба, О. Мельничук, П. Дудик та ін.) стверджують, що ці структури можуть самостійно формувати комунікативні одиниці мови без інших слів. Здебільшого терміни «слова-речення» і «нечленовані речення» використовують як синоніми. Н. Шведова термін «слова-речення» застосовує до окремих словоформ чи поєднань слів, що закріпили за собою певну комунікативну функцію і вимовляються з відповідною інтонацією. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська називають ці утворення *комунікатами*.

Словами-реченнями передається реакція мовця на висловлення співрозмовника. Тому цілком слушним є міркування І. Вихованця про те, що в ізольованому вжитку слова-речення втрачають свою інформативну вартість. Без зв'язку з відповідним контекстом вони не мають комунікативної сили. Тому з комунікативного боку нечленовані речення не належать до «справжніх» речень, оскільки не є семантично самодостатніми в ізольованому використанні.

Нечленовані речення — явище живого розмовного мовлення, вони часто функціонують у діалогічному мовленні, супроводжуючи синтаксично членовані двоскладні і односкладні речення, і зумовлюються їхнім змістом. Ці речення виражають ствердження, заперечення, запитання, спонукання, емоційну оцінку тощо. Залежно від цього виокремлюють стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні, слова-речення у функції структур мовного етикету.

Стверджувальні слова-речення. З огляду на функції, які вони виконують у мовленні, їх поділяють на кілька груп.

1. Власне стверджувальні слова-речення, що є прямою позитивною відповіддю на поставлене запитання чи на зміст раніше сказаного. Ці речення можуть уживатися самостійно або ж у складі двоскладного чи односкладного речення. Переважно такими реченнями виступають стверджувальні слова *так, еге, атож, ага, авжеж, аякже, угу, точно* та ін., напр.: ***Так**, то велети й ведмеді там змагалися за владу, за долини та за гори, поки люди не настали* (Леся Українка); — *Снідаєте вже? — студент до панів. — «**Еге**», — хтось промовив* (А. Тесленко); ***Так**, вона повинна стати матір'ю* (Б. Грінченко); *Слухай, Андрію, в тебе часом єсть вільна година? — «**Та** вже ні»* (М. Коцюбинський). Подеколи ствердження виражається модальними словами зі значенням необхідності, впевненості то-

що, напр.: — *Так, я сором'язлива. Мені чомусь буває соромно тебе.* — *«І мені».* — *Правда?* — ***«Їй-богу»*** (О. Довженко).

Стверджувальні слова-речення можуть функціонувати в заперечній формі, напр: — *Перелякався?* — ***«А то ні?»*** (М. Стельмах).

2. Слова-речення, репрезентовані словами *добре, так, гаразд, вірно, правильно, звичайно* та ін., напр.: — *Хай прийдуть провулком та попід кручею, щоб йому з вікна не видать було. Я загадаю — кому що.* — ***«Гаразд, отамане»*** (Б. Грінченко); — *Пилипа Комарця посадимо на голову сільради.* — ***«Вірно!»*** — *вигукнув Макар* (М. Стельмах).

3. Слова-речення, в яких підсумовується почуте, побачене. Це конструкції типу *Так воно і є! Хвалити бога! А то ж як! Так тому і буть!* та ін., напр.: *Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната:* — ***Отакеє-то діло!*** (М. Коцюбинський).

4. Слова-речення, що підтверджують міркування, погляди мовця. Вони є відгуками на його власні думки, характеризуються експресивною інтонацією. Переважно функцію слова-речення виконує слово *так*, напр.: ***Так, так, так!*** *Голова у батюшки, господи, боже мій, яка голова!* — *заметушився Молибога* (І. Микитенко).

Стверджувальними є і нечленовані речення типу *Нічого, Не без того* тощо.

Заперечні слова-речення. Вони можуть бути власне заперечними, у яких виражається незгода з чиїмось висловленням, або словами-реченнями, в яких заперечується сказане самим мовцем. Переважно виражаються заперечним словом *ні*, яке може бути емоційно нейтральним або мати певні модально-експресивні відтінки.

1. Власне заперечні слова-речення. Є прямими заперечними відповідями на поставлені запитання і виражаються здебільшого словом *ні*, яке в разі його змістового та інтонаційного підсилення може подвоюватись чи потроюватись (*ні-ні, ні-ні-ні*), супроводжуватись частками (*та, бо, ба, майже, ой, ще, зовсім*), вигуками (*о!, е!, ох!, ах!*), напр.: — *А може, краще поїхать?* — ***«Ні»*** (М. Коцюбинський); — *Перед начальством завжди незручно,* — *погодився майстер.* — *Може, почнемо розмічати?* — ***«Ні, ні»,*** — *заперечив виконроб* (І. Сочивець); — *А було би цікаво?* — ***«Зовсім ні»*** (І. Франко).

Функцію заперечення виконують модальні слова *неправда, невірно, неправильно* та ін., напр.: — *Це не ваше діло.* — *«Ні, це наше діло».* — ***Невірно,*** — *сказав Щорс*

(О. Довженко); *Поки Валентина Григорівна читала, сидів мовчки. Та як вона стала вже говорити від себе, його наче прорвало: — **Неправда!*** (А. Дімаров).

Поширеними є власне заперечні слова-речення, що виражаються модальними словами *навпаки, ніскільки, дзуськи* та ін., напр.: — *Ти проти силосу, — з вдаваною підозрою глянув на промовця Сашко. — «**Навпаки**», — заперечив Мамайчук* (О. Гончар); — *Признався? — «**Дзуськи!**»* (О. Гончар).

2. Слова-речення із запереченням мовця самому собі. Такі структури функціонують у монологах, засвідчують емоційність мовлення і звичайно виражаються часткою *ні*, напр.: — *Скажіть-бо: хто не любить торта? Хіба ви можете байдуже на нього дивитись. **Ні!** Не можете* (І. Микитенко).

Питальні слова-речення. Характеризуючись питальною інтонацією, виражаються стверджувальними і питальними словами *так, ні*, модальними словами *добре, правильно, вірно, невірно, дійсно, справді*, частками *хіба, невже, навряд, га* і т. ін., напр.: — *Що везем? — враз наче бомба рветься біля гарби. Дядько кидається, як спросоння: — **Га?*** (Петро Панч).

Виділяють кілька груп питальних слів-речень:

а) у яких стверджувальні, заперечні чи модальні слова вимагають від співрозмовника прямої відповіді на поставлене запитання, напр.: — *На гарбі сидітимеш, коні поганятимеш. **Добре?** — «Добре»* (Остап Вишня). Окремим різновидом цих слів-речень є структури, що мають характер перепитування, уточнення відповіді, напр.: — *А Круп'як тікає? — «Ні». — **Ні?*** (М. Стельмах); — *А курей на буряки вивозила? — «Ні». — **Ні?** А чому ні?* (Остап Вишня);

б) у яких у непрямому запитанні втілені вагання, сумнів, подив та інші емоційні відтінки. Це слова-речення *Хіба? Справді? Невже? Та ну? Овва?* та ін., напр.: — *Яка радість у нас, Дмитре... — «**Невже?**»* (М. Стельмах); — *Мій дух, парубче, не боїться тебе. — «**Овва?**» — Штереверя взявся в боки перед професором, здивований* (О. Гончар); — *Іду назад, а він з собакою: йде й балака, наче до корішка. — «**Та ну?**»* (І. Микитенко);

в) які виражають спонукання до певних учинків, дій. Найчастіше таку функцію виконує частка *ну*, яка може супроводжуватись іншими словами, напр.: *Другого дня ввечері вертався Хома від пана. — **Ну?** — зустріла його на порозі Хима. — «Дав. П'ять дав на відробітки, на буряки»* (М. Коцюбинський); — *Антон Кузьмич? — «**Ну?**» —*

Це Таня, доброго ранку. — «Ну?» — Я хотіла вам нагадати... — «Ну?» — Що як секретар журі ви маєте бути на півгодини раніше (П. Загребельний).

Спонукальні слова-речення. Виражають спонукання: наказ, заклик, прохання тощо, одночасно вказуючи на емоційну реакцію мовця в певній ситуації. Функцію таких речень виконують вигуки і близькі до них слова, зокрема *геть, годі, гайда, гей, марш, стоп, ура, караул, точка, шабаш, ґвалт, цить, ну, ша, доволі* та ін., напр.: *Пані Наталя перша скочила з місця. — **Геть!** — скрикнула вона тонко й пронизувано. — **Геть!**.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..* (М. Коцюбинський); — ***Годі! годі!** — кричав, переводячи духа, господар. — Музико! годі, перестань!* (Панас Мирний); — *Отамане! — «Тут». — **Гайда!*** (Б. Грінченко); — *Матросе, Матросе, дивися! — «**Цить**», — відповів безгучним шепотом Матрос* (І. Микитенко).

Своєрідними спонукальними словами-реченнями є звертання до свійських тварин, напр.: *У дядька одна надія на коней: — **Но**, кляті! (Петро Панч); — **Тпру**! Де ж це ми?* (С. Скляренко); — ***Вйо!** — спокійно гукнув на коня!* (М. Стельмах).

Емоційно-оцінні слова-речення. Являють собою реакцію мовця на те, що відбувається. Реакція, будучи позитивною чи негативною, є водночас емоційною й оцінною, про що засвідчує контекст, напр.:

— Дядино, Сергію, ви не сердитесь на мене?

Зареготав Сергій:

*— **О!** — каже. — Видумай ще що.*

А дядина:

— Хіба ти що винна?

Почервоніла Оленка, й нічого (А. Тесленко).

Емоційно-оцінні слова-речення поділяють на вигукові та іменникові.

1. Емоційно-оцінні вигукові слова-речення. Виражають емоційно-оцінне ставлення мовця до певних явищ за допомогою вигуків, словосполук вигукового типу *а, о, е, у, ат, ей, ех, ах, ой, ох, тьху, ага, овва, ого, ба, ось як* тощо. Вони багатші на модально-експресивні відтінки від інших типів слів-речень, оскільки виражаються вигуками — виразниками емоцій, волевиявлень, афектів. Експресивно-модальні значення вигуків розкриваються через ремарки, авторські слова, контекст, напр.: — *Ой! — скрикнув Остап, ухопившись за груди, і захитався* (М. Коцюбинський); — *Ого! та й ти чимало зібрала з свого хазяйства! — сказав Воздвиженський, трясучи Мартиним скар-*

бом. — *«Ого! та й ти, бачу, не все програв у карти!»* — *весело сказала Марта, підіймаючи рукою добрий капшук з грішми* (І. Нечуй-Левицький); — ***Тьху!*** — *лайнувся Тихін, і Ларивон поспішно зник у хаті* (К. Пісоцький).

Поширеними є також емоційно-оцінні вигукові слова-речення із застиглою формою називного та кличного відмінків, напр.: ***Ой леле!*** *жартуючи, я розказав найщиріші свої почування* (Леся Українка); — ***Ой, лишечко!*** — *Ще, борони боже, й поляже отам надворі під кулями!* — *бідкалась Галя жартівливо* (І. Нечуй-Левицький); ***Господи!*** *Коли ж справедливість запанує на світі?* (Ю. Смолич).

Емоційно-оцінне значення вигуків містить різні відтінки: біль, погрозу, страх, нерішучість, сумнів, вагання, докір, невдоволення, недовір'я, гнів, іронію, насмішку, подив, захоплення тощо, напр.: — ***Ха-ха!*** — *реготала молодь, і навіть беззубі хаджі ховали усмішку у білі бороди* (М. Коцюбинський); — *Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати!* — *гукали до нього звідси.* — *«Овва! Світ не завалиться, як стане менше одним муллою!..»* (М. Коцюбинський); — ***Ех!*** — *хруснув пальцями Туровський.* — *Не хочеться й жити!..* (Ю. Смолич); — *Здорові!* — *сказав він.* — *Хто із вас Сербин, а хто Макар?* — *«О!* — *здивувався Макар. Це Козубенко»* (Ю. Смолич); — ***Тьху!*** — *вилаявся, закидаючи рушницю за спину, Тихін.* — *Мерзота яка...* (К. Пісоцький).

До емоційно-оцінних вигукових слів-речень належать фразеологізми, що перейшли у вигуки. Вони складаються з кількох слів, напр.: — *Та сором ніби сказати, батьку! За дівчиною тужу.* — *«От тобі на! Нехай вона за тобою тужить, а не ти за нею»* (М. Грушевський); — *Ага! Ось як!* — *погрізливо промовив Яків (С. Васильченко);* — ***Хай йому цур!*** — *сплюнув Семен* (М. Коцюбинський).

Часто в ролі емоційно-оцінних вигукових слів-речень фразеологізованого типу виступають сполуки з компонентами *Боже, Господи,* напр.: *Пані істерично хлипала і монотонно голосила:* — ***Боже, Боже мій...*** (Петро Панч); *В безсмерті холодно. І холодно в житті. О Боже мій! Де дітися поету?!* (Л. Костенко); — ***О Боже мій!*** — *іноді скаже.* — *По-одай води* (А. Тесленко).

2. Емоційно-оцінні іменникові слова-речення. Виражаються іменниками в називному відмінку, часом із залежними прикметниками, займенниками. Будучи експресивними, вимовляються з виразною оклично-оцінною інтонацією. Формально збігаючись із односкладними но-

мінативними реченнями, вони не позначають буття, існування предметів, явищ, а вказують на ставлення мовця до ситуації, дають їй емоційну оцінку, напр.: *Прокляття! Воєвода острозький, напевно ж, про те й не відає* (І. Ле).

Слова-речення у функції структур мовного етикету. Являють собою однослівні чи кількаслівні структури, що становлять усталені загальноприйняті формули привітання, прощання, подяки, прохання, вибачення, побажання тощо. Словами-реченнями їх вважають умовно, оскільки вони нічого не стверджують і не заперечують, позбавлені експресивно-модальної оцінки чужого висловлення, а виражають лише ставлення мовця до особи, якої стосується мовлення. У разі називання особи слово-речення поєднується зі звертанням, утворюючи одну конструкцію, напр.: — *Спасибі, друже!* — *тряс він мене за руку* (І. Сочивець); — *Слава вам, Ликеріє Петрівно!* — *говорив і разом реготавсь Радюк* (І. Нечуй-Левицький); — *Добридень, Земфіре* (М. Коцюбинський).

Отже, слова-речення є особливими синтаксичними одиницями, що репрезентують різноманітні значення.

Незакінчені речення

Це своєрідні побудови, характерною ознакою яких є незавершеність. Сучасні дослідження цих конструкцій в україністиці засвідчують, що не всі вони є еквівалентами речень.

Незакінчені речення — структури, в яких не виражені ознаки внутрішньої структурної організації і комунікативно-інформативної завершеності.

Незакінчені (перервані, обірвані) структури трактуються неоднозначно. На наш погляд, має рацію П. Дудик, який зазначає, що незакінчені речення — це початі, але недоговорені речення, якими виражаються перервані, до кінця не висловлені думки. Однак такі думки мають свою вартість і за певних обставин висловлювання цілком доречні, вмотивовані не менше, аніж думки та емоції, передані повними чи неповними побудовами. Тому незакінчені конструкції не потребують будь-яких конкретних доповнень своєї граматико-змістової структури і цілком достатні для того, щоб виконувати комунікативну функцію речення, бути його особливим еквівалентом, що має свою відносно окрему сферу застосування і виразну стилістичну

цінність. А В. Пітель кваліфікує незакінчені конструкції не як еквіваленти речень, а як речення, що мають більшість його ознак.

Очевидно, незакінчені структури, залежно від репрезентації їх компонентів, можна вважати і реченнями (якщо зрозумілою є структурна організація конструкції), і еквівалентами речень (якщо не є передбачуваною двоскладність/односкладність їх побудови).

Найвиразнішими є незакінчені речення, представлені повнозначними словами, передусім головними членами речення, напр.: — *Та годі! Тут діло, а вони...* (С. Васильченко); *Дівчина боялася його дратувати, але й не могла втримати сліз: — Може, це дружина або коханка. А я...* (Петро Панч); — ***Але ж ми...*** — *почав був хтось* (Ю. Смолич); *Він повернувся до султана і заволав: «Великий падишаху, вона...» Та не докінчив* (Р. Іваничук). Деколи такі структури представлені обома головними членами речення, що дає всі підстави визначати їх як речення, а не еквіваленти, напр.: — *Що трапилось, Макаре?* — *«Взагалі, Ваню...* ***я щойно прочитав... я щойно прочитав... Ти розумієш...*** *» — Макар задихався. Він надто шпарко біг. А може, те, що він прочитав, було надто значне* (Ю. Смолич).

Виникнення незакінчених речень зумовлене різними причинами: зрозумілістю замовчуваних фактів співрозмовниками, потребою уникнути чіткого висловлення, необхідністю характеристики персонажів, емоційним станом мовця та ін. У таких випадках обірвана структура є еквівалентом речення, компонентом, представленим лише службовим словом або ж повнозначними словами (другорядними членами), що не можуть однозначно репрезентувати двоскладність/односкладність конструкції, напр.: — *І ти...* ***І в тебе...*** *А звідки ти взяв? — Він був ошелешений* (Ю. Смолич); *Гайсин злякано закліпав очима: — Я нічого не знаю. Я...* ***Мене...*** (Петро Панч); *Петрусь не знав, що одказати. — Так при...* (Панас Мирний); *За ваш став я пробував сперечатися, але...* (М. Стельмах).

Ознакою схвильованого мовлення є одночасне використання кількох незакінчених структур, напр.: — *Ви до мене? — питав військовий уже з посмішкою від переполошеного вигляду відвідувача. — В якій справі? — «Я...* ***Мені... Тут... Кроса...»*** *— Якого Кроса? —* ***«Пана... Товариша...»*** (Петро Панч). — *Острог? — поглянув на неї, дивуючись, і додав: — А хіба ти туди хочеш? — «Я... ні... я...» — А чого ж тобі туди треба? —* ***«Я... мені... треба мені...»*** (Б. Грінченко).

Інколи обірвана одиниця може становити частину слова, напр.: *Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала. — Вар... Хотів говорити і не міг* (М. Коцюбинський).

Отже, структури, у яких представлені повнозначні компоненти, що вказують на двоскладність/односкладність конструкції, можна вважати реченнями, інші, які такої вказівки не мають, є еквівалентами речень.

Звертання-речення

Ці структури трактують то як еквіваленти речення, то як окремий тип односкладних речень.

Звертання-речення (вокативні речення) *— однослівні речення, виражені кличним відмінком іменника, що самостійно передають нерозчленовані думки, почуття, волевиявлення.*

Першим виокремив їх О. Шахматов, який і дав їм назву «вокативні речення», що є рівнозначними реченню і можуть містити залежно від інтонації різний зміст. Учений вважає їх односкладними структурами, що становлять «речення, в яких головним і єдиним членом є звертання, ім'я особи, до якої звернене мовлення, якщо це ім'я вимовлене з особливою інтонацією, що викликає складне уявлення, в центрі якого стоїть дана особа; в цій думці може бути виражений докір, жаль, закид, обурення. Пор., наприклад, Коля!, сказане тоном дорікання і яке викликає думку: навіщо ти це зробив, навіщо ти так учинив, як тобі не соромно?».

До вокативних речень переважно відносять лише ті, які є назвами осіб. Однак це не цілком переконливо.

За будовою звертання-речення збігаються з непоширеними звертаннями. Проте звертання-речення значно складніші своїм змістом, ніж звичайні звертання, зміст яких представлений експліцитно (франц. explicite — явний). Звертання-речення виражає певну думку-почуття, якою супроводжується звертання до особи з особливою інтонацією, відмінною від інтонації звичайного звертання, основний зміст якої приблизно реалізується в підтексті, напр.:

Раптом щось їй причулось... Ні, то причулось...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

Ласкавий голос... Хто се промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє. То їй причулось...

— Сестро Секлето, де заночуєм?
*— **Сестричко Марто!..***
Невже то промовив до ворога — ворог?
Навіть Варвара здригнулась і стала.
Вони озирнулись.
Сестра Секлета лежала на грудях у Марти, і чорні плечі її тремтіли від плачу (М. Коцюбинський).

У наведеному тексті два звичайні звертання *сестро Секлето* і одне звертання-речення *Сестричко Марто!*, що виражає благання, прохання, біль.

Деколи звертання-речення стосуються різних осіб, які (реально чи ірреально) спілкуються між собою, напр.:

*— **Остапе!..** — з розпукою кличе душа.*
*— **Соломіє-є!..** — доноситься до неї крик серця.*
*— **Соломіє!..** — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...* (М. Коцюбинський).

Звертання не є окремим висловлюванням, воно перебуває в складі речення як в інтонаційно-смисловому цілому, може тільки стимулювати відповідь, не будучи відповіддю, бо виступає лише одним із компонентів інтонаційної тканини речення. На відміну від звертання, вокативні речення становлять окремі висловлювання. Вони можуть викликати відповідь адресатів або самі бути відповіддю. Отже, вокативні речення більш самостійні, ніж звичайні звертання, вони конденсують у собі багатство семантичних відтінків, чому певною мірою сприяє контекст, який лише непрямо може вказувати на ті відтінки значення, що випливають з інтонації. Це здебільшого використання обставин способу дії, міри і ступеня типу *схвильовано, погрозливо, ввічливо, вдячно, ніжно, весело, жартома* та ін.

Вокативні речення не потребують додаткового розкриття свого змісту в контексті. Він словесно не виражений, але зрозумілий з інтонації. Отже, вокативні речення, на відміну від звичайних звертань, виступають як самостійні, а не стоять при інших реченнях, у яких міститься основне висловлювання.

Залежно від змісту і функцій вокативні речення класифікують на спонукально-кличні та емоційно-оцінні.

Спонукально-кличні речення. Виявляють насамперед ставлення мовця до того, що пов'язане з особами, до яких він звертається. Виділяють дві групи таких речень.

1. Речення, що становлять заклик, прохання чи вимогу відповісти, відгукнутися тощо. Такі речення передусім виражають волевиявлення, напр.: *Соломія подумала, що вона*

*мусить бути недалеко від Остапа, що він почує її, і крикнула: — **Остапе-е! Оста-апе-е!*** (М. Коцюбинський); — ***Наталю!** — гукнув він, коли вона вже доходила до дверей. — Чого вам? — не повертаючись, запитала вона* (Панас Мирний); ***Ніно Георгіївно!** — гукнув він придушеним голосом і боязко, як злодій, озирнувся довкола* (Петро Панч).

Інколи спонукальне звертання-речення цієї групи виражається субстантивованим (ужитим у значенні іменника) словом, напр.:

Щоб скоріше закінчити обхід, Лец-Отаманів крикнув:

*— **Вартовий!***

Вітер підхопив його сердитий голос, разом із сніжним пилом переніс через задубілі гармати і вперекидь покотив поза станцію, у біле море.

*— **Вартовий!** — ще раз крикнув сотник і додав уже, круто замішуючи багатослівну лайку* (Петро Панч).

2. Речення з яскраво вираженою емоційністю, внаслідок чого значення спонукання дещо послаблюється. Емоційність у цієї групи речень пов'язана з учинками тих осіб, яким вони адресовані. Експресивний зміст їх глибший, ніж речень першої групи. Вони передають докір, закид, осудження, радість тощо, напр.:

Андрій вже пригнувся коло моделі, мовчки щось порався коло неї, аж частини рипіли.

— Андрію, покинь! Андрію, моделю зламаєш.

— Та він моделю ламає!!

В Андрія тільки очі горіли... ніби й мова не до нього.

*— **Андрію!**..* (С. Васильченко).

Речення цієї групи часто містять вигуки *ой, ах, о, гей* та ін., що виступають передусім як стилістичні засоби і посилюють емоційне звучання речень. У таких структурах головне слово здебільшого повторюється двічі, напр.: — ***Ой Марку, Марку.** — Більше не стає слів у матері, і вона з любов'ю несе до своєї дитини заокруглені піввінця по-дівочому довгих вій, що не старіли над виплаканими прив'ялими очима* (М. Стельмах).

До речень з послабленим спонукальним і яскраво вираженим емоційним забарвленням належать і такі, що виникають як наслідок пізнавання осіб, отже, виражають емоційну реакцію того, хто говорить, до названого ним адресата, напр.:

Дівчинка підвела голову.

— Гукають, біжи. Прийшов хтось! — загомоніли діти.

Марійка скрикнула радісно й побігла по ріллі до огорожі.

*— **Мамо!***

Рученята простягла, тягнулась. А мати ніжно горнула до себе, і в очах її блищали сльози. Сльози радості (А. Головко).

Емоційно-оцінні речення. Єдиного погляду щодо них нема. Якщо в спонукально-кличних реченнях більш помітно виявляється ставлення мовця до повідомлюваного про осіб, то оцінні речення виражають передусім ставлення того, хто говорить, до цих осіб. Поширеними є утворення з першим займенниковим компонентом, підсиленим вигуками *ех, ей, гей, ах* тощо, та особовим займенником-звертанням. Цю частину можна кваліфікувати як вокативне речення. Другий компонент містить оцінку першого і може бути кваліфікований як неповне двоскладне речення з неназваним підметом, напр.: — *Ех, ви! Сочинитель! Хіба можна рівняти людину до рибини!* (О. Ковінька).

Дехто з українських мовознавців (І. Кучеренко, І. Вихованець, М. Скаб) відносить ці речення до односкладних, наголошуючи на їх членованості, інші ж (П. Дудик, І. Слинько, Б. Кулик) виводять їх за межі двоскладних і односкладних структур.

Очевидно, має рацію П. Дудик, який розглядає звертання-речення «як такі синтаксичні одиниці мови і мовлення, що знаходяться поза межами як двоскладних речень, так і односкладних. Адже вони скільки-небудь відчутно не виявляють ні змістової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної та граматичної основи двоскладного чи односкладного речення».

Отже, на відміну від еліптичних конструкцій, де здебільшого можна встановити двоскладність/односкладність речення, оскільки їхня будова вказує, який член пропущений, у вокативних реченнях не можна передбачити їхню структуру, яка може бути реалізована і в двоскладних, і в односкладних, у простих і складних реченнях. Ці одиниці є специфічними реченнєвими утвореннями, що перебувають поза межами двоскладних і односкладних речень.

Запитання. Завдання

1. Які одиниці відносять до еквівалентів речення? Чому?
2. Що являють собою слова-речення? Доведіть, що ці одиниці є синтаксично нечленованими.
3. На які групи поділяють слова-речення? Охарактеризуйте їх.
4. Які структури відносять до незакінчених речень? Обґрунтуйте причини появи незакінчених (перерваних, обірваних) структур.

5. Чи всі обірвані утворення є лише еквівалентами речень, чи частину їх можна вважати реченнями? Обґрунтуйте свою думку.

6. З'ясуйте роль інтонації і підтексту в звертаннях-реченнях. Охарактеризуйте найпоширеніші типи вокативних речень.

7. Чи доцільно відносити вокативні речення до односкладних, чи слід їх розглядати як специфічні реченнєві утворення, що перебувають поза межами двоскладних і односкладних речень?

4.6. Прості ускладнені речення

Конструкції, які традиційно розглядають як прості ускладнені речення, об'єднують різнорідні у формально-синтаксичному плані явища: однорідні члени речення, відокремлені другорядні члени речення, вставні і вставлені конструкції, звертання. Ці структури є перехідними між простими і складними реченнями.

Особливості простого ускладненого речення

Ускладнене речення не є самостійною синтаксичною одиницею. З погляду формально-синтаксичної структури це просте речення, монопредикативна одиниця, як і просте неускладнене речення.

Прості ускладнені речення — синтаксичні конструкції, у яких наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання.

Із семантико-синтаксичного погляду простими ускладненими є речення з наявними синтаксемами невалентного характеру, що не зумовлюються семантико-синтаксичною валентністю предиката. Тому в цьому аспекті ускладнення охоплює ширше коло конструкцій.

Із синтаксичного погляду ускладненими є речення, в структурі яких наявні два основні типи синтаксичних зв'язків: додаткова предикативність і внутрішньорядні відношення.

Напівпредикативність (додаткова предикативність). Розрізняють два її види: пряму і непряму.

1. Пряма напівпредикативність. Реалізується як власне напівпредикативність і додаткова дієслівна предикативність:

а) власне напівпредикативність. Це синтаксичні відношення між відокремленим членом речення, вираженим

іменною частиною мови, та пояснюваним ним субстантивним членом речення, напр.: *Її очі, широкі й розкриті, прикулися до чорної небесної глибини* (Ю. Смолич); *Так ми й сиділи у тихій кімнаті, в мирній розмові — людина і птиця* (А. Малишко);

б) додаткова дієслівна предикативність. Утворюється відокремленими членами речення, вираженими дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами. Відрізняється від власне напівпредикативності тим, що передбачається дієслівною належністю, вказуючи на активну ознаку суб'єкта, напр.: *Село Бидлівці, як і кожне подільське село, розташувалося на пагорбі, спадаючи слободами в долини, до ставів* (Ю. Смолич); *Там-сям крізь крони проривалися сонячні промені, влягаючись на опале листя рухливими жовтими латками* (К. Пісоцький).

2. Непряма напівпредикативність. Має два різновиди: згорнута і прихована:

а) згорнута напівпредикативність. Властива субстантивним зворотам (відокремленим додаткам), що можуть бути розгорнуті в суб'єктно-предикатну конструкцію, напр.: *А я не знаю нічого ніжного, окрім берези* (Леся Українка); *Опріч Гафійки, було ще два наймити* (М. Коцюбинський);

б) прихована (відображена) напівпредикативність. Властива конструкціям, у яких наявні спільні присудки, тобто одна частина повторює (відображає) зміст іншої, напр.: *Степан згадував, хоча й не часто, рідне село* (В. Підмогильний); *Через душі, мов через вокзали, гуркотять состави почуттів* (В. Симоненко).

Внутрішньорядні відношення. Як правило, виявляються в реченнях з однорідними членами.

З формально-синтаксичного погляду до ускладнених конструкцій відносять речення з однорідними членами, з відокремленими другорядними членами, із вставними і вставленими компонентами, звертаннями. Наявність хоча б однієї з цих синтаксичних структур і робить речення ускладненим.

На відміну від формально-синтаксичного елементарного речення, просте ускладнене речення ніколи не відповідає предикативному мінімуму речення й тій частині поширених простих речень, до складу яких входять лише іменникові компоненти, зумовлені валентністю присудка.

Будь-яке ускладнення з граматичного погляду відбувається шляхом субординації чи координації. Відокремлені другорядні члени, виражені дієприкметниковими, діє-

прислівниковими, порівняльними, прийменниково-іменними зворотами, розширюють і ускладнюють структуру простого речення на основі субординації (кожен такий компонент синтаксично підпорядковується якомусь членові елементарної структури (напр., дієприслівник чи дієприслівниковий зворот підпорядковується дієслівному членові)). Ускладнення на основі координації — це ускладнення однорідними, уточнювальними, пояснювальними членами.

Речення з однорідними членами

Члени речення поєднуються в так звані ряди за допомогою сурядного зв'язку. Речення з рядами часто розглядають як трансформи, стягнення кількох речень в одне на основі спільного підмета, присудка чи другорядного члена. Наприклад, речення *Ніч була тиха, спокійна й прекрасна* (Ю. Смолич) можна розглядати як стягнене з трьох речень: *Ніч була тиха + Ніч була спокійна + Ніч була прекрасна*. Так розглядали речення з рядами російські та українські мовознавці XIX—XX ст. Наприклад, Ф. Буслаєв називав конструкції з рядами стягненими реченнями, а відповідні члени речення кваліфікував як стягнені підмети, присудки, означення, додатки, обставини. Такий погляд давав підстави для обґрунтування спорідненості таких конструкцій зі складними реченнями. Тому й значно пізніше термін «стягнене речення» залишався популярним. Так, О. Пєшковський стягненими називає речення, що містять у своєму складі однорідні члени, зазначаючи, що «речення ці такі ж давні, як і «нестягнені», і процес самого «стягнення» довести не можна». Тому не випадково історики мови (О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський, О. Шахматов) не вживали цього терміна.

Учення О. Пєшковського про стягнені речення з однорідними членами мало вплив на багатьох мовознавців, у т. ч. й українських (О. Синявський, Л. Булаховський та ін.). О. Мельничук розглядає однорідність у розділі про синтагматичне членування речення і вводить поняття про однорідні синтагми. А. Загнітко трактує ряд як тип конструкцій з паралелізмом, що співвідносяться з поняттями сурядності та однорідності. Ряд охоплює такі функціональні різновиди: однорідні члени речення; неоднорідні, але сурядні члени; пояснення; уточнення; включення. При цьому конструкції з кількома присудками вчений відносить

до складних речень. Українські мовознавці Б. Кулик, І. Вихованець, Г. Козачук усі речення з однорідними членами розглядають як прості ускладнені, що є цілком виправдано.

Основним різновидом ряду є однорідні члени. Вони виражаються всіма повнозначними частинами мови. Взаємна залежність, спільна віднесеність до «третього члена», однакова синтаксична позиція — це тільки умови для утворення рядів; виникнення ж самої конструкції можливе лише за наявності внутрішнього синтаксичного зв'язку між словоформами, що виражається сполучником (його еквівалентом) або ж інтонацією. Безсполучниковий однорідний ряд виражає синтаксичну еквівалентність, однофункціональність, рівнозначність напр.: ***Жінка, діти, книжки — все те не пускало його, не давало йому вирватися на село*** (І. Нечуй-Левицький). Сполучник, конструюючи ряд, водночас називає семантичну основу, на якій будується рівнорядність словоформ. Основними семантичними типами внутрішньорядних відношень є єднальні, протиставні, розділові, вторинними щодо яких є градаційні і приєднувальні відношення.

Не завжди члени ряду, поєднані сурядним зв'язком, є однорідними, напр.: ***Ніхто і ніде мене не чекає*** (М. Хвильовий). Члени ряду є нерівноправними, якщо внутрішньорядні відношення характеризуються відтінком залежності причиново-наслідкового та умовно-наслідкового характеру, напр.: *Хлопець стріляв швидко, хоча й неточно* (В. Підмогильний).

Однорідні члени речення — члени речення, що перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним із членів речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком.

Однорідні члени речення мають такі особливості:

— займають позицію одного члена речення;

— пов'язуються з одним і тим самим членом речення підрядним зв'язком;

— поєднуються між собою сурядним зв'язком;

— здебільшого виражаються однаковими частинами мови;

— переважно виражають однотипні поняття.

Однорідними можуть бути всі члени речення: підмети, присудки, означення, додатки, обставини, напр.: *Сірий осінній ранок куривсь дрібною мжичкою, а в ній пливли, наче напівзабута казка, дерева, поле, оселі* (М. Коцюбинський); *Всі сміялися, реготалися, жартували* (Панас Мирний); *Ще ніколи він не був такий лютий на брата й на*

селян, як тепер (Б. Грінченко); ***Земля на тих полях була чиста, чорна і сита*** (Ю. Смолич); ***Серед страшних глуздів, свистів, лайок і знущань козацьких виповзала шляхта з свого табору, в похід ганьби і приниження*** (П. Загребельний). Інколи однорідні члени виражаються різними частинами мови, напр.: ***Люди стояли мовчки, похилившися, понуро прикипівши поглядами до попелища*** (Ю. Смолич).

У реченні однорідні члени об'єднані в цілісний структурно-семантичний блок стосовно інших членів речення, що займає позицію одного члена речення. Тому однорідні члени пов'язуються з іншими компонентами речення не окремо, а лише в структурно-семантичній єдності, в сурядному ряду. Всі однорідні другорядні члени є супідрядними, оскільки підпорядковуються тому самому членові речення. Наприклад, у реченні ***Нехай тендітні пальці торкнуть вам серце і уста*** (Л. Костенко) однорідні прямі додатки *серце, уста* підпорядковані присудкові *торкнуть*, а між собою пов'язані сурядним сполучником *і*. У реченні ***В прощанні літа син дививсь на лева і на мене*** (М. Вінграновський) однорідні непрямі додатки *на лева, на мене* залежать від присудка *дививсь* і поєднуються між собою сурядним сполучником *і*.

Структурно-семантична цілісність блоку однорідних членів може виражатись не лише сполучниками, а й прийменниками, частками, формою множини слів, що поєднуються з блоком, наявністю спільного другорядного члена, узагальнювального слова та ін.

Однорідні підмети і присудки, поєднуючись предикативним зв'язком у формі взаємозалежної координації, не залежать від жодного члена.

Однорідні члени речення можуть поєднуватися сурядними сполучниками і безсполучниково. Сполучники є засобом вираження смислових відношень між однорідними членами: єднальних, зіставно-протиставних, розділових, приєднувальних, градаційних.

Є д н а л ь н і в і д н о ш е н н я. Виражаються сполучниками *і (й), та, ні..., ні, ані..., ані*, охоплюють різні відтінки смислових стосунків між однорідними членами: власне єднальні, єднально-перелічувальні, єднально-видільні, єднально-розподільні та ін. Ці відношення можуть реалізуватись і без сполучників. Найчастіше вживаним є сполучник *і*, що регулярно функціонує і як одиничний, і як повторюваний; при цьому неповторюваний сполучник *і* засвідчує закритість ряду, повторюваний — відкритість, напр.: ***Приїжджі хлопці реготалися, плескали в долоні*** (Панас Мирний);

На ціле поле в полі цвів ромен. В садах пливли причілки і веранди. Стояла ніч, красива мов Кармен, червоні й чорні міряла троянди (Л. Костенко); *Відпочиваю від гримучих трас, камінних стін і мурашиння літер* (Л. Костенко); *Ти бачиш гори, степ і шлях, і мокрі щоки на щоках, і голос, зірваний тремтінням* (М. Вінграновський); *Ні спека дня, ні бурі, ні морози — ніщо не вб'є любов мою живу* (В. Сосюра). Замкнені ряди однорідних членів з єднальними сполучниками *і, та* виникають тоді, коли поєднуються слова з протилежним значенням для вираження підсилення, напр.: *Ватага день і ніч росла* (Т. Шевченко).

Зіставно-протиставні відношення. Виражаються сполучниками *а, але, та, зате, проте, однак,* поєднують два протилежні, несумісні однорідні члени речення, що утворюють замкнені ряди. Протиставлення, виражене сполучником *але,* є найвиразнішим. Сполучники *та, зате, проте, хоч, однак* надають протиставленню відтінків компенсації, допустовості, обмеження тощо, напр.: *Почувся знадвору чийсь тихий, проте знайомий голос* (Григорій Тютюнник); *Ніч була темна, але тиха* (І. Нечуй-Левицький); *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко); *Цілих три дні не ходила, а літала я в селі* (С. Воскрекасенко); *А знизу, з-під палуби, лине сумна, неголосна, зате рідна, українська пісня* (С. Плачинда).

Розділові відношення. Виражаючи семантику роздільності, чергування, взаємовиключення, тобто розділові семантико-синтаксичні відношення, реалізуються за допомогою сполучників *або, чи, або..., або, чи..., чи, то..., то, не то..., не то, чи то..., чи то,* напр.: *На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водорослі* (М. Коцюбинський); *Секлета Пилипівна то червоніла, то блідла* (Остап Вишня); *Десь на станції чи на мосту прогув паровоз якогось поїзда* (І. Ле); *Чи то сором, чи то гнів опанував його серце* (Панас Мирний); *Не то сон, не то забуття склепляло повіки* (М. Коцюбинський).

Приєднувальні відношення. Засвідчують виникнення нових однорідних членів безпосередньо у мовленнєвому процесі. У такому разі єднальні сполучники *(і (й), та)* набувають значення приєднувальних. Таку ж функцію виконують сполучники *і також, причому* та ін., напр.: *Схопила лиска півника та й зникла в гущині* (Н. Забіла); *А фіолетово, а синьо при хаті півники цвітуть!* (М. Вінграновський).

Градаційні відношення. У реченнях з однорідними членами виражаються сполучниками *як..., так і, не*

тільки..., а й, не тільки..., але й, не лише..., а й, не лише..., але й, не стільки..., скільки тощо. Вони означають перевагу одного з однорідних членів, напр.: *Може, вперше Борис Отава відчув потрібність свого фаху не лише для окремих аматорів старовини, а для всіх* (П. Загребельний); *Й годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе* (Є. Гуцало).

При однорідних членах речення можуть уживатися узагальнювальні слова.

Узагальнювальне слово — слово, що вживається при однорідних членах речення, виражає загальне значення однорідних членів і є родовим поняттям до них як видових понять.

Узагальнювальні слова виступають тими самими членами речення, що й однорідні. Ними найчастіше є займенники *весь, всякий, кожний, ніхто, ніщо,* прислівники *всюди, скрізь, завжди, кругом, навкруги, ніде, ніколи* та іменники. Узагальнювальні слова можуть уживатися як перед однорідними членами, так і після них, напр.: *Механік, люди, майдан, школа — все шугнуло вниз, як у провалля* (С. Васильченко); *Виховані на гуманних почуттях справедливості, наші учні стануть людьми, які наділені найкращими якостями: добротою, щедрістю, вимогливістю до самих себе і до своїх товаришів* (В. Сухомлинський); *Все бачить співець у широкім роздоллі: і небо, і море, красу світову* (Леся Українка); *Панський дух витав скрізь і всюди: і в городі, і в повіті, і в губернії* (Панас Мирний); *У щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград, красиве і корисне* (М. Рильський). Після узагальнювального слова перед однорідними членами можуть уживатися слова *а саме, як-от, тобто,* напр.: *Курс сучасної української літературної мови складають ряд розділів, а саме: фонетика, фонологія, лексикологія, фразеологія, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис.*

У сучасній лінгвістиці існують різні погляди на речення з однорідними членами. Дехто з мовознавців (І. Кучеренко) розглядає їх як складні речення з будь-якими головними чи другорядними членами. Переважно як складні трактують речення з однорідними присудками, напр.: *Співаки заворушились, захвилювалися, готуючись до концерту* (С. Васильченко); *Я пурхала в саду, розгойдувала квітку* (Л. Костенко); *А тим часом над лиманом почорніло щось і згасло* (М. Вінграновський); *Гори підступають до самого моря, насторожено височать над водою* (П. Загребельний).

Для такого погляду є чимало аргументів. Наприклад, реченнєвотвірна функція присудка: наявність двох і біль-

ше присудків засвідчує таку ж кількість вираження категорії модальності та синтаксичного часу, отже, поліпредикативність речення. О. Шахматов, відмежовуючи прості речення з однорідними присудками від складних речень, відносив до останніх лише ті, в яких при присудках наявні власні другорядні члени, напр.: *Дівча спинилося, розтулило рота, розширило оченята і на мент припинило плакати* (В. Шевчук).

Межа між простим і складним реченням не завжди чітка. Деякі речення можуть бути інтерпретовані і як прості, і як складні. Такими є речення, в яких при одному підметі наявний не один, а кілька присудків, наприклад: *Я попрощався і пішов додому; Вона то посидить, то походить.*

Тому дехто з мовознавців (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська) обґрунтовано, на наш погляд, вважає, що обмеження категорії предикативності лише темпоральністю і модальністю не є достатнім: «Необхідно брати до уваги ще персональність, яка лише почасти виражається присудком (особовими формами). Основним засобом вираження персональності у двоядерному реченні є підмет. Отже, тільки повторення всіх трьох ознак — темпоральності, модальності і персональності — можна вважати поєднанням кількох предикативних одиниць, тобто складним реченням».

Отже, структури з однорідними присудками можна вважати перехідними. З урахуванням семантико-синтаксичних ознак вони є складними, однак на формально-граматичному рівні, на якому відсутній формально виражений підмет, їх слід відносити до простих ускладнених речень.

Однорідні і неоднорідні означення. Розмежування однорідних і неоднорідних означень зумовлюють кілька чинників: семантика означень, морфологічні особливості, характер синтаксичного зв'язку слів у складних словосполученнях з кількома означеннями. Однак не завжди ці чинники дають можливість диференціювати однорідні і неоднорідні означення.

Однорідні означення. Це означення, які виступають як супідрядні, тобто кожне з них безпосередньо пов'язане з означуваним словом і перебуває в таких самих відношеннях з ним, як і інші. Основою однорідності означень є можливість об'єднання видових ознак, що ними виражаються, ширшими (родовими) поняттями. Так, у реченні *Мокрий асфальт нагадував швидкий гірський потік, в якому то тут, то там розсипані були червоні, жовті і сині бризки* (С. Скляренко) об'єднувальне поняття може бути виражене словом *різнобарвні*.

Поєднуються однорідні означення сурядними сполучниками або ж безсполучниковим зв'язком і перелічувальною інтонацією. Однорідними одночасно можуть виступати узгоджені й неузгоджені означення. Однорідні означення характеризують предмет з одного боку, напр.: *За шкільними партами схилились чорняві, біляві і русяві голівки* (І. Цюпа); ***Холодний, різкий, північний вітер немилосердно бив в обличчя*** (М. Коцюбинський); *Зібралися під кінець теплого, з лагідними вечорами, із запашною гіркотою в повітрі серпня* (С. Павловський).

Однорідними можуть бути й означення, що характеризують предмет з різних боків, але контекст сприяє зближенню ознак. Такі однорідні означення можна кваліфікувати як контекстуальні, напр.: *Понад греблею росли* ***густі, високі, зелені та кучеряві верби*** (І. Нечуй-Левицький); *Водив той загін якийсь славетний генерал,* ***чорновусий, стрункий, завзятий*** (П. Воронько).

Прикметник і дієприкметниковий зворот, які виступають разом, теж є однорідними означеннями, напр.: ***Рівний, залитий сонцем*** *степ одразу принишк* (О. Гончар).

Неоднорідні означення. Характеризують предмет з різних боків, при цьому часто поєднуються якісні та відносні прикметники, напр.: *Потім вони пішли вниз* ***широкою брукованою вулицею*** (В. Козаченко); ***Величезна скляна*** *будівля виросла перед ним* (В. Собко); *З кленового пагона зірвався* ***широкий жовтий*** *лист* (Григорій Тютюнник).

Означуваного слова стосується безпосередньо лише перше неоднорідне означення; решта стосуються сполучення цього означення і означуваного слова. Наприклад, у реченні *Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя* ***тоненькі рожеві*** *стріли* (Григорій Тютюнник) означення *тоненькі* не відноситься безпосередньо до слова *стріли*, а до словосполучення *рожеві стріли*.

Неоднорідні означення виражають ознаки, що стосуються різних родових понять, напр.: *Падав тихий лапатий сніг* (О. Чорногуз) — ступінь вияву ознаки і форма; *Ця річечка Дніпра тихенька синя доня, маленька донечка без імені іще* (М. Вінграновський) — ступінь вияву ознаки і колір; *В хаті стояв густий передсвітанковий морок* (Григорій Тютюнник) — ступінь вияву ознаки і час.

Неоднорідні, як і однорідні, означення частіше виступають у препозиції до означуваних слів, однак регулярно вживаються і постпозитивні означення, напр.: *Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать* (Леся Українка).

Координація присудка з однорідними підметами в числі і роді. Залежить вона від порядку слів, значення сполучників, лексичного значення підмета і присудка.

За умови, коли однорідні підмети вживаються у формі множини, то й присудки стоять у формі множини, напр.: *Зацвіли усі діброви, і долини, і луги* (М. Стельмах); *Комбати, ад'ютанти і старшини сіли на коней* (О. Гончар); *Дівчатка і хлопчики не співали, а дзвонили в ніжні польові дзвіночки* (Ю. Збанацький).

Якщо однорідні підмети пов'язані єднальними сполучниками або безсполучниково, мають форму однини і є назвами осіб чи уособлених предметів, присудок переважно вживається у множині, напр.: *Раділи і садок, і поле, і долина* (Л. Глібов); *Осталися сиротами старий батько й мати* (Т. Шевченко). Проте деколи препозитивний присудок вживається в однині (а в минулому часі має і форму роду найближчого підмета), напр.: *Посеред хати сидів Семенко й сестра* (В. Стефаник).

Препозитивний присудок у реченнях з однорідними підметами в однині і множині вживається в однині або множині залежно від того, яку граматичну форму має найближчий до нього підмет, напр.: *Чорніє поле, і гай, і гори* (Т. Шевченко); *Пішли дощі, пороша, вітер* (Леся Українка); *В тій пісні чулися гудки заводів і рев машин, і шепоти пшениці* (П. Тичина).

Постпозитивні присудки при однорідних підметах, що мають форму однини, вживаються здебільшого в однині, зрідка — в множині, напр.: *Наша воля і правда жива* (В. Сосюра); *Завод і лан, село і місто злились в єдину пісню чисту* (М. Рильський); *Цей грім копит і сурм тривожних спів до рицарів луною долетів* (М. Бажан).

Якщо однорідні підмети пов'язані зіставно-протиставними, градаційними сполучниками або відповідною інтонацією (без сполучників), то при однорідних підметах в однині присудок теж вживається в однині, напр.: *Не вітер, а буря завіяла* (Панас Мирний); *Не тільки кожен екіпаж, а й кожен танкіст мав свої думки щодо майбутнього маршруту бригади* (В. Собко).

При однорідних підметах у формі однини, поєднаних розділовими сполучниками, присудки вживаються в однині й координуються з найближчим однорідним підметом у числі (в минулому часі — і в роді), напр.: *Чи то сором, чи то гнів опанував його серце* (Панас Мирний); *Не то сон, не то забуття склепляло повіки* (М. Коцюбинський); *Над дорогою попадалась вся в цвіту груша або кущ черемухи*

(М. Коцюбинський); *Спросоння не розбереш, чи то людина, чи вітерець, чи місяць золотою ручкою* ***стукає*** *в шибки* (М. Стельмах).

Якщо однорідні підмети мають різні форми числа, то присудок вживається в тій формі (в однині чи множині), яку має найближчий підмет, напр.: *Ось* ***засиніла*** *на небосхилі попруга, чи ліс, чи гори* (Панас Мирний). Проте використовуються і форми множини, напр.: *То пилок, то сніги, то сльота партизанську* ***вкривають*** *дорогу* (П. Воронько).

Не є однорідними членами речення такі конструкції:

1) повторювані слова, що виконують функцію одного члена речення і вживаються з метою наголошування на чомусь, посиленого вияву ознаки тощо, напр.: *Ох* ***не рання любов, не рання!*** (Л. Костенко); ***А колесо, а колесо, а колесо!*** *Торкнеш його — подумати кортить: чого ж ото кружитись в тому колесі, а чи не краще колесо крутить?!* (Л. Костенко); ***Усе, усе, усе*** *— для битви* (М. Вінграновський); ***Тихо, тихо в кімнаті...*** (С. Васильченко);

2) цілісні фразеологічні вирази, компоненти яких часто є антонімічними; такі сполучення виконують функцію єдиного члена речення *(і сміх і гріх, ні слуху ні духу, ні те ні се, за і проти, ні пуху ні пера, альфа і омега, ні швець ні жнець, содом і гоморра, ні живий ні мертвий, старе й мале, і нашим і вашим, ні сіло ні впало, ні кує ні меле, дешево й сердито, раз і назавжди, часто й густо, рано чи пізно)*, напр.: *Неси в щільник свій мозок,* ***кров і плоть*** (М. Рильський); ***І сміх і гріх*** *було дивитися на цю недоладну постать, натоптану злобою і болем* (М. Стельмах); *Дівчатка раптом* ***ні сіло ні впало*** *між собою побилися* (В. Козаченко);

3) ускладнені форми простого присудка, що утворюються повторюваними словами в сполученні з частками *(хочеш не хочеш, а йти треба; оце* ***заспівав так заспівав; раді не раді, а гостей зустрічайте)***.

Отже, просте речення може ускладнюватись однорідними головними і другорядними членами, що утворюють цілісний структурно-семантичний блок, між компонентами якого наявні єднальні, зіставно-протиставні, розділові, приєднувальні та градаційні відношення.

Речення з відокремленими другорядними членами

Відокремлені другорядні члени речення вивчали ще М. Греч, О. Востоков, Ф. Буслаєв. Вони трактували відокремлені звороти як скорочені підрядні речення. О. Потеб-

ни обґрунтовано критикував такий підхід. Він зазначав, що термін «скорочене підрядне речення» «зобов'язаний своїм походженням помилковій теорії, що якщо логічному судженню відповідає не речення, а член речення, то це відбулося лише внаслідок деякого затьмарення закону (судження = речення), який колись панував на повну силу». О. Пєшковський запровадив термін «відокремлені другорядні члени речення»: «Відокремленим другорядним членом називається другорядний член, який уподібнився (один чи разом з іншими, залежними від нього членами) щодо мелодії і ритму і — паралельно — щодо зв'язків своїх з оточуючими членами окремому підрядному реченню».

У сучасному мовознавстві наявні різні підходи до проблеми речень з відокремленими другорядними членами. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська вважають, «що вчення про відокремлені члени речення недостатнє, бо в ньому звертається головна увага на інтонаційно-смислові сторони цього явища, тобто обґрунтовується, по суті, пунктуація». Вони зауважують, що дієприслівники і дієприслівникові звороти можуть набувати різних обставинних відтінків у значенні, «не перетворюючись на обставини, як про це раніше думали, а зберігаючи певну автономність щодо присудка». Ці вчені окремо розглядають речення з пояснювально-уточнювальними зворотами, які теж не визначають як члени речення, оскільки вони не входять до складу моделі, а тільки поширюють її на рівні комунікативного вживання.

А. Загнітко розглядає ці конструкції як речення з опосередкованими компонентами, виділяючи серед них такі, що характеризуються або повторним значенням, або уточненням.

Не заперечуючи доцільності та необхідності нових підходів до проблем відокремлених другорядних членів, вважаємо, що має рацію І. Вихованець, який, описуючи формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну структуру простого ускладненого речення, трактує ускладнювальні компоненти як відокремлені та опосередковані другорядні члени.

Традиційно відокремлення розглядають як ускладнення синтаксичної структури простого речення.

Відокремлення — смислове й інтонаційне виділення у реченні непоширеного чи поширеного другорядного члена речення, який унаслідок цього набуває більшої самостійності.

Відокремлені члени речення містять елемент додаткового повідомлення, тому набувають більшої синтаксичної ваги і стилістичної виразності в реченні, ніж невідокремлені, напр.: *Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, **налитої зеленим хлібом*** (М. Коцюбинський). Відокремлений дієприкметниковий зворот *налитої зеленим хлібом* не лише характеризує предмет, а й виражає додаткове твердження (напівпредикативність): *Долина налита зеленим хлібом.* Якщо ж цей зворот перенести в препозицію до означуваного слова, то він не буде відокремленим і виражатиме лише атрибутивне значення: *Мої дні течуть тепер серед степу, серед **налитої зеленим хлібом** долини.*

Відокремлені другорядні члени функціонують переважно у літературно-книжній мові, виконуючи функцію економізації вислову; вони збагачують гнучкість синтаксичної структури літературної мови, збільшують кількість можливих паралельних конструкцій (синтаксична синонімія).

Існують умови відокремлення другорядних членів: смислове навантаження відокремлюваного члена, порядок слів, непоширеність-поширеність, неможливість входження у синтаксичне словосполучення, вимоги стилістичного порядку тощо. Деякі умови мають обов'язковий характер, інші — факультативний. Обов'язковим є відокремлення другорядних членів у разі неможливості входити в синтаксичне словосполучення. Це, зокрема, стосується означень і прикладок, що пояснюють особові займенники, напр.: *І досі **воно** перед моїми очима, те незграбне будування з соснових дощок та обаполів — народний театр...* (С. Васильченко); ***Вона**, зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима* (М. Коцюбинський).

Факультативними можуть бути порядок слів, смислове навантаження і поширеність другорядних членів. Ці умови не завжди впливають на відокремлення членів речення.

Зокрема, відокремленню більшою мірою сприяє постпозиція другорядних членів, їх поширеність. Наявність додаткового смислового навантаження теж зумовлює відокремлення, напр.: *Задоволений хлопець посміхнувся* і *Задоволений, хлопець посміхнувся.* У першому реченні наявні лише атрибутивні відношення, що виражаються означенням *задоволений*; у другому на них нашаровуються додаткові причинові семантико-синтаксичні відношення (*Хлопець посміхнувся тому, що був задоволений*).

Відокремлені узгоджені означення. У реченнях вони виражені одиничними дієприкметниками і прикметниками, дієприкметниковими і прикметниковими зворотами.

Часто такі компоненти можуть бути однорідними, напр.: *Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий!* (Панас Мирний); *Дорога слалась по зеленому степу широким килимом між двома окопами, на котрих росло високе бадилля петрових батогів, обсипаних синіми зірками, молочаю, сизих миколайків, круглоголових будяків* (І. Нечуй-Левицький); *Надворі осіння ніч — вітряна й видна* (С. Васильченко); *Її очі, великі, трохи нерухомі і вогкі, були сумні і тоді, коли уста усміхалися* (О. Кобилянська); *Наснажена життям, аж весела йтиме гроза, і шумітимуть дерева, по нічному високі і якісь розіп'яті, хрестаті...* (О. Гончар); *І враз Регель стрепенувся: крізь золото літер проступав силует Христової Матері, замальований ще за часів Магомета Завойовника* (Р. Іваничук). Постпозитивні означення, виражені дієприкметниковими і прикметниковими зворотами, завжди відокремлюються. У будь-якій позиції відокремлюються узгоджені означення, що стосуються особових займенників, напр.: *Хоч би мене, старого, пожалів* (Б. Грінченко).

Відокремлені неузгоджені означення. Трапляються порівняно рідко. Напр.: *Слідком за бабою вийшов з хати дід Грицай, в одній сорочці, в крамних синіх штанях* (І. Нечуй-Левицький); *До нього підсунувся літній боєць, у повстяниках, подертій шинелі, з сумкою патронів через плече* (О. Десняк).

Часто узгоджені і неузгоджені відокремлені означення поєднуються в реченні, напр.: *Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством* (М. Коцюбинський); *На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...* (М. Коцюбинський).

Відокремлені прикладки. У мовленні реалізуються постійно. Напр.: *Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх* (М. Коцюбинський); *Самсон, заступник твій, надія та єдина, відкрив чужинці свою міць таємну* (Леся Українка); *Будиночок, де жив протопоп, стояв зараз за Успенською церквою, чи Старою кафедрою, як тоді казали* (М. Грушевський); *Спить студент, довгов'язий смаглявець з чорними бровами, усмішка блукає на вишнево-пришерхлих губах* (О. Гончар).

Відокремлені обставини. Найчастіше вживаними є обставини, виражені одиничними дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами. Лише в окремих випадках

(коли дієприслівник набуває значення прислівника) одиничний дієприслівник може не відокремлюватися, напр.: *Співають ідучи дівчата* (Т. Шевченко). У решті випадків дієприслівник і дієприслівниковий зворот відокремлюються, напр.: *Пані Наталя тремтячими руками наллялла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові* (М. Коцюбинський); *Так вони співали, йдучи через дикії пустині* (Леся Українка); *Важко кидати землю, не залишивши на ній ніякого доброго сліду* (І. Цюпа).

Деколи в реченні функціонує декілька відокремлених обставин, виражених дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, напр.: *Закопавшись в книжки в своєму кабінеті, працюючи для своєї кафедри, Дашкович давно не був у свого батька, в своїй рідній Черкащині* (І. Нечуй-Левицький); *Зчепившись стеблоніжками, немов узявшись за руки, плавно кружляли, падаючи, два кленових листки* (К. Пісоцький).

Часто вживаються обставини, виражені прийменниково-іменниковими зворотами. Їх відокремлення/невідокремлення є факультативним. Найчастіше відокремлюються обставини часу, умови, причини, допусту, мети, напр.: *Здається, і сама пісня складалася саме десь тут, в темні угорські ночі, серед степу* (О. Гончар); *Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно* (В. Козаченко); *На березі, по коліна у траві, стоїть задумлива людина* (М. Чабанівський); *Сікач, незважаючи на свою чималу вагу і короткі ноги, дуже прудко бігає* (Остап Вишня).

Відокремлені додатки. Виражаються іменниками у сполученні з прийменниками *крім, окрім, опріч, замість, включаючи, виключаючи, не рахуючи, поряд з, на відміну від, за винятком* та ін. Такі додатки означають включення предмета (у широкому розумінні цього слова) в ряд інших або його виключення чи виділення з ряду інших, напр.: *Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле* (І. Нечуй-Левицький); *Черниш уже не бачив нічого, крім протилежного берега, завихреного вогнем* (О. Гончар); *У хліві, крім ластів'ячого гнізда під кроквою, нічого не було* (Григорій Тютюнник).

Відокремлені другорядні члени речення можуть бути уточнювальними (пояснювально-уточнювальними зворотами). Уточнювальні члени речення конкретизують поняття, звужують його. Вони бувають поширеними і непоширеними, напр.: *Її зір немовби хотів проглянути аж туди, в саму незрозумілу й моторошну тайну безконечності* (Ю. Смолич); *Я хочу встати вранці, на зорі*

(Л. Костенко); *А там, за Ятранню, — Веселі Боковеньки!* (М. Вінграновський).

Уточнювальними можуть бути всі члени речення, крім підмета.

Уточнювальний член речення до підмета і до додатка виконує функцію прикладки, напр.: *Скоріше б уже приїздила мати їхня, **Ярина!*** (К. Пісоцький); *Він дзвенів не раз, переливався, **споконвічний голубий Дунай*** (М. Рильський); *Добрим словом годиться згадати сьогодні турботливого батька Лесі — **Петра Антоновича Косача** — і матір її — **відому нашу письменницю Олену Пчілку*** (О. Гончар).

Найпоширенішими відокремленими уточнювальними членами речення є:

— обставини, виражені прислівниками та іменниками в непрямих відмінках із прийменниками або без них, напр.: *Старий батько з білим внуком на руках шукав чогось гострим оком там, **внизу** села* (О. Кобилянська); *Нижче, **навпроти Титана**, будинок заводоуправління і брама заводська* (О. Гончар); *Там, **на столі**, лежить моє перо* (Л. Костенко); *У Корчуватому, **під Києвом**, рік сорок другий, ожеледь, зима* (Л. Костенко); *Перед їх очима за вівтарями Братської церкви, **серед монастиря**, був колодязь з фонтаном* (І. Нечуй-Левицький). У деяких реченнях трапляються ряди відокремлених уточнювальних обставин, напр.: *Там, **в долині, в селі під горою Чабаницею, недалеко бистрої ріки, в лісі**, де лиш недалеко самітній млин з рікою враз гудить, покинув хору доньку, мов звірюку, щоб власні люди не стратили, не покалічили...* (О. Кобилянська);

— уточнювальні означення до обставин місця, часу, неузгоджених означень, прямих додатків, напр.: *За круглим, **чорного дерева**, столом сиділи сухорлявий і жовчний князь Ярема Вишневецький, Стефан Потоцький* (Н. Рибак); *Берете ви аркуш дикту, **так приблизно з метр у квадраті**, і невеличкий молоток* (Остап Вишня).

Часто речення ускладнюються різними відокремленими другорядними членами, напр.: *Старше покоління, **свідок іншого життя**, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, **піднятої в оборону народних і людських прав*** (М. Коцюбинський); *Але як він увійшов у город і проходив вузькою вулицею, **поглядаючи на невеличкі одноповерхові будиночки, пооббивані дошками і помазані сірою фарбою**, то не знав, у які саме двері має почати стукати* (Б. Грінченко).

Отже, відокремлені другорядні члени речення функціонують у сучасній українській мові регулярно. Порівняно з невідокремленими вони мають додаткове змістове навантаження і виражають додаткову предикативність.

Речення зі вставними і вставленими компонентами

Вставні і вставлені компоненти здебільшого диференціюють за ознакою модальності. Вставні слова, словосполучення, речення є одним із найпоширеніших засобів вираження суб'єктивної модальності. Вставлені конструкції репрезентують об'єктивну модальність.

Вставні компоненти (слова, словосполучення, речення) — мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і виражають різні модальні значення (можливості, сумніву та ін.).

Вставні компоненти виражають суб'єктивну модальність. Ф. Буслаєв називав їх вставними реченнями, бо, на його думку, просте речення зі вставним словом виникло із складнопідрядного речення. Д. Овсянико-Куликовський, розвиваючи ідеї Ф. Буслаєва про те, що вставні конструкції утворилися із самостійних речень, виділив три одиниці: вставні слова, вставні вирази, вставні прислівники та інші обставини, обставинні вислови. О. Пєшковський виділив вставні слова і словосполучення. О. Шахматов кваліфікує вставні компоненти як «редуковані за своїм смислом речення».

Оскільки вставні слова і словосполучення не пов'язані з членами речення зв'язком узгодження, керування чи прилягання, їх визначають як компоненти, граматично не зв'язані з реченням. Правда, деякі мовознавці говорять про їх обов'язковість (М. Шанський), інші визначають їх як члени речення (О. Руднєв), треті називають зв'язок їх з реченням як включення, а вставні слова — супутніми членами речення (Є. Кротевич).

В академічному синтаксисі української мови вставні слова, словосполучення і речення віднесено до синтаксично ізольованих частин речення, «які, хоч і належать до речення за своїм змістом, синтаксично не пов'язуються з жодним членом даного речення і, таким чином, залишаються поза синтаксичними зв'язками між членами речення».

І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська під вставними компонентами розуміють «такі форми, які вводяться в

речення на семантико-комунікативному рівні для вираження ставлення до повідомленого з погляду його ймовірності чи неймовірності, емоційної оцінки, ступеня звичайності, способу оформлення думок, активізації співрозмовника тощо».

Дехто з мовознавців (С. Бевзенко) вважає, що більшість модальних слів української мови дієслівного походження: а) відмінювано-дієслівного: *знаєш, бачте, пробач, дивись, скажімо*; б) безособово-дієслівного: *здається, розуміється*; в) відмінювано-дієслівного, що набули неозначено-особової семантики: *кажуть, гадають, міркують*; г) інфінітивного: *знати, признатись, сказати*. Однак значна їх кількість прислівникового походження (*безумовно, безсумнівно, дійсно, очевидно* та ін.), іменникового походження з прийменниками чи без них (*правда, на щастя, до речі, словом, зрештою* та ін.).

Невелику групу вставних слів становлять модальні елементи відприкметникового, відзайменникового та відчислівникового походження (*основне, головне, власне, проте, втім, по-перше, по-друге*).

Вставні слова, що виражають емоційну оцінку повідомлюваного в реченні факту (*на щастя, на жаль, на зло, на диво, на радість, на біду* та ін.), послідовність викладу (*наприклад, навпаки, насамперед, по-перше, по-друге, крім того, таким чином, зокрема*), розглядають як такі, що не належать до модальних.

Вставні речення, як правило, прості; вони можуть бути двоскладними і односкладними, напр.: *Роби розумно, **кажуть люди**, не так, як робить Яловець* (Л. Глібов); *На устах, **відчував він**, стриміли уже слова* (Б. Лепкий); *Трава у полі, **як там кажуть**, аж шумить, лізучи з землі* (Г. Квітка-Основ'яненко). Похідними від речень є вставні слова типу *кажуть, вважають, думають* (походять з односкладних неозначено-особових речень), *знаєш, чуєш, слухай* (походять з односкладних означено-особових речень).

Часто в сучасній українській мові використовуються вставні однослівні та кількаслівні односкладні безособові й інфінітивні речення. Зокрема, слова типу *пам'ятається, бачиться, гадалось, міркувалось* є вставними реченнями, що можуть трансформуватися у головні в складнопідрядному реченні, напр.: ***Пам'ятається**, тут водились і качки, і різна водоплаваюча птиця* (Остап Вишня) → *Пам'ятається, що тут водились і качки, і різна водоплаваюча птиця*. Деколи вставні речення можуть поєднуватися з основним реченням за допомогою сполучників *як*,

що, напр.: *Береговенко, як здавалося мені, з недовір'ям глянув і підморгнув* (Ю. Збанацький); *Довгий коридор був, як і треба було сподіватися, порожній* (І. Багмут).

Класифікації вставних одиниць ґрунтуються на їх семантиці та оцінці повідомлюваного, що міститься в них. Залежно від цього виділяють такі групи вставних компонентів:

1) вставні слова, словосполучення й речення, що виражають ступінь вірогідності повідомлюваного (так звана гіпотетична та констатуюча модальність, що передається словами типу *мабуть, певно, може, видно, здається, очевидно, безумовно, безперечно, дійсно, справді, природно, певна річ, правду кажучи* і т. ін.), напр.: *Промова, здається, удалась йому* (М. Коцюбинський); *Ти, може, спиш зараз, тобі байдуже, що я тут мучусь* (М. Коцюбинський); *Повітря було таке чисте й легке, що, здається, груди не втягали його, а само воно лилось в груди* (І. Нечуй-Левицький); *Годі, мабуть, спати* (С. Васильченко); *Здавалось, табун гарячих коней потрапив на трясовину і мовчки чекає на свою загибель* (Петро Панч);

2) вставні одиниці, що передають зв'язок думок, послідовність їх викладу чи логічне завершення цього викладу (*таким чином, словом, до речі, по-перше, головне, нарешті, навпаки, зокрема, однак, в усякому разі* та ін.), напр.: *А головне, є в хлопченяті, внукові його, гострий до життя інтерес, до кожної найдрібнішої його часточки!* (К. Пісоцький); *Втім, Тихін і сам відчув у собі давно забутий до грибів азарт* (К. Пісоцький); *Власне, Бронька нічого такого й не намагався згадати* (Ю. Смолич); *Словом, Броньчину розповідь треба переповісти своїми словами* (Ю. Смолич);

3) вставні слова, словосполучення і речення на позначення джерела повідомлення (*за словами..., на думку..., по-моєму, за повідомленням..., кажуть, за висловом...* тощо), напр.: *Як сказано було вже на початку цієї достовірної історії, отець Кирило Іванович, або Кирило Матерборзький, як говорилося у Києві, запросив Грицька Пісченка до себе на неділю у гостину* (М. Грушевський);

4) вставні компоненти, що виражають емоційний стан мовця, його почуття (*на лихо, на горе, на жаль, на біду, на радість, як на гріх, на диво* та ін.), напр.: *Як на лихо, забарилась вона в сусідів* (Марко Вовчок); *На щастя, моя подальша доля склалася не так, як багато того прагнули* (В. Підмогильний); *Як на гріх, траплялася пригода за пригодою* (М. Руденко); *На жаль, тут не було ніяких сумнівів: донька не повернеться* (Ю. Яновський);

5) вставні слова, словосполучення і речення на позначення характеру висловлення, способу передачі думки, типу її оформлення (*так би мовити, іншими словами, власне кажучи, сказати по правді, правду кажучи* та ін.), напр.: *Пишу цей матеріал в умовах, сказати, не зовсім прийнятних* (М. Хвильовий); *Хоч, правду кажучи, я й так не зморений* (Д. Ткач);

6) вставні слова, словосполучення і речення, що передають звернення до співбесідника і вживаються з метою привернення уваги читача (слухача) (*даруйте, вибачте, пам'ятаєте, відчуваєте, бачиш, чуєш* і т. ін.), напр.: *З авіабомби дуже просто можна зробити путящу, як говориш ти, міну?* (М. Стельмах); *А мене, повинна тобі сказати, звуть Мартою Гаврилівною* (В. Козаченко); *Я знаю село, повірте, зовсім не з книг та викривлених фільмів, з яких ніколи правди не дізнаєшся* (О. Чорногуз); *Я, пам'ятаєте, приїздив до вас як автор* (Ю. Яновський). М. Каранська зазначає, що такі вставні елементи допомагають мовцеві порозумітися зі слухачами.

Вставлені компоненти (слова, словосполучення, речення) *— мовні одиниці, що передають додаткові, побіжні повідомлення, перериваючи основне висловлення за допомогою інтонації вставленості.*

Уперше в мовознавчій науці речення із вставленими словами виокремив О. Шахматов. В україністиці про особливий різновид «втручених речень» йдеться у праці О. Огоновського «Граматика руского язика для школъ середніхъ» (1889). Поняття «вставлені речення» впровадили Б. Кулик та Л. Кадомцева.

Говорячи про диференціацію вставних і вставлених одиниць, Б. Кулик зазначає: «На відміну від вставних слів, словосполучень і речень, що виражають суб'єктивне ставлення того, хто говорить, до висловленої ним думки, вставлені слова, словосполучення і речення виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які доповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлення, вказуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки».

Особливістю цих одиниць є й те, що вони не можуть стояти на початку речення, оскільки особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська). Можна погодитися з думками цих учених не лише про вставлені речення, а й про вставлений текст.

Деякі лінгвісти беззастережно заперечують необхідність виділення вставлених одиниць. На думку О. Руднєва, ці одиниці не відрізняються від вставних компонентів жодними смисловими функціями, вираженням, синтаксичною формою. Очевидно, має рацію А. Загнітко, на думку якого, «вставні слова, словосполучення та вставлені принципово різняться між собою, що зумовлюється співвідношенням об'єктивної і суб'єктивної модальності. Вставні слова, словосполучення повністю марковані суб'єктивною модальністю, вставлені ж одиниці корелюють з об'єктивною модальністю, вони постають носіями додаткових об'єктивних смислів, репрезентують окрему пропозицію», напр.: *От Івашко підповз під самий будяк, так що й голови вже не видко (**Будяк ще молодий, то не дуже колеться**)* (В. Винниченко); *Невже й справді йде покоління отаких сухарів безчуттєвих, раціоналістів беземожійних? (**Чув десь Лобода й про таке**)* (О. Гончар).

Вставлені речення можуть бути двоскладними та односкладними, напр.: *Одного разу — **у пилипівку то було** — надворі завірюха куйовдила, буря сумно вила у димар, холод у хату перся* (Панас Мирний); *Натомість прийшла вість про вибір короля, а заразом і лист від новообраного Яна Казимира до Хмельницького, де він, дякуючи за «афект» до нього (**Хмельницький ратував дуже за його вибір**) обіцяв задовольнити жадання козаків та хотів, аби Хмельницький відвів своє військо «на Україну» чекати королівських комісарів* (М. Грушевський);

Часто вставленими є складні елементарні та складні багатокомпонентні речення, напр.: *Оврам і Валя були в такому віці (**йому перебігло за сорок, їй давно перестрибнуло за тридцять**), коли, здається, вже все унормувалося, ввійшло у свою колію: з ярмарку, правда, ще ранувато, а машина повна, пальне в запасі — їдь і смійся* (Б. Харчук); *На цім гармані (**власне, це був звичайний тік, бо молотити ми мали найпримітивнішим способом — ціпами**) ми мали обмолотити наших «клієнтів» із цього кутка села: Стецюр Віврю і Мотрю, їхню сусідку та ще одну молодицю, що мешкала трохи віддаля* (Ю. Смолич).

Вставлені одиниці деколи мають форму частин складнопідрядних речень, напр.: *Цей герой (**коли його можна так назвати**) виявився незакоріненим у тканині твору* (П. Загребельний); *Коли швейцар сердитий завчасно застеріг, що навіть молодим не варто (**хоч то й як дотепно**) вікна бити* (М. Рильський).

Поширеними є вставлені слова та словосполучення, напр.: *Скільки око хапало вперед, по один бік дороги були все оці самі городики, або пооране, чорне поле, або (понад балкою) садки* (В. Винниченко); *І кожен раз дивились на дідка, який (з бровами-острівками) сидів і все гортав журнал якийсь* (П. Тичина).

Вставлені одиниці, передусім речення, можуть бути:

— уточнювальними: *В хащах жасминових кущів — то ж, безперечно, незаймані тропічні ліси — Юра нарешті спинився* (Ю. Смолич);

— пояснювальними: *Споконвіку їх куток Кононівни (що за річкою) пишався найкращими кіньми* (І. Ле);

— доповнювальними: *Білясте море (воно наче вкрите на ніч рядном) потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег* (М. Коцюбинський).

Доповнювальні вставлені речення можуть мати приєднувальний характер. Найчастіше вони приєднуються до основного речення сурядними сполучниками *і, та, а* та підрядними сполучниками *що, як,* напр.: *Цвітуть каштани все життя одним і тим же цвітом, а ми — і в цьому зміст життя — пишніше кожним літом* (О. Підсуха).

Безсполучниково приєднувані доповнювальні вставлені речення можуть виноситись за межі основного речення, напр.: — *Мамо! Ой, мамо, ми знайшли голуба! — задихаючись од бігу й радості, закричала Любка на всі груди. (Тепер уже можна було кричати, пацати ногами, казитись од щастя)* (В. Винниченко).

Отже, вставними компонентами, що виражають суб'єктивну модальність, є слова, словосполучення і переважно прості речення; вставлені конструкції як виразники об'єктивної модальності репрезентовані різними типами складних і простих речень, словосполученнями, а також окремими словами.

Речення зі звертаннями

Серед засобів, що ускладнюють просте речення, особлива роль належить звертанню, яке в українській мові має спеціалізовану форму вираження — кличний відмінок.

Звертання *— інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення.*

У східнослов'янському мовознавстві питання про кличний відмінок (не про звертання) порушували М. Ло-

моносов, О. Востоков, М. Греч. Термін «звертання» уперше вжито в «Исторической грамматике русского языка» Ф. Буслаєва, який виокремив його із складу головних і другорядних членів речення. Щодо граматичного зв'язку звертання з членами речення, до складу якого воно входить, більшість мовознавців як зарубіжних, так і вітчизняних його не визнавали (А. Шлейхер, Ф. Бопп, Г. Курціус, Ф. Міклошич, В. Вундт).

Першим у вітчизняному мовознавстві наявність граматичного зв'язку кличного відмінка іменника (фактично звертання) з присудком у спонукальному реченні довів О. Потебня. Однак він говорить про кличний відмінок не як про звертання, а як про підмет речення: «Усупереч правилу «відділяти комою кличний від присудка (укр. «сира земле, розступися», v. «розступися, сира земле») і не відділяти називного («сира земля розступилася») думаю, що відстань у живій мові між цими відмінками і присудком однакова». Ось чому О. Потебня вважав, що «кличний, як і називний, маючи відповідну діяльність у реченні, стоїть не поза ним, а в ньому».

Аналогічні погляди висловлюють і деякі зарубіжні лінгвісти XIX ст., зокрема Ф. Керн і Г. Пауль. Д. Овсянико-Куликовський розглядав звертання серед «слів і виразів, які не входять до складу речення, але прилягають до речення, стоять при ньому». О. Пешковський, надаючи великого значення звертанню як категорії стилістичній, водночас відносить його до «слів і словосполучень, що не утворюють ні речень, ні їх частин». Він мотивує це тим, що звертання не можуть перебувати у граматичному зв'язку узгодження, керування і прилягання, а тому залишаються елементами, внутрішньо чужими реченню, подібно до кулі, що потрапила в організм. Не визнавав граматичного зв'язку звертання з членами речення і О. Шахматов.

В українських граматиках XIX — поч. XX ст. звертання розглядали в морфології як кличний відмінок; питання про граматичний зв'язок його з членами речення переважно оминали; у разі ж порушення цього положення кличний відмінок трактували як такий, що не пов'язується з жодною частиною речення (В. Сімович та ін.).

У більшості підручників і посібників для вузів другої половини XX ст. звертання розглядали як слова, граматично не зв'язані з членами речення. У деяких працях обґрунтовується наявність граматичного зв'язку звертання з реченням та виконання в окремих випадках (у поєднанні з наказовим способом дієслова) кличним відмінком

функції підмета (І. Кучеренко, І. Вихованець, А. Загнітко). З таким трактуванням можна цілком погодитись. Найповніше проблеми звертання в українській мові дослідив М. Скаб у монографії «Граматика апеляції в українській мові».

Морфологічною основою звертання є іменник. Водночас значення звертання може набувати будь-яка субстантивована частина мови.

В українській мові природною формою звертання є вокатив (кличний відмінок). Він має специфічні закінчення, котрі в окремих випадках можуть збігатися із закінченнями називного, давального і місцевого відмінків. Тому до української мови не зовсім підходить твердження Ф. Міклошича: «Вокатив тільки за традицією відносять до відмінків, тимчасом як і з зовнішнього боку, на відміну від інших відмінків, він не характеризується особливим суфіксом, і з внутрішнього боку ім'я в цьому відмінку, не будучи підпорядкованим примусовій силі складу речення, що позначається, однак, назвою відмінок, вільно приставляється до мови, подібно вигукові».

Із семантичного погляду у функції звертання можуть виступати іменники та субстантивовані частини мови в прямому і переносному значенні, що означають:

— прізвища, імена, по батькові, псевдоніми і прізвиська людей, напр.: — *Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап* (М. Коцюбинський); — *Запам'ятай це місце, Євгене, — сказав Брянський* (О. Гончар); *Грай, Марку, грай!* (Л. Костенко);

— назви людей за їх родинними стосунками, напр.: *Я й так боюсь, **мамочко**, що моє лихо відіб'ється на твоїх і без того неміцних нервах* (Леся Українка); *Ну, **сину**, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам?* (М. Коцюбинський);

— соціальне становище, класову чи станову належність, посаду, звання, титул тощо, напр.: — *Жартуєте, **пане гетьмане**?* (М. Грушевський); — *Де твоя шинель, **сержанте**?* (О. Гончар); *Вітаю тебе, **мій добрий, мій єдиний друже*** (Т. Шевченко);

— професію, спеціальність особи, напр.: — ***Дядьку лікар**, мені вже не буде боляче?* (Ю. Яновський); *Добре, **учителю**, що ти небокраї підняв нам людського стремління* (М. Вінграновський);

— національність особи, місце її мешкання, напр.: ***Слов'яни любі**, й ви, усі народи! Борітесь, стійте за свої свободи* (П. Тичина); ***Татарине, татарине**, чого ти тут прийшов?* (Історична пісня);

— назви різних частин тіла, напр.: *Умри, душе, розбийсь, **холодне серце**, так жить не варт!* (Леся Українка); *О кучері ясні і очі **Беатріче**, чого ж ви в тьмі моїй неясні і смутні?* (В. Сосюра);

— назви демонологічних та міфічних істот, напр.: *О страднику великий **Прометею**, тобі я заздрю* (Леся Українка); *Ти хіба ніколи не плакала, **Русалонько**?* (Леся Українка); *Геть, **сатано**!* (Леся Українка);

— назви тварин і птахів та їх клички, напр.: *Спасибі тобі, **мій голубе**, що хоч ти мене не забуваєш...* (Т. Шевченко); *Гей, соб, **сивий**, соб, **моругий**, соб! — підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга* (М. Коцюбинський); ***Вовчики-братики**, здоровенькі були!..* (Остап Вишня);

— назви рослинного світу, напр.: *Гей, **дубоньку**, чи будеш ти стояти, як сива голова моя схитнеться?* (Леся Українка); *Не кури, **зажурена тополе**, над розгоном огненних доріг...* (В. Сосюра);

— назви природних явищ, напр.: ***Зоре моя вечірняя**, зійди над горою* (Т. Шевченко); *Радійте, **гори в синій піднебесності**! Радійте, **ріки й давнії ліси**!* (П. Тичина);

— географічні назви (сюди також належать слова *земля, край, батьківщина, вітчизна, країна, держава*), напр.: ***Україно, моя сердечна нене**! Не лай мене, стражденна, незабута...* (І. Франко); *Ні, я себе не можу уявить без тебе, **Дніпре**, як і без тополі, що в серці моїм змалку тополить* (М. Вінграновський); ***Кохана стороно моя**! Далекий рідний краю! Щораз згадаю я тебе, то й казку сю згадаю* (Леся Українка);

— абстрактні поняття (моральні якості, переживання, психічний стан, почуття тощо), напр.: *З кожної там чути хати: **справедливосте**, — о, де ти?* (П. Тичина); *Гей ти, **доле моя**, хоч тепер обізвись!* (В. Сосюра); *Прощай, **небесна доле моя вбога**! Прощай, **печаль і роздуми сумні**!* (М. Вінграновський);

— збірність, сукупність когось (чогось), напр.: *Годі вам, **гурт ворогів і прихильних**, марні слова промовлять* (Леся Українка); ***Товариство**, яке мені діло, чи я перший поет чи останній?* (П. Тичина);

— загальновідомі поняття культури і мистецтва, напр.: *Лунайте ж, **оркестри**, грими, **барабан**, бо крок наш і дух наш міцніє!* (В. Сосюра).

Звертання функціонують у різних за метою висловлювання реченнях, при цьому найвиразніше їх особливості виявляються в спонукальних реченнях з дієслівними присудками у формі наказового способу, напр.: *Прощай, лю-*

бов, і зненависть, і горе! Прощайте, думи! Щастя і жалі! (М. Вінграновський); *Мовчи, любов! Мовчіть, буремні долі!* (М. Вінграновський); *І все ж не обминайте, люди, осінньої журливої краси падолисту* (І. Цюпа). У цих реченнях спонукання, наказ, прохання тощо стосуються адресата (особи, будь-якої істоти, персоніфікованого предмета), назва якого виражена кличним відмінком.

Часто вживаються звертання у власне питальних реченнях, що близькі до спонукальних, напр.: *Де ти, Соломіє?* (М. Коцюбинський); *Куди ж мене зовеш, брунатна бджілко?* (В. Стус).

У розповідних реченнях за допомогою звертання мовець привертає увагу адресата до висловлюваного, напр.: — *От, доню, сватає тебе Грицько Пісченко* (М. Грушевський); *Це, Земле, ти кричиш у глибині...* (М. Вінграновський).

Відображаючи емоційно-вольову сферу мовця, звертання поєднують дві функції: апелятивну та експресивну. Апелятивна функція виявляється в офіційному спілкуванні. У художньому і розмовно-побутовому мовленні звертання виражає не лише звернення до адресата, а й ставлення з боку мовця до нього, напр.: *Остався я, та не сиротою, а з тобою, молодою, раю мій, покою, моя зоре досвітняя, єдиная думо пречистая!* (Т. Шевченко).

За звертанням не закріплене місце в реченні, воно може займати будь-яку позицію: на початку, в середині, в кінці речення, напр.: *Любий козаче, чого ти ходиш смутний по темному гаю?* (Леся Українка); *Чуєш, роде мій, мій ріднесенький, хоч би вийшов хто, хоч однесенький!* (Л. Костенко); *Творись, мій труд!* (М. Вінграновський).

Звертання може бути непоширеним і поширеним, напр.: — *Чи довго ти, старий, будеш водиться отут поміж стіжками?* (І. Нечуй-Левицький); — *О мій сину! Відомо тільки Богові, що я перестраждала* (Р. Іваничук); *Гора моя княжа, далеко із тебе видно* (Л. Костенко).

Отже, звертання в українській мові виражається формою кличного відмінка іменника та субстантивованими частинами мови, охоплює широке коло різних груп лексики, використовується в різних типах речень за метою висловлювання, виконує апелятивну та експресивну функції.

Порядок слів у простому реченні

В українській мові, на відміну від багатьох інших мов, порядок слів у реченні є вільним. Зміна порядку слів деколи зумовлює зміну їх синтаксичної ролі, змісту речення, нерідко виступає як експресивно-стилістичний засіб.

Порядок слів — властиве даній мові розташування слів у реченні, зумовлене змістом і граматичною будовою самого речення.

В українській мові слова в реченні можна переставити, не змінюючи їхньої синтаксичної функції, напр.: *Підіймаються грози на тлі вечорів* (М. Вінграновський). У наведеному реченні можна зробити такі перестановки слів, які не вплинуть на зміну синтаксичних функцій членів речення: *Грози підіймаються на тлі вечорів; Підіймаються на тлі вечорів грози; На тлі вечорів підіймаються грози; На тлі вечорів грози підіймаються.* Однак деякі перестановки слів у цьому реченні не можливі: *Підіймаються вечорів грози на тлі; На тлі підіймаються грози вечорів; Вечорів на тлі грози підіймаються.* Отже, порядок слів в українській мові є відносно вільним.

Зміст і синтаксична будова речення, спосіб вираження члена речення, синтаксичний зв'язок його з іншими членами зумовлюють його місце в реченні. Проте він може займати й інше місце. У зв'язку з цим виділяють прямий і зворотний (інверсійний) порядок слів.

Прямий порядок слів залежить від структури речення, в якому заміщуються типові для головних і другорядних членів позиції. Зворотний, або інверсійний (від лат. inversio — переставляння, перевертання), порядок слів — будь-яке відхилення від найбільш поширеного розміщення членів речення.

Зміна порядку слів в українській мові може впливати на зміну синтаксичної ролі членів речення, змісту конструкції, сприяє стилістичній маркованості інверсованої одиниці.

Граматична роль порядку слів полягає в тому, що:

1) при збігові форм підмета і додатка порядок слів допомагає розрізнити ці члени речення, напр.: *День змінює ніч; Весло зачепило плаття* (препозитивні слова *день, весло* є підметами, постпозитивні *ніч, плаття*, залежні від присудка, — прямими додатками, при зміні порядку слів змінюється їхня синтаксична роль; однак це властиве не усім конструкціям такого типу, пор.: *Оркестр заграв марш; Завод купив автомобіль*);

2) порядок слів визначає синтаксичну функцію прикметника, який у препозиції до підмета є означенням, у постпозиції — іменною частиною складеного присудка, напр.: *Зелена трава; Струнка дівчина* і *Трава зелена; Дівчина струнка*;

3) часто порядок слів вказує, яку функцію (підмета чи присудка) виконують іменники у називному відмінку, напр.: *Мій син — учитель; Учитель — мій син*;

4) порядок слів допомагає відрізнити інфінітив у ролі підмета (в препозиції) та в ролі складової частини головного члена безособового речення, напр.: *Відпочивати на морі корисно; Корисно відпочивати на морі*.

Деколи зміна порядку слів надає реченню лише нового відтінку. Так, у словосполученнях із препозитивними власне кількісними числівниками називається точно окреслений період часу (*п'ять днів, десять років, дванадцять місяців*), а при постпозитивному вживанні числівника — лише приблизний (*днів п'ять, років десять, місяців дванадцять*), напр.: *Десять років я не бачив товариша; Років десять я не бачив товариша*.

Інверсію часто використовують у художньому стилі як експресивно-стилістичний засіб. Дехто з учених диференціює прямий і зворотний порядок слів, з одного боку, та інверсію — з іншого, кваліфікуючи її тільки як стилістично маркована форму. Справді, незвичне, передусім інверсійне, розташування головних і другорядних членів речення є виразним стилістичним засобом, напр.: *Там родилась, гарцювала козацькая воля* (Т. Шевченко); *Ревли потоки бурі і руді* (Л. Костенко); *Я встигну долюбить! Доклясти встигну я, і встигну я до тих часів дожити, коли в польоті вічному Земля навчиться вже собою володіти* (М. Вінграновський).

Свої особливості порядку слів мають розповідні, питальні і спонукальні речення. На порядок слів впливає також наявність відокремлених другорядних членів, вставних і вставлених одиниць, звертань.

У простому реченні порядок слів передусім передбачає порядок його головних членів — підмета і присудка, заміщення ними типових позицій у структурі речення.

Позиції підмета в реченні. Підмет при прямому порядку слів завжди перебуває в препозиції до присудка. Це стосується підметів, виражених іменниками і субстантивованими словами, простих і складених, напр.: *В садку якась дівчина співала пісні* (І. Нечуй-Левицький); *Життя квітів починається з пролісків* (Ю. Смолич); *Розкішна полуднева*

ніч показувала всю свою красу (М. Грушевський); ***Вона** згодилася з радістю, і я теж відчув полегшення, і ніхто з нас не відав тоді, що настане згодом, чим обернеться та нічна дивна згода* (П. Загребельний). Препозитивну позицію займає підмет, виражений інфінітивом, напр.: ***Жити** мені без праці — зовсім не жити* (Д. Павличко); ***Погомоніти** з високим начальством було для Хоми втіхою* (О. Гончар).

При зворотному порядку слів підмет перебуває в постпозиції до присудка. Такий порядок є цілком природним у словах автора при прямій мові, що стоять у середині прямої мови чи після неї, напр.: — *Панство гадає, що йому конче треба поцілувати ікону? — поспитав **возний*** (П. Загребельний); — *Відбулась розмова на вільну тему, — веселіючи, сказав Віруньчин **сталевар*** (О. Гончар).

Постпозитивним є підмет при присудкові, що виражає буття, існування, перебування, в різних описах, напр.: *Так минуло **кілька літ*** (М. Грушевський); *Сповнилась **мрія** кількох поколінь українців — зруйнованих, знедолених, з'яничарених і — уцілілих, сповнилась **мрія** і мого життя!* (Р. Іваничук); *Зеленіла молода **бутвина** на городах, зеленіли **поля, садки**, зеленіли розкішні **бур'яни** та **бузина*** (І. Нечуй-Левицький).

Підмет постпозитивний, якщо на початку речення наявні обставинні члени, напр.: *Від страху бути захопленими серед козаків почала зростати **тривога*** (Петро Панч); *До залізничної станції міста Намаджан квапливо доїздили **чотири** двоколісні **арби**, яскраво цяцьковані ферганськими кольорами* (І. Ле).

Позиції присудка в реченні. Присудок (простий дієслівний, складений дієслівний, складений іменний, складний (подвійний)) при прямому порядку слів перебуває в постпозиції до підмета, напр.: *Сонце **хилилося** на захід і **входило** у чорну бовдуристу хмару* (Р. Іваничук); *Канни **цвітуть** над морем...* (М. Вінграновський); *Він **був щасливий*** (М. Вінграновський); *Небо **було ясне і синє*** (І. Нечуй-Левицький). Завжди постпозитивним є присудок, виражений вигуково-дієслівними формами, напр.: *Заридала Катерина та **бух** йому в ноги* (Т. Шевченко). Це стосується і присудка у формі наказового способу, що має значення дійсного способу, напр.: *Друзі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти **подай**, посуду **перемий**, та тоді й **лягай*** (Панас Мирний).

Прямий порядок використання присудка властивий художнім творам оповідального характеру, відносно нейтральним з емоційного боку, які передають дії (події), що

поступово розвиваються, напр.: *Ранок був сонячний і чудовий. Ранку, власне, ще не було, але зараз він вже мав бути. Його не було ще тут, у темній і задушній після ночі кімнаті, але там, в іншому світі, поза кімнатою, надворі, він уже був. І сонця було там так багато, що йому бракувало місця. Крізь щілини віконниць воно врізалося в темінь кімнати вузькими і довгими лозами. Воно пронизувало темінь цілим віялом напнутих і тремтливих гарячих сонячних шпагатів. І міріади кольористих порошинок вихрилися, роїлися і тремтіли в сонячному промінні* (Ю. Смолич).

Природно сприймаються інверсійні присудки в конструкціях типу *Настала весна; Стояло тепле літо.* Навпаки, постпозитивний порядок присудків засвідчує деяку їхню незвичність, наявність стилістичних відтінків, пор.: *Весна настала; Тепле літо стояло.*

У художніх описах інверсія присудка використовується як стилістичний засіб; при цьому дії постають як деталі єдиної картини, напр.: *Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка* (І. Нечуй-Левицький).

Позиції додатка в реченні. Додаток при прямому порядку стоїть у постпозиції до слова, яке ним керує, при зворотному — в препозиції, напр.: *Вибирай завжди дорогу нелегку* (В. Сухомлинський); *Ти знайшов собі дорогу, ти знайшов собі мету* (І. Франко). Інверсія додатків є типовим явищем у художньому, розмовному, публіцистичному мовленні. Інверсійне наголошення додатків, важливих у змістовому плані речення, посилює емоційність мовлення, напр.: *Ходить мати по дорогах, гайвороння гонить, а подружжя на розпутті чорні руки ломить* (М. Стельмах); *Повечорів мій день, туман поле ясне укриває, хвиля хвилю з-за Десни доганяє* (О. Довженко).

Місце означень у реченні. Узгоджене означення при прямому порядку слів перебуває у препозиції до означуваного слова, при зворотному — в постпозиції, напр.: *Ходить дивний чоловік по лісу. Дивиться, дивиться, шарудить у осінньому листі* (Л. Костенко); *Зіходить ніч на витишений сад...* (М. Вінграновський). У художньому і публіцистичному стилях інверсія узгоджених означень виконує роль емоційно-експресивного, стилістичного засобу, напр.: *Я чую смутку пальці крижані* (Л. Костенко); *Тобі ми з товариством сповідаємо і молодість свою, і сивину* (М. Вінгра-

новський); *Рать **світозора** грозою постала* (М. Рильський). Нерідко у віршовому поетичному мовленні одночасно вживаються препозитивне і постпозитивне означення. Такі структури несуть значне стилістичне навантаження, напр.: *Материну пісню **колискову** вогняними крилами озброїв, **вогняними** крилами **живими*** (М. Рильський); *Солов'їна арія **старанна**, осокори й тиха осока* (Л. Костенко).

Неузгоджене означення при прямому порядку слів стоїть у постпозиції до означуваного слова, напр.: *Це аскетична пристрасть **гітариста**, коли він струни пальцями торка* (Л. Костенко); *На цямру монастирської **кринички** схилила осінь грона **горобин*** (Л. Костенко); *Ми слів **страждання** ще тоді не знали* (М. Вінграновський). Інверсія неузгоджених означень властива передусім поетичному мовленню, напр.: *За дорогами прослався **степу** гобелен* (П. Усенко); *Одкрили **зорі** золотої ворота ми в битві за щастя своє* (В. Сосюра). Подеколи одночасно використовуються препозитивні й постпозитивні неузгоджені означення, напр.: *Строкаті ритми **вулиць** і юрби, **дахів** похилих старовинні плечі* (Л. Костенко).

Позиції обставин у реченні. Місце обставин у реченні залежить від їх способу вираження, значення. Вони можуть займати різні позиції; при цьому типовішою для обставин способу дії, міри і ступеня є препозитивна до присудка позиція, напр.: *Ми **низько** вклонились хаті, де теплий вогник горів* (А. Малишко); *Данило **здивовано** поглянув на матір* (О. Копиленко); обставини місця і часу теж частіше вживаються у препозиції до присудка, напр.: *В **такі** хвилини поспішала на островок, між люди* (І. Ле); *До **Валок** від **Харкова** було п'ятдесят верстов по залізниці. **Влітку** майже **щосуботи** я приїздив додому* (Петро Панч). Обставини причини і мети частіше вживаються в постпозиції до присудка, напр.: *Хлопці закашляли **від реготу*** (І. Микитенко); *Палатки посивіли **від морозу*** (О. Гончар). Однак усі типи обставин можуть займати й інші позиції, що впливає на посилення стилістичної виразності конструкцій у художньому, публіцистичному й розмовно-побутовому стилях.

Порядок слів у простих ускладнених реченнях. Ці речення характеризуються більш чи менш типовим розміщенням відокремлених другорядних членів, вставних і вставлених конструкцій, звертань.

Відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами, можуть перебувати у реченні в будь-якій позиції, напр.: *Зовні **спокійний**, Петро жив усі ці місяці якоюсь внутрішньою тривогою* (Н. Рибак); *В небі, **ще рожево***-

му від заходу, проходять табуни (О. Гончар); ***Ось перед нами хата, чиста, ясна*** (Панас Мирний). У кінці речень не вживаються лише одиничні непоширені відокремлені означення. Відокремлені обставини, виражені дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, теж перебувають у різних позиціях, напр.: ***Добувшись до двору, Лец-Отаманів здивувався*** (Петро Панч); ***Стоїть людина, скинувши баласти, відмолодівши років на сімсот*** (Л. Костенко); ***Ми привіталися, називаючи один одного по прізвищу, надто вже різнився наш суспільний стан і звання наші так само*** (П. Загребельний).

Вставні компоненти можуть вживатися на початку, в середині, в кінці речення, а вставлені одиниці — в середині та в кінці речення.

Звертання в силу своєї специфіки несе значне стилістичне навантаження, перебуваючи в будь-якій позиції.

Отже, усі головні і другорядні члени речення можуть займати будь-які позиції в реченні, найтиповіші з яких репрезентують прямий порядок слів. Зворотний (інверсійний) порядок слів часто використовують як стилістичний засіб.

Запитання. Завдання

1. Як співвідноситься поняття ускладнення у формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному аспектах?
2. Охарактеризуйте додаткову предикативність (напівпредикативність), властиву простим ускладненим реченням.
3. Які є погляди у мовознавстві на речення з однорідними членами? Якими чинниками зумовлене різноманіття підходів до речень з однорідними компонентами? Як ряди співвідносяться з сурядністю та однорідністю?
4. Як поєднуються однорідні члени речення між собою? Які змістові відношення наявні між членами ряду?
5. Які слова при однорідних членах є узагальнювальними? Обґрунтуйте місце їх у реченнях з однорідними членами, синтаксичну роль.
6. З'ясуйте особливості координації присудка з однорідними підметами.
7. Які конструкції не є однорідними членами?
8. Як розглядаються речення з відокремленими другорядними членами у лінгвістиці?
9. Назвіть і обґрунтуйте умови відокремлення другорядних членів.
10. У яких випадках відокремлюють узгоджені і неузгоджені означення? Коли відокремлюється різновид означення — прикладка?
11. Назвіть типові випадки відокремлення обставин.
12. Обґрунтуйте відокремлення додатків.
13. Які відокремлені другорядні члени речення є уточнювальними?

14. В чому полягає специфіка вставних одиниць? Чому вони є виразниками суб'єктивної модальності?

15. З'ясуйте погляди учених на природу вставних компонентів.

16. Які є структурні типи вставних одиниць?

17. Які групи вставних одиниць можна виділити на основі урахування їх семантики та оцінки повідомлюваного?

18. Як розглядаються в українському мовознавстві вставлені компоненти?

19. Охарактеризуйте структурні типи вставлених одиниць.

20. З'ясуйте різні погляди на природу звертання. Чи пов'язується граматично звертання з членами речення?

21. Висвітліть морфологічні засоби вираження звертань.

22. Які семантичні групи іменників (субстантивованих частин мови) можуть виконувати функцію звертання?

23. Який порядок слів властивий українській мові?

24. Охарактеризуйте прямий і зворотний (інверсійний) порядок слів. У яких випадках виявляється граматична роль порядку слів? Які функції виконує порядок слів у реченні?

25. Висвітліть особливості порядку головних і другорядних членів речення.

4.7. Семантико-синтаксична структура простого речення

Необхідність дослідження семантики речення була усвідомлена мовознавцями в другій половині XX ст. з початком інтенсивного вивчення проблем синтаксичної семантики, основні тенденції якої пов'язані з розглядом об'єктивно-смислового змісту речення як відображення чи зображення певного явища об'єктивної дійсності.

Проблеми дослідження семантичної структури речення

Виокремлення трьох аспектів функціонального синтаксису зумовило необхідність диференційованого підходу до кожного з них. Сучасним дослідженням проблем семантики речення притаманне різноманіття підходів.

Складну природу змісту речення репрезентують три рівні семантики речення:

— денотативний (його кваліфікують як зв'язок речення з реальними ситуаціями (реальними предметами і відношеннями між ними);

— логіко-семантичний (характеризується через співвідношення з логічними структурами і репрезентацію у реченнєвій структурі відповідних логічних категорій);

— мовно-семантичний (орієнтований на семантико-синтаксичну структуру, тобто на певні лексичні компоненти і відношення між ними).

Орієнтація дослідників на один із цих рівнів семантики речення зумовлює трактування семантичної структури речення.

Зародження вчення про семантичну структуру речення пов'язане з іменами Ч. Філлмора, У.-Л. Чейфа, Й. Андерша та ін. Так, Ч. Філлмор зосереджує увагу на універсально-логічних ознаках речення, передусім на пропозиції, структурованій дієсловом та його аргументами, що виконують певну кількість семантичних функцій (ролей), які Філлмор називає глибинними відмінками.

Й. Андерш доводить наявність ієрархічних відношень між різними рівнями репрезентації об'єктивно-смислового змісту речення, зазначаючи, що денотативний рівень є основою для логічного, на якому, в свою чергу, ґрунтується мовно-семантичний. Саме в межах мовно-семантичного рівня встановлюється семантична структура речення, що перебуває в тісному зв'язку з його формально-синтаксичною організацією. Такої ж думки дотримується і А. Загнітко.

Семантичну структуру речення тлумачать у вузькому і широкому розумінні. На переконання прихильників вузького підходу, семантичну структуру речення репрезентують тільки семантико-синтаксичні відношення, що визначаються валентними властивостями дієслівного предиката. Дієслівний предикат, що вимагає певних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних компонентів для розкриття власне релятивної (лат. relativus — відносний) семантики, є показником ємності семантичної структури речення.

На думку прихильників широкого підходу, при аналізі семантичної структури речення необхідно враховувати зміст усього речення, незважаючи на валентні можливості дієслівного предиката.

Сучасне українське мовознавство досліджує семантичну структуру речення з урахуванням семантичного типу предиката й особливостей його лівобічної та правобічної валентності. При цьому актантну (що включає актанти — синтаксеми, зумовлені валентністю предиката) рамку трактують як реалізацію валентності предикатної синтаксеми.

Такий підхід ґрунтується на працях французького лінгвіста Люсьєна Теньєра (1893—1954) та чеського мовознавця Франтішека Данеша (нар. 1919). Саме Л. Теньєр першим із лінгвістів запропонував ідею валентного потенціалу предиката у реченні як провідний принцип структурного синтаксису. Згідно з цією теорією дієслово є панівним членом речення, йому підпорядковуються іменники, від яких залежать прикметники.

Отже, вивчення речення в українському мовознавстві ґрунтується на семантико-синтаксичній структурі речення, семантико-синтаксичних відношеннях, семантико-синтаксичній валентності семантично елементарних і семантично неелементарних речень, предикатних і непредикатних (субстанціальних) синтаксем тощо.

Семантико-синтаксична структура речення

Дослідження семантики речення пов'язане з аналізом взаємодії його смислової та формальної організації, тобто семантичної структури речення.

Семантична (семантико-синтаксична) структура речення — зміст речення в узагальненому, типізованому вигляді, який (зміст) ураховує ті елементи значення, що передбачаються формою речення.

Співвідношення семантичної і формально-синтаксичної структури речення у найтиповіших виявах орієнтоване на семантичну інтерпретацію формальних схем (моделей) речення.

Семантику речення формують різні семантичні компоненти. Речення поєднує значення двох типів: об'єктивні, що відображають явища дійсності, і суб'єктивні, які вказують на ставлення мовця до дійсності, відображеної в реченні. Цю ідею обґрунтував швейцарський лінгвіст Шарль Баллі (1865—1947), який на позначення об'єктивного змісту речення запропонував термін *диктум*, а на позначення позиції суб'єкта думки щодо об'єктивного змісту — *модус* (лат. modus — міра, спосіб). Найвиразніше, на думку Ш. Баллі, диктум і модус виявляються у складнопідрядних реченнях, у яких модус міститься в головній частині, а диктум — у підрядній, напр.: *Ми вважаємо, що все закінчиться добре; Я думаю, що осінь наступить рано.*

Кожне речення пов'язане зі словом і словосполученням, семантична спорідненість із якими виявляється в

їхній денотативній спрямованості (спрямованості на об'єкти позамовної діяльності). Відмінність між реченням, з одного боку, та словом і словосполученням — з іншого, виявляється передусім у тому, що речення є відображенням події, ситуації, а слово і словосполучення позначають предмети і явища.

Значення речення, на відміну від значення слова і словосполучення, охоплює дві сфери значень — диктумну і модусну. Мовець, передаючи об'єктивний зміст, часто пов'язує його із суб'єктивними значеннями, напр.: *Композитор написав оперу; Написати б композиторові оперу; Якби композитор написав оперу.* Ці речення передають один і той самий об'єктивний зміст — результативну дію і діяча, проте мовець по-різному виявляє своє ставлення до дійсності: у першому реченні засвідчується реальність події, в наступних — бажання її здійснення. Модус у сучасному мовознавстві трактують як суб'єктивну модальність, диктум — як об'єктивну.

У дослідженнях часто використовують поняття пропозиції, яку трактують як відображувану в реченні подію, ситуацію, як об'єктивний зміст речення. Структура пропозиції визначається предикатом, який указує на характер ситуації та відповідні місця для предметів — учасників ситуації (актантів, аргументів).

Опис об'єктивного змісту речення пов'язаний з поняттям валентності, яке впровадив Л. Теньєр для позначення сполучуваності дієслова. Під *валентністю* Л. Теньєр розумів кількість актантів, які може приєднувати дієслово. Це поняття в семантичному синтаксисі дехто з учених, в т. ч. українських (І. Вихованець, А. Загнітко, Т. Масицька, О. Межов), використовує для визначення меж семантично елементарних простих речень. Із семантичного погляду лише предикатні (ознакові) слова виявляють валентну спроможність, указуючи на семантично передбачувану ними сполучуваність з іменниками, напр.: *Учений написав монографію; Брат приніс квіти.*

Для визначення пропозицій беруть до уваги дві ознаки: семантичну природу предиката і кількість актантів та їх ролі, зумовлені предикатом. У зв'язку з цим важливою є семантика предикатних слів (дієслова, прикметники і прислівники) та відмінкових форм іменників.

Предикати можуть передбачати різну кількість актантів. Залежно від цього виділяють нульмісні — шестимісні предикати, напр.: *Світає; Брат спить; Дівчата стояли біля річки; Батьки назвали дівчинку Людмилою; З Рівно-*

го до Києва студенти їхали поїздом; Батько перевозив вантаж сестрі машиною з поля до садиби.

Первинним способом вираження пропозиції є предикативна одиниця (речення), вторинним — непредикативна одиниця (синтаксема). У такому разі пропозиція, будучи синтаксемою, семантично ускладнює речення, поєднуючись із іншою пропозицією, що має предикативне (реченнєве) оформлення. Такі прості речення у формально-синтаксичному аспекті називають *монопредикативними*, а в семантико-синтаксичному — *поліпропозитивними*, напр.: *Туристи запізнилися, бо йшов дощ → Туристи запізнилися через дощ; Трава пожовкла, бо була посуха → Трава пожовкла від посухи.* Семантико-синтаксичну структуру простих речень ускладнюють згорнуті пропозиції *через дощ, від посухи* у функції вторинних предикатних синтаксем.

Елементарне із семантико-синтаксичного погляду речення має один предикат, від якого залежать непредикатні компоненти (іменники на позначення реальних предметів, а не опредмечених дій, станів, ознак). Саме предикат визначає кількість іменникових компонентів речення і їх семантичні функції.

Головними носіями валентності в реченні є дієслова, які й виражають сутність предикатного слова. Прикметники, прислівники, іменники можуть набувати валентних властивостей лише за умови переміщення їх у первинну для дієслова предикатну позицію. Предикатне слово своїм лексичним значенням визначає межі семантично елементарного речення та семантико-синтаксичні функції залежних від нього іменникових синтаксем. Наприклад, предикат *накривати* вимагає три іменникові синтаксеми у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії і знаряддя дії, напр.: *Мати накривала стіл скатертиною.* Прикметник у ролі предиката передбачає лише дві іменникові позиції — суб'єктну та об'єктну, напр.: *Брат схожий на матір.*

Головна роль у побудові простого речення належить дієслову й іменнику. Саме вони формують більшість речень. Проте в побудові висловлення визначальним є дієслово — центральна з семантико-синтаксичного погляду синтаксема, яка вказує на модально-часові характеристики простого речення та на його синтаксемний склад. Найбільша функціонально-семантична розгалуженість залежних від предикатів іменникових синтаксем властива дієслівним предикатам зі значенням дії, які є ядром дієслівних предикатів.

Предикат виконує головну роль у семантико-синтаксичній організації речення. Елементарні прості речення можна класифікувати з урахуванням кількісних показників (сукупності зумовлених валентністю предиката іменникових синтаксем). Предикати дії, будучи ядром предикатних синтаксем, деколи можуть поєднуватись із шістьма іменниковими синтаксемами.

Проте не завжди реальне речення реалізується за схемою простого елементарного речення. Часто елементарне просте з формально-синтаксичного боку речення відповідає семантично простому ускладненому реченню, у якому виділяються базова і модифікована структури. Основну схему простого ускладненого речення формує предикат базового елементарного речення, навколо якого об'єднуються зумовлені його семантико-синтаксичною валентністю іменникові синтаксеми, напр.: *Я чую смутку пальці крижані* (Л. Костенко); *На міднім небі вечір прочорнів* (М. Вінграновський); *Пасажирський поїзд прибував на маленьку станцію надвечір* (Петро Панч). У наведених простих ускладнених реченнях базовими структурами є прості елементарні речення: *Я чую пальці; На небі вечір прочорнів; Поїзд прибував на станцію.* Вони включають синтаксеми, зумовлені валентністю предиката. Інші синтаксеми семантично ускладнюють речення.

Отже, семантика речення охоплює дві сфери значень: диктумну (об'єктивний зміст речення) і модусну (суб'єктивні значення). Об'єктивний зміст речення пов'язаний з поняттям валентності. Залежно від валентних можливостей предикати можуть бути нульмісними — шестимісними.

Семантично елементарні прості речення

Семантично елементарні прості речення пов'язують з іменниковими синтаксемами, зумовленими семантико-синтаксичною валентністю предиката, які входять у його актантну рамку.

Семантично елементарні прості речення — структури, які складаються тільки з одного предиката та однієї чи кількох іменникових синтаксем, зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю.

Такі речення залежно від валентних можливостей предиката та їх реалізації можуть бути: двокомпонентними, напр.: *Батько працює; Будинок високий; Матері сумно*;

трикомпонентними, напр.: *Дівчина слухає музику; Друзі зупинились біля університету*; чотирикомпонентними, напр.: *Мати витирала рушником посуд; Батьки назвали дівчинку Даринкою*; п'ятикомпонентними, напр.: *Туристи прибули з Києва до Рівного автобусом*; шестикомпонентними, напр.: *Брат приніс із лісу квіти сестрі на дачу*; семикомпонентними, напр.: *Гості привезли ювілярові подарунок машиною з Тернополя до Львова.*

Формують семантично елементарне просте речення іменникові синтаксеми конкретного значення, напр.: *Хлопець читає книгу; Дівчина слухає музику; Письменник написав роман.* Тим часом аналогічні за структурою речення з іменниковими синтаксемами абстрактного значення є семантично неелементарними (ускладненими). Наприклад, у реченні *Горе об'єднало людей* позицію суб'єктної синтаксеми займає абстрактний іменник *горе*, який виражає ускладнене значення причинового суб'єкта, і саме тому це речення є семантично ускладненим. Воно трансформоване зі складнопідрядного речення: *Горе об'єднало людей* ← *Люди об'єдналися, бо трапилося горе.*

Семантично елементарні прості речення формуються трьома типами предикатних слів: дієсловами, прикметниками, прислівниками.

Залежно від можливості предиката поєднуватися з іменниковими синтаксемами в українській мові виділяють шість класів предикатів, що формують двокомпонентні — семикомпонентні семантично елементарні прості речення.

1. Шестивалентні предикати. Їм властива максимальна валентність. В елементарних реченнях такі конструкції охоплюють найбільшу кількість синтаксем, становлячи синтаксичну межу предикатної сполучуваності. Предикатами у цих реченнях виступають дієслова зі значенням дії. У мовленні ці дієслова рідко реалізують усі свої валентні можливості. Їх порівняно небагато: *везти, вивозити, відвезти, відвозити, відправити, відправляти, доставити, завезти, експортувати, імпортувати, перевезти, перевозити, переміщувати, переправити, переправляти, привозити* та ін. Дієслівні предикати цього типу передбачають поєднання з іменниковими синтаксемами у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного й кінцевого пунктів руху, напр.: *З Рівного завод відправляє продукцію замовникові до Польщі залізницею.*

2. П'ятивалентні предикати. Становлять порівняно невелику групу дієслівних предикатів зі значенням дії,

напр.: *внести, винести, відносити, занести, заносити, нести, приносити, переносити, перенести, піднести, проносити* та ін. Такі речення охоплюють п'ять іменникових синтаксем зі значенням діяча, об'єкта дії, адресата дії, вихідного і кінцевого пунктів руху, напр.: *Діти принесли з лугу квіти вчительці до школи.*

3. Чотиривалентні предикати. Вказують на переміщення, пересування: *виїжджати, виїздити, виїхати, відлітати, в'їхати, долетіти, домчати, залетіти, їздити, їхати, летіти, перелетіти, перепливати, поїхати, полетіти, проїхати, пролітати, примчати, проплисти* тощо. Максимальними є конструкції з чотирма залежними іменниками, напр.: *Учні виїхали з Івано-Франківська до Львова поїздом.* У цих реченнях уживаються іменникові синтаксеми на позначення суб'єкта дії, засобу дії, вихідного і кінцевого пунктів руху.

4. Тривалентні предикати. Керують трьома іменниками. Функцію тривалентних предикатів виконують дієслова *в'язати, перев'язувати, брати, охоплювати, накривати, пиляти, різати, колоти, рубати, стругати, різьбити, свердлити, називати* та ін. Тривалентні дієслова переважно поєднуються із субстанціальними (передають значення реальної предметності) синтаксемами суб'єкта дії, об'єкта та інструментальною синтаксемою, напр.: *Мати зрізувала серпом жито.*

5. Двовалентні предикати. Поєднуються з двома залежними іменниками. Найуживанішими є дієслівні предикатні синтаксеми *бути, бувати, перебувати, сидіти, стояти, лежати, розташовуватися, опинятися, любити, боятися, шанувати, будувати,* а також прикметникові і прислівникові предикати *вірний, подібний, схожий, помітно, видно* та ін., напр.: *Діти перебували в лісі; Хлопці опинилися біля річки; Син схожий на матір; Туристам видно море.* Поєднуються з іменниками у функції суб'єкта та локатива (лат. locativus — місцевий відмінок).

6. Одновалентні предикати. В українській мові становлять значну групу. Переважно позначають стан людини чи предмета, якісні характеристики тощо, напр.: *веселіти, дрімати, бадьоритися, нудьгувати, спати, дрімати, морозити, лихоманити, сохнути, в'янути, біліти, зеленіти, радісний, веселий, сумний, гарний, високий, сумно, весело, боляче* та ін. Поєднуються з іменниковими суб'єктними синтаксемами, напр.: *Хлопець дрімає; Галину морозило; Сестра весела; Мені сумно; Дерево високе.*

Дискусійним є питання про валентність предикатів у реченнях, що у формально-синтаксичному аспекті кваліфікуються як власне безособові, напр.: *Вечоріло; Смеркає; Світає; Розвиднясться.* На думку І. Вихованця, такі предикати можна розглядати як синтаксичні варіанти одновалентних дієслів.

Чотиривалентні — шестивалентні дієслівні предикати в мовленні здебільшого не реалізують усіх можливих позицій залежних синтаксем, тобто переважно вживаються з двома-трьома іменниковими синтаксемами, напр.: *Ми завжди проїжджаєм це село* (Л. Костенко); *Я вилечу! Я розлечу себе* (М. Вінграновський); *Поїзд мчить степом* (М. Колесник); *Матвій скочив на коня і поволі, в невеселих роздумах поїхав до лісу* (М. Стельмах).

Отже, семантично елементарними простими реченнями є конструкції, в яких усі іменникові синтаксеми зумовлюються семантико-синтаксичною валентністю предиката. Найбільшими є семикомпонентні структури, що формуються шестивалентними предикатами.

Семантично неелементарні прості речення

Прості неелементарні речення перебувають на межі простих і складних речень. У цих структурах наявні два ряди членів речення: 1) що виділяються на основі синтаксичних зв'язків; 2) що виділяються на основі семантико-синтаксичних відношень (синтаксем). У семантико-синтаксичному аспекті прості неелементарні (ускладнені) речення є похідними від складних. Вони постають як результат формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій складних речень. Отже, в структурі простого неелементарного речення вирізняють основне елементарне просте речення та ускладнювальні компоненти, наявність хоча б одного з яких і засвідчує семантичну ускладненість простого речення.

***Семантично неелементарні прості речення** — структури, що складаються з семантично елементарного простого речення і вторинного члена (членів) речення, утвореного (утворених) з вихідного елементарного простого речення або вихідних елементарних простих речень.*

Просте неелементарне речення зберігає структурну схему одного з вихідних елементарних простих речень, яка обов'язково доповнюється синтаксемами, трансформо-

ваними з вихідних елементарних простих речень. У центрі цих речень перебуває предикат, який є семантико-синтаксичною основою простих неускладнених і ускладнених речень. Якщо в семантично елементарних реченнях позиції заповнюються лише залежними від предиката іменниковими синтаксемами, то в семантично неелементарних простих реченнях наявні ускладнювальні синтаксеми, не зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката.

Серед простих неелементарних речень виокремлюють:

— конструкції з детермінантними членами, які трансформовані з підрядних частин складнопідрядних речень і є вторинними предикатними синтаксемами, що виконують часові, умовні, цільові, причинові, допустові та інші функції. Типовими засобами вираження цих семантико-синтаксичних відношень є прийменниково-відмінкові форми та дієприслівники, напр.: *Дашкович, **повечерявши в молодого священика,** ліг спать і довго не міг заснути од тяжких нових дум* (І. Нечуй-Левицький); *Одна Мотря мовчки сиділа, **схилившись на Христю*** (Панас Мирний); *І над стареньким комином лелека **після дощу** просушує крило* (Л. Костенко); *Чогось дівчина **по воду** до броду не ходить* (Т. Шевченко); ***Та при такій погоді** треба ще подумати про купівлю* (М. Стельмах); *Однак, **незважаючи на той зневажливий рух,** хмарка турботи повила Замфірове чоло* (М. Коцюбинський);

— конструкції, в яких роль детермінантів виконують вставні одиниці, що виражають суб'єктивну модальність, указуючи на ставлення мовця до висловлюваних ним думок. Ці компоненти можуть мати значення вірогідності повідомлення, впевненості (*звичайно, безперечно, дійсно, звісно, природно, справді, без сумніву* та ін.), невпевненості, припущення, ймовірності, можливості (*мабуть, здасться, може, можливо, очевидно, певно* та ін.), джерела повідомлення (*кажуть, на наш погляд, мовляв* та ін.), логічного виділення основного в повідомленні, підкреслення висновку (*зокрема, взагалі, нарешті, отже, по-перше, наприклад, у всякому разі* та ін.), емоційної оцінки повідомлюваного (*на жаль, на радість, на щастя, на лихо, на біду, на диво, як на гріх* та ін.), напр.: *Було тій Анні, **може,** десять рочків* (Л. Костенко); *Гори, **здавалось,** стояли тут поруч* (О. Гончар); ***На щастя,** літак ішов по курсу майже на схід* (М. Шумило); *Простоту, яка, **взагалі кажучи,** є ознакою високого мистецтва, іноді плутають із спрощеністю, примітивізмом, голою схематичністю* (М. Рильський);

— конструкції з однорідними синтаксемами, напр.: *Серед прибулих було багато **артистів, співаків, музик**, і Сонгород вперше почув і гарну **музику**, і гарні **співи*** (Петро Панч); *Сумління — річ **тендітна** і **марка*** (Л. Костенко); *Жайворонок то **підлітав** вище і **зникав** у блакиті, то **спускався** і **розсипав** дзвоники над самою галявиною* (Ю. Яновський);

— конструкції з атрибутивними синтаксемами. Атрибутивний компонент є вторинною предикатною синтаксемою, трансформом вихідного елементарного простого речення. Атрибутивні відношення є перехідним типом від семантико-синтаксичних до формально-синтаксичних відношень. Одне чи кілька згорнутих вихідних елементарних простих речень трансформуються в атрибутивні синтаксеми простого неелементарного речення, напр.: *Стоять мости над мертвими річками* (Л. Костенко) ← *Стоять мости + Річки мертві; Густий осінній туман встає над лісом вечірньою добою* (І. Нечуй-Левицький) ← *Туман встає над лісом + Туман густий + Туман осінній + Доба вечірня.* Атрибутивним компонентом може поширюватись кожна субстантивна синтаксема;

— конструкції, у яких присубстантивними (приіменниковими) компонентами є дієприкметникові чи прикметникові звороти, напр.: *Зупинилась тиша, **тиха** і **незбудна*** (М. Вінграновський); *Хвала тому, хто людям у приполі несе слова, **подібні хлібу й солі**, і співи, **гідні слави сіяча*** (М. Рильський); *Найкращий подарунок для матері — квіти, **вирощені твоїми руками**, або малюнок, власний вірш, **присвячений матері**, твоя доброта й старанність* (І. Цюпа).

Особливим різновидом семантико-синтаксичного ускладнення простого речення є ускладнення, що не виявляється в формально-синтаксичному плані. Йдеться про функціонування віддієслівного, відприкметникового, відприслівникового іменника-предиката у функції суб'єкта. Так, у реченні *Гуркіт розбудив людей* іменниковий предикат *гуркіт* похідний від дієслівного предиката, виконує функцію суб'єктної синтаксеми. Йому притаманна семантико-синтаксична функція причиновості (*Люди прокинулись, бо щось гуркотіло*), перенесена зі складнопідрядного речення з підрядною частиною причини в просте ускладнене речення.

Отже, у семантично неелементарному простому реченні наявні синтаксеми, що не зумовлені валентністю предиката. Це конструкції з детермінантними членами, трансфор-

мованими з підрядних частин складнопідрядних речень, вставні одиниці, конструкції з однорідними та атрибутивними синтаксемами.

Типи синтаксем у простому реченні

На відміну від членів речення, які визначаються на основі синтаксичних зв'язків і репрезентують формально-синтаксичну структуру речення, синтаксеми виділяються на основі семантико-синтаксичних відношень і позначають відповідні явища дійсності.

Синтаксема — мінімальна семантико-синтаксична одиниця, що є компонентом семантичної структури речення.

Головними синтаксемами, що формують речення, є предикатні і субстанціальні.

Предикатні синтаксеми

Предикатна синтаксема є визначальною в простих елементарних і неелементарних реченнях.

Предикатна синтаксема — синтаксема, яка своєю семантико-синтаксичною валентністю зумовлює кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем (що передають значення реальної предметності) і окреслює семантичну структуру простих елементарних речень, в т. ч. і в складі неелементарних конструкцій.

Предикатні синтаксеми класифікують або за їхньою семантикою, або за частиномовною належністю. Дослідники семантичного синтаксису подають семантичну класифікацію предикатів. Так, І. Вихованець виділяє шість типів предикатних синтаксем: предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати, предикати кількості.

Предикати дії. Становлять центральний тип дієслівних предикатів, що позначають діяльність, породжувану суб'єктом. При дієслівних предикатах дії у позиції суб'єкта виступають назви істот, напр.: *Тульські семінаристи пішли прямо на гору до лаври* (І. Нечуй-Левицький); *Мати білять яблуні в саду. Мати білять хату* (М. Вінграновський); *Ходить дивний чоловік по лісу* (Л. Костенко).

Дієслівні предикати зі значенням дії охоплюють такі лексичні групи:

— дієслова зі значенням видів діяльності (*творити, споруджувати, будувати, косити, ткати, жати, ховати, молоти, ремонтувати, садити, сіяти, шити* та ін.), напр.: *Робітники споруджують міст; Селяни сіють жито; Чоловіки косять траву*;

— дієслова, що вказують на ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт (*бити, в'язати, гризти, дерти, колоти, руйнувати, сікти, топтати, торкати, хилити, чистити, шматувати* та ін.), напр.: *Мати в'язала рукавиці; Брат чистив черевики; Батько колов дрова*;

— дієслова зі значенням переміщення в просторі (*нести, вести, везти, сунути, волокти* та ін.), напр.: *Діти несли квіти; Водій привіз учнів автобусом*;

— дієслова зі значенням руху (*бігти, їхати, іти, мчати, прибувати* та ін.), напр.: *Туристи прибули пароплавом; Спортсмени бігли понад річкою; Розвідники йшли лісом.*

Дієслівні предикати дії лише в семантично елементарному простому реченні можуть бути шестикомпонентними, тобто супроводжуватися максимальною кількістю іменникових синтаксем. Передусім предикати дії сполучаються з іменниковою синтаксемою у функції суб'єкта дії, яка є назвою істот. У валентні межі предикатів дії входять об'єктні (вказують на об'єкт дії, процесу, стану), адресатні (вказують на адресата), інструментальні (вказують на знаряддя чи засіб дії) та локативні (виражають місце, напрямок і шлях руху) синтаксеми, напр.: *Композитор написав **оперу**; Письменник подарував **учням** книгу; Студенти їхали **автобусом**; Туристи прибули **в Карпати**.*

Предикати процесу. Позначають динамічну ситуацію, що не передбачає активного виконавця дії. Суб'єктні синтаксеми в таких реченнях можуть бути назвами істот і неістот. Семантико-синтаксична валентність предикатів процесу з іменниковими синтаксемами засвідчує пасивність предметів.

Формами вираження предикатів процесу є дієслова, що передають динамічні явища в рослинному світі (*рости, в'янути, цвісти, квітнути, осипатися* та ін.), напр.: *Яблуні **цвітуть**; Квіти **в'януть**; Акації **відцвіли**.* Близькими до цих дієслів є дієслова на позначення стану чи якості (*зеленіти, синіти, біліти, жовтіти, чорніти, темніти* та ін.), напр.: *Жито **зеленіє**; Море **синіє**; Дні **темнішають**.* Предикати процесу нерідко позначають кількісні та якісні зміни, що стосуються людей та інших істот (*втомлюватися, хворіти, худнути, злитися, гніватися* та ін.), напр.:

*Батько **гнівається** на мене; Сестра **хворіє**; Мати **втомлюється**.*

Дієслова процесної семантики в елементарних простих реченнях, як правило, сполучаються з однією іменниковою синтаксемою, є одновалентними. Суб'єктною синтаксемою виступають іменники на позначення конкретних предметів, рослин, тварин, людей. Лише деякі дієслова (*гніватися, сердитися* та ін.) виявляють розширену валентну сполучуваність іменниками у функції об'єкта процесу, напр.: *Брат сердився на нас.*

Предикати стану. Передають непостійну ознаку предмета. Сполучаються із суб'єктними синтаксемами, що мають значення пасивності. (Л. Щерба, В. Виноградов та ін. категорію стану виділяють як окрему частину мови). До основної групи предикатів стану належать незмінні слова типу *сумно, весело, тяжко, важко, боляче, відомо, затишно, лячно, легко, радісно, смішно, соромно, тепло* та ін. Вони поєднуються з дієслівними зв'язками *бути, робитися, ставати* та ін., які виражають значення часу і способу дієслів. Цю функцію можуть виконувати співвідносні з прислівниками та відмінковими іменниковими формами слова, що втратили зв'язок із парадигмою відмінювання, напр.: *гріх, диво, досада, біда, жаль, пора, сором, лихо* тощо.

Виступаючи головним членом односкладного речення, предикати стану переважно є одновалентними, що передбачають лише суб'єктну позицію, напр.: ***Йому** сумно; **Мені** холодно; **Братові** смішно.* Двовалентні предикати передбачають позиції суб'єкта стану і об'єкта стану, напр.: ***Синові** жаль **матері**; **Дітям** видно море.* На суб'єкт стану найчастіше вказує давальний відмінок іменника, а на об'єкт стану — знахідний. Предикати стану виражають переважно фізичний стан істоти (*тепло, холодно, боляче* та ін.), емоційний стан людини (*радісно, смішно, весело, сумно, тривожно* тощо), стан навколишнього середовища (*тепло, тихо, душно, спекотно* та ін.). Ці групи є ядром предикатів стану.

Деколи функцію предикатів стану виконують дієслова типу *кохати, любити, ненавидіти.* У реченні ці двовалентні предикати реалізують лівобічну і правобічну валентність двома іменниковими синтаксемами — суб'єктною і об'єктною, напр.: ***Батьки** любили **дітей**; **Хлопець** кохає **дівчину**.*

Предикати якості. Вказують на постійну внутрішню ознаку предмета. Вони виражаються прикметниками, що означають кольори і відтінки предметів (*білий, жовтий,*

синій, зелений, червоний, коричневий, фіолетовий, світлий, вишневий), масть тварин (*вороний, рябий, гнідий*), смакові якості (*кислий, солоний, солодкий, гіркий*), звукові властивості (*тихий, голосний, дзвінкий*), вагу предметів (*легкий, важкий*), вік (*старий, молодий, давній*), розмір, відстань (*малий, великий, довгий, короткий, широкий, вузький, далекий, близький*), внутрішні якості істот (*сміливий, добрий, сумний, сердитий, злий, хитрий, мудрий*) тощо.

Здебільшого ці предикати є одновалентними одиницями з передбачуваною і звичайно заміщеною позицією суб'єкта, напр.: ***Море синє; Ніч тиха; Дорога важка; Боєць сміливий***. Окремі прикметникові предикати є двовалентними, напр.: ***Воїни вірні присязі; Дочка схожа на матір***.

Предикати якості у формі вищого або найвищого ступенів порівняння є двовалентними і вимагають іменникової синтаксеми у функції об'єкта порівняння, напр.: *Ялина зеленіша за сосну; Брат молодший від сестри; Лисиця хитріша від вовка*. Такі двовалентні предикати формують окремий різновид предикатів якості.

Локативні предикати. Передають просторові стани, процеси чи ознаки предметів. Лише кілька предикатів є власне локативними, більша частина їх є процесно-локативними та акціонально-локативними (предикати дії і локативності).

1. Власне локативні предикати. Це дієслова типу *бути, перебувати, опинятися, розташовуватися, знаходитися*, що є двовалентними і передбачають позицію суб'єкта локативного стану і позицію локатива. У цих конструкціях суб'єктна синтаксема виражається називним відмінком, а локативна — прийменниковими родовим, орудним і місцевим відмінками, напр.: *Туристи розташувалися біля річки; Учні перебували за містом; Розвідники опинилися в степу*.

2. Процесно-локативні предикати. Їх функцію виконують дієслова *лежати, стояти, сидіти* та ін., якими одночасно позначається процес і локативний стан, напр.: *Люди стояли біля будинку; Хлопчик сидів у кімнаті; Туман стояв над містом*. Окрему підгрупу цих предикатів становлять такі, що вказують на спрямування динамічних змін. Це предикати типу *хапати, хилитися, падати, опадати*. У таких конструкціях у правобічній валентності може функціонувати дві субстанціальні локативні синтаксеми, що вказують на вихідну і кінцеву точку локативності, напр.: *Верба хилиться до води; Дощ капає з дерева; Яблука опадають з дерева на землю*.

3. Акціонально-локативні предикати (зі значенням дії і локативності). Вони можуть бути максимально валентними. Це предикати типу *везти, звезти, відвезти, повезти, завезти*, напр.: *Батько повіз вантаж дочці автобусом з Чернівців до Львова.*

Предикати кількості. Вказують на кількісні характеристики предмета. Морфологічно виражені числівниками. Ці предикати порівняно з іншими займають периферійну позицію, на відміну від позиції суб'єкта, яку вони можуть займати самостійно чи (частіше) як його компонент, що в формально-синтаксичному плані є підметом, напр.: ***П'ять бійців заступили на чергування; Багато людей зібралося на мітинг.*** У семантико-синтаксичному плані такі двоскладні речення є неелементарними простими реченнями.

Предикати кількості є типовими одновалентними предикатами, що вимагають заміщення позиції суб'єкта кількісної ознаки назвами істот, конкретних предметів тощо. Суб'єкт у таких конструкціях виражається формою родового відмінка, напр.: ***Студентів було двадцять; Дітей багато.*** Цим предикатам властива лише лівобічна валентність, пов'язана із суб'єктними синтаксемами.

Отже, предикатна синтаксема є головною в семантично елементарному і неелементарному реченні.

Субстанціальні синтаксеми

Семантико-синтаксична валентність предиката зумовлює субстанціальні відношення і типи субстанціальних синтаксем.

Субстанціальні синтаксеми *— синтаксеми семантично простого елементарного речення, що передають значення реальної предметності.*

Виділяють суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні субстанціальні відношення і відповідні синтаксеми.

Суб'єктна синтаксема. Позначає діяча чи носія процесу, якості, кількісної ознаки, локативного стану. Вона може реалізуватися у семантичних і морфологічних варіантах.

Залежно від характеру предиката виділяють декілька семантичних варіантів суб'єктної синтаксеми:

— синтаксема у функції суб'єкта дії. Позначає активного виконавця дії, напр.: ***Вода руйнує міст; Люди саджають картоплю;***

— синтаксема у функції суб'єкта процесу. Підпорядковується предикатам процесу і є його пасивним носієм, напр.: *Дерево росте; Ліс чорніє; Трава жовтіє*;

— синтаксема у функції суб'єкта стану. Характеризується ще більшим, ніж попередній варіант, виявом пасивності, напр.: *Дівчатам радісно; Людям душно; Син любив море;*

— синтаксема у функції суб'єкта якісної ознаки. Пасивна, напр.: *Кінь вороний; Вулиця вузька;*

— синтаксема у функції суб'єкта кількісної ознаки. Їй властива пасивність, напр.: *Екскурсантів було тридцять*; *Демонстрантів зібралось близько тисячі*;

— синтаксема у функції суб'єкта локативного стану. Пасивна, напр.: *Санаторій знаходиться біля моря.*

Основним морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми в сучасній українській мові є називний відмінок, що поєднується з предикатами дії, стану, процесу, якості і локативними предикатами. Решта морфологічних варіантів суб'єктної синтаксеми (родовий, давальний і знахідний відмінки іменників) мають значно вужче застосування. Родовий відмінок при предикатах кількості виконує функцію суб'єкта кількісної ознаки, напр.: *Хлопців було багато; Учнів — сорок.* Давальний і знахідний відмінки звичайно виконують функцію суб'єкта стану, напр.: *Хлопцеві стало соромно; Нам холодно; Дівчинку трясло; Василя нудило.*

Об'єктна синтаксема. Позначає предмет, на який спрямована дія, процес чи стан. Відповідно до природи предиката виділяють п'ять семантичних варіантів об'єктної синтаксеми:

— об'єкт дії. У цій позиції можуть виступати назви істот і неістот, напр.: *Учень пише твір; Мисливець убив вовка*;

— об'єкт процесу. Предикатами процесу виступають дієслова типу *злитися, сердитися,* а об'єктна синтаксема звичайно позначає осіб, напр.: *Батько сердився на сина.*

— об'єкт стану, що вказує на істоти чи неістоти, на які спрямовано стан, напр.: *Йому жаль матері; Туристам видно село*;

— об'єкт якісної ознаки — відношення, напр.: *Син вищий від батька; Річка глибша за озеро*;

— об'єкт локативного предиката дії, напр.: *Мати несе молоко в кімнату.*

Спільною ознакою для всіх семантичних різновидів об'єктної синтаксеми є пасивність.

З-поміж усіх морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми основним є знахідний відмінок, напр.: *Дівчата*

співають пісню; Селяни збирають урожай. Часто знахідний відмінок об'єкта дії може бути замінений з родовим, напр.: *Мати купила сметану* і *Мати купила сметани; Батько приніс яблука* і *Батько приніс яблук; Ми не провітрили кімнату* і *Ми не провітрили кімнати*. Морфологічним варіантом цього типу синтаксеми виступає давальний відмінок у функції об'єкта дії та об'єкта стану при дієсловах *дякувати, допомагати, заважати, шкодити, вірити, довіряти, симпатизувати, заздрити* та ін., напр.: *Діти допомагали матері; Учні симпатизували вчительці; Сестри вірили батькам.* Орудний відмінок об'єкта поєднується з дієсловами типу *керувати, володіти, командувати, пишатися, цікавитися, захоплюватися, кидати, ворушити, розводити* та ін., напр.: *Професор керує кафедрою; Мати пишається синами; Брат захоплюється музикою; Дівчина цікавиться математикою.* Функцію об'єктної синтаксеми може виконувати і місцевий відмінок, напр.: *Хлопці розумілися в музиці; Дівчата кохалися в мистецтві.*

Адресатна синтаксема. Містить вказівку на особу чи іншу істоту, на користь або на шкоду якій відбувається дія. Адресатній синтаксемі, порівняно із суб'єктною і об'єктною, властива значно менша семантична і морфологічна розгалуженість.

Морфологічним варіантом адресатної синтаксеми є давальний відмінок, що називає істоти. Предикати дії, валентно пов'язані з давальним адресата, становлять невелику групу дієслів типу *дарувати, давати, вручати, присвячувати, писати, продавати, нести* та ін., напр.: *Діти дарували вчителям квіти; Син написав батькові листа; Листоноша вручив мені бандероль.*

Інструментальна синтаксема. Вказує на знаряддя чи засіб, за допомогою яких виконують дію. Вона виступає у двох семантичних варіантах: знаряддя дії і засобу дії. Основним морфологічним засобом вираження цієї синтаксеми є орудний відмінок іменника, який також репрезентує її семантичне варіювання. Він поєднується з перехідними дієсловами дії, які одночасно керують також знахідним відмінком об'єкта, напр.: *Дівчина писала листа олівцем; Студенти привезли подарунки автобусом.* У сучасній українській мові наявні також інструментальні синтаксеми, виражені прийменниково-відмінковими сполуками у формах родового, знахідного і місцевого відмінків, напр.: *Хлопець грав на скрипці; Батько подивився в бінокль.*

Локативна синтаксема. Виражає місце, напрямок і шлях руху. Вона вживається при власне локативних дієсловах, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії. У синтаксемах цього типу наявний локативний (просторовий) прийменник. Виділяють синтаксеми зі значенням статичної локалізації, зі значенням напрямку руху, зі значенням шляху руху. Морфологічним засобом вираження локативних синтаксем є прийменниково-відмінкові форми родового, давального, знахідного, орудного і місцевого відмінків, а також орудний безприйменниковий відмінок.

У сучасній українській мові наявна численна група локативних прийменників, що вживаються з місцевим і орудним відмінками для вираження статичної локалізації, а із знахідним і давальним — для вираження динамічної локалізації, напр.: *Хлопці купались в озері; Діти сиділи на лаві; Студенти стояли перед університетом; Батько лежав під яблунею.* Функцію локативної синтаксеми може також виконувати орудний безприйменниковий відмінок, напр.: *Мандрівники йшли степом.*

Отже, субстанціальні синтаксеми є компонентами семантично елементарних речень і виражають субстанціальні семантико-синтаксичні відношення.

Вторинні предикатні і субстанціальні синтаксеми

У семантично простому реченні можуть функціонувати синтаксеми, переважно не зумовлені валентністю предиката. Вони ускладнюють просте речення. Це вторинні предикатні і субстанціальні синтаксеми.

Вторинні предикатні і субстанціальні синтаксеми — синтаксеми, утворені внаслідок об'єднання елементарних простих речень у просте ускладнене речення.

Вторинність цих синтаксем зумовлена тим, що вони не функціонують в елементарних простих реченнях. Ці синтаксеми різняться своїм відношенням до базового (основного) предиката простого ускладненого речення. *Вторинні предикатні синтаксеми* не зумовлюються валентністю предиката; вони утворюються в результаті трансформацій вихідних семантично елементарних простих речень. *Вторинні субстанціальні синтаксеми*, на відміну від вторинних предикатних, входять у валентну рамку не лише основного предиката, а й неосновного.

Вторинні предикатні синтаксеми. Становлять центральну групу синтаксем, що ускладнюють просте речення. Їх поділяють на три розряди: адвербіальні, атрибутивні і модальні.

1. Адвербіальні синтаксеми. Це найчисленніший розряд синтаксем. Вони виражають часові, цільові, причинові та інші обставинні значення.

Часові синтаксеми. Є виразниками часових відношень між вихідними елементарними простими реченнями, вказуючи при цьому на одночасність/різночасність явищ, подій. Вони співвідносяться з підрядними частинами часу складнопідрядних речень, є похідними від них, отже, вторинними.

Семантичні варіанти часової синтаксеми ґрунтуються на двох протиставленнях: одночасність — різночасність явищ, означена тривалість — неозначена тривалість.

Морфологічні варіанти часової синтаксеми — це прийменниково-відмінкові форми, а також деколи відмінкові варіанти, морфологізовані прислівники, дієприслівники з контекстуальним обставинним значенням часу, напр.: *Літнім вечором пізненько сам поет сидів у хаті* (Леся Українка); ***Рано до схід сонечка росою вмивалась*** (Л. Глібов); ***Через тиждень молодиці коровай місили*** (Т. Шевченко); ***В кінці тижня Боровичі почали жнива*** (О. Десняк); ***Пізно я повертався додому*** (М. Коцюбинський); ***Ступивши кілька кроків, Шульга знову зупинився*** (Ю. Щербак).

Цільові синтаксеми. Будучи похідними від підрядних частин мети складнопідрядного речення, ґрунтуються на семантичних ознаках наступності щодо часової перспективи, модальної бажаності.

Морфологічними варіантами цільових синтаксем є передусім прийменниково-відмінкові форми, а також інфінітив та дієприслівник, напр.: *Чомусь дівчина по воду до броду не ходить* (Т. Шевченко); *Всі наддніпрянські околиці були мобілізовані на боротьбу з повіддю* (Я. Баш); *Прилітає зозуленька над ними кувати* (Т. Шевченко); *Овечата ледве сновигали по траві, шукаючи тіні* (Панас Мирний).

Причинові синтаксеми. Віддзеркалюють причиново-наслідкові відношення у структурі складного речення — базової одиниці щодо простого ускладненого речення.

Семантичні варіанти причинової синтаксеми стосуються різних відтінків, що накладаються на загальне причи-

нове значення. Основним морфологічним засобом вираження причинового значення є прийменник *через* із знахідним відмінком, напр.: *Лисицю полюємо виключно через її знамените хутро* (Остап Вишня). З відмінковими формами поєднуються прийменники *від, за, з*, напр.: *З одчаю на узліссі іде сумний Трістан* (Леся Українка); *Багряні од зорі шумлять мені тополі* (В. Сосюра); *Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати* (М. Коцюбинський). У певних мовленнєвих умовах причинові синтаксеми можуть виражатись дієприслівниками, напр.: ***Розгубившись з несподіваної зустрічі**, Олег зупинився й тісно притулився до парканчика, даючи Кажанові дорогу* (О. Донченко).

Умовні синтаксеми. Виражають реальну або ж ірреальну умову, за якої відбуваються чи могли б відбутися певні події. Вони похідні від підрядних умовних складнопідрядних речень. Особливості семантичного варіювання умовних синтаксем пов'язані з реальною та ірреальною (гіпотетичною) модальністю. Основним морфологічним варіантом умовних синтаксем є прийменниково-відмінкові форми, а також дієприслівник, напр.: ***Та при такій погоді** треба ще подумати про купівлю* (М. Стельмах); ***При щирості** між людьми, **при глибокій і міцній симпатії** ніякий риск не страшний* (Леся Українка); ***Не доклавши сил**, індустріалізації не проведеш* (І. Микитенко).

Допустові синтаксеми. Будучи похідними від підрядних допустових частин складнопідрядних речень, містять вказівку на реальну модальність, яка суперечить повідомлюваному наслідкові. Ці синтаксеми виражаються тільки прийменниково-відмінковими формами, напр.: ***Всупереч тим віщуванням** проходили грози* (М. Рильський); *Однак, **незважаючи на той зневажливий рух**, хмарка турботи повила Замфірове чоло* (М. Коцюбинський).

2. Атрибутивні синтаксеми. Це атрибутивні компоненти, похідні від предиката вихідного елементарного простого речення, що поширюють субстантивну синтаксему. Вони залежать від субстанціальних іменникових синтаксем, вказуючи на ознаку предмета, позначувану опорним іменником.

Морфологічними варіантами атрибутивної вторинної предикатної синтаксеми є прикметники, а також відмінкові та прийменниково-відмінкові форми, напр.: *Соломії дуже сподобався **мельників план*** (М. Коцюбинський); *Раз*

якось був тихий літній вечір (І. Нечуй-Левицький); *На околицях міста на всі лади загули фабрики й заводи. Брудні тротуари почали вкриватися людом* (Петро Панч).

3. Модальні синтаксеми. Як і адвербіальні, стосуються не окремого слова, а граматичної основи речення. Репрезентують суб'єктивну модальність, оскільки виражають ставлення мовця до висловленої ним думки. Їх диференціюють на:

— синтаксеми зі значенням впевненості, достовірності повідомлення (*дійсно, безумовно, безперечно, природно, зрозуміло, справді, без сумніву* та ін.);

— синтаксеми зі значенням можливості, припущення, ймовірності, невпевненості (*мабуть, ймовірно, може, можливо, видно, здається, певно, очевидно* та ін.);

— синтаксеми зі значенням джерела повідомлення (*кажуть, на нашу думку, по-моєму, на наш погляд* та ін.);

— синтаксеми, що логічно виділяють основне в повідомленні (*зокрема, головне, зрештою, навпаки, взагалі, нарешті, наприклад, крім того, з одного боку, між іншим, у всякому разі* тощо);

— синтаксеми зі значенням емоційної оцінки повідомлюваного (*на щастя, на жаль, на радість, на біду, як на зло, на сором, на диво, нівроку* та ін.);

— синтаксеми інтимізуючого значення (*знаєш, скажімо, бач, бачите, погодьтесь, прошу вас, вірите, відверто кажучи* та ін.).

Модальні синтаксеми регулярно використовуються в мовленні, напр.: *Промова, здається, удалась йому* (М. Коцюбинський); *Вже скоро, мабуть, почнеться мітинг* (В. Собко); *За словами Валерика, чудесний це був чоловік — Дмитро Никифорович Бигланов* (О. Гончар); *А там, дивись, дніпрова тонь піском на сніг перебіліє* (М. Вінграновський); *Може, там є птицям привілеї* (Л. Костенко).

Вторинні субстанціальні синтаксеми. Виражаються віддієслівними, відприкметниковими чи відприслівниковими іменниками. Виконують роль суб'єктної синтаксеми, зберігаючи семантико-синтаксичну функцію вторинної предикатної синтаксеми. Наприклад, у реченні *Спалах злякав дівчину* похідний від дієслівного предиката іменниковий предикат *спалах* є суб'єктною синтаксемою, зберігаючи при цьому семантико-синтаксичну функцію причиновості. Він є похідний від підрядного причинового речення: *Дівчина злякалася, бо спалахнуло → Спалах злякав дівчину.* Вторинними субстанціальними синтаксе-

мами є й такі, що поєднують у собі дві елементарні синтаксеми — об'єктну і суб'єктну. Наприклад, у реченні *Товариші побачили його веселим* компонент *його* одночасно виконує об'єктну і суб'єктну функції: *Товариші побачили його + Він веселий.*

Різновидом субстанціальних синтаксем є вокативні синтаксеми, в яких морфологічна непохідність часто поєднується із семантико-синтаксичною ускладненістю. Ці синтаксеми є результатом об'єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду речень у просте ускладнене речення. Це передусім конструкції, в яких кличний відмінок поєднується з наказовим способом дієслова, напр.: *Дівчино, прощавай; Дівчата, прощавайте.* Синтаксеми у формі кличного відмінка за семантико-синтаксичною природою є складними, оскільки, з одного боку, вказують на адресата вольової дії мовця, а з іншого — на суб'єкта потенційної дії співрозмовника.

Отже, вторинні предикатні і субстанціальні синтаксеми ускладнюють семантичну структуру простого речення, оскільки не зумовлюються валентністю предиката. Вторинними предикатними є адвербіальні (часові, цільові, причинові, умовні, допустові), атрибутивні та модальні синтаксеми, а вторинними субстанціальними синтаксемами є такі, які, виконуючи роль суб'єктних синтаксем, зберігають семантико-синтаксичну функцію вторинної предикатної синтаксеми.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте основні підходи до вивчення семантики речення. Розкрийте суть денотативного, логіко-семантичного, мовно-семантичного рівнів семантики речення. В чому виявляється вузьке і широке тлумачення семантичної структури речення?

2. У чому специфіка об'єктивних і суб'єктивних значень семантики речення?

3. Що являє собою семантична (семантико-синтаксична) структура речення?

4. Охарактеризуйте первинні і вторинні способи вираження пропозиції.

5. Які речення є семантично елементарними? Яку кількість компонентів може включати семантично елементарне речення залежно від валентних можливостей предиката?

6. Якими типами предикатних слів формуються семантично елементарні речення? Які іменникові синтаксеми входять до семантично елементарного простого речення?

7. Які прості речення є семантично неелементарними? Назвіть центральні групи семантично простих ускладнених речень.

8. За яким принципом виділяють синтаксеми?

9. Чому предикат і суб'єкт є центральними синтаксемами?

10. Розкрийте роль предиката як центральної синтаксеми у семантично простому елементарному реченні.

11. Охарактеризуйте предикати дії, процесу, стану, якості, локативні предикати, предикати кількості.

12. Охарактеризуйте суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну, локативну синтаксеми.

13. Які синтаксеми є вторинними предикатними і субстанціальними? Чим зумовлена їхня вторинність?

14. Охарактеризуйте вторинні адвербіальні, атрибутивні та модальні синтаксеми.

15. Обґрунтуйте специфіку вторинних субстанціальних синтаксем.

5.

Складне речення

Складне речення формують дві і більше предикативні одиниці. Воно є конструкцією, тісно пов'язаною з простим реченням, але відрізняється від нього як за будовою, так і за характером повідомлення. Відмінність між простим і складним реченням у комунікативному плані виявляється передусім в обсязі передаваних ними повідомлень.

5.1. Типологія складного речення

Складне речення у східнослов'янському мовознавстві досліджують упродовж кількох століть. Проте і до цього часу не окреслено його меж, відсутня усталена класифікація.

Проблеми дослідження складного речення

Лінгвісти засвідчують, що складні речення виникли значно пізніше, ніж прості, причому первісний тип складних конструкцій становили безсполучникові. Сполучникові (складносурядні і складнопідрядні) структури з'явилися згодом. Історично найпізнішим структурним типом речень є складнопідрядні речення. На базі складних речень мінімальної будови (елементарних, двокомпонент-

них) утворилися складні ускладнені (неелементарні, багатокомпонентні) конструкції, що свідчать про високий ступінь розвитку мислення і мови.

Складне речення в українській граматичній літературі здавна кваліфікувалося як «зложене положеніє», «складчасте речення», «сполука речень». Як об'єднання простих речень трактували його російські мовознавці початку XX ст. Ф. Фортунатов, О. Шахматов, О. Пєшковський. Таке тлумачення їх цілком влаштовувало, оскільки до складного цілого (об'єднання речень) відносились усі конструкції, що складалися з двох чи кількох речень. О. Пєшковський зазначав із цього приводу: «Термін "складне речення" ми відкидаємо, оскільки він називає декілька речень одним "реченням" і тим створює плутанину». На думку вченого, «складне речення» — це «союз речень», і тому воно не повинно називатись реченням.

Однак уже російський лінгвіст Василь Богородицький (1857—1941) трактує складне речення як єдине зв'язне ціле. Він зазначає: «У всякому складному реченні його частини складають єдине зв'язне ціле, так що, взяті окремо, уже не можуть мати цілком попереднього смислу або навіть зовсім неможливі, подібно до того як морфологічні частини слова існують тільки в самому слові, але не окремо від нього». Цю ідею розвинули В. Виноградов, М. Поспєлов, Л. Максимов та ін. Так, М. Поспєлов трактує складне речення як таке єдине ціле, в «якому "речення", що його складають, органічно пов'язані одне з одним, залежать одне від одного і зумовлюють одне одного». В. Виноградов зазначає, що складне речення є єдиним інтонаційним і смисловим цілим, частини якого лише «за своєю зовнішньою будовою більш-менш однотипні з простими реченнями». У зв'язку із зазначеними підходами українські мовознавці Л. Булаховський, Б. Кулик та інші теж почали трактувати частини складного речення як такі, що є простими реченнями лише умовно.

В. Бєлошапкова вбачає специфіку складного речення передусім у його комунікативній будові. Розглядаючи складне речення у формально-граматичному, семантичному і комунікативному аспектах, вона акцентує на граматичній організації складного речення. Орієнтуючись на погляди В. Бєлошапкової, визначення складного речення в українському мовознавстві давали І. Вихованець, А. Медушевський та ін.

Останнім часом помітна тенденція повернення до тлумачення складного речення як поєднання простих речень.

Так, у російській академічній граматиці зазначається, що «складне речення являє собою граматично оформлене сполучення речень». А українські мовознавці І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська зразки, за якими будується складне речення, називають моделями (а не структурними схемами); при цьому складне речення, на їхню думку, є новою одиницею порівняно з простим реченням.

Складні безсполучникові конструкції, які набули статус окремого типу речень у другій половині XX ст., і нині розглядають у межах складносурядних і складнопідрядних речень. Має рацію А. Загнітко, який вважає, що «неусталеність підходів до аналізу складного речення як смислової і формальної цілісності зумовлюється відсутністю єдиного визначення понять «синтаксична категорія», «синтаксичне значення», «синтаксична форма». І тому визначення місця і статусу формалізованих засобів зв'язку у складному реченні є суттєвим. На думку одних дослідників (Д. Кислиця, С. Чорній), сполучник є формальним виразником співвідношення між компонентами складного речення, тому й безсполучникові утворення розглядаються ними як відповідні сполучникові. Інші дослідники розмежовують сполучникові і безсполучникові речення (М. Поспєлов, О. Мельничук, В. Бєлошапкова, А. Грищенко, С. Дорошенко).

У складних сполучникових реченнях сполучниковий зв'язок буває сурядним і підрядним, показниками якого є відповідні сполучники. Сурядним зв'язком поєднуються синтаксично рівноправні одиниці, підрядним — синтаксично нерівноправні.

Характер граматичного значення і особливості будови складного речення зумовлюються його поліпредикативністю. *Граматичне значення складного речення* трактують як відношення між його частинами: темпоральні, розділові, протиставні, об'єктні, атрибутивні, часові, причинові, цільові, умовні, допустові та ін. Граматичні значення в складному реченні виражаються сукупністю структурних елементів, які можна назвати структурною моделлю складного речення відповідного типу, напр.: *Коли поетів буде, як машин, вони вже не ходитимуть ногами* (Л. Костенко); *Лягла зима, і білі солов'ї затьохкали холодними вустами* (М. Вінграновський). Граматичне значення першого речення — вираження часових відношень (дія головної частини відбувається після завершення дії підрядної); граматичне значення другого речення реалізується в послідовності подій.

Отже, складні речення є історично найпізнішим структурним типом речень. Незважаючи на тривалий час їх вивчення, в українському мовознавстві наявні різні підходи до їх аналізу, відсутня усталена класифікація цих структур.

Складне речення як синтаксична одиниця

Складне речення порівняно з простим є одиницею вищого порядку, оскільки складається з двох і більше предикативних одиниць (простих речень). Частини складного речення — це звичайні двоскладні чи односкладні речення, поєднані між собою сполучниковим синтаксичним зв'язком або ж безсполучниковим. Вони утворюють структурну, семантичну й інтонаційну єдність. Речення, що складається з двох предикативних одиниць, називають *елементарним складним реченням* (біпредикативним). *Поліпредикативними* є конструкції, що мають у своєму складі не менше трьох предикативних одиниць. Ці структури називають складними багатокомпонентними реченнями, ускладненими складними реченнями, неелементарними складними реченнями.

Складне речення — синтаксична конструкція, що складається з двох і більше предикативних одиниць, пов'язаних відповідним синтаксичним зв'язком, і являє собою семантичну та комунікативну єдність.

Частини складного речення із синтаксичного і часто змістового боку відповідають простому реченню; з боку комунікативного вони не становлять окремих комунікативних одиниць. Частини складного речення називають простими реченнями умовно, оскільки змістова та інтонаційна завершеність властива складному реченню в цілому. Тому складне речення визначається як сполучення (поєднання) простих речень або ж як складне ціле, частини якого не мають змістової та інтонаційної завершеності і не можуть бути кваліфіковані як прості речення.

Специфіка складного речення, на відміну від простого, виявляється і в тому, що в ньому повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними.

Засоби зв'язку частин складного речення

Найважливішими засобами зв'язку у складному реченні є сполучники, сполучні слова та інтонація. Крім того, важливу роль виконують й інші засоби зв'язку: співвід-

носні вказівні слова, порядок частин, співвідношення форм дієслів-присудків, лексичні елементи.

Сполучники. Вони поєднують частини складного речення в одне ціле. Їх поділяють на *сурядні* (поєднують частини складносурядного речення і виражають зіставні, протиставні, розділові та інші семантико-синтаксичні відношення) і *підрядні* (поєднують частини складнопідрядного речення і в деяких випадках мають чітко виражену семантику, і навіть без підтримки контексту виражають відповідні семантико-синтаксичні відношення: цільові, умовні, допустові, причинові тощо). Наприклад: *Прозрінь не бійся, бо вони як ліки* (Л. Костенко); *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу* (Леся Українка); *Дід натоптував у ящик сіна, щоб краще було лежати пораненому* (Григорій Тютюнник).

Сполучні слова. Використовуються лише в складнопідрядних реченнях. Являють собою повнозначні частини мови: відносні займенники (*який, чий, котрий, що, хто*) у різних відмінкових формах та прислівники займенникового походження (*коли, куди, де, як*). Отже, поєднуючи частини складнопідрядного речення, вони водночас виступають членами речення: відносні займенники — підметами, присудками, додатками, означеннями; прислівники займенникового походження — обставинами. Сполучним словом завжди (за незначними винятками) починається підрядна частина. В окремих різновидах складнопідрядних речень їм можуть відповідати співвідносні вказівні слова, що завжди перебувають у складі головної частини.

Інтонація. Відіграє важливу роль у простому і складному реченнях. У складному реченні поєднує предикативні одиниці в єдине ціле і формує його загальний інтонаційний малюнок. Яким би об'ємним не було складне речення, воно, як і просте, характеризується інтонаційною завершеністю. Інтонація виражає різні семантичні відношення між компонентами складного речення (темпоральні, зіставні, протиставні та ін.). Оскільки інтонація властива всім типам складного речення, то вона належить до універсальних засобів зв'язку частин складного речення.

Однак не в усіх різновидах складних речень інтонація є засобом диференціації змістових відношень між частинами та типів складного речення. Так, у складних сполучникових реченнях вона не впливає на тип складного речення, оскільки сполучні засоби (сполучники і сполучні слова) є

основним синтаксичним показником, що формує тип складного речення. Змістові ж відношення більш «рухливі», і залежно від інтонації можуть то яскраво виявлятись, то «пригашуватись». Наприклад, речення *Дощ пройшов — і Київ зеленіє* (М. Рильський) складносурядне, бо частини його поєднуються сурядним сполучником *і*, хоча змістові відношення у ньому причиново-наслідкові, тобто такі, як у складнопідрядному реченні. Його можна прочитати і з дещо іншою інтонацією, що вплине на «пригашення» причиново-наслідкових відношень і зумовить нашарування темпоральних відношень; це позначиться також на розділових знаках: *Дощ пройшов, і Київ зеленіє.*

Важливіше значення для вираження семантичних відношень і часом для диференціації типів речень має інтонація в безсполучниковому складному реченні. Вона деколи навіть служить засобом розрізнення простого і складного речення, напр.: *Я бачу, погляд твій палає від погорди* (Леся Українка). Це речення просте, ускладнене вставним *Я бачу*. Коли ж змінити інтонацію і після *Я бачу* зробити більшу паузу, то зміниться і структура речення: *Я бачу: погляд твій палає від погорди*. У такому разі речення стає складним безсполучниковим з неоднорідними частинами.

Співвідносні вказівні слова. Вживаються тільки в головній частині у сполучникових складнопідрядних реченнях. Підрядна частина конкретизує таке слово, наповнює його реальним змістом: *Пісня — лиш те, що кличе до боротьби* (М. Коцюбинський). У наведеному реченні конкретизується іменна частина складеного присудка, виражена займенником.

Вживаються співвідносні вказівні слова у займенниково-означальних реченнях (*той, такий, весь, кожний* та ін.) і в різного типу складнопідрядних реченнях з підрядними обставинними (*там, туди, звідти, тоді, так* тощо).

Порядок частин. У складному реченні він часто вільний, тобто частини можна поміняти місцями, і зміст речення від цього не зміниться, напр.: *Їй бачився Дніпро, бачилось Запоріжжя, бачились могутні вогнедишні береги* (Яків Баш); *Щоб зворушити інших, треба самому бути зворушеним* (О. Довженко); *Ні вітерець не війне, ні хмарка не збіжиться* (Марко Вовчок).

Однак не завжди порядок частин складного речення можна змінити. Іноді він є фіксований, стабільний, що зумовлено змістом речення або його структурою. Такий поря-

док частин властивий складнопідрядним реченням з підрядними наслідковими, супровідними та пояснювальними, більшості складних безсполучникових конструкцій з неоднорідними частинами, складносурядним та безсполучниковим реченням з відношеннями часової послідовності між частинами тощо, напр.: *Промайнули літо і осінь, сходить зима* (М. Олійник); *Його очі розшукують дві чорні тополі, за якими на блакиті легенькою парою струмує світанок* (М. Стельмах); *Набирають, всотують щедру вологу чорноземи, і навіть у негоду кущаться під мокрими снігами, густо зеленіють добре закорінені пшениці* (О. Гончар).

Співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків. У складному реченні воно буває різним, більш чи менш вільним. Можна стверджувати про певну їхню скоординованість, взаємозумовленість. В одних випадках форми виду, часу і способу в усіх частинах збігаються, напр.: *Нарешті чутка про все це дійшла до вух майора Воронцова, і той наказав негайно викликати Хому Хаєцького* (О. Гончар). В інших — такої відповідності немає або ж вона часткова, напр.: *Саме сюди — в Запорізьку Січ — до Богдана Хмельницького з усіх кінців сходився знедолений люд України, і саме звідси зайнялася пожежа грізного повстання, що змела з України хмари оскаженілої шляхти* (Яків Баш); *Черниш, виглядаючи з-за п'єдесталу, бачить, як на штурмовиків лейтенанта Барсова кинулись десятки озвірілих фашистів* (О. Гончар).

Лексичні засоби зв'язку. У широкому розумінні до них належать сполучні і співвідносні слова. Лексичним засобом може бути також спільний другорядний член (чи кілька членів), напр.: *В той час над Києвом буяло жарке літо, йшов червень, і важкі темні хмари мало не щовечора збирались на небі, щоб пролитися на зелену веселу землю дзвінким дощем* (В. Собко). Часто в тексті іменники замінюються займенниками, прийменниково-іменникові конструкції — прислівниками тощо. Важливим лексичним засобом зв'язку є *повторення* того самого слова чи виразу, напр.: *Заходив серпень — місяць снопів, місяць селянських надій. Так було завше, тільки не тепер. Страшні жнива пройшли по землі, і лежать снопами на ній сини землі. Даремно з-за тинів їх виглядають золоточубі діти і соняшники, даремно жінки прикладають долоні до очей...* (М. Стельмах).

Отже, сполучники, сполучні слова та інтонація — найважливіші засоби зв'язку частин складного речення.

Важлива роль у структурі складного речення належить також співвідносним вказівним словам, порядкові частин, співвідношенню форм дієслів-присудків, лексичним елементам.

Формально-синтаксична структура складного речення

Загальна типологія складного речення базується саме на формально-синтаксичній основі. Типи складного речення розрізняють передусім за наявністю сполучників чи сполучних слів, за характером сполучних засобів; сполучники і сполучні слова є показниками сурядного чи підрядного зв'язку. Речення, частини яких (прості речення) поєднуються між собою сполучниками чи сполучними словами, належать до *сполучникових*, напр.: *Мені згадались давні роки і вірні друзі з тих бригад, які прийшли у степ широкий, у полотняний Дніпроград* (М. Нагнибіда); *Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко). Речення, частини яких поєднуються між собою без допомоги сполучників і сполучних слів, лише інтонаційно, належать до *безсполучникових*, напр.: *Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле* (М. Коцюбинський); *Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морю* (Леся Українка); *Тут вода текла повільніше, за човном забіліла рівна неширока стежка* (Ю. Мушкетик).

Основу складного речення становлять вихідні, базові структури, що завжди складаються з двох предикативних одиниць. Їх ще називають *елементарними* складними реченнями.

Конструкції, до складу яких входить три і більше частин, називають *неелементарними, ускладненими, багатокомпонентними*. Вони теж бувають сполучниковими і безсполучниковими, напр.: *Вітру в бухті майже не відчувалося, і рибалки веслували, щоб швидше підійти до пристані* (М. Трублаїні); *В її сірих великих очах він помітив страждання і смуток, і вперше, принаймні за сьогоднішній день, з його обличчя зникла усмішка, а високе чоло взялося глибокими зморшками* (М. Олійник).

Поряд із сполучниковими та безсполучниковими багатокомпонентними реченнями у мовленні використовуються конструкції, у яких одні частини поєднуються за допо-

могою сполучників і сполучних слів, а інші — безсполучниково. Такі речення називають *сполучниково-безсполучниковими*, напр.: *Полтавським шляхом бій іде, видніється пожар, а до села уже прийшов з сокирою тесляр* (М. Нагнибіда).

Отже, на формально-синтаксичному рівні виділяють:

— елементарні складні сполучникові і безсполучникові речення;

— багатокомпонентні (з трьох і більше предикативних одиниць) сполучникові, безсполучникові та сполучниково-безсполучникові речення.

Диференціація сполучникових речень на складносурядні та складнопідрядні теж здійснюється за формально-граматичними ознаками. Здебільшого складносурядні і складнопідрядні речення розмежовуються чітко: якщо частини поєднуються за допомогою сурядних сполучників — речення складносурядне, а якщо при одній частині наявний підрядний сполучник чи сполучне слово — речення складнопідрядне.

Основний тип складних речень становлять речення мінімальної будови (базові, вихідні, елементарні), що мають дві предикативні одиниці, один рівень членування на межі частин. Сполучники і сполучні слова в цих реченнях завжди перебувають у центрі конструкції, оскільки поєднують обидві частини речення, напр.: *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди вертається до своїх літ...* (М. Стельмах); *Лесі Українці було тринадцять років, коли вона надрукувала в журналі свій перший поетичний твір* (І. Цюпа).

Значно складніші співвідношення між синтаксичними зв'язками у складних багатокомпонентних реченнях, де часто наявні ведучі та підпорядковані синтаксичні зв'язки, тобто такі речення мають один зовнішній (основний) рівень членування й один чи кілька внутрішніх (підпорядкованих). Наприклад, *Коли б не ніч, довелося б Петру Антоновичу везти дітей на Дубенщину, а так домовилися, що поїдуть колись туди спеціально, з Луцька* (М. Олійник). У цій конструкції на зовнішньому рівні сурядним зв'язком поєднуються два складнопідрядні речення, на внутрішньому в складі обох частин наявні головні і підрядні речення.

Залежно від характеру сполучних засобів на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування виділяють шість основних комбінацій синтаксичних зв'язків, що охоплюють усі типи складних сполучникових багатокомпонент-

них речень (перші стосуються зовнішнього рівня, другі — внутрішнього): підрядний — сурядний; сурядний — підрядний; підрядний — підрядний; сурядний — сурядний; підрядний — підрядний, сурядний; сурядний — підрядний, сурядний.

1. Зовнішній підрядний і внутрішній сурядний зв'язки охоплюють речення з однорідною супідрядністю, з підрядністю і сурядністю (тут і далі риску ставимо на межі частин), напр.: *Взимку мати вибиралася з дому, / коли надворі ще залягала глуха ніч і ніхто із сусідів не вставав* (П. Гуріненко); *Коли ми виходимо надвір, / холод уже не здається таким пекучим, а степ таким незатишним* (І. Багмут).

2. Ведучий сурядний і залежний підрядний зв'язки існують у переважній більшості складних речень із сурядністю і підрядністю, зокрема в усіх реченнях, що складаються з трьох і більше частин, у яких на внутрішніх рівнях функціонує лише підрядний зв'язок, напр.: *Люда зацікавилася цими фокусами, / і, коли Марко виліз на шхуну, вона попросила, щоб він найближчим часом неодмінно навчив її пірнати з відром* (М. Трублаїні); *Ще й зараз ця праця читається з інтересом, / і саме до неї варто було б частіше звертатися молодим нашим дослідникам, які осягають секрети художньої творчості, словесного мистецтва* (С. Крижанівський).

3. Підрядний зв'язок, що виявляється на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування, наявний у конструкціях з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю, а також у різних комбінаціях послідовної підрядності і неоднорідної супідрядності, напр.: *Вітер тріпотів її квітчастою хустиною, / що була схожа на голубий метелик, який всівся на дівочі плечі, склавши крильця на грудях* (І. Цюпа); *І щоб не ранити синового серця, / мати говорила йому, що батько загинув на війні* (І. Цюпа).

4. Сурядний зв'язок на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування існує лише в частині складносурядних речень, які мають рівні членування, напр.: *Я визнав за ліпше промовчати, / але це витлумачено було вже як одвертий бунт, і в кабінеті загуло* (П. Загребельний); *Виразніше чулися звуки музики, / але враз вони стихли, і у вухах шумів лише вітер* (М. Трублаїні).

5. Ведучий підрядний та внутрішній підрядний і сурядний зв'язки наявні у різних поєднаннях однорідної або подвійної (однорідної і неоднорідної) супідрядності з послідовною підрядністю. Такі конструкції складаються що-

найменше з чотирьох-п'яти простих речень, напр.: *Хіба вона маленька, / щоб не розуміти, що варто слухати в Льолі, а чого не варто?* (Яків Баш). У реченнях цього типу не завжди можна визначити зовнішні і внутрішні рівні членування.

6. Зовнішній сурядний і внутрішні підрядний і сурядний зв'язки властиві складним реченням із сурядністю і підрядністю, що складаються з чотирьох і більше частин. Це передусім речення, в яких на внутрішніх рівнях членування наявна однорідна супідрядність, подвійна супідрядність тощо, напр.: *На ніч Ольга Петрівна провітрювала спальню, / і Леся, лежачи під ковдрою, чула, як у садку сонно зітхав між гіллям вітер і десь далеко, мабуть, на околиці міста, співала молодь* (М. Олійник).

Усі елементарні складні речення перебувають в опозитивних відношеннях з неелементарними: складносурядне елементарне — складносурядне неелементарне; складнопідрядне елементарне — складнопідрядне неелементарне; безсполучникове елементарне — безсполучникове неелементарне. Однак не всі неелементарні речення співвідносні з елементарними. Йдеться передусім про конструкції, що поєднують кілька видів зв'язку: сполучниковий і безсполучниковий, сурядний і підрядний.

Отже, з урахуванням експліцитності/імпліцитності, сполучників і сполучних слів виділяють сполучникові і безсполучникові елементарні і неелементарні речення, а також багатокомпонентні сполучниково-безсполучникові конструкції.

Семантико-синтаксична структура складного речення і її взаємозв'язок з формально-синтаксичною структурою

Якщо загальна типологія складного речення здійснюється на формально-синтаксичній основі, то диференціація типів речень, детальна їх характеристика — на семантико-синтаксичній з урахуванням семантики сполучників, сполучних слів та предикативних частин. До того ж за наявності сполучників, що вказують на певний тип семантико-синтаксичних відношень, лексичне наповнення частин складного речення практично не беруть до уваги; у разі використання асемантичних (функціональних) сполучних засобів основне навантаження переноситься на семантику частин.

Із семантичного погляду складне речення завжди поліпропозитивне, оскільки містить не менше двох предикативних одиниць, а також предикатний показник семантико-синтаксичних відношень (сполучник чи сполучне слово) між предикативними частинами (один в елементарному складному реченні і більше — в складному багатокомпонентному).

Семантико-синтаксичні відношення, як і синтаксичні зв'язки, по-різному виявляються в елементарних і неелементарних складних реченнях. В *елементарних складних реченнях* сполучник чи його еквівалент завжди перебуває в центрі конструкції і об'єднує дві предикативні одиниці. Отже, змістові відношення в елементарних реченнях завжди виявляються на одному рівні членування. *У складних неелементарних реченнях*, що мають рівні членування, семантико-синтаксичним відношенням (як і синтаксичним зв'язкам) властивий ієрархічний характер: виділяються зовнішні (провідні) та внутрішні (підпорядковані) синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення.

Першорядна роль у вираженні семантико-синтаксичних відношень належить сполучникам. Диференційовані сполучники (причинові, умовні, допустові та ін.) є головними показниками семантико-синтаксичних відношень, а контекстуальна інформація виконує роль факультативної підтримки значення, носієм якого є сполучник. Залежність значення таких сполучників від контексту мінімальна, оскільки вони виступають як однозначні кваліфікатори певного відношення.

Коли ж роль зв'язку виконують недиференційовані сполучники, то засоби контексту і лексичні актуалізатори набувають більшої ваги у встановленні семантико-синтаксичних відношень. І навіть у таких випадках контекст не завжди містить однозначну інформацію про характер відношення, тобто можуть спостерігатися синкретичні (що поєднують кілька ознак) семантико-синтаксичні відношення. У цьому плані сполучникові конструкції співвідносяться з безсполучниковими, хоча імпліцитність (матеріальна невираженість) сполучника в безсполучникових структурах нерідко створює передумови для різних тлумачень семантичних відношень.

Взявши за основу класифікацію семантико-синтаксичних відношень, запропоновану І. Вихованцем, можна установити їх типи в межах елементарного складного речення. У складносурядному реченні функціонують такі відношення:

— двобічні темпоральні: *Стаха Очерета призначили шкіпером «Колумба», і з того часу він не розлучається з шхуною* (М. Трублаїні); *І студить холодний вітер, і не можна затулити щілину* (Ю. Мушкетик);

— зіставні: *Михайлик і Леся згадували подробиці від'їзду батьків, а Шура більше відмовчувалась* (М. Олійник); *По вулицях стікали каламутні струмки, а вузькі й горбаті тротуари блищали від болота* (Петро Панч);

— протиставні: *Серце калатанням відлічувало час, але з людей ніхто навіть не поворухнувся* (М. Стельмах); *Леся знову заплакала, вдячно обціловуючи батькове обличчя, але то вже були сльози радості, свідомості першої, хай незначної, зате щирої допомоги скривдженим* (М. Олійник);

— розділові: *Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився в заломах провалля* (М. Коцюбинський); *То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в ситу землю* (А. Шиян);

— причиново-наслідкові: *Маленький рівчак під Соколиним під час зливи перетворювався в бурхливу річку, і тоді перебратися через нього не можна було* (М. Трублаїні); *Ворота відкрилися — і троянчани безборонно в'їхали на заводський двір* (Григорій Тютюнник);

— умовно-наслідкові: *Тримайтесь організовано, і вони з вами нічого не вдіють* (О. Гончар); *Спробуйте збільшити зображення пружинної, гнучкої, звиклої до неспокою сталі в шістсот п'ятдесят разів — і вашим очам відкриється таємнича картина, схожа на астрономічну фотографію шматка зоряного неба теплої літньої ночі* (П. Загребельний).

У складнопідрядних реченнях з одним підрядним виявляються такі однобічні семантико-синтаксичні відношення у підрядній частині:

— часові: *Чутніше застукало серце у Вакуленка, коли він наблизився до вузенького дерев'яного трапика, покладеного з боку на причалі* (Д. Ткач); *Як проминали село, Марко роздобув у бабусі клубок сурових ниток* (К. Гордієнко);

— причинові: *Видимо, обстановка на фронті була складною, тому що ні старих, ні молодих у військкоматі не затримували ані на зайву хвилину* (Григорій Тютюнник); *Артем добре знав Оляну ще дівчиною, бо кілька років разом робили в економії* (А. Головко);

— наслідкові: *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Григорій Тютюнник); *Ми з бонзою щасливо вискочили, користуючись хвилиною відпливу, так що й ніг не замочили* (М. Коцюбинський);

— умовні: *Коли б нас не заганяли спати, ми б грали в бабки день і ніч* (М. Коцюбинський);

— тотожності: *Йдемо на фордевінд, тобто вітер дме з корми* (О. Гончар);

— допустові: *Хоч поїздку на села Гайсин планував на цілий тиждень, проте повернувся назад уже за три дні* (Петро Панч); *Турком усі називали Яна Рибицького, хоча він був подільським поляком* (В. Канівець);

— цільові: *Аби хоч трохи розвіяти пригнічений настрій дітей, батьки вирішили повезти їх до Дубна* (М. Олійник); *Землянки копали на бугрі трохи на схилі, щоб не підходило водою* (К. Гордієнко);

— порівняльні: *Тіло їй тремтіло, неначе по ньому вдарили велетенської сили електричним струмом* (Ю. Мушкетик); *Він виривався на волю, наче птах з клітки* (Ю. Яновський);

— означальні: *Посходилися того дня на квартиру Островського люди, на яких він чекав давно* (І. Цюпа); *Небо і вода поволі вкривалися позолотою, яка високо над головою і біля самого берега перетворювалась на прозору блакить* (Д. Ткач);

— об'єктні: *Слід згадати, що столичне місто Харків було тоді справжнім центром молодої української культури* (Є. Кирилюк); *Чи знаєте ви, як розгарячілі бійці, здобувши перемогу в жорстокій січі, виходять з атаки?* (І. Цюпа);

— просторові: *Антон Чигирин побіг туди, де інша група його бійців носила з палаючих ешелонів поранених* (Д. Ткач); *Командир батальйону мусить бути з бійцями там, куди скеровано головний удар ворога* (В. Собко).

Якщо в елементарному складному реченні семантико-синтаксичні відношення завжди однакові й виявляються на зовнішньому рівні членування, то в складних багатокомпонентних реченнях наявні різні комбінації цих відношень.

Домінуючі зовнішні зіставно-протиставні, часові й причиново-наслідкові змістові відношення властиві реченням з основним сурядним зв'язком. Реалізуються вони в реченнях із сурядністю і підрядністю та складносурядних ускладнених реченнях, напр.: *Кулемет зробив паузу, / і тоді залунали автомати наших розвідників, що лишилися позад нас* (І. Багмут); *Це було порушення дисципліни, наказу, / але ж Василь, либонь, і не знав, що таке наказ* (Ю. Мушкетик); *Платон подумав про те, що зараз зустрінеться із Веславою і Дмитром, / і серце його пришвидшено*

забилося (П. Гуріненко). У наведених структурах наявні такі змістові відношення: часові — означальні, зіставно-протиставні — об'єктні, причиново-наслідкові — об'єктні.

Ведучі зовнішні відношення причини, мети, наслідку, умови, допусту, означальні, об'єктні, часові, порівняльні властиві реченням з основним підрядним зв'язком. Реалізуються у складнопідрядних неелементарних реченнях (з послідовною, однорідною і неоднорідною підрядністю), напр.: *Ніколи ще у військовому одязі не бачив його, / хоч знав і раніш, що служив він з п'ятнадцятого року, після школи прапорщиків, офіцером на фронті* (Ю. Смолич); *Сірий холодний день без сонця тільки позначився, / коли ми перейшли глибокий яр і присіли під горбом, за яким лежав хутір* (І. Багмут); *Місто причаїлося, принишкло, / наче молодий ліс перед наближенням бурі, яка невідворотно несе на своїх чорних, закошланих хмарах-крилах люту зливу з градом, батоги вогнистих блискавиць, оглушливий грім* (П. Гуріненко); *Тиша не один раз повертався в думках додому, / де залишив дружину з немовлям, запевнивши її, що за тиждень — два повернеться* (Петро Панч). У наведених реченнях наявні такі змістові відношення: у першому — допустові — об'єктні; у другому — часові — означальні; у третьому — порівняльні — означальні; у четвертому — просторові — об'єктні.

Отже, семантико-синтаксичні відношення в складних елементарних реченнях виявляються на одному рівні, у складних багатокомпонентних реченнях вони часто мають ієрархічний характер.

Комунікативна організація складного речення

Складні речення, як і прості, залежно від мети висловлювання можуть бути розповідними, питальними і спонукальними. Окремо взяті частини складного речення не становлять комунікативної цілісності. Однак специфіка складного речення як комунікативної одиниці виявляється в тому, що в ньому, крім «чистих» розповідних, питальних і спонукальних речень, наявні й контаміновані (лат. contaminatio — змішування) структури, що поєднують у собі елементи розповідності і питальності, розповідності і спонукальності тощо, напр.: *Чуєш у собі поклик поезії, але хто навчить тебе її чародійницьких тайн?* (О. Гончар). Отже, порівняно з простим реченням складне

має значно більші можливості, оскільки поряд з найуживанішими складними однофункціональними реченнями регулярно використовуються і різнофункціональні.

Певні особливості властиві й актуальному членуванню простого і складного речення на тему і рему. За нейтрального порядку розміщення тема передує ремі. У простому реченні темою частіше є підмет (група підмета), ремою — присудок (група присудка), що відображає об'єктивне розміщення цих членів речення (підмет — присудок) і центральну позицію присудка у функції реми. У такому разі наявна повна відповідність між формально-синтаксичною, семантико-синтаксичною і комунікативною організацією речення.

У складному реченні (передусім у складнопідрядному) такої відповідності часто нема. Специфіка складнопідрядного речення виявляється в тому, що головне речення частіше йде першим (тема), підрядне — другим (рема). Отже, головне речення з формально-синтаксичного погляду є неосновним з комунікативного, напр.: *І ось там, стоячи на темній, задощеній площі Космонавтів, я подумав, / що завжди б хотів жити в святковості, в радощах пташиного співу, в зеленому шереху листя, в спокійному світанні радісно-сірих очей* (П. Загребельний); *Він і досі не міг збагнути, / для чого запросили його сюди* (В. Собко). У складнопідрядних реченнях з підрядними наслідковими, супровідними, пояснювальними підрядна частина завжди перебуває в постпозиції до головної. У діалогічному мовленні препозитивна головна частина, що виконує роль теми, може бути нульовою, напр.: — *Чого ти сьогодні такий гарячий?* — *Бо не хочу, щоб мною торгували* (П. Загребельний).

Нерідко в мовленні частини складного речення можуть оформлятися як окремі речення. Це стосується і складносурядних, і складнопідрядних речень. Постпозитивні частини є приєднувальними, парцельованими. Таке оформлення їх в окреме речення ще більшою мірою актуалізує їх, акцентуючи на таких структурах як основних синтагмах, що виконують роль ремного центру, напр.: *І все ж вони — брати! Бо обидва вони вчили Максима розуміти красу й велич людської душі, байдуже під яким би одягом і в якому б кволому тілі те серце не билося* (В. Козаченко).

Отже, якщо на формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному рівнях частини складного речення можна кваліфікувати як прості речення, оскільки їм властива формально-синтаксична і семантико-синтаксична організація простого речення, то на комунікативному рівні ці

частини втрачають цілісність. До того ж підрядні частини складнопідрядних речень нерідко виконують функцію рами — основної синтагми актуального членування речення.

Класифікація складних речень

Багатоаспектний підхід до вивчення синтаксису і його центральної одиниці (речення) зумовив увагу мовознавців до проблеми значення речення, його мовної і мовленнєвої семантики тощо. Більшість вітчизняних і зарубіжних лінгвістів вважають, що без категорії значення, без її всебічного висвітлення не може існувати наука про мову. Щоправда, питання значення синтаксичних конструкцій вже давно порушували. Так, іще російський і польський мовознавець Іван (Ян) Бодуен де Куртене (1845—1929), говорячи про «словосочинение» (синтаксис), зазначав, що «воно займається значенням слів і форм у їх взаємному зв'язку». Проте саме в останні десятиліття бурхливо розвивається теорія лінгвістичної семантики, яка стверджує, що синтаксис семантичний за своєю природою, включає як конструктивну частину відповідну ділянку семантики.

У сучасній лінгвістиці одним із найперспективніших підходів до вивчення речення є семантико-синтаксичний. Проте вчені по-різному трактують співвідношення формальних і семантичних критеріїв у синтаксисі, по-різному будують класифікації типів речення (від синтаксису до семантики чи навпаки). Із цього приводу Н. Шведова зазначає, що опис «від форми» до значення гарантує повноту, можливість під час аналізу значень «звернутись до об'єктивно даних матеріальних одиниць як до знаків, зміст яких міститься в них самих. Опис «від значень» нічого цього не гарантує». Тому низка досліджень семантичної структури речення ґрунтуються на принципі «від структури до семантики».

Багато сучасних мовознавців при дослідженні речення однаковою мірою враховують обидва підходи: від форми до значення і від значення до форми. На думку Г. Золотової, поворот до семантики «посилює увагу до зв'язку мови з дійсністю, збагачуючи гносеологічні, філософські аспекти мовознавства, створюючи нові стимули для вивчення змістовного призначення мовних форм».

У сучасному українському мовознавстві за основу виділення типів складного речення взято формально-синтаксичні ознаки. Формально-граматична класифікація склад-

них речень будується передусім з урахуванням експліцитності/імпліцитності сполучників і сполучних слів між частинами складного речення. Виділення на цій основі складносурядних і складнопідрядних конструкцій практично не викликає принципових заперечень, крім безсполучникових конструкцій. Їх розглядають то як окремий тип речень, то як різновид складносурядних і складнопідрядних структур, то як сполучення речень, які виходять за межі складного речення. Така розбіжність підходів пов'язана, з одного боку, з абсолютизацією сполучників і сполучних слів як засобів поєднання частин складного речення (у такому разі безсполучникові конструкції розглядаються як сполучення речень), з іншого — з можливостями експліцитного і імпліцитного представлення їх, використання інших засобів зв'язку частин, що дають підставу кваліфікувати конструкції, поєднані безсполучниково, як складні речення.

З виокремленням функціональних аспектів синтаксису (формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного і комунікативного) актуальними стають проблеми рівнів класифікації і опису складного речення. Ураховуючи структурно-семантичні параметри складного речення, виділяють чотири рівні класифікації та опису складного речення: два формально-синтаксичні (абстрактно-синтаксичний і конкретно-синтаксичний) і два семантичні. Це є важливим, оскільки в багатьох працях така диференціація відсутня, класифікація складних речень здійснюється з урахуванням лише різнорівневих ознак. Так, складносурядні і складнопідрядні речення (сполучникові) протиставляють безсполучниковим реченням, а не конкретним їх різновидам; при цьому часто не враховується те, на якому рівні класифікації виділяється те чи інше речення. Тим часом тільки врахування чотирьох рівнів класифікації й опису складного речення дає змогу створити несуперечливу класифікацію складних речень. Тому й виділення рівнів класифікації й опису типів складного речення повинно йти від сполучників і сполучних слів, їхньої самодостатності до структури і семантики предикативних частин.

Формально-синтаксична структура складного речення. Вона представлена двома рівнями: абстрактно-синтаксичним і конкретно-синтаксичним.

1. Абстрактно-синтаксичний рівень. При визначенні типів складного речення враховує експліцитність/імпліцитність сполучників і сполучних слів на межі його частин. На цьому рівні виділяють усі типи складних елементарних (сполучникові і безсполучникові) і неелементарних (спо-

лучникові, безсполучникові, сполучниково-безсполучникові) складних речень, напр.: *Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко); *Дика груша облита білим молоком, і в тому пахучому білому молоці, що стиха піниться, бджоли неначе киплять, неначе варяться зі струнним оксамитовим гудінням* (Є. Гуцало).

2. Конкретно-синтаксичний рівень. На цьому рівні виділяють сполучникові складні речення і з огляду на характер синтаксичного зв'язку між предикативними одиницями поділяють їх на складносурядні (елементарні і багатокомпонентні), складнопідрядні (елементарні і багатокомпонентні), напр.: *Пролунали вступні акорди, і хор урочисто підхопив мелодію* (М. Олійник); *Отак, пересміюючись, і підійшли до купини дерев, за якими здригався і стугонів водяний млин* (М. Стельмах); *Важкі, почорнілі каштани ще міцно тримають у своїй глибині лаковані плоди, однак вже то там, то там видно тріщину між присохлими колючками, через яку світло-коричневий каштан визирає на білий світ* (В. Собко).

Семантико-синтаксична структура складного речення. Вона репрезентована двома семантичними рівнями з огляду на семантичність/асемантичність сполучних засобів та участь предикативних частин у вираженні семантико-синтаксичних відношень.

1. Перший семантичний рівень. На цьому рівні виділяють лише ту частину сполучникових речень, предикативні частини яких поєднуються семантичними сполучниками і сполучними словами (протиставні, умовні, цільові, причинові, допустові та інші сполучники). На цьому рівні аналіз речень не виходить за межі сполучника чи сполучного слова, тобто відповідні семантико-синтаксичні відношення (протиставні, причинові, умовні, цільові, допустові та ін.) встановлюються поза контекстом. Із складних багатокомпонентних речень розглядають лише ті, компоненти яких поєднуються семантичними сполучниками. Тому неелементарні конструкції на цьому рівні становлять порівняно невелику групу.

2. Другий семантичний рівень. Передбачає «вихід» за межі сполучників і сполучних слів, залучення предикативних частин (повною мірою чи частково) до визначення семантичних відношень. На цьому рівні виділяють усі типи безсполучникових елементарних і неелементарних речень (з однорідними і неоднорідними частинами), співвідносних зі складносурядними і складнопідрядними речення-

ми, які виокремлюють на другому формально-синтаксичному рівні. Отже, в даному разі наявна асиметрія однорівневих типів сполучникових і безсполучникових речень: складносурядні і складнопідрядні речення виділяють за формально-синтаксичними ознаками, складні безсполучникові речення з однорідними частинами і з неоднорідними частинами — за семантичними.

На другому семантичному рівні диференціюються всі типи семантико-синтаксичних відношень у складних безсполучникових конструкціях, визначається семантична структура частини складносурядних і складнопідрядних речень з функціональними сполучниками та сполучними словами (з підрядними означальними і з'ясувальними), а також складних речень з різними видами зв'язку, напр.: *Звідси відкривалося море, добре видно було в далечі його синяву* (О. Гончар); *Я входжу в ліс — трава стає навшпиньки, кошлатий морок лапу подає* (Л. Костенко); *Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом; суворою лінією стоять на ньому сторожові могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом, що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал* (Григорій Тютюнник).

Отже, з огляду на формально-синтаксичні і семантичні ознаки виокремлюють такі типи сполучникових і безсполучникових речень:

— складносурядні (елементарні і неелементарні);

— складнопідрядні (елементарні і неелементарні);

— складні речення із сурядним і підрядним зв'язками (неелементарні);

— складні безсполучникові речення з однорідними частинами (елементарні і неелементарні);

— складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами (елементарні і неелементарні);

— складні безсполучникові речення з однорідними і неоднорідними частинами (неелементарні);

— складні сполучниково-безсполучникові речення із сурядністю і безсполучниковістю;

— складні сполучниково-безсполучникові речення з підрядністю і безсполучниковістю;

— складні сполучниково-безсполучникові речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю.

У сполучникових складних конструкціях наявна повна симетрія між формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурами: загальна типологія здійсню-

ється на формально-синтаксичній основі (виділення складносурядних і складнопідрядних речень), семантико-синтаксична структура репрезентована конкретними видами складносурядних і складнопідрядних речень, реалізована обома семантичними рівнями.

У безсполучникових складних конструкціях наявні асиметричні відношення: речення з однорідними частинами, з неоднорідними частинами, що є однорівневими зі складносурядними і складнопідрядними, виділяються не на формально-синтаксичному, а на семантичному рівні, на якому одночасно визначається і семантична структура безсполучникової конструкції.

Складні багатокомпонентні речення відповідають наведеній вище схемі лише на першому формально-синтаксичному (абстрактно-синтаксичному) рівні класифікації, на якому виділяють три типи складних багатокомпонентних конструкцій: сполучникові, безсполучникові і сполучниково-безсполучникові.

Специфікою цих конструкцій є те, що вони, будучи в багатьох випадках контамінованими (лат. contaminatio — змішування) утвореннями, стають об'єктом аналізу на всіх чотирьох рівнях опису. Винятком є безсполучникові багатокомпонентні речення, які, як і елементарні безсполучникові речення, розглядаються лише на першому формально-синтаксичному (абстрактно-синтаксичному) і другому семантичному рівнях аналізу. Поєднання ж функціональних і семантичних сполучників у деяких сполучникових та сполучниково-безсполучникових конструкціях робить їх предметом аналізу на формально-синтаксичному і обох семантичних рівнях. Розглянемо речення: *На це Карпо нічого не відповів, бо й сам не розумів, що воно тепер робиться і чим закінчиться* (А. Іщук); *Іван гадав, що вже не склепить повік, але, на подив, його морив сон* (Ю. Мушкетик). У першому складному реченні з послідовною підрядністю поєднуються семантичний сполучник *бо* і сполучне слово *що*, у другому (з сурядністю і підрядністю) — функціональний сполучник *що* і семантичний сполучник *але*.

В українському мовознавстві синтаксичну і семантичну структуру складного елементарного речення досліджували І. Вихованець, А. Грищенко, І. Чередниченко, С. Дорошенко, С. Бевзенко та ін. Проте і нині існує проблема визначення простого й елементарного складного речення, що позначається на стані досліджень складних багатокомпонентних речень.

Недостатньо досліджені в україністиці складні багатокомпонентні речення. Більшість учених обмежується мінімальними (трикомпонентними) конструкціями. Але такі конструкції не охоплюють різновидів тієї самої моделі. Це стосується різновидів усіх центральних моделей складних багатокомпонентних речень (з однорідною супідрядністю, неоднорідною супідрядністю, послідовною супідрядністю, складних речень із сурядністю та підрядністю). А ряд моделей складних неелементарних речень для реалізації синтаксичних зв'язків та їх різновидів вимагають чотирьох-п'яти предикативних одиниць. На вивчення цих структур, очевидно, вплинуло й те, що деякі лінгвісти (В. Бєлошапкова, А. Грищенко та ін.) вважають ці конструкції утвореннями, які не мають специфічних особливостей порівняно з елементарними складними реченнями і становлять інтерес лише з погляду представлених у них комбінацій. Підтвердженням цього є й те, що ці конструкції нерідко подають як ілюстративний матеріал до різних типів елементарних складносурядних і складнопідрядних речень. Тобто береться до уваги лише зовнішній, логіко-синтаксичний, рівень членування цих конструкцій. Тим часом складне неелементарне речення має ознаки складного речення мінімальної будови і, будучи складнішим утворенням, має такі ознаки, які відсутні в складному елементарному реченні.

Складні багатокомпонентні речення характеризуються такими конструктивними ознаками:

1. Мінімальними складними багатокомпонентними реченнями є конструкції, що складаються з трьох предикативних одиниць, для зв'язку яких необхідні мінімум два сполучні засоби (сполучники чи сполучні слова).

2. У них наявні різні види підрядного зв'язку (супідрядність, послідовна підрядність), які відсутні в елементарному складному реченні.

3. Усі моделі цих речень поліваріантні, що виявляється, зокрема, в різній кількості предикативних одиниць.

4. Більшість їх можна ускладнити новими предикативними одиницями.

5. Переважна частина цих речень має багатомірну структуру, зовнішній і внутрішній рівні членування.

6. Семантична структура цих конструкцій складніша, ніж в елементарних складних реченнях, що пов'язане з ієрархічними відношеннями.

7. Конструктивна роль порядку частин речення, передусім тоді, коли він стабільний.

Необхідною умовою нинішніх лінгвістичних досліджень є системний підхід до досліджуваного об'єкта. Системні відношення між синтаксичними одиницями можна дослідити, йдучи від найбільших до найменших одиниць: складне багатокомпонентне речення — складне елементарне речення — просте ускладнене речення — просте неускладнене речення — словосполучення. Деколи окремі ланки можуть випускатися. У такому разі внаслідок синтаксичної деривації (трансформація базових одиниць у похідні) відбувається згортання конструкцій, напр.: а) складне багатокомпонентне речення: ***Коли смеркло, розвідники вийшли з лісу, щоб здійснити заплановану операцію;*** б) складне елементарне речення: *Смерком розвідники вийшли з лісу, щоб здійснити заплановану операцію;* ***Коли смеркло, розвідники вийшли з лісу для здійснення запланованої операції;*** в) просте речення: *Смерком розвідники вийшли з лісу для здійснення запланованої операції.*

У сучасному мовознавстві постає проблема ізоморфізму (співвідносності) синтаксичних одиниць. Прикладами, що підтверджують ізоморфізм синтаксичних одиниць, є ті випадки, коли у функціональному плані зближуються елементарні синтаксичні одиниці, що використовуються у ролі компонентів речення, і синтаксичні одиниці-конструкції — речення, напр.: *Біля командира стояв Марко і розповідав, про що довідався від Знайди та про свої спостереження за Ковальчуком* (М. Трублаїні). Таке явище особливо було поширене в епоху формування нової української літературної мови. Так, зокрема, у першій половині XIX ст. функцію однорідних членів одночасно виконували дієприслівникові звороти, у поєднанні з якими роль однорідного компонента виконувало підрядне речення, напр.: *Як же зарегочеться увесь базар, слухаючи сюю комедію і що Кузьма Трохимович так відрізав Терешку-шевцю!* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Отже, класифікація складних речень ґрунтується на врахуванні структурних і семантичних ознак, що виявляються на чотирьох рівнях класифікації й опису типів складного речення.

Складне речення і об'єднання речень

Визначення складного речення, його меж є дискусійним питанням сучасної синтаксичної теорії.

Складне речення як сполучення простих речень трактували П. Фортунатов, О. Шахматов, О. Пєшковський. Однак

вони відносили до складного цілого (сполучення речень) усі конструкції, що складалися з двох чи більше речень.

У сучасному мовознавстві простежується і беззастережне віднесення до речення будь-якої конструкції «від крапки до крапки», і виведення за межі речення цілих класів синтаксичних одиниць. Такі крайні підходи не можуть бути прийнятними. Так, автори академічної «Русской грамматики» безапеляційно відносять до безсполучникових об'єднань речень усі безсполучникові складні речення мінімальної будови, вважаючи їх більшою чи меншою мірою співвідносними зі складними реченнями, однак такими, що відрізняються від складних речень відсутністю сполучникового чи займенникового зв'язку між частинами (І. Кручиніна). Деякі українські вчені такі конструкції кваліфікують як «безсполучникові комунікати», отже, теж виводять за межі складного речення. Вони трактують їх як «особливі синтаксичні одиниці, що більшою чи меншою мірою співвідносні зі складними сполучниковими реченнями, але не мають граматичних моделей та парадигм, які б створювалися сполучниками чи відносними словами».

Обов'язковою умовою визначення типів складного речення є враховування рівнів класифікації й опису їх (формально-синтаксичні і семантико-семантичні), що дає змогу встановити реченнєвий статус складних конструкцій.

Відсутність сполучників у безсполучникових конструкціях, не є підставою виводити їх за межі речення. Складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами не можна трактувати як об'єднання речень, бо їхні частини часто не можуть самостійно функціонувати, вони структурно і семантично взаємопристосовані саме як компоненти складного безсполучникового речення, напр.: *Мені здається: твої очі в мою душу світять з вишини* (В. Сосюра); *Найнявсь робити — значить роби* (О. Копиленко); *Не візьмешся за роботу — робота сама не зробиться* (Народна творчість).

Певною мірою наближаються до сполучення речень складні безсполучникові речення з однорідними частинами, між якими наявні темпоральні відношення одночасності, напр.: *Весело бриніли набубнявілими гілками осокори, задумливо погойдувала обважнілими косами береза* (Ю. Яновський).

Щодо складних багатокомпонентних структур, то реченнями є складнопідрядні неелементарні конструкції: з однорідною супідрядністю, неоднорідною супідрядністю,

послідовною підрядністю, а також контаміновані утворення, що поєднують однорідну і неоднорідну супідрядність та послідовну підрядність.

Як сполучення речень можна розглядати такі складносурядні багатокомпонентні утворення, компоненти яких поєднуються однаковими сполучниками і являють собою відкриті ряди, напр.: *А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко); *А ранок вставав перед ним теплий і вітряний, а картоплі бігли до обрію, а сукня дівчини майоріла на вітрі все ближче й ближче* (Ю. Мушкетик).

Сполученнями речень є безсполучникові багатокомпонентні утворення з відношеннями одночасності подій між частинами, напр.: *Шумлять сади, цвіте колосся, у серці найніжніший цвіт* (О. Підсуха).

Отже, елементарні складні конструкції усіх типів є реченнєвими структурами. Складнопідрядні багатокомпонентні утворення переважно є реченнями, а деякі складносурядні, безсполучникові та сполучниково-безсполучникові структури — сполученнями речень.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте погляди мовознавців на складне речення. Які аргументи наводяться прихильниками розгляду складного речення як сполучення речень?

2. У чому сутність граматичного значення складного речення?

3. Чому частини складних конструкцій називають простими реченнями умовно?

4. Які складні речення є елементарними, а які — неелементарними?

5. Якими засобами поєднуються частини складного речення? Яка роль кожного з них?

6. Чому формально-синтаксичні ознаки є визначальними при встановленні загальної типології складного речення?

7. З'ясуйте співвідношення між синтаксичними зв'язками у складних багатокомпонентних реченнях.

8. Що являє собою семантико-синтаксична структура складного речення? Які особливості визначення семантико-синтаксичних відношень в елементарних складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових реченнях, у складних багатокомпонентних конструкціях?

9. Охарактеризуйте комунікативну організацію складного речення, її співвідношення з формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною. Які особливості актуального членування складного речення на тему і рему?

10. Охарактеризуйте класифікації складних речень.

11. Які структурно-семантичні ознаки враховуються при встановленні і диференціації типів складного речення? Охарактеризуйте рівні класифікації і опису типів складного речення.

12. Опишіть конструктивні ознаки складних багатокомпонентних речень.

13. Охарактеризуйте ізоморфізм синтаксичних одиниць, зокрема різних типів складного речення.

14. Чи є чіткі межі між складним реченням і об'єднанням речень? Обґрунтуйте відповідь.

5.2. Складносурядні речення

Складносурядні речення в системі складного речення протиставлені складнопідрядним і порівняно з ними є периферійною ланкою через відносну автономність складових частин.

Загальна характеристика складносурядних речень

До питання про виокремлення і класифікацію складносурядних речень у сучасному мовознавстві підходять порізному. Це пов'язане передусім з експліцитністю/імпліцитністю сурядних сполучників на межі частин складного речення.

При з'ясуванні природи складносурядних речень важливе значення мають автономний статус предикативних частин цих структур і наявність формально вираженого синтаксичного зв'язку між ними. Так, ще О. Синявський, Л. Булаховський вважали, що складносурядне речення утворюють прості речення, що поєднуються як незалежні, рівноправні одиниці. Складносурядні речення трактували як рівнорядні, рівнорядносполучникові, оскільки до них відносили і складносурядні безсполучникові речення.

Із часом став переважати погляд, згідно з яким складносурядні речення було відмежовано від безсполучникових. Майя Ляпон (1933) у російській академічній граматиці (1980) складносурядними називає такі складні речення, «частини яких поєднані сурядними сполучниками і граматично не залежать одна від одної, тобто перебувають у відношеннях рівноправності, рівнозначності. Сурядні сполучники вказують на відносну автономність поєднуваних речень; позиція самого сполучника при сурядному зв'язку теж характеризується більшою автономністю порівняно з позицією сполучника підрядного». Вона класифікує й опи-

сує складносурядні речення за сполучниками недиференційованого і диференційованого значення.

Такий погляд на складносурядні речення переважає і в сучасному українському мовознавстві. Так, О. Мельничук зазначає, що сучасні складносурядні речення виникли з первісних складних безсполучникових речень саме завдяки сурядним сполучникам. Щодо специфіки сучасних складносурядних конструкцій він зауважує: «До категорії складносурядних речень належать речення, утворені з двох чи кількох частин, формально тотожних простим реченням, і пов'язаних сурядними сполучниками. Вживання сурядного сполучника є основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення...» Аналогічні погляди на складносурядні речення висловлює й Арнольд Грищенко (1936).

Складносурядні речення — речення, частини яких поєднуються сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними.

Складносурядні речення поділяють на елементарні і неелементарні. Елементарні структури є вихідними, базовими. Поняття формальної і семантичної елементарності не завжди збігаються. *Формально елементарними* є речення, в яких наявні дві предикативні частини, поєднані сурядним зв'язком, напр.: *Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко); *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ...* (М. Стельмах). Такі структури часто являють собою складні семантично неелементарні речення через наявність вторинних предикатних і субстанціальних синтаксем. Тим часом *семантично елементарними* є лише такі складносурядні речення, що формуються двома семантично елементарними простими реченнями та одним семантико-синтаксичним відношенням, напр.: *Зеленіють жита, і любов одцвіта* (В. Сосюра); *Лише борись, а щастя не втече* (Л. Костенко).

Неелементарні (у формальному аспекті) складносурядні речення завжди є і семантично неелементарними, оскільки складаються не менше ніж із трьох предикативних частин. Проте кількість семантично елементарних конструкцій у них часто перевищує число формально елементарних простих речень, напр.: *П'янить ромашкою трава, і він неначе у жнива приліг спочить, сказати слово, а тільки рана випадково йому дихання забива* (А. Малишко).

Складносурядні конструкції поділяють на речення відкритої і закритої структури. До речень *відкритої*

структури відносять утворення з темпоральними відношеннями між частинами та розділові складносурядні речення, кількість предикативних одиниць яких можна розширити, напр.: *Дніпро неспокійно шумить і реве, і хвиля берег миє, і мла стоїть від землі до неба, глухого, беззоряного* (О. Довженко); ***Не то** сплю, **не то** дрімаю, **не то** в уяві все проходить* (О. Пчілка).

Складносурядні речення *закритої структури* поєднують лише дві предикативні частини і виражають зіставні, протиставні та градаційні відношення, напр.: *Десятник сердився, лаявся, а Гонтаря охопила неймовірна досада* (Яків Баш); *Осінній день короткий, але сьогодні він згасав надто повільно* (Я. Стецюк); ***Не тільки** в малярській роботі О. Довженка міцно позначилися пильні й уперті студії його в німецьких митців, **але й** в кіно він приніс із собою сталу художню культуру* (М. Бажан).

Згідно із загальною типологією складного речення до складносурядних слід відносити лише сполучникові структури, предикативні частини яких поєднані сполучниками сурядності. Деякі з цих сполучників не лише поєднують частини складносурядного речення, а й указують на тип семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складносурядного речення. Такі сполучники називають *семантичними*. Це, зокрема, протиставні сполучники *але, зате, проте, однак*.

Інша група сполучників служить передусім для поєднання частин складносурядного речення. Змістові ж відношення виражаються лексичним наповненням та структурою предикативних частин. Такі сполучники називають *асемантичними (функціональними)*. Це, зокрема, єднальні сполучники *і* (*й*), *та* (в значенні *і*).

Елементарність/неелементарність складносурядних речень співвідносна з їхньою закритістю/відкритістю: елементарні речення відкритої структури потенційно можуть бути розгорнуті в неелементарні, елементарні речення закритої структури, як правило, не поширюються.

Складносурядні елементарні речення

Основою складносурядних конструкцій є речення мінімальної будови, що складаються з двох предикативних частин. Такі речення є елементарними.

З огляду на граматичну природу сполучників, складносурядні елементарні речення поділяють на речення з єд-

нальними, зіставно-протиставними, розділовими і градаційними сполучниками.

Речення з єднальними сполучниками. Частини складносурядних речень з'єднують єднальні сполучники *і, й, та* (в значенні *і*), *ні..., ні; ані..., ані*. Асемантичні сполучники *і, й, та* не впливають на тип семантико-синтаксичних відношень у межах складносурядного речення.

У єднальних конструкціях можуть виражатися такі семантико-синтаксичні відношення:

— одночасність дій, станів, що синтаксично оформляється однаковими видо-часовими дієслівними формами, напр.: *Не сплять лиш цвіркуни і фонтан, та кліпа очима-зорями небо* (М. Коцюбинський); *І жмуриться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад* (А. Малишко);

— послідовність дій, станів, напр.: *Затріщало, бризнуло росою гілля, і ним бійці почали маскувати машини* (М. Стельмах); *В кінці лютого морози спали, і Косачі почали готуватися до від'їзду в Париж, на виставку* (М. Олійник); *Вони витягли на пісок човна, і Андрій подряпався по схилу* (Ю. Мушкетик);

— причиново-наслідкові, напр.: *Обрій почала огортати все густіша і густіша темрява, і небо стало схожим на густо розведену у воді синьку* (Григорій Тютюнник); *Край неба на заході почорнів, і незабаром, швидко наближаючись, звідти посунули важкі громаддя хмар* (М. Олійник); *Серед прибулих було багато артистів, і Сонгород вперше почув і гарну музику, і гарні співи* (Петро Панч); *Від'їхала й тіточка Олена, і менше стало веселощів* (М. Олійник);

— умовно-наслідкові, напр.: *Зумійте жити — і будете живі* (І. Франко).

Якщо в реченні наявні семантико-синтаксичні відношення одночасності чи послідовності дій, станів (чітко виражені темпоральні відношення), то єднальні сполучники виконують свою основну функцію — власне єднальну. У таких реченнях наявна повна відповідність між формальним і значеннєвим планами: синтаксична рівноправність предикативних одиниць, що передається сурядним сполучником, відповідає змістовій рівноправності обох частин.

Складносурядні речення із чітко вираженими темпоральними відношеннями між частинами являють собою відкриті структури, тобто такі речення можна доповнити новими предикативними одиницями, утворивши складносурядні багатокомпонентні конструкції. Порядок складових частин у реченнях, у яких виражається одночасність дій, станів, вільний (лише конструкціям з анафоричним

займенником у другій частині властива позиційна стійкість), напр.: *І студить холодний вітер, і не можна затулити щілину* (Ю. Мушкетик) — *І не можна затулити щілину, і студить холодний вітер.* У реченнях, в яких виражається послідовність дій, станів, порядок частин стабільний, напр.: *Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою* (Григорій Тютюнник); *Раптом десь важко бухнуло, і зразу ж затріщали зенітки* (Д. Ткач).

Речення, в яких виражаються причиново-наслідкові та умовно-наслідкові відношення, характеризуються своєрідним співвідношенням формально-синтаксичного і семантичного аспектів: між синтаксично рівноправними предикативними частинами наявні семантико-синтаксичні відношення, властиві складнопідрядному реченню. Порівняймо: *Дунув вітер понад ставом — і сліду не стало* (Т. Шевченко) — *Дунув вітер понад ставом, так що сліду не стало; Сліду не стало, бо дунув вітер понад ставом.*

Складносурядні речення з причиново-наслідковими та умовно-наслідковими відношеннями між частинами є закритими структурами, в яких ідеться про дві дії чи два стани, пов'язані між собою причиново-наслідковою, умовно-наслідковою залежністю. Порядок частин у цих конструкціях стабільний. Наприклад: *Ворота відкрилися — і троянчани безборонно в'їхали на заводський двір* (Григорій Тютюнник).

З урахуванням формально-граматичних і семантичних зв'язків між складовими частинами складносурядних речень А. Грищенко виділяє кілька структурно-семантичних моделей єднальних складносурядних речень. До першої моделі він відносить речення з вільним порядком розташування кількісно необмежених складових частин, у яких ідеться про одночасність кількох дій або станів, напр.: *Десь у хлібах кричав перепел, і туман стеливсь од річки* (А. Головко). Варіантом цієї моделі є єднальні складносурядні речення з фіксованим розташуванням складових частин у зв'язку з наявністю в другій частині компонента (переважно анафоричного займенника), залежного від відповідного елемента першої частини, напр.: *На небі з хмар творилися темні хащі лісів, і в їхньому русі й розвої вчувалась хода весни* (М. Стельмах); *Люди мимоволі розхлюпували воду, і вона одразу ж замерзала на їхній одежі* (А. Шиян).

Другу структурно-семантичну модель становлять єднальні складносурядні речення з фіксованим порядком кількісно необмежених частин, що виражають послідов-

ність кількох дій, станів, напр.: *Гроза пройшла, і грім ударив десь збоку* (І. Сенченко); *З радіоприймача залунав чудесний голос, і полилося чарівне «Тихесенький вечір на землю спадає...»* (Остап Вишня).

До третьої структурно-семантичної моделі належать речення з фіксованим розташуванням складових частин, що утворюють закритий ряд і виражають причиново-наслідкове, умовно-наслідкове чи висновково-результативне відношення, напр.: *Микола направив струни, повів смичком, — і жалібна пісня розляглась по хаті* (І. Нечуй-Левицький); *Раптом заблискотів, заколихав вогнями весь правий берег, і стало видно скіфські могили над Дніпром і лівобережні піски* (О. Довженко) .

Найпоширенішим з єднальних сполучників є недиференційований сполучник *і*. Основним для нього є власне єднальне значення. Він здебільшого поєднує однотипні предикативні частини з однаковими видо-часовими формами дієслів-присудків, напр.: *Падали зорі з неба, і на далеких обріях палахкотіли газові вогнеграї* (І. Цюпа); *Між хмарами і в ламкому гіллі самотнього обгорілого дерева блищали вищі зорі, і зовсім недалеко від них чи поруч з ними стелилася дівоча пісня* (М. Стельмах). Таке значення може передаватися й іменними присудками та іменними в поєднанні з дієслівними, напр.: *І будень без нього не будень, і свято без нього не свято* (В. Земляк).

Будучи недиференційованим, сполучник *і* вживається і в реченнях з невласне єднальними значеннями. У таких конструкціях єднальне значення ускладнюється відтінками послідовності, протиставлення, допустовості, причиново-наслідкової зумовленості тощо. Тому такі речення переважно є закритими структурами. Оскільки сполучник *і* асемантичний, то всі ці відтінки значення виражаються за допомогою змісту складових частин, форм дієслів-присудків. Наприклад, для вираження значення послідовності (*і = і потім, і після цього*) присудки у складових частинах виражаються дієсловами доконаного виду, напр.: *Ще лише хвилинка-друга — і гарячі коні порівняються з маврійським дубом* (А. Шиян); *Гроза пройшла, і грім ударив десь збоку* (І. Сенченко).

Роль семантики складових частин зростає, коли в реченнях зі сполучником *і* виражене наслідкове значення, напр.: *На нього гримнули, і солдат замовк, зрозумівши свій промах* (А. Шиян). Це ж стосується і причиново-наслідкових значень (*і = і від того, і тому*), напр.: *На добрий врожай не було надії, й серце хліборобів проймала тривога*

(Я. Гримайло); *За роботою забула підкинути у грубку дров, і вогонь погас* (І. Вільде).

За умови вживання сполучника *і* в значенні «і все-таки», «і разом з тим», «і одначе», «і незважаючи на це» він поєднує різні за значенням предикативні частини, тобто на єднальне значення нашаровуються протиставні, зіставні чи допустові відтінки, напр.: *Справді, був Чубенко — і нема Чубенка* (Ю. Збанацький); *Бився з ворогами у самому пеклі, і кулі минали його* (І. Цюпа).

Сполучник *та* в значенні *і* в українській мові вживається рідше, хоча загалом функціонує регулярно. Як зауважує А. Грищенко, в реченнях зі сполучником *та* «виявляється один дуже помітний значеннєвий відтінок у відношеннях між складовими частинами: паралелізм тривання дій, станів виразніший, ніж у реченнях з сполучником *і*; отже, значення одночасності проявляється конкретніше», напр: *Від лісу тягло свіжим настоєм живиці та долітали лункі удари сокири* (Ю. Збанацький).

Для точнішого відтворення значеннєвих відтінків до сполучника *і* можна додавати прислівники, частки, модальні слова, які називають конкретизаторами. Так, значення послідовності дій виражається сполучниковими поєднаннями *і тоді, і потім, і після цього* та ін., напр.: *Їх спритно підібрали солдатські руки, розрубали на частки, і незабаром над землянкою звився сизуватий димок* (А. Шиян); *Скоро хмари з'єднаються в степу широкого межиріччя, і тоді над землею прошумить довгождана літня злива* (І. Цюпа).

Такі поєднання можуть виражати різні відтінки причиново-наслідкових, умовно-наслідкових і висновкових відношень (*і через те, і тому, і від того, і вже, і отже, і ось* тощо), напр.: *Марко, видно, відказав щось дуже неприємне для вуха Радивонові, і тому той кинув трубку* (К. Гордієнко); *Від Білогір'я долинали солов'їні щебети, і від того ще більше нило його серце* (І. Цюпа).

Відтінок відповідності/невідповідності виражається такими сполучниковими поєднаннями, як *і в той же час, і разом з тим, і саме* та ін., напр.: *Щось у нього є спільне з італійським, і разом з тим воно не таке* (І. Цюпа). Сполучниковими поєднаннями можуть передаватися відтінки протиставлення (*і все-таки, і все ж, і одначе* тощо), приєднування (*і притому, і також, і до того, і крім того* та ін), обмежування, несподіваності (*і раптом, і тільки, і навіть, і лише* тощо), напр.: *Веселиться молодь, і лише ордени на грудях у юнаків нагадують недавню війну* (Ю. Янов-

ський); *Уже й збігла вода, і тільки де-не-де в маленьких калюжах спалахує рання зоря* (В. Земляк).

З конкретизаторами часто поєднується і єднальний сполучник *та;* у таких сполучникових поєднаннях виражається приєднувальне значення (*та до того, та ще, та на додаток* та ін.). Сполучник *та* може супроводжуватися дистантно розташованим *й*, напр.: *Незабаром вона спинилася коло жінки, та разом обидві і пішли у двір* (Панас Мирний). На думку Л. Булаховського, з такого поєднання утворився спеціальний приєднувальний сполучник *та й*. Цей сполучник здебільшого приєднує частини, що доповнюють присудок першої частини, напр.: *Смикнула телицю за нашийника, та й подалися вдвох за ворота* (Є. Гуцало); *А тепер спустіли береги, та й озера висихають* (І. Цюпа). Рідше доповнюються інші члени речення, напр.: *Олена не скуштувала того життя, та й часи ті давно минули* (В. Земляк).

Відтінок приєднання разом із сполучником *і* утворюють такі конкретизатори, як *ще, до того, крім того, причому, до речі, навіть*. При цьому конкретизатори можуть виступати й самостійно як аналоги сполучників, оскільки до них завжди може бути доданий сурядний сполучник *і* чи інший єднальний сполучник, напр.: *Скалисте узгір'я і стрімка прірва робили це місце непридатним навіть для випасу худоби, до того ж дорогу внизу люди зорали, лишивши тільки перелаз* (І. Вільде); *Всі стихли, навіть Настя вгамувалася і зітхнула шумно* (І. Сенченко).

На думку І. Вихованця, граматикалізовані елементи типу *тому, все ж, тільки, навіть* та ін. разом зі сполучником *і*, можливо, формують потенційні складені сполучники, «вказують на семантико-синтаксичні відношення між сурядними частинами, а сполучник *і* позначає сурядний зв'язок».

Сполучники *і* (*й*), *та, та й*, а також *ще й, також, причому, притому, при цьому* та ін. приєднують частини, що містять додаткове повідомлення, яке виникає в процесі висловлення основної думки. У межах елементарного складносурядного речення приєднувальні зв'язки виявляються не так часто, причому реалізуються переважно сполучником *та й*. Використання приєднувальних сурядних частин в елементарних і багатокомпонентних складносурядних реченнях не має принципових відмінностей, напр.: *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній радісній землі* (В. Сосюра).

Повторювані сполучники *ні..., ні, ані..., ані* перебувають на межі між асемантичними та семантичними сполучни-

ками. Поєднуючи сурядні частини, вони посилюють заперечення у складносурядних заперечних реченнях, напр.: *Ні струна не задзвенить, ні пісні не звучать...* (Ю. Федькович); *Але ні мармур не пом'якшився од дотику палких ентузіастів, ані вони не збагатили свого досвіду якимись особливими скарбами* (М. Рильський). Вживаються замість повторюваного сполучника *і*, виражаючи подвійне заперечення.

У єднальних складносурядних реченнях нерідко вживається спільний другорядний член, напр.: *Вночі спадали хмари куряви і затихав Путивль* (П. Воронько); *Скоро уся долина і гори блищать вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня* (М. Коцюбинський).

Речення із зіставними і протиставними сполучниками. Для зв'язку частин у зіставних складносурядних реченнях використовується сполучник *а*, у протиставних — сполучники *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак*. Зіставні і протиставні сполучники мають чітко виражену семантику, без підтримки контексту виражають зіставні та протиставні семантико-синтаксичні відношення. Ці речення складаються переважно з двох частин. М. Ляпон зазначає, що в сфері протиставності реалізуються два принципи: принцип антитези і принцип компромісу. Експлікатором (матеріальним вираженням) антитези є релятив *наперекір*, експлікатором компромісу — сполучник *але* та його аналоги *зате, однак* тощо. Логічною основою антитези є взаємне заперечення. Експлікатори компромісу обмежують чи коригують сказане в попередній частині. Отже, йдеться про розмежування протиставлення і зіставлення.

1. У складносурядних зіставних реченнях зіставляється зміст частин, вказується на зв'язок неконтрастних явищ. Зв'язок між частинами кваліфікується як зіставлення-порівняння, що поєднує складові частини складносурядного речення з метою повідомлення про різницю між предметами та явищами об'єктивної дійсності, які зіставляються. При цьому зіставлювані предмети і явища співіснують як такі, що не протидіють один одному, напр.: *Дерева в садку вкрилися порохом, а новий ожеред соломи і зовсім затулив од двору садок* (Петро Панч); *Хлопці і купалися, і дрімали, а сонце все ще високо стояло* (В. Канівець).

Найпоширенішими є *власне зіставні відношення* між предикативними частинами, тобто відношення без будь-яких додаткових семантичних нашарувань. Саме такі структури є закритими, не можуть поширюватись новими предикативними одиницями. Частинам та-

ких конструкцій здебільшого не властива позиційна стійкість, їх можна поміняти місцями, напр.: *Тимчасом ми їдемо й їдемо, а сонце котиться й котиться і розганяє хмару* (М. Коцюбинський). Особливістю речень з таким зв'язком є те, що кожна зі структурних частин, поєднувана сполучником *а*, є актуальною синтагмою.

Поширеним різновидом є *розподільно-зіставне відношення*. Складові частини складносурядних речень, повідомляючи про розподіл дій, ознак, що стосуються одного й того ж явища, предмета, особи, одночасно вказують і на зіставлення їх. Друга частина ніби доповнює зміст першої, тобто являє собою уточнений чи обмежений зміст порівняно зі змістом першої частини, напр.: *Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови* (М. Коцюбинський).

Дещо рідше функціонують складносурядні речення, у яких складові частини поєднуються *зіставно-наслідковими відношеннями*. У цих структурах наслідок передається другою частиною, напр.: *В горах, мабуть, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло* (І. Франко).

2. У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками виражаються протиставні відношення між частинами контрастного плану, в яких ідеться про невідповідність між діями, процесами, станами, напр.: *Звичайно, всяка модель простіша оригіналу, але уявлення про нього дає досить повне* (В. Собко); *Нарешті запалили свічку, та вітер одразу ж її погасив* (В. Канівець).

Найбільшу групу протиставних складносурядних речень становлять такі, в яких протиставні відношення не мають додаткових семантичних відтінків. Такі відношення називають *власне протиставними*. Виражаються вони переважно сполучником *а*. Проте нерідко власне протиставні відношення можуть доповнюватись допустовими. У такому разі в першій частині йдеться про дію чи стан, всупереч яким відбувається те, про що говориться в другій частині, напр.: *Андрій жартував, а серце його повнилось смутком* (Ю. Мушкетик); *Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу* (М. Коцюбинський). Якщо у частинах складносурядного речення вживаються слова *ще, уже*, то допустово-протиставні відношення доповнюються часовим значенням, напр.: *Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору* (І. Франко); *Надворі вже світало, а Олександра все ще не було* (Петро Панч).

Поширеними є *речення з обмежувально-протиставними відношеннями* між частинами. У другій частині таких конструкцій обмежується ступінь вияву того, про що йдеться у першій. Найчастіше в таких конструкціях використовується сполучник *але* та інші сполучники в значенні *але* без порушення змісту складносурядного речення, напр.: *Остап з Соломією сіли під вербою, але їм не говорилось* (М. Коцюбинський); *Серце калатанням відлічувало час, але з людей ніхто навіть не поворухнувся* (М. Стельмах).

Менш поширені *речення з протиставно-компенсувальними відношеннями*, у яких друга частина складносурядного речення компенсує те, про що йдеться в першій. Це протиставлення передається передусім сполучником *зате* чи іншим, ужитим у такому значенні, напр.: *На гору доступитися нелегко, зате з гори зручніше боронитись* (Леся Українка); *В провулках поміж тинами клубочилася темрява, але небо було світле й зоряне* (Григорій Тютюнник). Деколи протиставно-компенсувальна семантика посилюється використанням двох протиставних сполучників, напр.: *Багато влітку доводиться на пасіці працювати, але зате взимку можна відпочити сповна* (І. Багряний).

У зіставно-протиставних реченнях важливу роль відіграють конкретизатори при зіставних і протиставних сполучниках (*а тим часом, а поки що, а тоді, а потім, а вже, а тому, а значить, а все-таки, а проте, а одначе, але тільки, але притому, але навіть* та ін.), що вживаються для виділення різних відтінків значення, напр.: *Про Івана Івановича Антоніна Георгіївна туркотіла йому без угаву, а тим часом на ділі вийшло щось зовсім інше* (І. Сенченко); *Я б ще слухала її розповідь, та враз побачила біля себе Славка* (М. Чабанівський).

Часто використовують в українській мові конструкції зі сполучником *же* (*ж*). М. Ляпон називає його потенційним еквівалентом сполучників, що виражають зіставні і зіставно-протиставні відношення; такий сполучник є семантичним аналогом сполучника *а* в його різних значеннях. О. Вержбицький кваліфікує його як емоціональний протиставний сполучник, за походженням зв'язаний із часткою. Специфіка цього близького до частки сполучника полягає в тому, що він не може перебувати на початку приєднуваної частини і безпосередньо прикріплюється до того її компонента, який вказує на зіставлення, напр.: *Мірошник спить та спить, вода ж біжить* (Л. Глібов); *Жін-*

ки тяжко зітхали, витирали хусточками очі, чоловіки ж похилили голови, чадили махрою (К. Гордієнко).

Складносурядні протиставні речення є закритими структурами зі стабільним порядком розташування предикативних частин.

У складносурядних зіставно-протиставних реченнях обидві частини становлять прості двоскладні чи односкладні речення з головним членом, вираженим дієсловом. Своєрідними раритетами є конструкції з двох односкладних номінативних речень, що утворюють складносурядну структуру, напр.: *Травень, а спека* (Є. Гуцало).

Речення з розділовими сполучниками. У них ідеться про несумісність чи чергування явищ. Розділові семантико-синтаксичні відношення передаються за допомогою сполучників *або, чи, або..., або; чи..., чи; то..., то; не то..., не то; чи то..., чи то.*

Щодо цього типу речень існує декілька поглядів. А. Грищенко вказує на те, що ці речення інтерпретуються в логіці як диз'юнктивні (розділові) судження. Він виокремлює дві їх моделі:

— *речення з двома рівнозначними частинами*, основний зміст яких полягає в повідомленні про несумісні дії, з яких за відповідних умов можлива лише одна;

— речення з довільною кількістю граматично рівнозначних складових частин, з яких може реалізуватись як одна, так і всі.

М. Ляпон диференціює розділові відношення на власне розділові, що вказують на взаємовиключення, несумісність, і невласне розділові, що передбачають синтез тотожності (рівнозначності) і розмежування. Вона дотримується такого ж погляду, розглядаючи розділові відношення як альтернативні. Дві моделі (зі значенням виключення і чергування) розглядають і В. Кулик, І. Вихованець, І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, А. Загнітко). Отже, принципових розбіжностей у трактуванні цих конструкцій ні в зарубіжному, ні в українському мовознавстві нема, окрім деяких термінологічних аспектів. Ці вчені розрізняють структури з відношенням несумісності (взаємовиключення) і з відношенням чергування подій.

У реченнях з *відношеннями взаємовиключення* реалізуються:

— одиничні сполучники *або, чи,* які можуть бути і повторюваними;

— повторювані сполучники *не то..., не то; чи то..., чи то.*

Такі структури характеризуються тим, що з двох чи більше явищ можливим є лише одне.

Найчастіше вживаним у всіх стилях мови є стилістично нейтральний повторюваний сполучник *або*, який вживається при всіх складових частинах, напр.: *Часом діти грались новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок* (М. Коцюбинський); *Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила* (Леся Українка). До сполучника *або* близький за значенням сполучник *чи*, що має питальний відтінок, напр: *Часом качка в повітрі дзвенить, чи кажан проти місяця грає* (М. Рильський); *Чи колектив тобі наш набрид, чи честолюбство тебе заїло?* (Ю. Збанацький).

Відношення взаємовиключення реалізується також повторюваними сполучниками *не то..., не то; чи то..., чи то*, напр.: *Чи то праця задавила молодую силу, чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила* (Т. Шевченко); *Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить* (Л. Глібов).

У розділових реченнях із *відношенням чергування* подій чи явищ ідеться про різночасові події, які чергуються. Для вираження значення чергування використовується повторюваний сполучник *то..., то*, напр.: *То комин упаде в око, то дим тріпоче в повітрі* (М. Коцюбинський).

Речення з градаційними сполучниками. Частини цих речень поєднуються особливими парними градаційними сполучниками *не тільки..., але й; не тільки..., а й; не лише..., але й; не лише..., а й*, перший компонент яких перебуває у першій частині, другий — у другій. Це закриті структури зі стабільним порядком частин, які на комунікативному рівні чітко поділяються на тему і рему: друга предикативна частина завжди являє собою рему, містить основне змістове навантаження, напр.: *Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той самий час рожевим гомоном співали* (М. Рильський). Перша частина таких конструкцій є вихідною, нарощує градацію, друга — спадною, висновковою.

До другого компонента парного сполучника деколи може додаватись конкретизатор, що надає реченню відтінку ствердження, впевненості та ін., напр.: *Любий командир, відзначений Ясногорською, не тільки не викликав у Маковея неприязні, а навпаки, після свого успіху він ще більше виріс в очах телефоніста* (О. Гончар).

Трапляються й інші поєднання градаційних сполучних засобів: *не те що..., а; не те щоб..., а* та ін. Вони надають першій частині складносурядного речення суб'єктивно-модального забарвлення сумнівності, невпевненості, напр.: *А землі з кожним роком усе меншає. Не те щоб менше ставало її на світі, а ділять її межи собою мало не на грядки* (М. Коцюбинський).

Багато мовознавців ці конструкції розглядають серед єднальних чи зіставних і протиставних конструкцій. Так, Л. Булаховський вважає, що поєднання частки *не тільки* в першому реченні і протиставного сполучника *а* в другому створює максимальне протиставлення. Б. Кулик кваліфікує парні сполучники *не тільки..., а й; не тільки..., але й* як зіставно-видільні. І. Вихованець виділяє градаційні складносурядні речення в окремий різновид складносурядних конструкцій закритої структури. М. Ляпон зазначає, що в основі градаційних відношень лежить зіставлення чи протиставлення. Вона виділяє три різновиди градаційних відношень: відношення між більш значним в одній частині і менш значним в іншій; відношення між більш достовірним в одній частині і менш істинним в іншій; відношення між більш і менш відповідним.

Отже, складносурядні елементарні речення з огляду на граматичну природу сполучників поділяють на речення з єднальними, зіставно-протиставними, розділовими і градаційними сполучниками. Конструкції з єднальними і зіставно-протиставними сполучниками становлять центральну групу складносурядних елементарних речень, у яких виражаються різноманітні семантико-синтаксичні відношення та їх відтінки.

Складносурядні багатокомпонентні конструкції

У сучасній українській мові поширені і складносурядні речення, що складаються з трьох і більше предикативних частин. Їх здебільшого розглядають разом з елементарними складносурядними реченнями. Однак вони мають структурно-семантичні ознаки, не властиві реченням мінімальної будови.

Багатокомпонентні структури, частини яких поєднуються сурядними сполучниками, можуть являти собою не одне складне речення, а сполучення речень, кожне з яких окремо виконує комунікативну функцію. У таких об'єднаннях речень переважно функціонують однакові сполуч-

ники, передусім єднальні (приєднувальні), напр.: *Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і пливли багрові хмари в вишині, і співала осінь весняні пісні* (М. Рильський). Не випадково сурядний зв'язок усе частіше трактують як міжреченнєвий, текстуальний. У таких структурах наявне своєрідне «нанизування» речень, єднальні і деякі інші сполучники набувають приєднувального характеру, напр.: *Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо, і серце моє затремтіло, і пісня моя залунала, а ти, владарко горда, втішалася піснею бранки, і очі твої променіли вогнем переможним, і вабив мене той огонь, і про все заставляв забувати* (Леся Українка). Можна погодитися із С. Єрмоленко, яка зазначає, що повторюваний сполучник *і* перетворюється на частку, завдяки чому формується градаційна структура неперервного потоку мовлення.

Підтвердженням цього є оформлені в одне складносурядне речення кілька номінативних речень, напр.: *Учителю, уже ми вдвох з тобою... Немолодість твоя і молодість моя... І ріки з водами, і вечір за горою, і ранку під горою течія...* (М. Вінграновський).

У відкритих структурах, крім сполучника *і*, використовуються і поєднання інших сурядних сполучників (*то..., то; а..., а; чи..., чи; та..., та* тощо), напр.: *Лише вози новобранців невпинно клекотіли виметеними трактами на Каховку, та бився десь у хмаровищах проти вітру самотній Мурашко, та дзвеніли в багатотисячнім селянськім натовпі біля станового колодязя юні, чисті альти й дисканти, посилаючи свої бунтівливі псалми високому, безсяйному сонцю* (О. Гончар).

Однак у багатьох складносурядних багатокомпонентних конструкціях наявні більш складні семантико-структурні зв'язки між частинами, ніж в елементарних складносурядних реченнях та сполученнях речень із трьох і більше компонентів. Їм властиві зовнішній (логіко-синтаксичний) і внутрішній (структурний) рівні членування. Наприклад, у реченні *Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав* (Леся Українка) сполучником *а* на зовнішньому рівні поєднуються два елементарні складносурядні єднальні речення з внутрішніми темпоральними семантико-синтаксичними відношеннями. За наявності у складносурядному багатокомпонентному реченні зіставно-протиставних відношень саме ці відношення стають домінуючими, що, очевидно,

пов'язане з тим, що вони властиві зв'язаним, бінарним конструкціям. Тому в складних багатокомпонентних реченнях цього різновиду зовнішній рівень членування проходить на межі зіставлення чи протиставлення. Це цілком закономірно, оскільки зіставно-протиставні складносурядні речення являють собою замкнуті структури.

Найчастіше вживаними є трикомпонентні складносурядні речення, у яких використовуються такі поєднання сполучників: *але..., і; і..., але; а..., і; та..., і; і..., та; але..., а; проте..., і*.

Одним із найпоширеніших є поєднання сполучників *але..., і (й)*, за допомогою якого виражаються протиставно (зіставно) — причиново-наслідкові відношення між частинами і компонентами складносурядних конструкцій, напр.: *Виразніше чулися звуки музики, / але враз вони стихли, і у вухах шумів лише вітер* (М. Трублаїні); *Я спробував повзти, / але кулі віялом лягли переді мною, і я знову припав до снігу* (І. Багмут). У таких структурах перше речення просте, а друге — складне, між компонентами якого існують внутрішні причиново-наслідкові відношення.

Регулярними є і протиставно-єднальні речення з домінуючим протиставним сполучником *проте*, на внутрішньому рівні членування яких виділяються причиново-наслідкові відношення, напр.: *На Вкраїні теж другий рік був недорід, / проте в деяких губерніях ще водився хліб, і його вільно продавали на базарах* (Петро Панч); *Малих почали відправляти додому, / проте до Лесі й Михайлика, мабуть як до чужих, нікому не було діла, і вони вільно могли все спостерігати* (М. Олійник). Це ж стосується і трикомпонентних структур із протиставним сполучником *та* в ролі домінуючого, напр.: *Петрик пишався з того, / та скоро розкрилася мамина «таємниця», і в сім'ю прийшла трагедія* (І. Цюпа).

Зіставний (протиставний) сполучник *а* у функції домінуючого часто поєднується з єднальним сполучником *і*, що функціонує на внутрішньому рівні членування, напр.: *В університеті захоплювався хімією та біологією, / а після війни зацікавила його геологія, і він став геохіміком* (М.Трублаїні); *Погнали худобу, / а я лежу один посеред степу, і тільки сира земля мені рани студить* (Григорій Тютюнник). Сполучник *а* в таких випадках здебільшого поєднує просте і складносурядне речення, тобто *і* перебуває в постпозиції. Зрідка *а* виконує домінуючу роль, перебуваючи в постпозиції до *і*, об'єднуючи складносурядне і

просте речення, напр.: *П'янить ромашкою трава, і він неначе у жнива приліг спочить, сказати слово, / а тільки рана випадково йому дихання забива* (А. Малишко).

Конструкції, в яких зовнішні протиставні сполучники вживаються після внутрішніх єднальних, використовуються в мові значно рідше, напр.: *Конюшня була закрита, і він постукав кулаком у двері, / але ніхто не відзивався* (Григорій Тютюнник); *Ясочкою її називала померла дружина Ковальчука, і вона вважала це за своє справжнє ім'я, / але інспектор та й усі на острові завжди називали її Знайдою* (М. Трублаїні). Ведучі протиставні семантико-синтаксичні відношення «пригашують» причиново-наслідкові, що виявляються на внутрішньому рівні членування.

Широковживані в сучасній українській мові такі трикомпонентні єднально-зіставні (протиставні) структури, у яких єднальні сполучники, що йдуть першими, є зовнішніми, а зіставно-протиставні виділяються на внутрішньому рівні членування. Це дає підстави стверджувати, що порядок засобів зв'язку в протиставно (зіставно)-єднальних і єднально-протиставних (зіставних) складносурядних структурах здебільшого відіграє конструктивну роль в ієрархії сполучників і семантико-синтаксичних відношень між частинами і компонентами цих речень. Таке членування зумовлене й тим, що складносурядні зіставно-протиставні речення, які виділяються в окремий блок, являють собою тісну структурно-семантичну єдність, компоненти якої не можуть бути розірвані на зовнішньому рівні членування. Найчастіше в таких структурах поєднуються сполучники *і..., а*, напр.: *Сонце спускалось на другий кінець шляху, / і ліс на Кузьмівці ставав сизим, а на Кириковій Січці вершки дерев ніби тліли на вогні* (Петро Панч); *З такого потужного тіла мав би видобуватися й відповідний голос, / і справді, басюра в голови комісії виявився знаменитий, а слова — просто вбивчі* (П. Загребельний).

Поширені й трикомпонентні структури протиставно-зіставного значення, в яких протиставний сполучник *але* поєднується із зіставним *а*, напр.: *Левко один час починав цікавитися врятованою дівчиною, / але вона перший рік не ходила й не розмовляла, а лайливий інспектор кого завгодно міг віднадити від своєї хати* (М. Трублаїні).

Розділово-єднальні і розділово-протиставні конструкції, у яких здебільшого фіксований порядок частин, використовуються рідко, напр.: *Чи то наші обличчя були не надто скорботні, чи існувала ще якась причина, / але на нас почали озиратись* (Петро Панч).

Сполучник *і* є визначальним і в чотирикомпонентних і більших структурах, у яких можуть бути різні поєднання засобів зв'язку, напр.: *Голова є в кожного, і думати теж уміє кожен, / але директором заводу стає один з десятьох тисяч, а начальником цеху — один з тисячі* (П. Загребельний).

Отже, в ієрархічних конструкціях регулярно функціонують поєднання сполучників *але..., і; і..., але; та..., і; і..., та; але..., а; проте..., і* і найбільш поширеними є такі типи семантико-синтаксичних відношень: зіставно-протиставні — темпоральні, зіставно-протиставні — причиново-наслідкові, темпоральні — зіставно-протиставні, причиново-наслідкові — темпоральні, причиново-наслідкові — зіставно-протиставні. Без урахування рівнів членування таких комбінацій значно більше.

Запитання. Завдання

1. Які ознаки беруть до уваги при визначенні статусу складносурядних речень?
2. Як співвідносяться формально-синтаксичні і семантично елементарні складносурядні речення?
3. Які складносурядні речення є відкритими і закритими структурами?
4. У чому виявляється ізоморфізм складносурядних речень і простих речень з однорідними членами?
5. Які сурядні сполучники є семантичними, а які асемантичними (функціональними)?
6. Охарактеризуйте складносурядні речення з єднальними сполучниками. Які семантико-синтаксичні відношення реалізуються в цих реченнях? Яка роль конкретизаторів у вираженні значеннєвих відтінків?
7. З'ясуйте специфіку зіставно-протиставних складносурядних речень, різновидів зіставних і протиставних відношень між частинами складносурядних конструкцій.
8. У чому виявляються особливості складносурядних речень з розділовими сполучниками? Охарактеризуйте відношення взаємовиключення і чергування подій.
9. Дайте характеристику складносурядних речень із градаційними сполучниками.
10. Які речення є складносурядними неелементарними (багатокомпонентними)?
11. Як розрізняти складносурядні багатокомпонентні речення і сполучення речень?
12. З'ясуйте особливості поділу складносурядних багатокомпонентних речень на рівні членування. Які поєднання сполучників є регулярними на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування? Які семантико-синтаксичні відношення вони виражають?

5.3. Складнопідрядні елементарні речення

З-поміж усіх типів складних речень складнопідрядні елементарні займають центральну позицію як у кількісному відношенні, так і за своїми структурно-семантичними параметрами.

Розвиток учення про складнопідрядні речення

Учення про складне, зокрема складнопідрядне, речення почало формуватися як самостійний розділ синтаксичної науки з середини XVIII ст. На початку XIX ст. вживалися терміни «головне речення», «підрядне речення», «складне мовлення». Їм на зміну прийшов термін «складне речення». Так, Л. Якоб зазначає: «Речення бувають або прості, або складні, залежно від того, одне чи багато суджень виражаються в них». О. Востоков зауважує: «Замість одного означального або додаткового слова може бути приєднане до підмета або присудка ціле речення підрядне». М. Греч визначає три типи підрядних речень за граматичними ознаками: іменникові, прикметникові, обставинні. Учений першим у русистиці подав розгорнуту класифікацію складнопідрядних речень у логічному й граматичному аспектах. В українському мовознавстві основоположні принципи логіко-граматичної класифікації заклали Михайло Лучкай (1789—1843), Яків Головацький (1814—1888), Михайло Осадца (1836—1865), Йосип Лозинський (1807—1889), Степан Смаль-Стоцький (1856—1938), Іван Нечуй-Левицький (1838—1918) та ін. Є. Тимченко, розвиваючи і поглиблюючи класифікацію складнопідрядних речень, розмежовує з-поміж «побічних» речень речівникові, прикметникові, прислівникові.

Ф. Буслаєв, стверджуючи, що «кожен із членів головного речення, крім присудка, може бути виражений реченням підрядним», обґрунтував логіко-граматичну класифікацію складнопідрядних речень. Згодом деякі вчені вказували на недоліки цієї класифікації, вважаючи помилковою саму ідею прирівнювання підрядних частин до членів речення. О. Пєшковський, зокрема, вважав, що члени речення і підрядні частини розрізняються і формою вираження, і значенням. Є. Будде основним критерієм диференціації підрядних речень уважав вид синтаксичного зв'язку, яким

вони поєднуються з головними реченнями. П. Фортунатов запропонував власне граматичний підхід до аналізу складнопідрядних речень і розмежовував складнопідрядні речення зі сполучними словами та сполучниками. О. Шахматов поряд з «підрядністю» вживає термін «співпідрядність», який, на його думку, точніше вказує на зв'язок і взаємозалежність сполучуваних речень.

Спостерігалися спроби підміни класифікації підрядних частин аналізом підрядних сполучників. Так, Д. Овсянико-Куликовський аналізує лише ті підрядні сполучники, що приєднують підрядні частини до головних, а також розглядає й інші засоби зв'язку частин у складнопідрядному реченні.

Традиційну класифікацію піддав гострій критиці ще один представник формального напряму в граматиці Д. Кудрявський, який основну увагу звернув на сполучники та відносні займенники. А дехто з прихильників формально-граматичного напряму заперечував навіть саму доцільність поділу складних речень на складносурядні і складнопідрядні.

Власну класифікацію складнопідрядних речень створив І. Чередниченко. Він виділяє три головні типи підрядності: підрядність до окремих членів речення (причленна підрядність); підрядність до цілого складу речення; взаємопідрядність. Аналізуючи перший тип, І. Чередниченко виокремлює присубстантивні підрядні (пояснюють члени речення головного речення, виражені іменниками), приад'єктивні підрядні (пояснюють прикметники, дієприкметники), придієслівні (пояснюють дієслово), приадвербіальні (пояснюють прислівникові члени), призайменникові (стосуються займенникових членів головного речення). Підрядність до цілого головного речення властива тим підпорядкованим реченням, зміст яких залежить від змісту головного речення і в яких наявний показник підрядного підпорядкування. Взаємопідрядність речень І. Чередниченко вбачає «в парному поєднанні часткових речень, при яких будова кожного з них взаємно синтаксично узалежнюється, як, наприклад, в реченні: «*Тільки* сонце, заглянувши в наш холодний світ, заграло сліпучими відблисками на крижаних і снігових схилах, *як* миттю все перемінилося» (М. Погребецький)».

Сучасні класифікації складнопідрядних речень пов'язані зі структурно-семантичною класифікацією, яка теж репрезентована різними варіантами.

Структурні особливості складнопідрядних речень

Складнопідрядні речення мінімальної структури (елементарні) є центральним типом складного речення, складаються з двох предикативних частин.

Складнопідрядні елементарні речення — речення, в яких частини поєднуються підрядним зв'язком і одна частина синтаксично підпорядкована іншій.

Частини складнопідрядних речень синтаксично нерівноправні: синтаксично незалежна частина є головною, синтаксично залежна — підрядною. Це чітко визначається за синтаксичними засобами зв'язку: у підрядній частині завжди наявний показник її несамостійності — підрядний сполучник чи сполучне слово, напр.: *Курсанти, яких привів підполковник, рушили першими* (Я. Стецюк); *Вночі, коли уся природа спить, поринувши у темряву й знемогу, лише людина вміє освітить свою домівку і свою дорогу* (Л. Дмитерко).

Отже, саме структурні особливості складнопідрядного речення є визначальними при визначенні головної і підрядної частин. Із семантичного ж погляду основний зміст складнопідрядного речення нерідко міститься саме в підрядній частині, напр.: *Добре, що маємо силу рідного отчого краю* (А. Малишко); *Люблю, коли хвилі юрбою шумують, ламаючи лід* (В. Сосюра).

Головна частина не завжди є самостійною і з структурного боку. Це може виявлятися в наявності вказівного слова, що вимагає конкретизації свого змісту, пропускові необхідного члена речення тощо, напр.: *Який Сава, така й слава* (Народна творчість); *Він і досі не міг збагнути, для чого запросили його сюди* (В. Собко); *Водночас вона вловила, що майор начебто не випадково послав саме за тим Турбаєм* (Яків Баш). У першому реченні присудок-займенник *така* вимагає своєї конкретизації, в другому і третьому реченнях перехідні дієслова-присудки потребують для реалізації свого значення додатка, функцію якого виконує підрядна частина.

Однак більшою мірою пристосовується до структури цілого підрядна частина, про що завжди свідчить сполучник чи сполучне слово.

Основними різновидами підрядного зв'язку в складнопідрядному реченні є прислівний і детермінантний. Зв'язок може бути передбачуваним (зумовлюється категоріальними властивостями головного слова) і непередбачу-

ваним (не мотивується головною частиною). *Прислівний зв'язок* завжди передбачуваний, але не завжди обов'язковий. Порівняймо: *Я слухаю, як звучить пісня* і *Коли звучить пісня, мене переповнює радість.* Підрядна частина першої конструкції зумовлена семантико-синтаксичною валентністю присудка *слухаю* головної частини, є передбачуваною і обов'язковою; підрядна частина другого речення стосується головної в цілому, не зумовлюється головною частиною, а лише потребами комунікації. Це стосується і складнопідрядних речень з підрядними означальними, напр.: *Поїзд, якого ми чекали, прибув вчасно; Спортсмени, що прибули на змагання, стояли на пероні.* Підрядні означальні *якого ми чекали, що прибули на змагання* прогнозуються іменниками *поїзд, спортсмени*, однак не є обов'язковими; аналогічно до узгоджених означень (*очікуваний поїзд, прибулі спортсмени*), в які можна трансформувати підрядні частини, вони перебувають у підрядному зв'язку з головним компонентом і не вимагаються його категоріальними властивостями.

Проте коли в головній частині при іменникові наявне узгоджене означення, виражене займенником *той, такий*, підрядні означальні є обов'язковими. Пор.: *Той поїзд, якого ми чекали, прибув вчасно; Ті спортсмени, що прибули на змагання, стояли на пероні.* Їх обов'язковість зумовлена тим, що займенникові означення головної частини надто загальні своїм значенням і вимагають конкретизації.

Стосовно передбачуваності/непередбачуваності, обов'язковості/необов'язковості першорядна роль належить категоріальним властивостям опорного слова: належність до певної частини мови, наявність відповідних граматичних категорій, належність до відповідної лексико-семантичної групи слів. Головну роль як опорні слова відіграють іменники і дієслова.

На противагу прислівному підрядному зв'язку, що завжди є передбачуваним, але не завжди обов'язковим, *детермінантний підрядний зв'язок* переважно не передбачуваний і не обов'язковий, напр.: *Аби хоч трохи розвіяти пригнічений настрій дітей, батьки вирішили повезти їх до Дубна* (М. Олійник); *Весь майдан уже був забитий народом, коли вони підійшли* (А. Головко).

І прислівний, і детермінантний зв'язок може бути кореляційним; у такому разі в головній частині наявні співвідносні вказівні слова (*той, такий, там, туди, тоді, так, ніхто, ніщо, хтось, щось, кожний, всякий, все, скрізь, всюди, завжди* та ін.).

У підрядній частині використовуються функціональні (несемантичні), семантичні сполучники, сполучні слова. Здебільшого сполучники і сполучні слова розрізнити неважко. Слова *що*, *як*, *коли* — омонімічні сполучні засоби: в одних випадках є лише сполучниками, в інших — сполучними словами. Коли *що* можна замінити словами *який*, *котрий*, то воно є сполучним словом. Це ж стосується і логічного наголошення таких слів: здебільшого ті слова, які в тексті можна логічно виділити, є сполучними словами. Слово *коли* в ролі сполучного слова функціонує в підрядних означальних і з'ясувальних, як сполучник — у підрядних часу та умови.

Порядок розташування частин у складнопідрядних реченнях може бути стабільний (головна частина — підрядна частина) і вільний. Стабільний порядок частин зумовлюється особливостями будови речень, їхнім змістом. Так, деякі сполучники (*бо*, *так що*) завжди приєднують підрядну частину, яка стоїть після головної. При вільному порядкові частин їх можна поміняти місцями, напр.: ***Коли ешелон, проминувши Москву, продовжував просуватися далі на південь, надія потрапити під Сталінград перетворилася майже на впевненість*** (І. Багмут). У реченнях *Молодь вся була на полі, бо якраз настали жнива* (Леся Українка); *На дні тієї ущелини росла осока та очерет, так що ніяк не можна було туди прокласти шлях* (І. Нечуй-Левицький) порядок предикативних частин стабільний.

Важливу організаційну роль у складнопідрядних реченнях відіграє співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків головної та підрядної частин, яке у різних типах складнопідрядних речень виявляється порізному. В одних випадках форми першої частини (головної чи підрядної) чітко зумовлюють форми другої частини, напр.: ***Коли я смуток свій на струни клала, з'явилась ціла зграя красних мрій*** (Леся Українка). В інших випадках такої взаємозумовленості немає, напр.: *Він зустрів людину, яку бачив учора; Він зустрічає людину, яку бачив учора; Він зустріне людину, яку бачив учора; Він зустрів би людину, яку бачив учора; Хай він зустріне людину, яку бачив учора.*

У складнопідрядному реченні певна роль належить інтонації, однак визначальними у структурно-семантичному плані є підрядні сполучники і сполучні слова.

Отже, при встановленні головної і підрядної частин визначальними є структурні особливості складнопідрядного речення, частини якого пов'язані підрядним зв'язком (прислівним і детермінантним).

Класифікації складнопідрядних речень

У східнослов'янському мовознавстві складнопідрядні речення класифікують за логіко-граматичним, формально-граматичним і структурно-семантичним (семантико-структурним) принципами.

Логіко-граматична (традиційна) класифікація. У її межах підрядні речення розглядають як розгорнуті члени простого речення. Відповідно до членів речення (підмет, присудок, додаток, означення, обставина) виділяють і підрядні речення: підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні (ряд різновидів). Позитивним у цій класифікації є те, що вона спирається на семантичні особливості складнопідрядних конструкцій. Логічні питання від головної частини до підрядної чітко визначають синтаксичну роль підрядної частини як розгорнутого члена речення. Водночас такий підхід виявляє співвідносність синтаксичних одиниць, їх взаємозв'язок.

Складнопідрядні речення з підрядним підметовим. Це такі речення, в яких підрядна частина виконує роль відсутнього в головному реченні підмета або ж конкретизує підмет головної частини, виражений займенником. Від головної до підрядної частини ставиться питання *хто? що?*

Підрядне підметове речення, що заміщує підмет головного речення, може:

а) стосуватися особового дієслова-присудка головного речення, яке є неповним, напр.: *Хто не жив посеред бурі, не збагне журби безсилля* (Леся Українка); *Хто читав Малишкові «Думу про козака Данила», «Прометей», «Пісню про рушник», може легко переконатися у цьому* (Л. Коваленко);

б) виступати підметом при іменному складеному присудкові, напр.: *Благословен, чий труд прекрасний життя здіймає із руїн* (В. Сосюра); *Не поет, хто забуває про страшні народні рани* (Леся Українка);

в) поєднуватися з присудком, вираженим дієсловом минулого часу у формі середнього роду, напр.: *При цьому його не лякало, що він може десь оступитися, помилитися, схибити* (О. Гончар);

г) сполучатись із присудком, вираженим дієсловом із *-ся*. Напр: *Виявилося, що підривники неправильно з'єднали шнурами шкафи* (Яків Баш); *Виявилось, що рибалки Соколиного висілка напередодні взяли малий улов* (М. Трублаїні); *Їй здалось, що канонада наблизилась* (Ю. Смолич);

ґ) поєднуватися з присудком, вираженим прислівником. Специфіка цих структур у тому, що головна частина в них при ізольованому розгляді часто являє собою безособове речення; в даному ж разі його слід розглядати як відносно безособове, напр.: *Миколі приємно, що він чаклує біля вогню* (І. Цюпа); *Денисові стало точно відомо, хто з їхнього батальйону перебуває в оточенні* (О. Гончар). Часто головні частини таких речень складаються лише з одного головного члена, що виконує напівслужбову роль і не містить ніякої інформації. Особливо поширені вони в науковому стилі, де роль головного речення виконують слова *очевидно, характерно, відомо, показово, зрозуміло*, напр.: ***Очевидно**, що той чи інший критерій класифікації частин мови якоюсь мірою пов'язується з аспектом і метою їх вивчення* (М. Жовтобрюх); ***Відомо**, що в'їзд трудових іммігрантів до Канади і США регулювався системою квот* (Ю. Жлуктенко).

У реченнях, у яких підрядна частина заміщує підмет головного, використовуються функціональні сполучники (*що, щоб, як, ніби, мов, наче, чи* та ін.) та сполучні слова (*хто, що, який, котрий, скільки, як, де, куди, звідки, коли*).

Велику групу складнопідрядних речень з підрядними підметовими становлять конструкції, в яких підрядна частина конкретизує в головній підмет-займенник *той, та, те, ті, все, всякий, кожний*. Ці конструкції щодо своєї структури є досить однорідними, напр.: *Хто зерно сіє молоте в землі палку невтому, **той** сам пшеницею зросте на полі вселюдському* (М. Рильський); ***Ті**, що не мали баклаг, одержували їх у старшин* (О. Гончар); *Але не тільки з різних і добре знайомих криниць зачерпується сьогодні **те**, що сприяє збагаченню української словесності* (Л. Новиченко).

Деколи підрядна частина конкретизує в головній підмет, виражений особовим займенником *я, ти, він, вона, воно, вони, ми*, напр.: *А **ми**, кому судилося ще жити, життя трудом повинні заслужити і сили всі вітчизні присвятить* (І. Кочерга).

Складнопідрядні речення з підрядним присудковим. Це такі речення, в яких підрядна частина конкретизує іменну частину складеного присудка в головному реченні, виражену займенником. Такі конструкції певною мірою «не вписуються» у логіко-граматичну класифікацію, оскільки підрядна частина не може виконувати роль відповідного члена речення при головній частині. З головною частиною підрядна синтаксично поєдну-

ється сполучними словами *хто, що, який, котрий*, сполучниками *що, як, мов, немов, ніби, нібито, наче, неначе, щоб.*

Присудками-займенниками, що виконують роль вказівних слів у головному реченні, виступають займенники *той* (*та, те, ті*), *такий* (*така, таке, такі*). Переважно вони вживаються у називному відмінку, але можуть використовуватись у непрямих відмінках, найчастіше в орудному, напр.: *Він тільки один був такий, що міг здійняти з вікон ґрати, розвалити мури* (М. Коцюбинський); *Я той, що греблі рвав* (П. Воронько); *І був таким удар його меча, як блискавка, що в камінь гір влуча* (М. Бажан).

Поширеною в сучасній українській мові є група конструкцій із заперечною іменною частиною складеного присудка головної частини, напр.: *Мотря була не з таківських, щоб комусь покорятись* (І. Нечуй-Левицький); *Та й люди у них не такі, щоб пустили докторів на свої виноградники* (М. Коцюбинський).

Підрядні присудкові речення можуть мати різні семантичні відтінки, зокрема порівняння, наслідку, мети тощо, напр.: *Адже ти став не такий, яким вона знала тебе до війни* (О. Гончар); *Чужа хата такая, як свекруха лихая* (Народна творчість); *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь степ* (О. Десняк).

Складнопідрядні речення з підрядним додатковим. Це речення, в яких підрядна частина виконує роль додатка до одного із членів головного речення або ж конкретизує додаток головної частини, виражений займенником. Як і додаток, підрядні додаткові речення відповідають на питання непрямих відмінків. З головним реченням підрядні поєднуються сполучниками *що, щоб, як, ніби, мов, немов, наче, неначе, чи*, сполучними словами *як, де, куди, коли, звідки, чому*, напр.: *Хіба я не знаю, що біля краси вроджується гріх?* (М. Стельмах); *Чути було лише, як коні стукали копитами* (А. Головко); *Іван так і не зрозумів, чому не стрибнув Борисов* (Ю. Мушкетик).

Підрядна частина, яка виконує роль додатка, найчастіше стосується присудка головної частини, вираженого дієсловом. Підрядні додаткові речення синтаксично пов'язані з певними семантичними групами дієслів, що вимагають пояснення, конкретизації їхнього значення. Це, зокрема, дієслова зі значенням повідомлення, передачі інформації (*говорити, писати, розповідати, заявляти, інформувати, зазначати, аргументувати, пояснювати, питати, мовити, нагадувати, оповідати, доводити, підкреслювати* тощо); дієслова на позначення процесів розу-

мової діяльності та психічного стану (*вважати, забувати, вирішувати, розгадувати, думати, гадати, обмірковувати, запам'ятовувати, розуміти, допускати, досліджувати* та ін.); дієслова на позначення процесів сприймання (*бачити, слухати, чути, спостерігати, вислуховувати, слідкувати* тощо); дієслова зі значенням волевиявлення (*бажати, забороняти, наказувати, просити, вимагати, умовляти, дозволяти* та ін.), напр.: *Лейтенант оголосив, що нам надається три дні відпочинку* (І. Багмут); *Ольга Йосипівна подумала, що син задрімав, стомлений працею* (І. Цюпа).

Поширеними є конструкції, в яких підрядні пояснюють головні члени безособових речень, виражені прислівниками (*видно, шкода, треба, жаль* та ін.), напр.: *Шкода, що Йвась спить* (Панас Мирний); *Треба, щоб ми силою були* (К. Гордієнко).

Часто трапляються речення, в яких підрядна частина пояснює в головній іменник (переважно віддієслівний). Це порівняно небагато слів: *думка, звістка, чутка, надія, згадка* тощо, напр.: *Тому цілком імовірною видається думка, що категорія роду іменників історично оформилась пізніше на основі іншого поділу їх на певні класи, поділу за іншими ознаками, можливо, за місцем осіб у родинному колективі, їх віковими характеристиками, значенням тварин у господарсько-виробничому житті суспільства тощо* (М. Жовтобрюх). У такого типу реченнях підрядну частину можна трактувати і як додаткову, і як означальну.

Додаток-займенник у головній частині здебільшого є факультативним, його можна вилучити, не порушивши структури і змісту речення, напр.: *Треба ще раз наголосити на тому, що внутрішня форма слова не збігається з його значенням* (В. Русанівський). Обов'язковий він тоді, коли його вилучення призводить до порушення змісту і структури речення, а також коли займенник входить до нерозкладної сполуки як компонент присудка (*полягати в тому, справа в тому* тощо), напр.: *Тим загибелі нема, кому світять ідеали!* (П. Грабовський); *Велика історична заслуга О. О. Потебні полягає в тому, що він уперше озброїв філологію універсальним методом пізнання досліджуваного об'єкта — мови* (В. Русанівський). Перший, дієслівний, компонент такої цілісної сполуки деколи можна не вживати, напр.: *І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити в мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці і поезію людських взаємин?* (О. Гончар).

Складнопідрядні речення з підрядним означальним. Це речення, в яких підрядна частина виконує роль означення або уточнює означення до якогось члена головного речення. Підрядні відповідають на питання *який? яка? яке? які?* Вони поєднуються з головними сполучниками *що, щоб, як, ніби, нібито, мов, немов, наче, неначе*, сполучними словами *який, чий, котрий, коли, хто, що, де, куди, звідки*, напр.: *І Демид закоханий був не в машину, а в геніальність людського розуму, який міг створити таке диво* (В. Собко); *За лісом, що темнів на схилі гори, спалахнула пожежа* (Д. Ткач).

Складнопідрядні речення з підрядним обставинним. Це такі речення, в яких підрядна частина виконує функцію обставини. Підрядні частини здебільшого стосуються змісту всієї головної частини і відповідають на питання *де? куди? звідки? коли? з якого часу? до якого часу? чому? з якої причини? як? яким способом? наскільки? для чого? навіщо? з якою метою? за якої умови? незважаючи на що?* та ін.

Виділяють такі види підрядних обставинних:

— часу, напр.: *Коли мати збирала списані сторінки, Микола не сказав їй ні слова* (І. Цюпа); *Не буде щастя ні мені, ні люду, доки на світі нещаслива буде хоч одна людина роботяща* (М. Вінграновський);

— місця, напр.: *Там, де Дніпро гримить і лине, уже поставила турбіни міцна робочого рука* (В. Сосюра);

— причини, напр.: *Микола міцно потис здорову руку Сергієві і, не озираючись, швидко пішов з двору лікарні, бо було вже близько дванадцятої* (В. Канівець); *Знайомство з Василем Рагузовим, може, й тому не запам'яталося в усіх деталях, що відбулося воно в дуже прозаїчній обстановці* (П. Інгульський);

— умови, напр.: *Пам'ять могла б убити нас, коли б не мала рятівної властивості забувати* (Л. Первомайський); *Якщо на світі був бог війни, то він зараз ступав по цьому полю бою* (М. Стельмах);

— допусту, напр.: *Хоч була ще зима, але в газетах усе частіше писали про підготовку до посівної* (Петро Панч);

— мети, напр.: *І ось тепер, відпочиваючи в Гагрі, в санаторії «Україна», Григорій Іванович вибрав день, щоб навідати Островського* (І. Цюпа);

— наслідку, напр.: *Ручки туго позатягувані у блискучі перчатки, так що і пальців зігнути не можна* (Панас Мирний); *Ми з бонзою щасливо вискочили, користуючись хвилиною відпливу, так що й ніг не замочили* (М. Коцюбинський);

— способу дії, напр.: *Море так бадьоро хлюпає, що аж слухати любо* (М. Коцюбинський); *Рубка на шхуні була така маленька, що в ній разом могли спати тільки двоє* (М. Трублаїні);

— порівняльними, напр.: *Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина* (Т. Шевченко); *Стояла у красі своїх кіс і сльозин, мов пшеничний колосок у вечірній росі* (М. Стельмах).

У межах логіко-граматичної класифікації дехто з учених виокремлює пояснювальні (супровідні, приєднувальні) речення, мотивуючи це тим, що вони визначають зміст головного речення або ж подають якісь додаткові зауваження до нього, напр.: *На горизонті тремтіло голубе марево-імла, від чого на прибережних барханах і комишах пропливали голубі тіні* (О. Десняк).

Формально-граматична класифікація. Ґрунтується на засобах зв'язку головної і підрядної частин. Її розробляли О. Пєшковський, П. Фортунатов, М. Петерсон, Л. Булаховський. З огляду на засоби зв'язку вони виділили три типи складнопідрядних речень: складнопідрядні речення, в яких підрядні поєднуються з головними сполучниками; складнопідрядні речення, в яких підрядні поєднуються з головними сполучними словами; складнопідрядні речення з роздільною паузою.

О. Пєшковський, аналізуючи складнопідрядні речення, класифікує підрядні сполучники за семантикою: причинова, цільова, наслідкова, з'ясувальна, умовна, допустова, порівняльна, часова. М. Петерсон зайняв крайню позицію, замінивши навіть саме поняття складного речення поняттям поєднання словосполучень за допомогою відносних слів або певних сполучників.

Ця класифікація не набула поширення, оскільки зводить характеристику складнопідрядних речень головним чином до аналізу підрядних сполучників та сполучних слів, ігноруючи інші конструктивні ознаки речення. Сполучники є неоднорідними і щодо своєї семантики: якщо одні з них (семантичні) чітко виражають семантико-синтаксичні відношення між частинами складнопідрядного речення, то інші виконують лише власне синтаксичну функцію — приєднують підрядну часину до головної. Тому у випадку використання асемантичних сполучників визначення семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні без урахування лексичного наповнення підрядної частини є неможливим.

Структурно-семантична класифікація. Стала популярною в другій половині XX ст. Розглядає речення як єдине структурно-семантичне ціле. Вона враховує: до чого відноситься підрядна частина (до окремого слова, словосполучення чи до головної частини в цілому); якими формально-граматичними засобами підрядна частина приєднується до головної; які змістові відношення наявні між частинами складнопідрядного речення. Учені по-різному підходять до зазначених критеріїв, інколи застосовуючи й інші. Єдиної класифікації складнопідрядних речень у сучасному мовознавстві нема донині.

Не викликає заперечень загальний поділ складнопідрядних речень на *нерозчленовані (одночленні)* і *розчленовані (двочленні)* конструкції. В основі такого поділу перший критерій (стосунок підрядної частини до головної в цілому чи до окремого її компонента). Так, І. Кручиніна в «Русской грамматике» (1980), розвиваючи погляди Миколи Поспєлова (1890—1984), за характером співвіднесеності підрядного речення з головним усі складнопідрядні речення поділяє на речення нерозчленованої структури (нерозчленовані) і речення розчленованої структури (розчленовані). У нерозчленованих реченнях підрядна частина має в головній опорний компонент (дієслово, іменник, прикметник, компаратив, прислівник) і займає прислівну позицію. У розчленованих реченнях підрядна частина не має в складі головної позиції члена речення.

З урахуванням способу зв'язку частин і характеру відношень між ними І. Кручиніна виділяє такі типи складнопідрядних речень нерозчленованої структури: з'ясувальні, означальні, порівняльні і зіставні; і такі типи розчленованих речень: часу, умови, допусту, причини, мети, наслідку, порівняльні, зіставні. Усі типи речень класифікує з урахуванням внутрішньої диференціації.

Загальних принципів цієї класифікації дотримуються русисти В. Бєлошапкова, В. Бабайцева, Л. Максимов, Н. Валгіна, україністи І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, А. Загнітко, В. Кононенко, вносячи при диференціації типів складнопідрядних речень певні корективи.

У нерозчленованих реченнях підрядна частина стосується одного слова (словосполучення) в головній частині і приєднується до неї за допомогою асемантичних (функціональних) сполучників і сполучних слів. Слово (словосполучення) головної частини часто вимагає доповнення, уточнення, конкретизації, додаткової характеристики тощо, напр.: *Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле*

плугатарів із раннім плугом (М. Стельмах); *Благословенна праця рільника, що оре цілину в ясній надії* (М. Рильський); *Хто щастя взяв у лютій боротьбі, той зможе захистить його в бою* (А. Малишко). Наведені речення являють собою конструкції, у яких підрядні стосуються одного члена в головних частинах. У першому з них перехідне дієслово *пам'ятаю* для реалізації свого значення вимагає додатка, функцію якого виконує підрядне речення; у другому реченні підрядне означальне стосується слова *рільника* в головній частині; у третьому підрядне конкретизує підмет-займенник *той* у головній частині.

У розчленованих реченнях підрядна частина здебільшого відноситься до головної в цілому і, переважно будучи обставинною, не вимагається головною частиною для реалізації її значення. Підрядні частини в двочленних реченнях поєднуються з головними семантичними сполучниками і сполучними словами, напр.: *Після дощу вода в бухті скаламутніла, бо в неї з острова нанесло намулу* (М. Трублаїні); *Коли вони вибігли на перон, їхній поїзд уже миготів вікнами* (Петро Панч). У наведених реченнях підрядні стосуються головних у цілому, і хоча формально питання ставимо від присудка, однак він не вимагає доповнення свого значення.

І. Вихованець виокремлює складнопідрядні речення з прислівними і детермінантними підрядними частинами. Прислівні складнопідрядні речення він поділяє на три типи: 1) об'єктний, співвідносний із простими елементарними реченнями з правобічною об'єктною валентністю предиката; 2) локативний, співвідносний з простими елементарними реченнями з локативною (просторовою) валентністю предиката; 3) атрибутивний (означальний), співвідносний із простими неелементарними реченнями з вторинними предикатними синтаксемами атрибутивного різновиду. При цьому він виділяє з'ясувально-об'єктні, порівняльно-об'єктні, локативні та атрибутивні складнопідрядні прислівні речення. Серед прислівних складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу він виокремлює симетричні структури (субстанціальні, атрибутивні, адвербіальні), несиметричні (означальні). До детермінантних складнопідрядних речень І. Вихованець відносить часові, причинові, мети, умовні, допустові, наслідкові, порівняльні, місця, відповідності (з деякими застереженнями віднесено і супровідні речення, підрядна частина яких поєднується з головною детермінантно-кореляційним зв'язком).

З огляду на різноманіття підходів до складнопідрядних речень, неусталеність і дискусійність класифікацій у

структурно-семантичному аспекті, ми подаємо спрощений варіант структурно-семантичної класифікації.

За характером синтаксичних засобів зв'язку частин складнопідрядного речення виділяють три різновиди цих конструкцій.

1. Сполучниковий тип. У реченнях цього різновиду головна роль належить підрядним сполучникам різного типу (семантичним і функціональним), що містяться в підрядній частині, напр.: *Іншого шляху, щоб вийти на царицинську колію, не було* (Петро Панч); *Савка зробив таку міну, наче його в хаті не було* (М. Коцюбинський); *Думка така, що ми поїдемо від вас ненадовго* (І. Вирган). Деколи такі сполучники можуть розчленовуватись на дві частини; в такому разі та, що перебуває в головному реченні, виконує роль співвідносного слова, напр.: *Мабуть, **тому**, що село коло річки близько, таке все свіже, зелене та ярке...* (Марко Вовчок). Спорадично використовуються парні сполучники у межах головної і підрядної частин, напр.: ***Чим** далі заглиблявся він у поле, **тим** виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався* (М. Коцюбинський).

2. Відносний (сполучнослівний) тип. Це конструкції, в яких у підрядних частинах наявні сполучні слова, що не лише поєднують підрядну частину з головною, а й виступають членом речення у підрядній частині. Наприклад, у реченні *Мабуть, ще ніколи до цієї хвилини Демид, що сидів попереду поруч з Павловим, не міг оцінити справжньої краси сучасних київських околиць* (В. Собко) сполучне слово *що* в підрядній частині виконує роль підмета; у реченні *Трохима Івановича Колобка, єдину людину, яку він міг назвати рідною, у нього хотіли забрати* (В. Собко) сполучне слово *яку* виступає прямим додатком; у реченні *Отак, пересміюючись, і підійшли до купини дерев, **за якими** здригався і стугонів водяний млин* (М. Стельмах) сполучне слово *за якими* виконує роль обставини місця.

3. Займенниково-співвідносний тип. Цей різновид складнопідрядних речень становлять конструкції, в яких у головній частині наявне співвідносне слово, якому в підрядній відповідає сполучник чи сполучне слово (*такий — який, так — як, той — хто, той — що, туди — куди, там — де, туди — де, звідти — звідки, тоді — коли, доти — доки* тощо), напр.: *А **там, де** люди, добре буде* (Т. Шевченко); *Хто визволиться сам, **той** буде вільний* (Леся Українка); *Де є страждання, **там** нема краси* (П. Грабовський). У цих реченнях співвідносне слово головної частини конструктивно обов'язкове. Тому до цього

типу не належать речення, в яких вказівне слово факультативне, виконує видільну функцію. Це, зокрема, трапляється, коли воно виступає означенням до члена речення, вираженого іменником, напр.: *Великим святом був для Максима той день, коли він на «відмінно» склав математичний аналіз* (Н. Рибак); *Це підтверджує той факт, що до асиміляції їх штовхають соціально-політичні та економічні чинники* (Ю. Жлуктенко).

Займенникове співвідносне слово, об'єднуючи зміст головної і підрядної частин в одне ціле, виступаючи показником формальної і смислової незавершеності головної частини, функціонує певною мірою як службове слово щодо підрядної і головної частин речення.

Деколи те саме складнопідрядне речення реалізується в усіх різновидах — сполучниковому, сполучнослівному (відносному), займенниково-співвідносному. Проте більшість семантико-структурних типів складнопідрядних речень обмежені одним-двома різновидами.

У межах структурно-семантичної класифікації функціонують два її різновиди: структурно-семантичний і семантико-структурний.

Перший компонент (*структурний, семантичний*) наголошує на значущості відповідних параметрів при класифікації складнопідрядних речень (надання переваги структурним чи семантичним показникам). Прийнятним видається *семантико-структурний* варіант класифікації, оскільки він ближчий до логіко-граматичної класифікації і більшою мірою відповідає традиціям.

Семантико-структурні типи складнопідрядних речень

З урахуванням семантико-структурних ознак виділяють кілька типів складнопідрядних речень: з підрядними означальними (атрибутивними); з підрядними з'ясувальними; з підрядними місця; з підрядними часу; з підрядними способу дії, міри і ступеня; з підрядними порівняльними; з підрядними причини; з підрядними мети; з підрядними умови; з підрядними допусту; з підрядними наслідку; з підрядними супровідними; складнопідрядні речення із зіставними відношеннями між частинами; складнопідрядні речення з пояснювальними відношеннями між частинами.

Складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною. Це такі речення, в яких підрядна частина відноситься до члена речення головної частини, вираженого

іменником (субстантивованим словом), і вказує на ознаку предмета. Підрядна частина відповідає на питання *який? яка? яке? які?* і або характеризує предмет, або розкриває його ознаку. Ураховуючи присубстантивну залежність підрядних частин, ці речення називають *присубстантивно-означальними*. Означувані підрядною частиною іменники можуть виконувати в головній частині функцію будь-якого члена речення, напр.: *І нехай народяться з-під його пера художні образи, які стануть близькими і рідними читачеві* (І. Цюпа); *Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була* (П. Тичина); *Тоді Катря стала прислухатись до слів, які співала Маруся* (А. Головко). У першому реченні підрядне пояснює в головній частині підмет *образи*, в другому — іменну частину складеного присудка *народ*, у третьому — додаток *до слів*.

Приєднуються підрядні частини до головних за допомогою сполучників *що, щоб, як, ніби, нібито* та сполучних слів *який, чий, котрий, що, де, куди, звідки, коли*. Так, у наведеному вище першому реченні сполучне слово *які* виконує роль підмета у підрядній частині, у другому *якого* — неузгоджене означення, у третьому *які* — прямий додаток. Усі ці сполучні слова-займенники заміщають у підрядних реченнях означувані слова-іменники.

Деколи сполучне слово не виступає безпосередньо після означуваного слова головної частини, напр.: *Найближчим йому з усіх фольклорних жанрів була пісня, елементи якої він здебільшого трансформував у майстерно-стилізаційному ключі* (Л. Коваленко).

Підрядні означальні речення, співвідносячись із означеннями як членами простого речення, граматично багатші від членів речення і виражають ознаку в різному часі й способі. Найтісніше співвідносяться підрядні означальні речення з відокремленими постпозитивними означеннями, вираженими напівпредикативними прикметниковими і дієприкметниковими зворотами. Правда, такі звороти не завжди співвідносні з підрядними означальними частинами, оскільки в українській мові обмежене вживання дієприкметників, зокрема активних. Тому в окремих випадках складнопідрядне речення з підрядним означальним не можна перебудувати в просте речення, ускладнене відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом, напр.: *Студенти, які працювали в школі, навчались за індивідуальними планами*. В інших випадках наявна співвідносність між складнопідрядними реченнями з підрядними присубстантивно-означальними з простими

ускладненими і простими неускладненими з формально-граматичного погляду реченнями, напр.: *Якась дивовижна сила жила в цьому тридцятирічному чоловікові, що був чимось схожий на Прометея* (І. Цюпа) → *Якась дивовижна сила жила в цьому тридцятирічному чоловікові, чимось схожому на Прометея* → *Якась дивовижна сила жила в цьому чимось схожому на Прометея тридцятирічному чоловікові.*

Важливу роль у головній частині відіграють опорні слова. Багато іменників вимагають у ролі опорних слів підрядних частин, оскільки такі іменники надто загальні й вимагають конкретизації. Це синсемантичні (що потребують доповнення) іменники. До них належать слова зі значенням класу (*вид, тип, рід, клас, розряд*), зовнішньої ознаки (*зовнішність, ріст, обличчя, колір, звук, голос*), іменники з узагальненим значенням (*людина, річ, епізод, ситуація, становище, факт, випадок, стан, почуття, думка*). Коло таких слів, семантичних груп значно ширше. Значну частину опорних слів становлять автосемантичні (що не потребують доповнення) іменники, якими є передусім власні назви та деякі іменники — загальні назви. Деколи ті самі іменники можуть бути і синсемантичними, і автосемантичними залежно від семантики присудка головного речення.

У зв'язку із синсемантичністю/автосемантичністю опорних слів головної частини виділяють два різновиди присубстантивно-означальних речень:

1) речення, головна частина яких обов'язково вимагає підрядної, оскільки означуваний іменник надто загальний за значенням і потребує конкретизації;

2) речення, головна частина яких не вимагає підрядної.

У реченнях першого різновиду підрядна частина уточнює диференційну ознаку іменника головної частини, конкретизує її значення, напр.: *Світова війна породила поезію, яка й сьогодні залишається грізною зброєю* (Л. Новиченко); *Хіба на Поділлі може народитися людина, яку б обминула пісенна стихія, щира вдача?* (П. Інгульський). Означувані іменники *поезію, людина* в наведених реченнях потребують атрибутивного поширення, і такими поширювачами у даних конструкціях виступають підрядні означальні речення.

При іменниках головної частини у реченнях першого різновиду можуть бути займенники-означення *той, такий* або ж їх можна підставити (пор. у наведених вище реченнях), напр.: *Вибухи спалахували на горбу в тому на-*

прямку, куди йшли бійці (Григорій Тютюнник); *Макар Сірий пішов додому з таким настроєм, ніби тяжкий камінь поклали йому на груди* (А. Іщук).

Серед цих речень трапляються і конструкції з більшою самостійністю головної частини, які формально можуть бути автосемантичними, напр.: *Ось і ворота, звідки він виходив тоді, радісно схвильований розмовою з Тесленком* (А. Головко); *Посходилися того дня на квартиру Островського люди, на яких він чекав давно* (І. Цюпа). Підстановка означення-займенника (*ті ворота, ті люди*) зумовлює передбачуваний обов'язковий прислівний зв'язок, підкреслює необхідність підрядного означального речення. Речення цього різновиду називають ще *власне атрибутивними*. Отже, в таких реченнях означення-займенники є факультативними, тому такі займенникові означення можуть бути експліцитними і імпліцитними, тобто матеріально вираженими або ж домислюваними. У присубстантивно-означальних реченнях займенники *той, такий* вживаються для уточнення значення іменників та підкреслення їх синсемантичного характеру.

Речення другого різновиду, головна частина яких не вимагає підрядної (є автосемантичною), називають *атрибутивно-поширювальними*. У них, як правило, не можуть уживатися в головній частині при означуваних іменниках вказівні займенники *той, такий*, напр.: *Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувалося у той час, дрімали серед тихої ночі* (М. Коцюбинський); *Ще густіший морок виповняв глибокі чорториї, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я* (М. Коцюбинський); *На їхніх очах маленький струмок, який вже біг по дну рівчака, безупинно збільшувався* (М. Трублаїні).

Підрядне присубстантивно-означальне ніколи не може стояти в препозиції до головного: воно завжди перебуває або після нього, або розриває його після означуваного іменника.

Складнопідрядне речення з підрядним означальним становить специфічне утворення, в якому головним є відношення між означуваним (опорним словом головної частини) і підрядним присубстантивно-означальним реченням. З урахуванням формального вираження такого відношення виділяють дві групи цих складнопідрядних речень: з підрядними означальними відносного підпорядкування; з підрядними означальними сполучникового підпорядкування.

1. Речення з підрядними означальними відносного підпорядкування. У цих реченнях функцію сполучних слів виконують відносні займенники і

займенникові прислівники. Вони не лише синтаксично пов'язують підрядні речення з головними, а й виступають головними чи другорядними членами у підрядному реченні. Речення цієї групи поділяють на дві підгрупи:

а) структури, в яких у підрядних вживаються прикметниково-іменникові займенники, що стосуються опорного іменника головної частини; підрядне речення при цьому набуває загального значення атрибута;

б) структури, в яких підрядні пов'язуються з головними відносними прислівниками, що стосуються в головній частині опорних іменників із загальним значенням обставини місця або часу, і конкретизують, чіткіше окреслюють означальну функцію.

У *першій підгрупі* при підрядних означальних вживаються сполучні слова — відносні займенники *який, котрий, чий, хто, що, напр.: Від маяка в море виходила піщана коса, яка закінчувалась довгою грядою підводного каміння* (М. Трублаїні); *Саме ті новини, що проти ночі сповістив засніжений вісник, стривожили Мусія Завірюху* (К. Гордієнко); *Вуличка, на котрій жив учитель, проходила межи двох шпилів правого високого берега Дніпра* (Ю. Яновський); *Не могли нахвалитися Олегом і вихователькі, особливо Ольга Семенівна, чиї діти входили до Олегової бригади* (Д. Бедзик).

Найуживанішим є займенник *який*, що виражає граматичний зв'язок між означуваним словом головної частини і підрядним означальним реченням. Відносний займенник *який* узгоджується з опорним іменником у роді і числі, а форма відмінка зумовлюється його синтаксичною позицією у підрядному реченні. Проте цей зв'язок не можна прирівнювати до узгодження в словосполученні, оскільки ним поєднуються одиниці вищого порядку. Тому такий зв'язок І. Чередниченко називає «підрядним узгодженням». Деякі мовознавці вважають, що зв'язок між іменником і займенниковим словом є формальним узгодженням за наявності форм словозміни в займеннику (*який, котрий*). Відносний займенник *який* у підрядній частині субстантивується, оскільки заміщає опорний іменник головної частини і вживається в тому ж роді і числі, що й означуваний іменник, напр.: *Небо і вода поволі вкривалися позолотою, яка високо над головою і біля самого берега перетворювалась на прозору блакить* (Д. Ткач); *Увечері Пархоменко пробився з своїм загоном до міської думи, до якої його обрали від солдатів депутатом* (Петро Панч); *Ти п'єш із чистої криниці, яку ми щирістю зовем* (М. Рильський); *Хлопець*

просто наривався на розмову, з якою Жак і прийшов (Ю. Смолич). Якщо в головній частині є кілька опорних іменників, то сполучне слово *який* стоїть у множині, напр.: *Тим часом Хмельницький зберігав рівновагу і спокій, які не давали змоги відгадати майбутні наміри гетьмана* (Н. Рибак).

Синонімічний займенник *котрий* вживається у такому ж значенні, що і *який*, напр: *А ми кланяємось вам з полів жорстоких битв, на котрих не шкодуємо життя за свою батьківщину* (Ю. Яновський); *Навіть Іванові, котрий раніше сотні разів прочовгав цей плацик, застеляло очі сірою млою* (Ю. Мушкетик). Складнопідрядні речення зі сполучним словом *котрий* функціонують значно рідше, ніж зі сполучним словом *який*.

Регулярно використовується при підрядних означальних реченнях і сполучне слово *що*, яке часто може замінюватись займенником *який*. Проте зв'язок його з опорним іменником головної частини загальніший (лише за значенням), оскільки він не має категорії роду і числа. І. Чередниченко називає такі підрядні означальні реченнями неузгодженого підрядного зв'язку і зазначає, що сполучне слово *що*, уживаючись лише у значенні називного і знахідного безприйменникового відмінка, виступає у функції підмета або прямого додатка. Сполучне слово *що*, маючи незмінну форму, може поєднуватися з іменниками усіх родів і чисел, найчастіше виконуючи при цьому синтаксичну функцію підмета, напр.: *Командири зупиняли по дорогах бійців, що відбилися від своїх частин, і завертали в окопи, вириті на дніпровських схилах* (Григорій Тютюнник); *Якась дивовижна сила жила в цьому тридцятирічному чоловікові, що був чимось схожий на Прометея* (І. Цюпа).

Якщо сполучне слово *що* може стосуватися назв неістот та істот, то сполучні слова *хто, чий* стосуються лише назв істот. Вони обмеженіші у своєму використанні, особливо *хто*, яке не має роду і числа і не узгоджується з опорним іменником головної частини, напр.: *А наших людей, кого вони погнали до себе на каторгу, всіх познаходьте, привезіть додому* (Ю. Яновський); *З хлопцями, кому попався інструмент без ручки, було те ж саме* (Григорій Тютюнник).

Сполучне слово *чий* синтаксично пов'язується не з опорним іменником головної частини, а із субстантивним членом підрядної частини зі значенням особи чи взагалі істоти, напр.: *Нам потрібні також гроші для бідних родин інвалідів, удів, сиріт, чиї батьки загинули на війні* (А. Шиян); *Німецький комендант, чиєю ласкою Середа*

мехтував, тепер напевне помститься йому (Д. Бедзик). Такі речення І. Чередниченко називає підрядними внутрішнього узгодження. Сполучне слово *чий* може замінюватись займенником *який*, що вживається не безпосередньо на початку підрядного, напр.: *Так, певно, мусить почувати себе каменяр, руки якого вклали хоч один карниз величезного палацу* (О. Гончар) → *Так, певно, мусить почувати себе каменяр, чиї руки вклали хоч один карниз величезного палацу.* Такі перетворення можливі лише у випадках вираження означуваного іменником з особовим значенням.

Поєднання сполучника *що* з формами непрямих відмінків особово-вказівного займенника *він* (*що його, що її, що їх, що ним, що в ньому* тощо) виконує функцію сполучного слова. Це засвідчує можливість заміни таких сполучень відносним словом *який*, напр.: *А хто ж були ті вояки одважні, що їх зібрав під прапор свій Спартак?* (Леся Українка); *Наче не було тих пекельних мук і болю, страждання й туги, що їх зазнав Яків, повернувшись з Таврії* (А. Шиян).

У *другій підгрупі* при підрядних означальних уживаються сполучні слова прислівникового походження *де, куди, звідки, коли*. Вони виступають обставинами у підрядних означальних реченнях, чітко виражають ознаку за місцем і часом дії. Означуване слово обов'язково виражене іменником із просторовим або часовим значенням, напр.: *Вибухи спалахували по горбу в тому напрямку, куди йшли бійці* (Григорій Тютюнник); *Комбат дав своїм ротам наказ займати вигідні позиції, звідки вже по сигналу артилерії повести рішучу атаку на німців* (А. Шиян); *Ти борися за луг зелений, де колись виглядав свою милу* (М. Рильський). У деяких реченнях сполучні слова *де, куди, звідки, коли* можна замінити словом *який*, відмінкова форма якого залежить від семантики опорного іменника головної частини, напр.: *Микола і його товариші перейшли в контору, де (в якій) сиділи директор та писарі* (І. Нечуй-Левицький); *Ліс, де (в якому) був розташований командний пункт, одним краєм підходив до села* (А. Шиян); *Та на подвір'ї, куди (на яке) вона повагом вийшла, нікому було милуватись красунею* (М. Коцюбинський).

2. Речення з підрядними означальними сполучникового підпорядкування. Вживаються рідше, ніж речення першої групи.

Поширеними є речення зі сполучниками *що, щоб*. Сполучник *що* може ускладнюватись частками (*що й, що аж* та ін.). Особливістю цих конструкцій є те, що в головній частині наявні слова-займенники *такий, така, таке, та-*

кі, які виконують роль означення при опорному іменникові, напр.: *Я побачив такі добрі засмучені очі, що й мене обняв жаль* (М. Коцюбинський); *І це було таке хильне і болісне почуття, що я його не витримав* (Ю. Смолич).

Речення, у яких при підрядному вживається сполучник *щоб*, характеризуються тим, що підрядні означальні виражають припущення, додатковий відтінок мети, напр.: *І океанів тих немає, щоб вірні роз'єднать серця* (М. Рильський); *Нема такого дерева, щоб на нього птиці не сідали* (Ю. Смолич). Рідше в головній частині таких речень відсутнє слово *такий*, напр.: *Він облюбував уже собі місце, щоб звідти все було видно* (А. Шиян).

Регулярно використовуються і складнопідрядні речення з порівняльними сполучниками *як, ніби, наче, неначе, мов, немов*, напр.: *Савка робив таку міну, наче його в хаті не було* (М. Коцюбинський); *Стоять у приярках артилеристи та мінометники з таким виглядом, мовби пройшли вже з боями півсвіта і стали оце на останньому рубежі* (О. Гончар). За наявності в головній частині займенника *такий*, що має видільно-підсилювальне значення міри або ступеня вияву ознаки, підрядні речення чітко кваліфікують як означальні.

Деколи трапляються складнопідрядні речення, у яких при підрядних означальних уживаються неспеціалізовані сполучники, напр.: *Панував настрій такий, якби всі виступили з себе і безоглядно розбуялися їх чуття* (О. Кобилянська).

У складнопідрядних реченнях із підрядними присубстантивно-означальними визначальними є однобічні атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, що виражаються підрядною частиною. Водночас у багатьох конструкціях наявні додаткові семантичні нашарування, що зумовлюється передусім підрядними сполучними засобами та структурно-семантичними особливостями головної частини, оскільки в одних випадках підрядне речення виражає власне атрибутивні відношення, в інших з'являються додаткові семантичні відтінки. Це можуть бути відтінки просторового значення, напр.: *Стали спускатися в темний яр, звідки повіяло холодом і проваллям* (Григорій Тютюнник); часового значення, напр.: *«Джаміля» — справді визначальний твір для того вже віддаленого в часі періоду, коли молодий киргизький прозаїк відчув себе майстром* (Л. Новиченко); порівняння, напр.: *Запалившись, Гаркуша виголошує останні слова таким тоном, немов стоїть уже десь на майдані серед заробітчанського*

ермица (О. Гончар); наслідку, напр.: *Довелося Мотрі таке життя, що хоч безвісти тікай* (Панас Мирний) тощо. Першорядну роль у появі таких семантичних нашарувань відіграють підрядні сполучники і сполучні слова.

Складнопідрядні речення з присубстантивно-означальними частинами повністю відповідають складнопідрядним реченням із підрядними означальними за логіко-граматичною класифікацією.

Займенниково-означальні речення. Становлять займенниково-співвідносний тип. До складнопідрядних речень з підрядними означальними їх відносять умовно, оскільки підрядні не означають займенника, а розкривають його зміст, конкретизують його значення, напр.: *Хто з злом не бореться, той людей не любить* (І. Франко); *Він такий, що в неозорім полі уночі обійде хуртовину* (Леся Українка). У першому реченні підрядна частина розкриває зміст підмета-займенника *той*, у другому — іменну частину складеного присудка *такий*.

Особливістю цих конструкцій є те, що займенник у головній частині конструктивно обов'язковий. Щодо головних членів речення, то за умови двоскладності підмет і присудок є конструктивно обов'язковими (за винятком функціонування «фіктивного» підмета в головних реченнях типу *Очевидно те, Показово те, Відомо те*). Тому речення такого типу завжди є займенниково-означальними.

Іменну частину складеного присудка, виражену займенником, з речення вилучити не можна; підмет-займенник інколи може не вживатися. Тому речення типу *Щасливий, хто сни має милі* (Леся Українка) визначають як складнопідрядне з підрядним з'ясувальним, а речення *Щасливий той, хто сни має милі* — як складнопідрядне займенниково-означальне. Невживання підмета-займенника в першому реченні не означає, що він не потрібен: головне речення двоскладне, неповне; отже, підмет конструктивно обов'язковий.

Додаток-займенник не завжди необхідний у реченні. Якщо його легко можна вилучити і зміст речення при цьому не зміниться, то підрядне речення буде з'ясувальним, оскільки цей займенник уживається лише для увиразнення, виділення підрядного речення, напр.: *Дедалі скульптор все більше переконувався в тому, що мусить негайно виїхати звідси* (О. Гончар). У цьому реченні додаток *в тому* не є обов'язковим, тому підрядна частина — з'ясувальна. Коли ж додаток, виражений займенником, є обов'язковим у складі головної частини, складнопідрядне речення

визначаємо як займенниково-означальне, напр.: *Безмежна вдячність тим, хто здобув Перемогу, живе і довічно житиме в наших серцях* (В. Козаченко).

Співвідносними словами в головній частині виступають вказівні займенники *той, такий*, означальні *весь, всякий, кожний*, заперечні *ніхто, ніщо*, неозначені *дехто, дещо, хтось, щось*. Підрядні частини приєднуються до головних сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий*, сполучниками *що, як, мов, немов, ніби, нібито, наче, неначе, щоб*, напр.: *Сюди сходилися всі, хто хотів прогулятися чи почути останні новини* (Петро Панч); *Цей мис залишався в пам'яті кожного, хто хоч раз бачив його* (Д. Ткач); *А день такий, що тільки жить і вірити* (Б. Олійник).

За функцією підрядні частини займенниково-означальних речень поділяють на:

— підметові (включають конструкції з наявним підметом-займенником у головній частині), напр.: *І тут сталося щось, чого Володько ніколи не міг сподіватися* (У. Самчук);

— присудкові (охоплюють усі конструкції такого типу, оскільки в них завжди наявна іменна частина), напр.: *Який Сава, така й слава* (Народна творчість);

— додаткові (речення з конструктивно обов'язковим додатком-займенником у головній частині), напр.: *Слава ніколи не приходить до тих, хто шукає її ради особистого возвеличення на давно уже прокладених дорогах* (І. Цюпа);

— означальні (речення, у яких займенник у головній частині виконує роль неузгодженого означення), напр.: *Особливо яскраво виписані образи тих, хто панує в місті* (К. Шахова).

За структурно-семантичною класифікацією ці речення поділяють на складнопідрядні предметно-ототожнені та складнопідрядні якісно-ототожнені.

1. Предметно-ототожнені речення. Це такі речення, які мають спільне специфічне ототожнене значення, що виявляється у тотожності вказівного і відносного слів, що стосуються тієї самої особи чи предмета.

Найчастіше в головній частині виступає субстантивований займенник *той*, що вказує на особу чи предмет. З ним сполучаються займенники *хто, що, чий* (з назвами осіб), *що* (з назвами предметів). Вказівне слово *той*, змінюючись за родами, числами і відмінками, утворює відповідні форми предметно-ототожнених речень. Займенник *той* переважно вживається в чоловічому і середньому родах, рідше у жіночому і може виступати підметом, присудком і додатком, напр.: *Той, хто пізнав в мистецтві лиш ази,*

був Мікеланджело Буонарроті (Л. Костенко); *Щасливий той, хто навіть сон веселий вважати може за правдиве щастя* (В. Самійленко); *Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватись гірким думкам* (М. Коцюбинський).

З деякими застереженнями до предметно-ототожнених відносять речення з опорними словами, вираженими займенниками *він, ви, всякий, кожний, ніхто, хтось, щось, дехто, хто-небудь* та ін., напр.: *Він, що не знав спокою ні спочинку, спокійно поглядає на В'язинку* (М. Рильський); *Це мав бути хтось найближчий, найвірніший, кому можна було б довірити розпочате діло* (І. Вільде).

У ролі вказівного слова в предметно-ототожнених реченнях можуть використовуватись і прикметники типу *перший, єдиний, останній* та ін., напр.: *Єдине, на що я спромоглася, це була моя соромлива і дурна посмішка на помах кволої руки* (М. Чабанівський).

На думку І. Слинька, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської, до предметно-ототожнених належать і такі речення, в яких у головній частині відсутнє співвідносне слово, напр.: *Благословен, хто викопав криницю!* (М. Рильський); *Хто знав його — ніколи не забуде очей його людської теплоти* (М. Рильський). Проте більшість учених кваліфікують такі структури як складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними.

2. Якісно-ототожнені речення. Це складнопідрядні займенниково-означальні речення, що будуються за моделлю *такий — який*. У них вказівне слово *такий*, виконуючи функцію присудка, дає якісну характеристику підметові, напр.: *Яке життя, таке й товариство* (Панас Мирний); *Тому такий в моїй печалі зміст, який лиш людство зрозуміти може* (М. Рильський); *Іванко зовсім не такий, яким був до від'їзду в Київ* (Ю. Збанацький).

У складнопідрядних займенниково-означальних реченнях виражаються такі семантико-синтаксичні відношення:

— субстанціальні (підрядне речення конкретизує підмет-займенник чи конструктивно обов'язковий додаток головної частини), напр.: *Що минуло, те вже не вернеться* (Леся Українка); *Кожен, хто тут стояв, зосереджено слухав* (В. Владко); *На землі блажен навіки той, хто не тліє, а горить* (В. Сосюра);

— атрибутивні (підрядне речення конкретизує в головній частині іменну частину складеного присудка, виражену займенником), напр.: *Ото які люди, такі й у вікнах вог-*

ні... (А. Дімаров); *Яка пшениця, така й паляниця* (Народна творчість).

Складнопідрядні речення з підрядною з'ясувальною частиною. Це такі одночленні речення, в яких головна частина є семантично і структурно неповною, а підрядна компенсує цю неповноту і відповідає на відмінкові питання *хто? що? кого? чого?* тощо.

Підрядна частина виконує роль відсутнього в головній частині підмета і додатка або ж конкретизує, наповнює змістом члени речення головної частини (додатки і в окремих випадках підмети), виражені займенником.

Заміщаючи підмет чи додаток головної частини, підрядна є їх описовою заміною, напр.: *Мені ввижається, як в тихім ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків* (Леся Українка); *Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою* (М. Коцюбинський). У першому реченні підрядна частина описово замінює підмет, у другому — додаток.

У конструкціях, у яких підрядна частина конкретизує в головній члени речення (додатки і деколи підмети), виражені займенниками, такі займенники переважно є факультативними, їх можна вилучити, не порушивши змісту і структури речення. Здебільшого це стосується додатків-займенників, напр.: *Існують свідчення про те, що окремі українці іммігрували до Канади ще в 60-х роках* (Ю. Жлуктенко).

Складнопідрядними з'ясувальними є й речення, головною частиною яких є слова типу *зрозуміло, очевидно, відомо, характерно* і под., незалежно від того, чи наявний при них «фіктивний» підмет-займенник *те*, напр.: ***Відомо**, що творча своєрідність художника слова найповніше проявляється в його книгах* (К. Волинський); ***Зрозуміло**, що часова, причинова, умовна та інші види взаємозалежності виступають як інваріантні стосовно кожного з підпорядкованих їм варіантів* (В. Русанівський).

З'ясувальна підрядна частина найчастіше реалізує значення дієслівного присудка головної частини, вираженого дієсловами певної семантики (зі значенням повідомлення, передачі інформації; на позначення процесів психічного стану та розумової діяльності; зі значенням волевиявлення тощо). Нерідко підрядне з'ясувальне залежить від дієприслівника відповідної семантики, напр.: *Люди, затаївши подих, дивилися на нього здивовано, не розуміючи, що він хоче робити* (Григорій Тютюнник).

Підрядні з'ясувальні можуть стосуватися й інших дієслівних форм (інфінітива, дієприкметника, безособових дієслівних форм на *-но, -то*), напр.: ***Можна сказати**, що із з'ясування внутрішньої форми слова повинно починатися вивчення всіх інших інгредієнтів мови як складної системи систем* (В. Русанівський); *У першу чергу **треба наголосити**, що застосування будь-якого одного критерію не забезпечує послідовної класифікації частин мови* (І. Вихованець).

Підрядне речення може пояснювати іменну частину складеного присудка головної частини, виражену прикметником, нерідко в поєднанні із займенником *той*, напр.: *Багатогранна й різноманітна творчість М. Рильського **цікава** ще й **тим**, що вона ніколи не обмежувалася власне поезією, красним письменством* (Ю. Бурляй).

До підрядних з'ясувальних належать і речення, що відповідають на питання родового і місцевого відмінка і конкретизують у головній частині займенникові форми *до того, в тому*, що є невід'ємною частиною присудка головного речення (*полягати в тому, зводитись до того* і под.), напр.: *При з'ясуванні взаємовідношень прийменника і відмінка **треба виходити з того**, що прийменники як аналітичні синтаксичні морфеми переводять субстантив в аналітичний прислівник* (І. Вихованець).

Синкретичними (що поєднують у собі ознаки підрядних присубстантивно-означальних та з'ясувальних) є речення, що пояснюють у головній частині іменники (здебільшого віддієслівні) типу *думка, звістка згадка, надія, чутка*, напр.: ***Чутка**, що на сходку прийдуть робітники з міста, ще більше розворушила селян* (Петро Панч); *Може виникнути **думка**, що і предикативний зв'язок має характер прислівного зв'язку* (І. Вихованець).

За комунікативною цілеспрямованістю складнопідрядні з'ясувальні речення поділяють на три типи: зі сполучниками сфери розповіді; зі сполучниками сфери волевиявлення; зі сполучниками чи сполучними словами сфери питальної мови.

1. З'ясувальні речення зі сполучниками сфери розповіді. Опорні слова головної частини в них мають розповідну модальність. Підрядні частини приєднуються до опорних слів сполучником *що* як семантично неспеціалізованим і стилістично нейтральним. Найголовнішими семантичними групами опорних слів виступають слова зі значенням мовлення, повідомлення, передачі інформації (*говорити, мовити, повідомляти, писати, ска-*

зати, мовчати, кричати, зауважувати, дякувати, підкреслювати та ін.); сприймання (*бачити, слухати, чути, дивитись, спостерігати, прочитати, чутка, видно, чутно* та ін.); мислення, роздумів, знання (*думати, мислити, гадати, знати, пам'ятати* та ін.); стану, почуття, враження (*боятися, турбуватися, хвилюватися, вірити, відчувати* тощо); слова з оцінним значенням (*правильно, важливо, неймовірно, дивно, погано* та ін.); слова зі значенням буття, волевиявлення (*виявляється, буває, трапляється* та ін.). При деяких з названих слів, крім сполучника *що*, можуть уживатися й інші сполучники (*як, наче, неначе, мов, немов, ніби* та ін.), напр.: ***Не хотілось думати, що доведеться шукати нового юнгу*** (М. Трублаїні); ***А Демид, повернувшись додому, і не помітив, що книжки зникли*** (В. Собко); ***Талимон бачив, як віддалік про щось гаряче заговорили командири*** (Я. Стецюк); ***Мені снилось, ніби я літаю*** (Т. Шевченко).

2. Речення зі сполучниками сфери волевиявлення. Ці сполучники функціонують у реченнях, у яких підрядні з'ясувальні набувають відтінків спонукання, бажаності, повинності та ін., тобто ірреальної модальності. Замість сполучника *що* у таких структурах використовується сполучник *щоб*. Опорними словами головної частини є слова зі значенням прохання, поради, заклику (*просити, благати, радіти, закликати, пропонувати, спонукати* тощо); вимоги, розпорядження, наказу (*зобов'язувати, наказувати, веліти, заповідати, розпорядження* та ін.); наполягання, примусу (*змушувати, наполягати, доручати, дозволяти, забороняти, звикати* та ін.); прагнення, бажання, мети (*бажати, хотіти, жадати, прагнути, намагатися, претендувати* та ін.), а також і більш нейтральні слова (при дієсловах думки, мови, сприймання, буття, прохання, поради, заклику, бажання та ін.), напр.: ***Вони страхалися, щоб Настуся часом не заподіяла собі якогось лиха*** (І. Нечуй-Левицький); ***Майже ніколи не чули, щоб він кричав і метушився*** (О. Гончар); ***Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду*** (М. Коцюбинський); ***Я хочу, щоб ти до вершин перемоги летіла з народом моїм*** (В. Сосюра); ***Батько мріяв, щоб було доволі хліба на селянському столі*** (Л. Забашта).

3. Конструкції зі сполучниками чи сполучними словами сфери питальної мови. Їх кваліфікують як питально-відносні, з непрямою відносністю чи непрямо-питальні. У підрядних частинах вживаються сполучні слова *хто, що, який, чий, котрий, де, куди,*

звідки, коли, як, скільки, наскільки, сполучник *чи*, напр.: *Артем не раз, розмовляючи з Савелієм, запитував, чи пишуть йому з дому* (А. Шиян); *Чи добре ти збагнув, що ти говориш?* (Леся Українка); ***Не злічити, скільки їх тут полягло*** (О. Гончар); *Держімо у секреті, чому ми, друже мій, цвітіння любим третє!* (М. Рильський).

У складнопідрядних із підрядними з'ясувальними підрядна частина приєднується до головної сполучниками *що, як, ніби, мов, наче, чи* та ін., сполучними словами *який, хто, що, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, як, скільки, чому* тощо.

Підрядна з'ясувальна частина здебільшого стоїть після головної частини чи в середині її, однак може виступати і в препозиції до головної, напр.: *Що хотіла зробити, не знає* (М. Коцюбинський).

У реченнях цього типу виражаються однобічні об'єктні відношення (з різновидом суб'єктно-об'єктних, коли підрядна частина з об'єктною функцією переміщується в позицію підмета).

За співвідношенням з логіко-граматичною класифікацією підрядні з'ясувальні частини відповідають переважній більшості підрядних додаткових речень (за винятком тих, у яких у головній частині додаток-займенник конструктивно обов'язковий) і таких підрядних підметових речень, що становлять описову заміну підмета головної частини і в одному випадку (за наявності головних членів типу *відомо, характерно, зрозуміло*) можуть конкретизувати «фіктивний» підмет-займенник *те*.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною місця. Це речення, підрядна частина яких характеризує місце чи напрямок дії, про яку йдеться у головному. Підрядна частина відповідає на питання *де? куди? звідки?*

Формально-синтаксичними показниками зв'язку частин є сполучні слова прислівникового походження *де, куди, звідки*. Семантика цих слів засвідчує місце дії (*де*), її напрям (*куди*), вихідний пункт дії чи стану (*звідки*). У головному реченні сполучним словам *де, куди, звідки* можуть відповідати співвідносні слова (корелятивні прислівники) *там, туди, тут, звідти, всюди, скрізь*. Так утворюються корелятивні єдності: *там — де, куди, звідки; туди — де, куди, звідки; тут — де, куди, звідки; скрізь — де, куди, звідки; звідти — де, куди, звідки; всюди — де, куди, звідки*, напр.: *Антон Чигирин побіг туди, де інша група його бійців носила з палаючих ешелонів поранених* (Д. Ткач); *А там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси*

сонця, все залите було бенгальським вогнем (М. Коцюбинський).

Співвідносні слова можуть виконувати в головному реченні роль уточнювальної обставини місця до обставини, вираженої прийменниково-іменниковою (субстантивованою) конструкцією, напр.: *Напружено прислухаючись, він дивився поперед себе, туди, відкіля вилетіли чайки* (М. Трублаїні). Вони можуть бути обов'язковими, конструктивними компонентами складнопідрядного речення, вилучити які неможливо, і факультативними, напр.: *Де громи гриміли смертю огняною, зливи прошуміли сивою стіною* (А. Малишко); *Думкою за любими синами вона ішла, куди ішли вони* (М. Бажан).

Факультативним, як правило, є і корелятивний прислівник, що виконує роль уточнювальної обставини місця до обставини, вираженої прийменниково-іменниковою конструкцією, напр.: *Після Другої світової війни центр театральної діяльності українською мовою перемістився в Торонто, де найбільшої популярності набула група «Заграва»* (Ю. Жлуктенко). При обставині *в Торонто* може бути уточнювальна обставина *туди*, що є факультативним співвідносним словом.

Залежно від семантики сполучних слів *де, куди, звідки* виділяють три групи речень з підрядними місця.

1. Підрядні, що вказують на місце дії. Вони приєднуються до головної частини сполучним словом *де*. Можуть указувати на конкретне місце, напр.: *Де колись був бір, стало велике село Бірки* (Панас Мирний); *Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори* (А. Малишко); *Де кров текла козацька, трава зеленіє* (Т. Шевченко).

Поширеними є й конструкції, в яких підрядні мають узагальнене значення місця. В такому разі сполучне слово *де* може ускладнюватися частками *б, не*, що здебільшого поєднуються між собою, напр.: *І де б не ходив я в долини чужі, не бачив ніде я кордону, межі* (Т. Масенко); *І де не ступить кований каблук, там квіти гніву рясно багряніють* (В. Сосюра).

2. Підрядні, що вказують на напрям дії. З головною частиною поєднуються сполучним словом *куди*. Вони теж можуть указувати на конкретний чи узагальнений напрям, напр.: *Гонтар виглянув туди, куди вказували бетонярі, і засміявся* (Я. Баш); Та *куди не глянеш, впали чорноземи...* (П. Усенко); *Куди оком кинь, не видно хати людської* (І. Франко).

3. Підрядні, що вказують на вихідний пункт дії. Приєднуються до головної частини сполучним словом *звідки*, напр.: *Борис підніс до очей бінокль і подивився туди, звідки лунав голос* (В. Владко); *Ой не відтіль вітер віє, відкіль мені треба* (І. Котляревський).

Синкретичними здебільшого є конструкції, в яких підрядна частина пояснює в головній обставину місця, виражену іменником. Наявність уточнювальної обставини в головній частині засвідчує підрядну обставинну частину; відсутність її часто призводить до двозначного тлумачення виду підрядного речення, напр.: *Я поведу тебе в далекий край, туди, де темні води спокійно сплять...* (Леся Українка). Якщо вилучити обставину *туди*, то підрядне речення можна тлумачити як місця або означальне.

У складнопідрядних реченнях з підрядними частинами місця наявні однобічні просторові семантико-синтаксичні відношення, що виражаються підрядною частиною.

Підрядне речення місця може займати будь-яку позицію в реченні: після головного речення, перед головним, а також в інтерпозиції, перебуваючи безпосередньо після співвідносного слова.

У структурно-семантичній класифікації (І. Слинько, П. Гуйванюк, М. Кобилянська) ці складнопідрядні речення відносять до нерозчленованих складнопідрядних займенниково-співвідносних ототожнених речень, кваліфікуючи їх як один із підтипів ототожнених речень — складнопідрядні просторово-ототожнені речення. З огляду на різні відтінки просторового значення, які передаються співвідносними словами, ці мовознавці виділяють такі найважливіші моделі складнопідрядних речень місця: зі співвідносним словом *там*; зі співвідносним словом *туди*; зі співвідносним словом *звідти*. Корелят *там* може замінюватись корелятами *туди, скрізь, усюди, ніде*, що впливає лише на зміну відтінків основного значення речень. Займенникові прислівники *туди, звідти* теж можуть замінюватись іншими прислівниками.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною часу. Це речення, у яких підрядна частина містить вказівку на час дії (ознаки), про який ідеться в головній частині речення. Підрядна частина відповідає на питання *коли? як довго? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір?*

За значенням складнопідрядні речення, що виражають часові відношення, поділяють на дві групи:

— речення, що виражають одночасність дій, станів, процесів, ознак;

— речення, що виражають різночасність дій, станів, процесів, ознак.

Виразниками цих значень виступають сполучники *як, коли, поки, доки, якже, у той час як, у міру того як* у реченнях, що виражають одночасність, і сполучники *як, коли, після того як, до того як, перш ніж, поки, доки, відколи, з того часу як, відтоді як, з тих пір як, тільки що, як тільки, тільки, тільки-но, лиш, ледве, ледве тільки, щойно, скоро,* що виражають різночасність, а також видо-часові форми дієслів-присудків головної і підрядної частин.

Підрядне речення часу перебуває в різних відношеннях з головним. В одних випадках — розкриває зміст співвідносного слова, що виступає обставиною часу в головному реченні, напр.: *Доки на передовій було спокійно, доти й Багіров поводився сумирно* (О. Гончар); *Яринка з'явилася тоді, коли в маленькому будиночку погасло світло* (В. Собко). В інших випадках — уточнює в головній частині обставину, виражену прислівником чи іншими частинами мови, напр.: *Лисицю найвигідніше полювати взимку, коли земля натягне на себе білу-білу та пухку-пухку ковдру* (Остап Вишня); *Після сніданку, щойно художники розійшлися на етюди, Ганна заходилася прибирати кімнату* (В. Козаченко).

Часто підрядне речення, стосуючись присудка головної частини, виконує роль обставини часу, напр.: *Залізо й дерево аж співали в діда, поки сила не повиходила з його рук* (М. Стельмах); *Минуло два дні, відколи серед пустинної тундри став мисливський намет* (М. Трублаїні).

Залежно від семантики сполучників та співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків у реченнях, що виражають одночасність дій, станів, процесів, ознак, може виявлятися повний чи частковий збіг дій у головному і підрядному реченнях у часі, напр.: *Як проминали село, Марко роздобув у бабусі сурових ниток* (К. Гордієнко); *Поки Мишко діставав з горища санчата, Леся бавилася з Джальмою* (М. Олійник).

За допомогою сполучників і співвідносних слів, а також видо-часових форм дієслів-присудків передаються різні відтінки значення різночасності; при цьому дія в підрядному реченні може передувати дії у головному, і навпаки; напр.: *Тільки-но Зоя заклеїла конверта і надписала адресу, як її покликав Марко* (М. Трублаїні); *А коли з-за повороту вихопивсь і несамовито, на всю міць своїх сталевих грудей, заревів паровоз, неспокій охопив і Косачів*

(М. Олійник); *Коли почалася війна, Безбородько попросився на бойовий корабель* (Д. Ткач).

Підрядна часова частина може вживатись у препозиції до головної, в постпозиції і в середині головної частини.

У сучасному українському мовознавстві нема єдиного розуміння засобів зв'язку підрядних частин часу з головними. Дехто стверджує, що підрядні речення часу поєднуються з головними сполучниками і сполучними словами, при цьому сполучники і сполучні слова не розмежовуються (О. Вержбицький, А. Медушевський), більшість мовознавців підрядні сполучні засоби часу визначає як підрядні сполучники, що є цілком слушним.

Найтиповішим сполучником, що виражає часове значення, є сполучник *коли*, напр.: *Вона бачила ці береги, коли вони ще були зовсім пустельні* (Яків Баш); *Іноді, коли вогонь розгорався ясніше, навколо багаття вимальовувались постаті людей* (Григорій Тютюнник). Його нерідко заміняє сполучник *як*, використання якого різноманітніше, напр.: *Як повесні цвітуть долини, я чую голос Катерини в далеких сонячних полях* (Т. Масенко); *Як ти відносиш на руках дитя, світлішають думки і почуття* (Д. Павличко).

Часто використовується диференційований сполучник *у той час як*, що вживається паралельно із синонімічним сполучником *тим часом як*, напр.: *В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор* (І. Нечуй-Левицький); *Тим часом, як вона співає, у садочок виходить молодий хлопець* (Т. Шевченко).

Сполучник *після того як* може виступати в розчленованому і нерозчленованому вигляді, напр.: *Але я теж ні разу там не була, після того як ми відтіля виїхали в шістдесят дев'ятому році* (В. Канівець).

Широко вживаними є складений сполучник *як тільки* і його синоніми, напр.: *Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахують золотим пожаром* (Леся Українка); *Щойно за Дніпром виткнулось сонце, в Січі раз, і вдруге, і втретє стрельнула гармата* (Петро Панч). Якщо такі конструкції розпочинаються підрядною частиною зі сполучником *як тільки* і його аналогами, то при головній частині може вживатися сполучник *як*, а також слова *то, так*, які кваліфікуються то як частини складених сполучників (*як тільки..., то, як тільки..., так* та ін.), то як частки, напр.: *Тільки що він, набравши повну жменю, ховав у кишеню, як його хтось легенько взяв за плечі* (М. Коцюбинський). Раптовість дій підкреслюється спеціальними лексемами (*зараз, відразу, раптом, зне-*

нацька, вже та ін.), напр.: ***Як тільки пан меценас Білинський переведе наші цінні папери на гроші, все зразу поліпшиться в нас*** (І. Вільде); *Ранком, **лиш тільки** забринів день, хлопці **вже** сиділи разом* (І. Микитенко).

При сполучниках *поки, доки* в українській мові регулярно використовується частка *не* з підсилювальним значенням, тому, на наш погляд, мають рацію ті мовознавці, які розглядають форми *поки не, доки не* як складені сполучники, напр.: *Билися ми з фашистами, **аж поки нас не** підважив снаряд* (М. Стельмах).

Поширеними є конструкції із взаємозалежними частинами зі значенням часової залежності. У них наявні типізовані лексичні елементи *не встиг..., як, не пройшло..., як* та ін. У таких реченнях, що мають стабільний порядок розміщення частин, дія у другій частині є раптовою і настає тоді, коли дія у першій частині ще не почалась.

Іншим видом є речення, в яких дія другої частини перериває дію першої частини, що вже розпочалась, напр.: ***Не встиг** я навіть налюбуватись тим деревом, **аж** чую такий приємний співочий голос...* (М. Стельмах); ***Не пройшло** й п'яти хвилин, **як** він назад не ввійшов, а влетів до свого кабінету* (І. Франко); ***Не встигла** ранішня тиша ковтнути **ще** тупіт кінських копит, **як** знадвору влітає в хату приглушений гомін* (М. Коцюбинський).

Частка *не* з багатьма дієсловами не утворює стійких сполучень і завжди зберігає заперечне значення, напр.: *Вони **ще не закінчили** обідати, **як** на мотоциклі примчав із степу Віктор* (І. Цюпа).

У складнопідрядних реченнях з підрядною частиною часу виражаються часові семантико-синтаксичні відношення.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною способу дії, міри і ступеня. Це речення, у яких підрядна частина розкриває спосіб чи якість дії, а також міру чи ступінь вияву ознаки головної частини речення. Підрядна частина відповідає на питання *як? яким способом? якою мірою? наскільки?* Вона поєднується з головною сполучними словами *як, скільки, наскільки,* сполучниками *що, щоб,* парним сполучником *чим..., тим*. У головній частині часто наявні співвідносні слова, що утворюють зі сполучними словами та сполучниками корелятивні групи: *так — як, так — що, так — щоб, стільки — скільки, настільки — наскільки, стільки — як, такий — як (що)* та ін. У такому разі вони становлять займенниково-співвідносний тип конструкцій, напр.: *Сонце пекло **так, що** й уночі степ па-*

шів (Ю. Яновський); *Рубка на шхуні була така маленька, що в ній разом могли спати тільки двоє* (М. Трублаїні); *Вони бачили стільки людського горя, що слова були зайві* (О. Копиленко).

Цей тип конструкцій поділяють на два різновиди: складнопідрядні речення з підрядними, які виражають спосіб дії головної частини, і складнопідрядні речення, в яких підрядні розкривають міру чи ступінь вияву ознаки головної частини речення.

Підрядні речення способу дії. Їх поділяють на дві групи:

а) підрядні речення власне способу дії. Виражають значення способу дії, констатуючи відповідні факти без образного зіставлення дій; із цієї причини у їхньому складі не використовуються підрядні порівняльні сполучники типу *наче, неначе, мов, немов*. Ці речення приєднуються до головного сполучним словом *як* та сполучниками *що, щоб*, напр.: *Так якось вийшло, що не можна було не піти* (Леся Українка); *А прийшлося таки так, що й про неї люди згадали* (Панас Мирний); *Сталося так, що Сербин мусив перемогти* (Ю. Смолич);

б) підрядні речення способу дії з відтінками наслідку і мети. Напр.: *Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазить між їх шершавими пнями* (М. Коцюбинський); *Карпо вийшов й собі хрьопнув дверима так, що вікна задзвеніли* (І. Нечуй-Левицький); *Погляне, зашаріється й блисне очима так, аж тому серце стисне* (М. Рильський); *І вогники метались гострозубі, аж тихий тріск од їх шугання йшов* (М. Бажан). В останніх двох реченнях у зв'язку з пропуском сполучника *що* (*що аж*) його функцію виконує частка *аж*. Відношення мети нашаровуються в тому випадку, коли підрядна частина приєднується до головної сполучником *щоб*, напр.: *Потапчук керував так, щоб триматись посеред Дніпра* (О. Бойченко).

Підрядні речення зі значенням міри/ступеня. Вони заступають обставину міри/ступеня головного речення або уточнюють обставину міри/ступеня, що виражається в головному реченні кількісним прислівником, займенником *такий* зі значенням міри. Приєднуються до головних сполучними словами *скільки, наскільки, як*, сполучниками *що, щоб*, парним сполучником *чим..., тим*. У головній частині можуть бути наявні співвідносні слова *стільки, настільки, так, такий*, напр.: *Дід так страшенно кричав від болю, що листя на дубах шелестіло* (О. Дов-

женко); *Розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинути оком* (І. Нечуй-Левицький).

З урахуванням змістових і граматичних відношень між головним і підрядним реченнями виділяють такі групи підрядних міри/ступеня:

а) складнопідрядні речення з підрядними міри/ступеня зіставлювані. У цих реченнях ознаки, дії чи стани, про які йдеться в головній та підрядній частинах, виявляються як кількісно однакові: це виражається співвідношенням слів *настільки — наскільки, стільки — скільки, так — як, такий — як*, напр.: *Ти мусиш ризикувати рівно настільки, наскільки дозволить комітет* (Ю. Яновський); *Вартість товару зростає настільки, наскільки в нього вкладено більше людської праці* (І. Франко).

Сполучні засоби *чим..., тим; що..., то*, вказують, що ступінь вияву ознаки, про яку йдеться в головній частині, залежить від ступеня вияву ознаки, що виражається підрядною частиною. Підрядне речення у таких конструкціях здебільшого препозитивне і виражає підставу, а головне речення містить висновок. Про зростання ступеня ознаки свідчить використання форми вищого ступеня порівняння прикметника або прислівника, напр.: *Чим більше думав я над словами Івана, тим дошкульніше до себе чіплявся, приміряв свій характер до інших* (І. Муратов); *Чим нижче сідало за Дикі лани розпалене сонце, тим тихше ставало поміж дротами* (Петро Панч); *Природно, чим складніший мовний елемент, тим більше складових частин містить його форма* (В. Русанівський).

Симетричність сполучників *чим..., тим; що..., то* може порушуватись у випадку використання контамінованих сполучників *що..., тим; чим..., то*, напр.: *І що більше складнішали обставини, тим більше було планів* (О. Гончар); *Що темніша ніч, тим яскравіші в ній маяки* (О. Гончар);

б) підрядні речення міри/ступеня з відтінком наслідку. Характеризують спосіб вияву дії чи ознаки, про яку йдеться в головному реченні, з кількісного боку. Вони мають у своєму складі сполучники *що, немов, мов, наче, неначе, нібито*, напр.: *Повітря було настільки прозоре, що з табору видно було і чорне пожарище на південному схилі* (О. Десняк); *В другому вірші диптиха, присвяченого пам'яті Ю. Смолича, він заглядає в їхню глибінь так пильно, що стає трохи аж моторошно* (Л. Новиченко).

Частки *аж, хоч*, які поєднуються зі сполучником *що*, у разі пропуску сполучника можуть виконувати його функ-

цію, напр.: *І зараз же за блискавицею так ударило, аж хата залящала* (Панас Мирний);

в) підрядні речення міри/ступеня, що мають відтінок мети. Поєднуються з головним реченням сполучником *щоб*, якому завжди у головному реченні відповідають співвідносні слова *настільки, стільки*, напр.: *Я знов відчув глухий пекучий біль у грудях і довго не міг зловити стільки повітря, щоб промовити слово* (І. Франко); *Я кинувся назад у гайок і пробіг далі настільки, щоб обійти огорожу й вийти на протилежний кінець заводу* (Л. Смілянський).

У більшості складнопідрядних речень з підрядною частиною способу дії, міри і ступеня (за винятком тих, що поєднуються парним сполучником *чим..., тим*) порядок розміщення частин стабільний: головна частина — підрядна частина.

Складнопідрядні речення з підрядною порівняльною частиною. Це речення, в яких підрядна частина за допомогою порівняння пояснює зміст усього головного речення. Підрядна частина відповідає на питання *як?* і приєднується до головної порівняльними сполучниками *як, мов, немов, наче, ніби, неначе, немовби* та ін., сполучним словом *як*. У головній частині може бути співвідносне слово *так*. Отже, ці конструкції можуть бути сполучниковими, відносними та займенниково-співвідносними, напр.: *Як без раннього світання день не піде на полях, так без першого навчання до наук закритий шлях* (П. Воронько); *Червоне коло, вищерблене хмарою, здіймалося над обрієм, ніби якась могутня рука підіймала над світом прапор* (О. Копиленко).

Підрядні порівняльні речення можуть становити неповні двоскладні конструкції з пропущеним підметом, із пропущеним присудком, які встановлюються з головного речення.

1. Неповні двоскладні структури з пропущеним підметом. Він визначається з головного речення. Такі складнопідрядні речення є односуб'єктними конструкціями, оскільки і в головній, і в підрядній частинах дія стосується одного суб'єкта. Їм властиві модальні відтінки гіпотетичності, ймовірності тощо; тому в таких реченнях переважно вживаються сполучники *ніби, наче*, напр.: *А він коня поганяє, нібито й не бачить* (Т. Шевченко); *На сході сонця вже займалось полум'я, ніби було напоготові спалахнуть і запалати на ввесь світ* (І. Нечуй-Левицький); *Над голубими вітряками плив журавлиний караван, неначе кликав у дорогу* (В. Сосюра).

Порядок частин у реченнях цього різновиду стабільний: підрядна частина завжди перебуває у постпозиції до головної.

Деколи і головна частина є неповною у зв'язку з пропуском підмета, напр.: *Дивився просто перед собою в замулену канавку, наче ждав звідти появи чогось незвичайного* (О. Гончар). Зв'язок у таких конструкціях може бути корелятивним, напр.: *Лише другого дня прокинувся він від тяжкого заціпеніння й поволі підвівся так, ніби зважився на щось* (О. Довженко).

2. Неповні двоскладні речення з пропущеним присудком. Він установлюється з головного речення, тобто є спільним для обох частин. Широко вживаними є поширені підрядні речення, рідше — непоширені, що складаються лише з підмета, напр.: *Де-не-де, по кутках, стоять ясні безлісні гори, наче копиці зеленого сіна...* (М. Коцюбинський); *Чотири літа пролетіло, як сірі птахи за лани* (А. Малишко); *Мовби далека хмара на обрії, синіє серед сліпучого степу Асканія* (О. Гончар). Неповні підрядні речення з одиничними підметами можна доповнити не вжитим присудком. Порівняймо: *Як леви, боролись вони за народ* (О. Олесь) — *Як борються леви, боролись вони за народ.*

Поширені і такі структури, в яких підрядні речення є двоскладними *повними* і виражають компаративні значення шляхом зіставлення дій різних суб'єктів. Якщо в головній частині наявне співвідносне слово *так*, що виконує роль обставини, то підрядна поширює цю обставину; коли ж співвідносне слово відсутнє, підрядна частина поширює головну в цілому, напр.: *Мій час пливе собі так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий* (Леся Українка); *Так яблуками пахне у хатинці, як пахнуть хати тільки восени* (М. Бажан); *Людина, позбавлена мистецтва, не може доконче вважатися людиною, так само як мистецтво без людини перестає бути мистецтвом* (П. Загребельний).

Підрядне порівняльне речення виражає порівняльні семантико-синтаксичні відношення і в одних випадках виступає лише в постпозиції до головного (це зумовлене семантико-граматичними особливостями конструкції), в інших — у будь-якій позиції щодо головного.

Варті уваги міркування І. Слинька, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської, які поділяють складнопідрядні порівняльні речення залежно від значення на два типи: зі значенням вірогідного порівняння та зі значенням невірогідного порівняння. Моделі таких речень утворюються різ-

ними сполучниками. Вірогідне порівняння наявне в тому разі, коли в підрядній частині йдеться про реальний чи загальновідомий факт. Лексична тотожність або схожість присудків головної і підрядної частин засвідчує вірогідне порівняння за допомогою сполучника *як*, напр.: *Враз очі невідомого починають світлішати, як світлішає світання, вириваючись з темного лона ночі* (М. Стельмах); *Як повна квітів чаша золота, садами Київ гордо розцвіта* (В. Сосюра). Складені сполучники і сполучникові утворення *просто як, прямо як, так само як, подібно до того як* та ін. спеціально призначені для вираження вірогідного порівняння, напр.: *За всіх не розповіси, так само як усіх зірок у небі не перелічиш чи всіх грибів у лісі не визбираєш* (Є. Гуцало).

Сполучником *як* може передаватись і невірогідне порівняння — уподібнення не до справжнього, а до уявного явища, напр.: *Як жовті лисиці-красуні, проміння упало по полю* (А. Малишко). У подібних реченнях можуть уживатися сполучники *наче, неначе, мов, немов, начебто, нібито, мовби, немовби* напр.: *Мов кедр серед поля Ливанського, — у кайданах став Гус перед ними!* (Т. Шевченко).

Близькою до розглянутої є класифікація М. Заоборної, яка виділяє два семантико-синтаксичні класи складнопідрядних порівняльних речень: складнопідрядні речення реального порівняння і складнопідрядні речення ірреального порівняння. У перших зміст головної частини розкривається через порівняння зі змістом підрядної, у якій репрезентується типова, добре відома, подібна до представленої в головній частині ситуація дійсності. У реченнях ірреального порівняння зміст головної частини розкривається через порівняння зі змістом підрядної, у якій репрезентована ірреальна ситуація, що усвідомлюється як суб'єктивний образ, створений мовцем.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною причини. Це такі речення, у яких підрядна частина вказує на причину, що викликає дію головного речення, і відповідає на питання *чому? через що? з якої причини?* Підрядна частина приєднується до головної простими сполучниками *бо, що, оскільки, адже;* складеними сполучниками *тому що, через те що, у зв'язку з тим що, завдяки тому що, затим що;* парним сполучником *а що..., то*, напр.: *Мовна семантика має об'єктивний характер, оскільки вона є результатом пізнання об'єктивної дійсності* (В. Русанівський); *Ставлення до традицій у принципі завжди вибірне, бо надто різними і часто непримиренними один до*

одного голосами говорить з нами минуле, історія культури (Л. Новиченко); *Основу такої спеціалізації, очевидно, створює значення слова, адже воно коригує вживання слова у відповідних граматичних функціях* (І. Вихованець).

Речення цього типу поділяють на односуб'єктні і двосуб'єктні.

1. Односуб'єктні речення. У цих конструкціях підмет спільний для головного і підрядного речень. Дія у підрядній частині часто відбувається одночасно з дією у головному реченні. Переважно у таких структурах наявна видо-часова узгодженість головної і підрядної частин, напр.: *І жалкує він гірко, що скупо та мало він писав у листах до старої своєї* (А. Малишко); *Того стояв козак над річкою та дивився у воду, що він усі ночі не спав із туги* (Марко Вовчок).

2. Двосуб'єктні речення. Це такі складнопідрядні речення, у яких дія у головній і підрядній частинах стосується різних суб'єктів дії (стану), тобто в обох частинах наявні різні підмети чи головні члени речення (в односкладних реченнях), напр.: *Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам із річкою* (Григорій Тютюнник).

Складені сполучники *тому що, через те що* можуть розчленовуватись, і тоді перші компоненти *тому, через те* виконують роль співвідносних вказівних слів у головній частині. Вони стають логічно наголошеними центрами складнопідрядного речення.

Сполучники *у зв'язку з тим що, завдяки тому що* та ін., що являють собою стандартизовані сполучні вирази і вживаються головним чином у науковому та офіційно-діловому стилях, теж часто розчленовуються; напр.: *Не писав я до тебе в останні два дні через те, що був у дорозі* (М. Коцюбинський); *На останнє звертаю увагу тому, що й мені довелося висловлювати свої думки саме з цього приводу* (Ю. Бурляй).

Сполучники *тим що, затим що* наявні переважно у фольклорі та в мові художньої літератури XIX — початку XX ст., напр.: *Я тим повісив сю арфу на вербі, що до нещирих пісень вона не може приграватись* (Леся Українка); *Отим мені і жаль стане матері небоги, що вона його так любить* (Т. Шевченко).

Розмовному стилю мови властивий парний сполучник *а що..., то*, напр.: *А що їм добре, то й забули про мене* (Марко Вовчок); *А що тепер були дні гарячі, то вона ходила лише в сорочці підперезана* (М. Коцюбинський).

Порядок розміщення частин у складнопідрядних реченнях з підрядними причиновими здебільшого вільний. Лише тоді, коли підрядна частина приєднується до головної сполучником *бо*, позиція частин стабільна: підрядна виступає після головної.

Сучасні вчені акцентують на відтінках причинового значення. Так, у «Русской грамматике» (1980) йдеться про підставу, підтвердження, доказ, свідчення, привід, стимул як часткові значення, що диференціюються на власне причинові і невласне причинові значення. При цьому і власне причинові, і невласне причинові значення найчастіше передаються тими самими сполучниками, яким часто допомагають модальні слова, частки чи текст взагалі. У реченнях з власне причиновим значенням у підрядній частині міститься повідомлення про безпосередню істинну причину того, про що йдеться в головній частині, напр.: *Босфор аж затрясся, бо зроду не чув козацького плачу* (Т. Шевченко); *А через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів* (М. Стельмах). У реченнях з невласне причиновим значенням ситуація, відображена в підрядній частині, є лише зовнішнім чи побічним свідченням, що служить аргументом для висновку про повідомлюване в головній частині, напр.: *Десь за північ перевалило, бо Стожари уже сяяли на заході* (М. Стельмах); *Зараз ви пишете гарно, тому що не бачите за своїм твором нічого, крім самого твору* (Григорій Тютюнник).

Підрядні частини причини виражають причинові семантико-синтаксичні відношення.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною мети. Це речення, в яких підрядна частина вказує на мету чи призначення того, про що йдеться в головній частині. Підрядна частина відповідає на питання *для чого? навіщо? нащо? з якою метою?* і приєднується до головної сполучниками *щоб, щоби, аби* та складеними сполучниками *для того щоб, затим щоб, задля того щоб, на те щоб, в ім'я того щоб*. Перша частина цих сполучників у разі їх розчленування виконує роль співвідносних слів у головному реченні. Найуживанішим є підрядний сполучник *щоб*, напр.: *Дорош зіскочив з підводи і, щоб трохи розім'ятися, пішов пішки* (Григорій Тютюнник); *Землянки копали на бугрі трохи на схилі, щоб не підходило водою* (К. Гордієнко).

Семантика сполучників мети виявляється в контексті, оскільки найтиповіші з них (*щоб, аби*) омонімічні з функціональними сполучниками, що використовуються в од-

ночленних складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними та означальними.

Залежно від стосунку дії головного речення і мети, вираженої підрядним, до однієї чи різних осіб, виділяють односуб'єктні і двосуб'єктні складнопідрядні речення з підрядними мети.

Односуб'єктні конструкції. Це конструкції, в яких дія і мета стосуються однієї особи. У таких складнопідрядних реченнях підмет головної частини стосується і підрядної (головна частина являє собою двоскладне речення) або ж головна частина, будучи односкладним реченням, виявляє різний ступінь конкретності / узагальненості особи. Односкладні означено-особові речення в такому разі повністю ідентичні з двоскладними реченнями. Далі перебувають неозначено-особові та узагальнено-особові речення, в яких дія стосується неозначених чи узагальнених осіб; периферійну позицію займають безособові та інфінітивні речення у ролі головних. (Двоскладні і зазначені типи односкладних речень можуть виступати у ролі головних і в двосуб'єктних конструкціях.) Підрядні частини в односуб'єктних конструкціях завжди є інфінітивними.

Найбільшу групу односуб'єктних конструкцій становлять структури, в яких головна частина являє собою двоскладне повне речення, напр.: *На рідні землі сіячі вертають, щоб сіяти святе зерно своє* (М. Бажан); *Данило усе б віддав, щоб тільки стати таким косарем, вести свій широкий покіс собі на втіху, людям на добро* (М. Стельмах). Рідше головні речення бувають двоскладними неповними, напр.: *Пішла б і в неволю, щоб там полегшити його страждання* (Григорій Тютюнник). Цей різновид речень співвідносний з простими реченнями; підрядну частину нерідко можна перетворити на компонент простого речення. Порівняймо: *З раннього ранку Логвин працював до вечора, а ввечері біг у сільбуд, щоб організувати молодь...* (Г. Епік); → *З раннього ранку Логвин працював до вечора, а ввечері біг у сільбуд організовувати молодь.*

Поширеними є і речення, в яких головна частина являє собою односкладне речення, напр.: *Та довгий час ще мені пройти судилось шлях, щоб молодість догнати, заблукану в полях* (М. Рильський); *Щодалі доводилося все частіше звертати з колії, аби дати дорогу автомашинам* (Петро Панч).

До значення, що виражається підрядним реченням, можуть долучатися й інші значення, зокрема причинові,

напр.: *Молодий їздовий Тягнибіда відводить очі набік, щоб приховати сльози* (О. Довженко).

Двосуб'єктні конструкції. У головній і підрядній частинах цих структур наявні різні підмети або ж узагальнено-особові чи безособові дієслова у ролі головних членів, що співвідносяться з різними уявленнями позначуваної ними дії чи стану. Присудки головної і підрядної частин можуть виражатись будь-якими формами (переважно дієслівними), здебільшого не взаємозумовленими, напр.: *Подай душі убогій силу, щоб огненно заговорила* (Т. Шевченко); *Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці* (М. Коцюбинський); *Змолоду треба набиратися знань, щоб не пуста була твоя власна криниця* (І. Цюпа).

Залежно від ступеня вияву цільових значень складнопідрядні речення з підрядними мети поділяють на власне цільові і невласне цільові.

1. Власне цільові речення. За наявності в головній частині слів зі значенням цілеспрямованого руху чи аналогічних акцій у підрядній частині виражаються власне цільові значення. При підрядній частині функціонує сполучник *щоб*. Якщо підрядна частина передує головній, то на початку головної може вживатися корелят *то*, напр.: *Зерно в землю теж кладуть, щоб воно воскресло в житі* (Б. Олійник); *Щоб не обходити озеро, Муров сів на човна і поплив у бік Замисловичів* (В. Земляк).

2. Невласне цільові речення. У них підрядна частина означає не стільки мету, як необхідну підставу. У головній частині таких конструкцій вживаються слова повинності *треба, потрібно, необхідно, слід* та ін., внаслідок впливу яких на підрядну частину в ній послаблюється бажальне значення і посилюється наслідкове, напр.: *Щоб перебудувати світ, треба бути сміливим і сильним* (І. Сенченко); *Почекати представникам п'ять хвилин конче потрібно було для того, щоб консул додержав свого престижу* (Ю. Смолич).

В окрему групу виділяють такі речення, в яких ідеться про непередбачувані, несподівані, часто небажані наслідки, що не можуть бути справжньою метою. В. Бєлошапкова називає такі структури реченнями антимети. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська кваліфікують їх як речення несправжньої мети. Характерною особливістю їх є невідповідність семантики головної і підрядної частин, напр.: *Уже кружляє листя жовторжаве, щоб на асфальті мокрому спочить* (М. Рильський).

Підрядна частина, що виражає цільові семантико-синтаксичні відношення, може займати будь-яку позицію в реченні: постпозитивну, препозитивну і значно рідше — інтерпозитивну.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною умови. Це речення, в яких підрядна частина вказує на умову, від якої залежить здійснення дії, про яку йдеться в головній частині. Підрядна частина відповідає на питання *за якої умови?* і приєднується до головної частини сполучниками *якщо, якщо б, коли, коли б, якби, як, раз, аби*, яким у головній частині можуть відповідати співвідносні слова *тоді, так*. Отже, зазначений тип складнопідрядних речень реалізується в двох різновидах: сполучниковому та займенниково-співвідносному, напр.: ***Якби-то** далися орлинії крила, за синім би морем милого знайшла* (Т. Шевченко); ***Коли вдосвіта виїхати, то на обід саме поспієш*** (Панас Мирний); ***Як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця*** (М. Коцюбинський); ***Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим*** (М. Стельмах).

Залежно від наявності/відсутності значеннєвих відтінків, що виражаються підрядними умовними реченнями, виділяють кілька різновидів цих конструкцій з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями: складнопідрядні речення з умовними семантико-синтаксичними відношеннями; складнопідрядні речення з умовно-часовими семантико-синтаксичними відношеннями; складнопідрядні речення з умовно-причиновими семантико-синтаксичними відношеннями; складнопідрядні речення з умовно-допустовими семантико-синтаксичними відношеннями. Звичайно в контамінованих конструкціях провідною є умовна семантика, часові, причинові та допустові семантичні нашарування є додатковими.

1. Речення з умовними семантико-синтаксичними відношеннями. Це конструкції, в яких підрядна частина не має супровідних значень, а чітко виражає умовні семантико-синтаксичні відношення. У складнопідрядних реченнях, в яких підрядні виражають реальну умову, присудки мають видо-часові форми дієслів дійсного та наказового способів, напр.: ***Коли не вмієш дорожити собою, то тут научать*** (О. Гончар); ***Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу*** (О. Довженко).

У реченнях, в яких підрядні вказують на ірреальну, потенційну, можливу умову, присудки в головній і підрядній частинах виражаються формами умовного способу дієслів,

при сполучних засобах (сполучниках і співвідносних словах) вживається частка *би, б* (*якби, коли б, тоді б*), напр.: *Якби я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти* (Д. Павличко); *Я б поїхав, аби тільки допомогти* (Петро Панч). Деколи підрядний сполучник виступає в середині речення, напр.: *Солов'єм якби я став, то любов свою до тебе я б на весь світ проспівав* (В. Сосюра).

2. Речення з умовно-часовими семантико-синтаксичними відношеннями. У них підрядна умовна частина містить додаткове значення часу, видо-часові форми дієслів-присудків часто однакові, виражають одночасність подій. Це ж стосується і синтаксичного значення часу в тих реченнях, у яких присудки виражені не дієслівними формами, напр.: *Потрібен камінь, коли хто хоче будувати міцно своє життя і щастя* (Леся Українка); *Коли орел кидається до бою, він ховає своїх дітей* (Ю. Яновський); *Мовний знак реально існує тоді, коли форма і зміст злиті воєдино* (В. Русанівський).

3. Речення з умовно-причиновими синтаксичними відношеннями. Підрядна частина (крім умовних) додатково виражає причинові семантико-синтаксичні відношення. Вона завжди виражає реальну умову і може бути трансформована в підрядне причинове речення. Порівняймо: *Раз я вже вирішив, то хай так і буде* (Григорій Тютюнник) → *Хай так і буде, бо я вже вирішив.*

4. Речення з умовно-допустовими семантико-синтаксичними відношеннями. У них найчастіше використовується сполучник *якщо*, а значення допустовості виводиться зі змісту усієї складнопідрядної конструкції, яку в такому разі можна трансформувати в складнопідрядне речення з підрядним допустовим, ураховуючи полярні змістові відношення між частинами. Порівняймо: *Якщо й писав, сину, то не ми твої листи читали* (А. Головко) → *Хоча й писав, сину, але не ми твої листи читали.*

В українському мовознавстві переважає погляд на складнопідрядні умовні речення як такі, в яких підрядні частини виражають реальну чи ірреальну умову, за якої відбувається чи могло б відбутися те, про що повідомляється в головній частині (Б. Кулик, Л. Кадомцева, І. Вихованець, А. Загнітко). Проте, на думку деяких вчених, справжня умовність може бути лише гіпотетичною, а не реальною. Наприклад, І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська поділяють складнопідрядні умовні речення за модальністю складових частин на такі моделі: індикативної модальності; індикативної модальності з невласне-умов-

ним значенням; ірреальної модальності; проміжного типу між індикативною та ірреальною модальністю.

1. Речення індикативної модальності. Вони повідомляють про явища, можливі в минулому, теперішньому чи майбутньому часі. В обох предикативних одиницях поєднуються форми дійсного способу (індикатива). Основним засобом зв'язку виступає сполучник *якщо*, напр.: ***Якщо сьогодні я прийду до неї, вона мене в Александрію візьме*** (Леся Українка); *Тепер, **якщо** йому вдасться вернутись на мирні оболоні, піде тихо й щасно* (Ю. Мушкетик). У таких реченнях можуть використовуватись сполучники *коли* і *як*, напр.: *Якось веселіше на душі, **коли** під хатою шумлять колоски і ріднять тебе з полем* (І. Цюпа); ***Як** хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь* (М. Рильський). У випадку вживання сполучників *якщо, коли, як* на початку складнопідрядного речення у постпозитивній головній частині їм можуть відповідати кореляти *то, так, тоді*, напр.: ***Як** скаже слово, **то** так і влетить ластівкою те слово до серця* (М. Коцюбинський).

2. Речення індикативної модальності з невласне-умовним значенням. Охоплюють речення, в яких значення умови ускладнюється часовими, причиновими, наслідковими, допустовими значеннєвими відтінками, напр.: ***Коли** орел кидається до бою, він ховає своїх дітей* (Ю. Яновський); *У відкритім бою, **якщо** й поранено, **то** тебе врятують товариші* (О. Гончар).

3. Речення ірреальної модальності. У них нереальна умовність виражена засобами умовного способу. Зв'язковими засобами виступають сполучники *якби, коли б, аби*, напр.: *Уже б співали треті півні, **якби** вони десь тут були* (П. Дорошко); ***Коли б** мене забили, ти б став володарем моїх багатств* (А. Шиян).

4. Речення проміжного типу між індикативною та ірреальною модальністю. До них належать підрядні речення з інфінітивом, напр.: *Та виграти війну можливо лише тоді, **як** добре до неї підготуватись* (Ю. Смолич).

Порядок частин у складнопідрядних умовних реченнях вільний: підрядна частина може перебувати у відношенні до головної в препозиції, в постпозиції, рідше — в інтерпозиції.

Складнопідрядні речення з підрядною допустовою частиною. Це речення, в яких дія, позначувана підрядною частиною, обмежує вияв дії головної частини, однак, незважаючи на це, дія головної частини стає реальною. Від головної до підрядної частини ставиться питання *незва-*

жаючи на що? Підрядна частина приєднується до головної сполучниками *хоч (хоча), незважаючи на те що, дарма що, правда, хай*, а також сполучними виразами *хто не, що не, який не, як не, скільки не*, використання яких, очевидно, зумовлюється пропуском власне-допустового сполучника *хоч*, напр.: ***Що б там не кричало, не оглянься*** (Т. Шевченко); ***Як не мудруй, а правди ніде діти*** (Л. Глібов); *Я докладніше спинився тільки на двох мемуарних нарисах М. Бажана, **хоч** їх уже набралося на цілу книжку* (Л. Новиченко); *Крім індоєвропейських, категорія роду відома також мовам семітським, **хоч** вона сформувалася в них як двочленна* (М. Жовтобрюх).

У разі препозиції підрядного речення на початку головного часто наявні сурядні протиставні сполучники *а, та, але, зате, однак, проте*, напр.: ***Хоч** навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми фарбами, **але** хміль іще буйно зеленів* (О. Донченко); ***Хоч** була рання весна, **але** надворі вже було гаряче* (І. Нечуй-Левицький); ***Дарма що** сніг хрумкотить під ногами, **але** весна своє бере* (М. Коцюбинський). Деколи підрядний сполучник стоїть в середині підрядного речення, напр.: *Наші хлопці **хоч** і заснули було, **так** не можна ніяк влежати* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Сполучники сурядності є факультативними, свідченням чого є те, що при перестановці частин їх можна випустити. Підрядні сполучники обов'язкові, бо їх пропуск порушує синтаксичну і змістову єдність речення. Пор.: *Хміль іще буйно зеленів, **хоч** навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми фарбами; Надворі вже було гаряче, **хоч** була рання весна.*

У деяких конструкціях сурядний сполучник перед головним реченням не вживається, напр.: ***Дарма що** стояло тихе сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху* (Ю. Смолич); ***Хоч** би хто й захотів повірити, навряд чи зважиться* (І. Цюпа); ***Скільки** не дивись на море, воно ніколи не набридне* (В. Козаченко). У такому разі роль протиставного сполучника виконує інтонація: інтонаційний діапазон між головною і підрядною частинами стає більш контрастним, пауза — більш напруженою, а підвищення тону в кінці підрядної частини — помітнішим. У деяких випадках на письмі ставиться тире, напр.: *Хай лютує, казиться зима, — все долають людські теплі руки* (В. Сосюра); ***Хоч** земля вся укрита снігами — моє серце в цвіту* (В. Сосюра).

Порівняно рідше вживаються підрядні допустові в інтерпозиції. Це переважно односуб'єктні конструкції, в

яких підмет спільний для обох частин або ж замінюється в підрядній частині займенником, напр.: *Гості, хоч вони були перевтомлені і змоклі від проливного дощу, привезли з собою бадьорість* (Н. Рибак); *Борис Савич, дарма що не любив ув'язуватись в подібні дискусії, цього разу все ж подав голос* (О. Гончар).

Часто підрядне допустове перебуває в постпозиції до головного. У такому разі його функція зі значенням суперечливого протиставлення дії головного речення дещо «пригашується», набуває відтінку супровідного висловлення, напр.: *Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна* (Леся Українка); *День був душний, незважаючи на те, що краплі учорашнього рясного дощу іскрились на траві* (Марко Вовчок).

Підрядні допустові речення здебільшого виражають власне допустові семантико-синтаксичні відношення. Подеколи (зокрема при використанні частки *би* (*б*) поряд зі сполучником *хоч* (*хоча*)) може нашаровуватись додаткове умовне значення, напр.: *Хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла* (Ю. Яновський); *Не стануть святами ніколи будні, хоч як би там не мудрували трутні* (Д. Павличко).

А. Кващук за значенням і будовою поділяє допустові речення на власне-допустові, протиставно-допустові, узагальнено-допустові, умовно-допустові. Очевидно, мають рацію І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, які поділяють ці конструкції на власне-допустові і невласне-допустові.

1. Власне-допустові конструкції. Власне-допустове значення найповніше виражають речення, головна частина яких повідомляє про явище, яке відбулося всупереч тому, що передбачалося підрядною частиною. Найпоширенішим у таких реченнях є сполучник *хоч (хоча)*. Такі конструкції становлять вихідну форму парадигми власне-допустових речень, напр.: *Так, я не дуже поспішаю, хоча маю невідкладні справи* (В. Канівець); *Хоча була північ, спати не хотілось* (І. Цюпа). У конструкціях з власне-допустовим значенням використовуються також сполучники *хай, нехай, незважаючи на те що, дарма що, всупереч тому що, незалежно від того що*, напр.: *Незважаючи на те, що він був від мене вдвічі з лишком старший, ми з ним по-справжньому потоваришували* (Ю. Збанацький); *Дарма що снігу перед цим ввалило багато, проте вже з усього чути, чути весну...* (О. Гончар).

2. Невласне-допустові конструкції. У разі набуття складнопідрядним допустовим реченням різних відтінків значення (умовного, зіставного, розділового) відбувається послаблення допустового значення, і речення стає невласне-допустовим, напр.: а) речення зіставно-допустового значення: *Вечір ще бився в степу, хоч робота на будівельному майданчику вже й затихла* (М. Чабанівський); б) речення умовно-допустового значення: *І такі люди залишалися для нього друзями на все життя, хоча б він їх бачив раз на віку* (М. Стельмах).

Своєрідні відтінки невласне-допустового значення наявні в реченнях, підрядні частини яких поєднуються з головними відносними займенниками і прислівниками *хто, що, який, як, де, куди, звідки* в поєднанні з часткою *не*. Такі речення кваліфікують як узагальнено-допустові, головна частина яких засвідчує, що певне явище відбувається (відбулося, відбудеться) всупереч будь-яким перешкодам, напр.: *І все, куди не йду, холодні трави сняться* (В. Сосюра); *Білі каштани, світлі огні, де б не бував я, любі мені* (А. Малишко); *Сама скрипка, скільки б не водити смичком, звуків ніяких не давала* (Ю. Смолич).

Складнопідрядні речення з підрядною частиною наслідку. Це речення, в яких підрядна частина вказує на наслідок того, про що йдеться в головній. Від головної до підрядної не можна поставити питання. У підрядній частині завжди наявний складений сполучник *так що*, напр.: *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Григорій Тютюнник); *Сніг на чоботях встиг станути геть чисто, так що на пухнастому червоному килимі калюжі збільшилися* (Н. Рибак).

У зазначених конструкціях наявна семантика причиново-наслідкової залежності, тому підрядне речення легко перетворити на головну частину, а головне — на підрядну причинову. Порівняймо: *На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу* (Н. Рибак) → *Можна було сподіватися дощу, бо на небі збиралися великі хмари.*

Розчленування сполучника *так що* можливе не у всіх випадках і веде до зміни типу складнопідрядного речення, внаслідок якого перший компонент *так* стає співвідносним словом у головному реченні. Порівняймо: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський) → *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця так, що дерева потопали в ньому.*

Підрядна частина, що виражає наслідкові відношення, завжди є постпозитивною. Правда, інколи формально вона вживається в середині речення, в інтерпозиції, однак є більше підстав говорити про неї як постпозитивну, оскільки вона займає позицію після напівпредикативного звороту, напр.: *Рвучко підплигнувши на віз, так що ледве не впав на ящик, Тарас Демидович став поправляти на собі одежу* (Ю. Збанацький).

Підрядні наслідкові речення часто виділяються в окремі речення, є парцельованими. У такому разі зв'язок підрядної наслідкової частини з головною послаблюється, напр.: *На здоровенному полотнищі зображувався новий Кам'яний Брід, вимріяний ковалем біля горна і схвалений, добудований Короповим. Так що Коропов був тепер консультантом у Степана Васильовича* (В. Земляк).

Уживання часток *аж, й* при сполучникові *так що* посилює експресивність вислову, напр.: *Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним* (М. Коцюбинський); *Всі три лави збилися на невеликому тирлі, так що й тікати було нікуди* (Ю. Мушкетик).

Н. Кринська обґрунтовано стверджує, що у формуванні складнопідрядних речень наслідку беруть участь сполучники *внаслідок чого, в результаті чого, від чого, завдяки чому, через що*. З цим можна погодитись, оскільки речення з такими сполучними засобами справді можна кваліфікувати як підрядні наслідкові, напр.: *Роки його правління знаменувалися посиленням утисків населення і цілим рядом повстань, внаслідок чого Понтій Пілат був зміщений з посади* (А. Коваль). Однак часто такі підрядні є супровідними, в яких із прийменниками використовується сполучне слово *що* в непрямих відмінках. Диференціацію цих зв'язкових засобів можна здійснити з урахуванням семантики частин складнопідрядного речення.

Складнопідрядні речення з підрядною супровідною частиною. Це речення, у яких головна частина з погляду структури і змісту є цілком завершеною і не вимагає підрядної, а підрядна, будучи додатковим повідомленням до сказаного в головній, містить у собі синтаксичний показник несамостійності — сполучне слово *що* в будь-якій відмінковій формі. Оскільки головна частина не вимагає підрядної, то від неї не можна поставити питання. У складі головного речення нема лексичних елементів, які б потребували поширення, конкретизації. З погляду семанти-

ки зв'язок між частинами близький до наслідкового, напр.: *Після цього більше говорили про звірів, природу, що Лесю теж дуже цікавило* (М. Олійник); *Люди вперше обідали гуртом, що раніше робили тільки на весіллі* (І. Цюпа); *Просторові прийменники спрямовані на іменники конкретного значення, в чому можна бачити узгодження лексичного значення слова і його семантико-синтаксичної функції* (І. Вихованець).

У зазначених конструкціях, на відміну від інших типів складнопідрядних речень, корелятивний зв'язок між сполучним словом у підрядному і співвідносним словом у головному неможливий, оскільки таке співвідносне слово бере участь у формуванні синтаксичної структури головної частини, виконуючи функцію підмета або ж другорядного члена і визначаючи при цьому синтаксичну природу підрядного речення.

Нерідко підрядне супровідне поєднується з головним сполучним словом *що* у непрямих відмінках з прийменниками, напр.: *Рудигер недбало поплескав абата по плечу, від чого Бодо щулився і карався ще більше* (П. Загребельний); *У другій фразі слово лежачу виконує функцію невластивого українській мові активного дієприкметника, через що фраза звучить важко, неприродно, штучно* (Б. Антоненко-Давидович).

Ці конструкції не вкладаються в традиційну класифікацію складнопідрядних речень, по-різному розглядалися і розглядаються в мовознавстві. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська кваліфікують ці складнопідрядні речення як відносно-репродуктивні, головна частина яких є самостійною, не має жодних конструктивних показників, а підрядна формально залежить від головної і поширює її з погляду оцінки, наслідку, принагідних зауважень. Займенник *що*, який виступає основним засобом зв'язку відносно-репродуктивних речень, уміщує зміст головної частини.

Складнопідрядні речення із зіставними відношеннями між частинами. Це такі складнопідрядні речення, зміст частин яких зіставляється. У цих реченнях використовуються парні сполучники *якщо..., то; коли..., то*, що виражають не умовні, а зіставні відношення, напр.: *Якщо троянди й виноград, за влучним висловом Максима Рильського, символізують красиве і корисне, то кущ калини, увібравши обидві ознаки, опредметнює й духовний потяг до своєї землі, свого берега, своїх традицій* (В. Скуратівський); *Якщо вчора не спалось Дмитрові, то сьогодні не міг заснути Гнат* (М. Стельмах). Звичайно, обидва речен-

ня семантично рівноправні, однак наявність сполучника підрядності дає більше підстав визначати їх як складнопідрядні.

Щодо цих конструкцій існують різні погляди. Дехто з мовознавців вказує на зіставлюваний відтінок значення у складнопідрядних порівняльних реченнях, складнопідрядних реченнях міри зі сполучниками *чим..., тим; що..., то; стільки..., скільки*, у складнопідрядних умовних реченнях зі сполучником *якщо..., то*, у складнопідрядних допустових реченнях зі сполучником *хоч*, у складнопідрядних реченнях часу зі сполучниками *в той час як, тимчасом як, тоді як*.

Складнопідрядні речення з пояснювальними відношеннями між частинами. Це конструкції, в яких одна частина пояснює іншу, конкретизуючи її значення чи передаючи його іншими словами.

Пояснювальними є сполучники *тобто, себто, цебто*, в окремих випадках *або, чи*. Одні вчені вважають їх підрядними, інші — проміжним розрядом між сурядними і підрядними. Частина мовознавців вважають конструкції з пояснювальними сполучниками особливим типом складносурядних речень поряд з єднальними, зіставно-протиставними і розділовими.

Змістовий паралелізм, синтаксична однотипність дають підстави розглядати ці складні речення як синкретичні. Однак вони більше наближені до складнопідрядних. Підтвердженням цього є відокремлені прикладки, що приєднуються до опорного означуваного слова (підмета, додатка) сполучниками *тобто, себто, цебто, або, чи*, напр.: *Через вузький пересип були перекопані єрики, цебто канали* (І. Нечуй-Левицький); *Отаман полюбив Миколу і постановив його за крилаша, себто за свого помічника* (І. Нечуй-Левицький).

Найпоширенішим в українській мові є пояснювальний сполучник *тобто*, який має достатньо широку семантику і може передавати декілька відтінків пояснювального значення, напр.: *Влаштовували домашні арешти війтам, тобто тримали їх під вартою під час страйку* (І. Вільде); *Однак у назвах осіб та інших істот категорія чоловічого і жіночого роду співвідносна зі статтю носіїв цих назв, тобто вона виступає як лексико-граматична* (М. Жовтобрюх).

Отже, у сучасному мовознавстві загальновизнаною є структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень, що враховує структурні і семантичні параметри

складнопідрядних конструкцій. Згідно з цією класифікацією виділяють складнопідрядні речення нерозчленованого типу (з підрядними прислівними) та розчленованого типу (з підрядними, що стосуються усього головного речення). У реченнях нерозчленованого та розчленованого типу виявляється різний ступінь спаяності предикативних частин.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте погляди учених на складнопідрядне речення.
2. Чому частини складнопідрядного речення є синтаксично нерівноправними?
3. Які основні різновиди підрядного зв'язку використовуються в складнопідрядному реченні?
4. Як розрізняються омонімічні сполучники і сполучні слова *що? як? коли?* Охарактеризуйте інші засоби зв'язку частин складнопідрядного речення.
5. У чому виявляється сутність логіко-граматичної класифікації складнопідрядних речень? Охарактеризуйте складнопідрядні речення з підрядними підметовими, присудковими, додатковими, означальними, обставинними.
6. На чому ґрунтується формально-граматична класифікація складнопідрядних речень? Які типи речень виділяють за цією класифікацією?
7. Які ознаки враховує структурно-семантична класифікація?
8. Які складнопідрядні речення належать до нерозчленованих, а які — до розчленованих?
9. Які є різновиди структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень?
10. Поясніть специфіку сполучникового, відносного та займенниково-співвідносного типів складнопідрядних речень.
11. Які речення належать до складнопідрядних з підрядними означальними? Охарактеризуйте їх різновиди.
12. У чому полягають специфічні особливості складнопідрядних речень з підрядною з'ясувальною частиною?
13. Охарактеризуйте складнопідрядні речення з підрядною частиною місця. Чому в структурно-семантичній класифікації ці конструкції віднесено до нерозчленованих?
14. Як поділяються за значенням складнопідрядні речення з підрядною частиною часу? Охарактеризуйте сполучні засоби зв'язку частин.
15. Яку функцію виконує підрядна частина у складнопідрядних реченнях з підрядною частиною способу дії, міри і ступеня? Які групи підрядних виділяють з урахуванням змістових і граматичних відношень між головним і підрядним реченнями?

16. З'ясуйте особливості структури і семантики складнопідрядних речень з підрядною порівняльною частиною. Які є погляди на складнопідрядні порівняльні речення в українському мовознавстві?

17. Які складнопідрядні речення належать до складнопідрядних речень з підрядними причиновими? Охарактеризуйте засоби зв'язку складнопідрядних причинових речень та відтінки причинового значення.

18. З'ясуйте специфіку складнопідрядних речень з підрядною частиною мети. Які складнопідрядні речення мети є односуб'єктними і двосуб'єктними?

19. У чому специфіка складнопідрядних речень з підрядною частиною умови? Охарактеризуйте різновиди цих конструкцій. З'ясуйте погляди мовознавців на ці структури.

20. Які речення належать до складнопідрядних з підрядною допустовою частиною? Охарактеризуйте різновиди цих конструкцій.

21. Як співвідносяться головна і підрядна частини в складнопідрядних реченнях із підрядною частиною наслідку? Охарактеризуйте особливості зв'язку підрядної наслідкової частини з головною.

22. Вкажіть на особливості складнопідрядних речень з підрядною супровідною частиною. Охарактеризуйте погляди мовознавців на ці конструкції.

23. Як мовознавці трактують складні речення із зіставними та пояснювальними відношеннями між частинами?

5.4. Складнопідрядні багатокомпонентні речення

Питання про складнопідрядні багатокомпонентні конструкції не має у сучасному мовознавстві однозначного розв'язання, оскільки багато лінгвістів розглядають складнопідрядні багатокомпонентні речення в межах елементарних складнопідрядних. Однак сучасні дослідження багатокомпонентних конструкцій у російському й українському мовознавстві (Г. Гаврилова, Г. Калашникова, Г. Уханов, В. Шитов, К. Шульжук, О. Кузьмич, Т. Шкарбан та ін.) засвідчують, що ці структури мають специфічні особливості.

Загальна характеристика складнопідрядних багатокомпонентних речень

Говорячи про розвиток мови, О. Потебня зазначав: «І взагалі в мові, не тільки кажучи *a priori* («все тече»), не може бути, а й *a posteriori* нема жодної нерухомої граматичної

категорії. Однак зі зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, у якому вони виникають і змінюються, саме речення, подібно до того, як неминуче форма стійкої купи залежить від форми речей (напр., цеглин, ядер), з яких вона складається, як неминуче форма і визначення суспільства змінюється разом із розвитком особин». Отже, зміна окремих граматичних категорій відбувається швидше порівняно зі структурою речення в цілому, однак і часткові зміни зумовлюють зміни у будові речення.

З розвитком мислення структура речення ускладнювалася, причому серед складних конструкцій первісними є безсполучникові утворення. Сполучникові ж (складносурядні і складнопідрядні) речення виникли пізніше. Найпізнішим типом речень є складнопідрядні структури, що почали розвиватися в останньому періоді існування індоєвропейської прамови.

Отже, ускладнені складнопідрядні речення виникли на високому ступені розвитку мислення і мови. Роль їх у розвинутих мовах надзвичайно важлива, особливо у писемних текстах (наукових, художніх тощо). Проте процес еволюції мови не зводиться до ускладнення її структури, збільшення кількості формантів. Навпаки, спостерігається уніфікація, ущільнення мовних засобів. Нерідко ту саму думку можна висловити як складним, так і простим реченням, різними типами складних речень тощо.

Складнопідрядні багатокомпонентні речення — речення, що складаються з одного головного і не менше двох підрядних речень.

Вони становлять центральний тип у системі складних багатокомпонентних речень сучасної української мови.

За характером синтаксичного зв'язку підрядних компонентів з головними та між собою виділяють три основні моделі цих конструкцій: речення з неоднорідною супідрядністю, речення з послідовною підрядністю і речення з однорідною супідрядністю. Периферійну ланку становлять контаміновані речення, в яких по-різному комбінується однорідна і неоднорідна супідрядність та послідовна підрядність.

Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю

Ці речення є одними з найскладніших у плані структурно-семантичної організації і здебільшого характеризуються тісною структурно-семантичною спаяністю предикативних одиниць.

Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю — конструкції, у яких підрядні речення різного типу пояснюють один і той самий член або ж усе головне речення чи підрядні речення будь-яких типів пояснюють різні члени головної частини.

Однією з конструктивних ознак цих речень є порядок розміщення підрядних компонентів, які переважно не стоять поряд, напр.: *Коли за Омеляном зачинилися двері, мати підійшла до доньки, припала до її грудей, як колись, у дитинстві, донька припадала до неї* (М. Стельмах); *Коли згасла ракета, цілі рої світлячків розлюченим вихором билися в тому місці, де лежав наш передовий дозор* (І. Багмут). У багатьох реченнях саме такий порядок розміщення компонентів: підрядне речення — головне речення — підрядне або ж підрядні, якщо вони стосуються різних членів, розривають головне речення. Випадки суміжного розміщення неоднорідних супідрядних спорадичні. Це зумовлюється або валентними можливостями присудка (головного члена в односкладному реченні) головної частини, або кінцевою позицією члена речення головної частини, до якого відноситься підрядне прислівне, напр.: *Було б добре, якби ти взяв і Сергія, бо вдвох буде зручніше* (В. Канівець); *У моїй уяві так яскраво вимальовувався той колодязь з прозорою смачною водою, від якої аж зуби ломить, що я, довго не роздумуючи, повернув на Шамраївку* (Д. Ткач). Іноді контактне розміщення неоднорідних супідрядних зумовлене елімінацією (пропуском) частини головного речення, напр.: *Часом озирався на сусідів, з якими сидів за столом, чи ніхто з них не помічає його стану* (П. Гуріненко). Після підрядного присубстантивно-означального перебуває підрядне з'ясувальне, залежне від елімінованої частини головного речення, яка повинна була б стояти перед ним. Пор.: *Часом озирався на сусідів, з якими сидів за столом, намагаючись дізнатись, чи ніхто з них не помічає його стану.*

На відміну від конструкцій з однорідною супідрядністю, у яких між супідрядними компонентами наявний сурядний зв'язок, у реченнях з неоднорідною супідряд-

ністю ніякого граматичного зв'язку між підрядними не існує.

Справедливими є міркування Г. Гаврилової стосовно можливості конструювання цього типу речень залежно від валентних особливостей головної частини. Вона вважає, що речення з неоднорідною супідрядністю неможливо конструювати на базі головної частини, здатної підпорядковувати підрядне тільки одного семантико-граматичного типу. Проте цей чинник не є серйозним обмеженням при використанні конструкцій з неоднорідною супідрядністю, оскільки він «спрацьовує» лише в односкладних номінативних реченнях, головний член яких одновалентний і може поширюватись за допомогою тільки підрядних означальних речень. У переважній більшості інших типів односкладних речень головний член є полівалентним, бо в ньому є кілька сем, здатних реалізуватись одночасно.

Розглянемо односкладні непоширені речення: 1. *Читаємо.* 2. *Розвиднілось.* На базі їх можна сконструювати такі структури з неоднорідною супідрядністю: 1. *Коли настає вечір, читаємо, тому що книга дуже цікава*; *Якщо є час, читаємо, тому що по телебаченню не передають нічого цікавого*; *Щоб зайняти час, читаємо, оскільки дорога далека*; *Тому що рейс затримується, читаємо, хоча всі трохи нервують.* 2. *Коли приїхали, розвиднілось, тому що в дорозі трохи затримались*; *Поки дібрались в аеропорт, розвиднілось, так що народу зібралось багато.*

У двоскладних та односкладних поширених реченнях можливості конструювання речень з неоднорідною супідрядністю значно ширші, навіть за умови одновалентності окремих членів речення, напр.: 1. *Хлопець хвилювався.* 2. *Учні відпочивали.* Пор.: 1. *Хлопець, який стояв останнім у черзі, хвилювався, бо незабаром мав відходити поїзд.* 2. *Учні, що втомилися, складаючи екзамени, відпочивали, щоб набратися сил.*

У мовознавчій літературі існують різні класифікації конструкцій з неоднорідною супідрядністю (О. Вержбицький, Г. Гаврилова, І. Василенко, Г. Калашникова). Очевидно, зважаючи на характер синтаксичної віднесеності підрядних до головної в цілому чи до окремих її членів, доцільно виділити три різновиди цих конструкцій: із причленною (прискладною) супідрядністю, з різночленною супідрядністю і з комбінованою супідрядністю.

Речення з причленною (прискладною) супідрядністю. У них підрядні завжди стосуються одного члена в головній частині чи всієї головної частини, по-різному пояснюючи

її (підрядні завжди різновидові). Ці конструкції використовуються в мові порівняно нечасто, напр.: *Як би ми з тобою не говорили, все рівно не зрозуміємо один одного, бо говоримо на різних мовах* (Григорій Тютюнник); *І коли поблизу нема автоінспектора, намагаюся проскочити під цим суворим знаком, хоч це може спричинитися до великих неприємностей* (В. Кисельов).

Такі речення майже завжди трикомпонентні, оскільки двох прискладних підрядних цілком достатньо для вираження необхідного змісту; до того ж тут діють і структурні обмеження. Тому чотирикомпонентні конструкції з трьома різновидовими прискладними є своєрідними раритетами, напр.: *Коли ми з батьком зайшли до кімнати, два моїх двоюрідних брати і сестричка, побачивши чужих, прожогом кинулися під стіл, під ліжко і не вилазили звідти, як їх не кликали, аж доки ми не поїхали з хутора* (Петро Панч).

Речення з різночленною супідрядністю. Підрядні у них завжди стосуються різних членів головної частини і є одновидовими (якщо це однорідні члени, а в окремих випадках — і неоднорідні) чи різновидовими (якщо це неоднорідні члени).

Вони переважно трикомпонентні, хоча загалом регулярними є і чотирикомпонентні структури, напр.: *Дівчина відкладає набік віночок, який плела, сидячи біля воза, встає і, переконавшись, що поблизу нікого нема, біжить до старого гіллястого дуба, що, мов сторожа, стоїть на узліссі* (М. Олійник); *Здавалося, він заважав усім: і довгим вантажним ешелонам, які годинами чекали на полях станцій своєї черги, і пасажирським, котрі намагались дотримуватися графіка мирних часів, і тим поїздам, що поспішали на захід, везучи фронтові свіжі армійські поповнення* (Д. Бедзик).

У конструкціях, у яких підрядні стосуються неоднорідних членів речення, найчастіше наявні такі поєднання підрядних:

1) присубстантивно-означальні — присубстантивно-означальні, напр.: *Кілька днів тому на одній великій залізничній станції, яку ми пройшли не зупиняючись, я попросив у громадян, що несли з розбитих ворожих складів господарське майно, два невеличкі термоси* (І. Багмут);

2) присубстантивно-означальні — з'ясувальні, напр.: *Тільки портові будівлі, горбаті ребристі крани, елеватори та інші споруди і механізми, що несподівано, мов у казці, виринали перед очима, свідчили про те, що море близько, майже біля самих ніг* (Д. Ткач);

3) присубстантивно-означальні — займенниково-означальні, напр.: *Однак модель ця в дисертації, яка зараз обговорюється, вже надто відрізняється від того, що моделюється* (В. Кисельов);

4) займенниково-означальні — з'ясувальні, напр.: *Але кожен, хто глянув би на нього зараз, зрозумів би, що він слухає музику* (Д. Ткач); *Той, хто знав твори Панаса Мирного, був гарантований, що трійки в нього не буде* (І. Цюпа);

5) з'ясувальні — займенниково-означальні, напр.: *Кажу те, що думаю, і вчителям, і тим, хто стоїть наді мною* (І. Цюпа).

Серед цих речень найбільш уживаними є структури, в яких поєднуються присубстантивно-означальні. Поєднання двох з'ясувальних трапляється рідко, здебільшого тоді, коли одне підрядне залежить від особової форми дієслова, інше — від дієприслівника чи дієприкметника, напр.: *Але, побачивши, як задкує лікар від тієї настирливої жінки, зрозумів, що має втрутитися і допомогти* (І. Ле).

Конструкції, у яких різночленні неоднорідні супідрядні стосуються однорідних членів головної частини, охоплюють переважно одновидові підрядні присубстантивно-означальні і з'ясувальні речення; при цьому види підрядних прогнозуються першим однорідним членом і можуть відноситись до таких членів речення:

— однорідних підметів, напр.: *Добрий **настрій**, що особливо пройняв його після нечуваної ще у Вербівці поразки всемогущого Дарія, **просвітлення** в голові, де почали вже роїтись думи навколо складних питань суспільного життя, **гордість** за мудрого батька, якого по-справжньому зрозумів тільки протягом цих кількох днів, робили Онопрієве життя в рідному селі цікавим і радісним* (А. Іщук);

— однорідних присудків, напр.: *Він **бачив**, що такі заходи не сприяють вихованню людей, а лише заважають, і **обурювався**, що багато хто з партійних керівників гаряче обстоюють такі методи виховання* (Яків Баш);

— однорідних додатків, напр.: *Загартовані в боях, звиклі до найжорстокіших штормів, вони навіть своїм зовнішнім виглядом, здавалось, кидали виклик холодному дошкульному **вітрові**, що сердито хльоскав стрічками безкозирок по обличчях, і **дощеві**, який не вгавав і на одну хвилинку* (Д. Ткач);

— однорідних обставин, напр.: *У **механічному цеху**, де працював Микола, **в столярному**, де працював Сергій, лю-*

ди, видно, вже по кілька разів читали уголос листівки (В. Канівець).

Дискусійним у мовознавстві є питання про конструкції, в яких підрядні пояснюють лексично однаково виражені члени речення, кожен з яких конкретизується окремим підрядним, напр.: *Колись до таких каменів бігали й ті, що лежали під Білою Ольшанкою, й ті, що лежали за млином* (Ю. Мушкетик). Очевидно, в таких структурах функціонують не повторювані члени речення, а однорідні члени, виражені однаковими словами і формами, зміст яких у кожному конкретному випадку розкривається в підрядних реченнях. Це підтверджується тим, що такі слова і вирази можна замінити синонімічними. Про це свідчить і можливість зворотної заміни, напр.: *Таким чином, я на цій фотографії зовсім не той, що насправді, але такий, яким мені хотілося б себе бачити* (В. Кисельов). Пор.: *Таким чином, я на цій фотографії зовсім не такий, що насправді, але такий, яким мені хотілося б себе бачити.* Це стосується і конструкцій, у яких однорідними виступають члени речення, виражені іменниками і займенниками, внаслідок чого підрядні можуть бути різновидовими чи належати до різних груп речень одного виду, напр.: *І це — не тільки в його нотатках про людей, з якими він дружив, часто зустрічався, але і в міркуваннях про тих, кого він ніколи не бачив* (Л. Новиченко).

Речення з комбінованою супідрядністю. У цих конструкціях одне підрядне прислівне (внутрішнє), а друге — стосується усього складу головної частини (зовнішнє). Ці речення поділяються на рівні членування, напр.: *Якби людські погляди могли звучати, / то здалось би, що два дзвінкі шматки співучої сталі вдарили один об одного, крешучи іскри* (О. Полторацький); *Наш старший лейтенант, якого призначили командиром взводу на місце вибулого лейтенанта, повернувся з штабу полка, / коли наша бесіда з полковим агітатором була у самому розпалі* (І. Багмут). Деколи такі підрядні виступають поряд, при цьому порядок їх завжди стабільний: підрядне внутрішнє — підрядне зовнішнє, напр.: *І ми ще не зрозуміли, що сталось, як кінні стражники почали нагаями шмагати публіку* (Петро Панч).

У трикомпонентних структурах здебільшого внутрішніми виступають підрядні присубстантивно-означальні і з'ясувальні, зовнішніми — підрядні часові, умовні, допустові, причинові, мети. Тобто у цих реченнях найпоширені-

шими є такі поєднання підрядних (перше зовнішнє, друге внутрішнє, хоча порядок їх може бути і зворотний):

1) часові — присубстантивно-означальні, напр.: *Аж поки не навалиться каменюкою сон, у очах — то крислаті яблуні й груші, то черешні, що стоять поодинці, обсипані ягодами на зеленому моріжку* (І. Муратов);

2) часові — з'ясувальні, напр.: *І коли організували дільницю монтажників, сам домагався, щоб Гонтаря відпустили в його відділ* (Яків Баш); *Поки обирали президію, Бучний думав про те, що в Савинова тихий і лагідний голос, спокійний, хороший погляд синіх очей* (Д. Ткач);

3) умовні — присубстантивно-означальні, напр.: *Якби цю проблему розв'язали в нас, то, можливо, ми змогли б організувати добування гелію з торіанітового піску, невелика кількість якого зустрічається на островах Індійського океану* (М. Трублаїні);

4) умовні — з'ясувальні, напр.: *Коли б не Демид, Софія Павлівна ніколи в житті не погодилася б перейти жити до Колобка, навіть знаючи, що він щиро закоханий* (В. Собко);

5) причинові — присубстантивно-означальні, напр.: *Ті гроші, що вирахувані, ми вже заробили, бо оголошення тільки вчора прочитали* (В. Канівець);

6) причинові — з'ясувальні, напр.: *Не знаю тільки, чи прочитаєте, бо почерк у мене турецький* (В. Канівець);

7) допустові — присубстантивно-означальні, напр.: *Хоч розучували тільки церковні пісні, проте для Федора Пилиповича хлопці і дівчата були тим потрібним громадським оточенням, в якому пізніше можна буде розпочати й іншу діяльність* (А. Іщук);

8) допустові — з'ясувальні, напр.: *Хоч ніхто про це не говорив, але кожен не забував, що на війні вбивають* (П. Гуріненко); *Хоч бумаг про це на руках немає, але ж усі люди знають, що це так* (А. Іщук);

9) мети — присубстантивно-означальні, напр.: *Катерина вибрала час, коли в хаті не було нікого, сіла за стіл і, умочивши перо в каламар, присунула до себе аркуш паперу, щоб почати синові листа* (Д. Бедзик);

10) мети — з'ясувальні, напр.: *Хто мав годинник, стежив за секундною стрілкою, щоб відмітити останню мить «Колумба»* (М. Трублаїні); *Я забув, що навколо співають кулі, і став навколішки, щоб витягти з кишені бинт* (І. Багмут);

11) умовні — займенниково-означальні, напр.: *Якби це було не так, то сучасна людина не могла б стати такою, якою вона є* (В. Кисельов).

До комбінованих слід відносити і речення, в яких обидва підрядні обставинні, оскільки одне з них може бути внутрішнім, напр.: *Одягнув шлейку через плече, розправив її, притулив долоню там, де билося юнакове серце, немов хотів втишити його калатання* (П. Гуріненко). Пор.: *Одягнув шлейку через плече, розправив її, притулив долоню біля юнакового серця, немов хотів втишити його калатання*. Отже, це речення, як і аналогічні, належить до різновиду з комбінованою супідрядністю.

Дистантне розміщення неоднорідних супідрядних є тією ознакою, що відрізняє цю модель від інших, зокрема від конструкцій з послідовною підрядністю та речень з однорідною супідрядністю. Проте в деяких конструкціях з неоднорідною супідрядністю підрядні дистантно розміщені компоненти можна поставити поряд, причому в окремих випадках така перестановка не змінює моделі, напр.: *Як тільки він увійшов у величезний кабінет із великими світлими вікнами і до блиску натертою підлогою, його охопила така несміливість і страх перед цією розкішшю, що він став біля дверей і не наважувався ступити кроку* (Григорій Тютюнник); *Навіть тоді, коли вони в чомусь і завинили, діти дуже боляче зносять кару і вважають, що до них вчинена явна несправедливість* (І. Цюпа). Пор.: *Його охопила така несміливість і страх перед цією розкішшю, як тільки він увійшов у величезний кабінет із великими світлими вікнами і до блиску натертою підлогою, що він став біля дверей і не наважувався ступити кроку; Навіть тоді діти дуже боляче зносять кару і вважають, що до них вчинена явна несправедливість, коли в чомусь і завинили.*

Однак зміна порядку компонентів може і змінити модель. У цьому плані речення з неоднорідною супідрядністю співвідносяться з конструкціями з послідовною підрядністю. Так, переставивши компоненти у наведеному вище реченні, можна утворити конструкцію з послідовною підрядністю: *Його охопила така несміливість і страх перед цією розкішшю, що він став біля дверей і не наважувався ступити кроку, як тільки він увійшов у величезний кабінет із великими світлими вікнами і до блиску натертою підлогою.*

У наступному реченні можливі кілька варіантів розміщення компонентів: *Хоча й розмістилися в глухому кутку, а все одно почувалися всі зв'язано, бо вешталися незнайомі люди* (В. Канівець). 1. *Все одно почувалися всі зв'язано, хоча й розмістилися в глухому кутку, бо вешталися*

незнайомі люди. 2. Все одно почувалися всі зв'язано, бо вешталися незнайомі люди, хоча й розмістилися в глухому кутку. 3. Хоча й розмістилися в глухому кутку, бо вешталися незнайомі люди, все одно почувалися всі зв'язано. Перше речення являє собою конструкцію з неоднорідною супідрядністю; друге можна тлумачити як речення з неоднорідною супідрядністю і як речення з послідовною підрядністю (наявна амбівалентність); третє речення — це конструкція з послідовною підрядністю.

У конструкціях з різночленною супідрядністю такі перестановки здебільшого неможливі, оскільки позиції підрядних зумовлені різними словами головної частини. У двох інших різновидах цієї моделі (з причленною (прискладною) і комбінованою супідрядністю) можливі перестановки компонентів як зі зміною моделі, так і без такої зміни. Важливо тільки, щоб семантика конструйованих речень у цілому зберігалась.

Деколи трапляються конструкції, співвідносні з біпредикатними реченнями. Це спостерігається в тих випадках, коли головна частина являє собою таку експліцитно виражену ланку, що здатна до елімінації, напр.: *Якщо так дивитися, то вийде, що лад у природі, себто і в житті, тільки частковий випадок безладдя* (В. Кисельов). Пор.: *Якщо так дивитись, то лад у природі, себто і в житті, тільки частковий випадок безладдя.* У таких трансформованих конструкціях перед головним (з підрядного з'ясувального) звичайно наявний корелят *то*.

Отже, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення в конструкціях з неоднорідною супідрядністю можуть бути неієрархічними (в реченнях із причленною та різночленною супідрядністю) та ієрархічними (в реченнях з комбінованою підрядністю). Зовнішніми виступають відношення, що виражаються підрядними детермінантними реченнями (умовні, цільові, допустові, часові, порівняльні, просторові і т. ін.), внутрішніми — відношення, що виражаються підрядними прислівними (означальні, об'єктні).

Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю

Конструкції з послідовною підрядністю є найпоширенішою моделлю серед складнопідрядних багатокомпонентних речень, специфічною щодо своєї будови: від абсолютно незалежного головного речення безпосередньо залежить

тільки одне підрядне (першого ступеня), яке в свою чергу є головним до підрядного другого ступеня і т. д.

Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю — такі конструкції, у яких лише перша підрядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному плані головною частиною, а кожне наступне підрядне синтаксично залежить від попереднього.

Дослідники цих конструкцій (О. Стеценко, В. Шитов, Г. Гаврилова, Г. Калашникова, О. Вержбицький, С. Морозова, Л. Гукова, О. Кузьмич) засвідчують широке функціонування їх у давньоруській, староросійській та староукраїнській, а також сучасній українській і російській мовах.

Отже, ці структури є глибинними, напр.: *Благословен, хто вигадав маяк, цей промінь, що спалахує над морем, надії й віри тріпотливий знак, безсмертний виклик хвилям неозорим!* (М. Рильський); *Як позитивний момент слід відзначити, що над перекладами працювали не тільки досвідчені перекладачі з угорської, а й багато молодих, тих, хто лише починає свій шлях у літературі* (К. Шахова). У наведених, як і в будь-яких трикомпонентних, структурах подвійну природу мають підрядні речення першого ступеня. Регулярними є конструкції з двоступеневою і триступеневою підрядністю.

Речення з чотириступеневою послідовною підрядністю (п'ятикомпонентні) функціонують порівняно нечасто, напр.: *П'ять місяців ходив киянин у будиночок на Лопухінській, аж поки Павлов назвав дві теми з фізіології шлунка і кишок, уточнивши, що його цікавить лише те, чи виділяється в кишках фермент, котрий раніше безуспішно шукали інші* (В. Князюк). Це пов'язане з тим, як зазначає А. Лурія, що «багаторазове включення підпорядкованих речень... вимагає все більшої і більшої складної переробки інформації. Для розшифрування цієї конструкції необхідно загальмувати передчасне судження і об'єднати елементи, що далеко перебувають один від одного».

За місцем головних і підрядних компонентів виділяють кілька різновидів складнопідрядних з послідовною підрядністю.

1. Конструкції, у яких на першому місці головне речення, за ним підрядне першого ступеня, від якого залежить підрядне другого ступеня, і т. д. Вони є найпоширенішими, напр.: *Важливо, що Грабовський не тільки передає задум Петефі, але й доповнює текст перекладу певними деталями, яких в угорського поета не було* (К. Шахова).

2. Речення, в яких усі підрядні передують абсолютно незалежному головному реченню, що міститься в кінці конструкції, напр.: *Коли б ще не приставав до нього батько з різними казенними паперами, що приходили з волості, тоді зовсім було б добре і спокійно* (А. Іщук); *Що б там не писали про те, що він розвинув у собі спостережливість, та це схоже на диво* (В. Кисельов).

3. Речення, у яких підрядні одного ступеня, розміщені після головного, можуть розривати підрядні іншого ступеня, напр.: *Після довгого й докладного обговорення зійшлися на тому, що Орловський до того, поки внесе свою долю капіталу, відатиме організацією замовлень* (В. Канівець).

Це ж стосується і структур, у яких абсолютно незалежне головне речення міститься в кінці конструкції, напр.: *Хоч і начальник госпіталю, і хірург, який робив йому операцію, майже не залишали політрукові шансів на повернення до армії, все ж Сухомлинський сподівався* (І. Цюпа).

4. Конструкції, у яких підрядні всіх ступенів, розриваючи головне, перебувають у середині його, напр.: *Його, рільника, який виріс на кавалкові землі й полюбив цей кавалок, бо він годував його, тягло завжди до землі* (Є. Кирилюк); *Він потер долонею лоба, як завжди робив, коли хотів вгамувати хвилювання, почав читати* (В. Канівець).

Деякі речення можна трактувати по-різному. Так, речення *Обличчя Миколи Демидовича біліло при світлі нового дня, який уже прийшов на землю, хоч сонце ще не зійшло* (П. Гуріненко) може бути кваліфіковане як конструкція з послідовною підрядністю або неоднорідною супідрядністю. Якщо переставити компоненти, така двозначність зникне, і речення становитиме конструкцію з неоднорідною супідрядністю: *Хоч сонце ще не зійшло, обличчя Миколи Демидовича біліло при світлі нового дня, який уже прийшов на землю.*

Важливою ознакою, яка вирізняє конструкції з послідовною підрядністю, є характер синтаксичного зв'язку між підрядними компонентами і особливості поділу їх на рівні членування. У цих реченнях кожен підрядний компонент, крім останнього, є одночасно і головним, і підрядним, оскільки має два вектори синтаксичної залежності, спрямовані від головної частини і від залежної від неї підрядної. У мінімальній, трикомпонентній, конструкції наявні два організуючі центри: абсолютно незалежне головне речення і підрядне першого ступеня підпорядкування, що поєднує в собі одночасно ознаки і підрядного, і головного речення.

Конструкції з послідовною підрядністю завжди мають чітко визначену кількість рівнів членування: у трикомпонентних — два, у чотирикомпонентних — три, у п'ятикомпонентних — чотири і т. д., тобто кількість рівнів членування завжди на одиницю менша, ніж кількість компонентів.

Класифікуючи складнопідрядні з послідовною підрядністю, вчені беруть за основу різні критерії: кількість предикативних одиниць, характер зв'язку між компонентами та ін. На наш погляд, доцільно конструкції з послідовною підрядністю класифікувати залежно від підрядних засобів зв'язку: сполучникові, сполучнослівні (відносні), сполучниково-сполучнослівні (відносні).

Сполучникові конструкції. У них використовуються різні сполучники. Функціонування однакових сполучників рідкісне і переважно обмежується поліфункціональним сполучником *що*, напр.: *Наприкінці життя Олександр Іванович говорив, що у нього стільки цікавих задумів і тем, що для їх втілення потрібне було б ще одне життя* (С. Крижанівський).

Переважають у мові речення, в яких при підрядних компонентах наявні різні сполучники, напр.: *Злотін так терзався перебуванням у цій квартирі, що давно б залишив її, якби не боявся втечею образити своїх привітних господарів* (О. Полторацький); *Леся зітхнула важко й ураз схопилася за металеве плетиво паркової огорожі, бо в стегні щось шпигонуло так гостро, так боляче, що аж потемніло в очах* (М. Олійник). У таких реченнях часто спостерігається явище парцеляції, коли всі або частина підрядних компонентів виносяться за межі абсолютно незалежної частини, напр.: *І все ж вони — брати! Бо обидва вони вчили Максима розуміти красу й велич людської душі, байдуже під яким би одягом і в якому б кволому тілі те серце не билося* (В. Козаченко).

У чотирикомпонентних і більших структурах можуть одночасно використовуватись однакові й різні сполучники, напр.: *Не приховалося від Ягнича, що сестра сьогодні, знов увійшовши в свій звичний будень, і сама якось збуденилась, пригасла, хоча й хвалиться, що здоровішає в клопотах...* (О. Гончар). Як правило, такі структури обмежуються неодноразовим уживанням сполучника *що* в поєднанні з іншим сполучником.

Сполучнослівні структури. У складі підрядних частин таких речень різні сполучні слова, напр.: *Він слухняно сів на стілець біля столу і чомусь подумав, як може несподі-*

вано змінитися, стати зовсім чужою кімната, де кожна наймізерніша річ, кожна рисочка на колись дуже красивому паркеті, по якому він вчився ходити, була знайомою до нестями (В. Собко). Переважно в одному реченні кілька разів уживаються сполучні слова *який* (*яка, яке, які*), *що*, причому такі випадки можуть мати місце в трикомпонентних і в чотирикомпонентних структурах, напр.: *Переживав таке саме відчуття, якого зазнав колись хлоп'яком, упавши в густу кропиву, яка обпалила шкіру на лобі, шиї, на руках, якими намагався захиститися* (П. Гуріненко).

У конструкціях, у яких підрядні усіх ступенів однофункціональні (як правило, присубстантивно-означальні), для зв'язку компонентів часто використовуються синонімічні сполучні слова, переважно *який, що, котрий*, напр.: *Вів, очевидно, розмову Томський з тою невимушеною вільністю, яка виробляється у людей розумних і тертих життям, що всяке бачили на своєму віку* (О. Полторацький); *Так було і цього дня, який народжувався з синіх присмерків снігів і зелених сосен, що якось бентежно шуміли навколо школи, відчуваючи весну* (І. Цюпа).

Сполучниково-сполучнослівні речення. У цих структурах наявні різні комбінації сполучників і сполучних слів, напр.: *І здається тобі зараз, ніби ти й справді можеш зробити всяку роботу, де б тебе не поставили* (В. Собко); *Ешелон мчав поміж чорних стін лісу, ніби падав у безвість, як ото падає зачеплене за дрижачу линву відро у глибочезний колодязь, на дні якого, десь там, куди не сягає денне світло, зблискує біла риска води* (П. Гуріненко).

У деяких конструкціях з послідовною підрядністю функціонують омонімічні сполучники і сполучні слова; це головним чином сполучник *що* і сполучне слово *що*, напр.: *Весь його вигляд ніби свідчив, що зараз він не в силі розповісти про все те, що його пече* (Яків Баш); *Сказав, що удень навідається і скаже, що нам робити* (П. Гуріненко).

Виникнення конструкцій з послідовною підрядністю зумовлене передусім структурно-семантичною незавершеністю підрядного першого ступеня, яке прогнозує вид підрядного другого ступеня. Н. Арутюнова зазначає, що дієслова (інтелектуальної, емоціональної та ін.) діяльності «вимагають пропозитивних доповнень (підрядних речень і їх номіналізацій)». Це передусім стосується одночленних (з'ясувальних і займенниково-означальних) структур, напр.: *Кажуть, Павлов уважно і ревно стежив за робочи-*

ми здобутками кожного з учнів, бо хотів, щоб місяці та роки, проведені на Лопухінській, стали творчим зарядом на все їхнє життя (В. Князюк).

У мові регулярно використовуються структури, в яких конструктивно обов'язковими є підрядні всіх ступенів, наприклад, у реченні *Нема чого й казати, що до невірних, вузьких поглядів на Шевченкову поезію інколи спричинялось за дожовтневого часу і те калічення його творів, якому піддавала їх царська цензура* (М. Рильський) перше підрядне, будучи з'ясувальним, доповнює головний член абсолютно незалежного головного речення; друге підрядне конкретизує у попередньому означення *те*, виражене займенником.

Значну групу конструкцій з послідовною підрядністю становлять такі, в яких підрядні другого ступеня є факультативними, отже, не зумовлюються структурними і семантичними особливостями першого підрядного, напр.: *Сказати б хоча про те, що в статтях Рильського часто присутній живий особистий елемент — власні спогади, враження, ліричні визнання, мимохідь згадані перекази, не вичитані, а почуті від когось із сучасників, що надає їм доброї людської теплоти й безпосередності* (Л. Новиченко).

Трапляються речення, у яких усі підрядні факультативні, при цьому більшість із них становлять підрядні присубстантивно-означальні, напр.: *Але він вийшов на півбак у звичайних чорних штанях і білій сорочці, комірець якої відкривав його шию, що вже встигла трохи загоріти під щедрим промінням південного сонця* (Д. Ткач). Однак з погляду комунікативних потреб такі компоненти не можна вважати факультативними.

У конструкціях з послідовною підрядністю рівні членування виділяються послідовно у глибину конструкції, тому прислівні підрядні (з'ясувальні, означальні), які в багатьох моделях вважаються внутрішніми, у даній моделі часто є основними на першому рівні членування. І навпаки, підрядні неприслівні, що переважно функціонують як зовнішні, у конструкціях з послідовною підрядністю нерідко виділяються на внутрішніх рівнях членування.

Семантико-синтаксичні відношення у реченнях з послідовною підрядністю будуються таким чином, що всі вони теоретично рівноправні: ведучими завжди є відношення між абсолютно незалежною головною частиною і підрядним першого ступеня (отже, на логіко-синтаксичному рівні членування вони охоплюють підрядні усіх типів), решта відношень — включені.

Не існує у мовознавстві єдиної думки щодо структур, у яких функцію підрядної частини виконує складнопідрядне речення. О. Вержбицький називає їх конструкціями, складеними «з простого речення і приєднаного до нього способом підрядності складнопідрядного речення». Специфіка їх у тому, що складнопідрядне речення приєднується до головної частини підрядним компонентом, тому виникає збіг двох підрядних сполучників: *що коли, що якби, бо хоч, що чим, що як, що хоч, так що коли б, бо як, що поки, бо коли, бо якби, бо поки* та ін. Тобто в таких випадках підрядне другого ступеня передує підрядному першого ступеня, напр.: *Я думаю, **що коли б** я був художником, то намалював би зовсім інший міст* (В. Кисельов); *Хлопець перебував у такому стані, **що коли б** зараз побачив на нарах гору золотих злитків чи сяючу купу діамантів, то й тоді б не був вражений чи здивований* (П. Гуріненко).

Багато мовознавців вважає, що такі структури складаються з двох частин: головної (простої) і залежної, що являє собою двокомпонентну конструкцію. Отже, збіг підрядних сполучників відбувається на межі частин, тобто перед першим підрядним. Однак збіг сполучників може спостерігатися і не безпосередньо після головної частини, а перед підрядним другого — третього, третього — четвертого ступенів, напр.: *Мавра приходить до висновку, що вороги нічого не вивідали про Мусія Завірюху, бо якби вивідали, хіба ж так би минулося?* (К. Гордієнко). Такі конструкції можуть траплятися і в реченнях з нульовим головним, напр.: — *А чому я став офіцером, поцікавились? Бо я зовсім не хотів цієї війни і був певний, **що доки** скінчу прискорений випуск військового училища, буде вже по війні* (Петро Панч).

Інколи в таких конструкціях лише формально немає збігу сполучників, оскільки сполучник внутрішнього рівня членування не вживається на початку підрядного, а перебуває на відстані, напр.: *Даринку він лишив при собі і пишався тим, **що** його онука виросла **хоча** й без батька та без матері, проте здоров'ям нівроку і на розум кмітлива* (М. Чабанівський).

О. Вержбицький, І. Кучеренко, Г. Клюсов та інші вважають, що підрядна частина цих речень являє собою замкнену структуру. Н. Валгіна теж виділяє ці конструкції в окремий структурний тип, оскільки складнопідрядне речення виступає як компонент іншого складнопідрядного речення.

Однак щодо цих речень існують й інші думки. Так, Г. Калашникова вважає збіг двох підрядних сполучників однією з особливостей конструкцій з послідовною підрядністю. Г. Гаврилова, говорячи про збіг двох підрядних сполучників, зазначає, що в такій позиції «змінюється лише мовленнєва композиційно-синтаксична функція речення, характер його актуального членування», оскільки у випадку і постпозиції, і препозиції підрядного другого ступеня особливості його сполучуваності з підрядним першого ступеня не змінюються, і наявність його завжди визначається структурно-семантичними особливостями підрядного першого ступеня. Г. Уханов справедливо зазначає, що послідовна підрядність завжди комплексна, оскільки «один з формантів обов'язково має структуру блоку, комплексу предикативних одиниць». На користь таких структур як конструкцій з послідовною підрядністю свідчить і те, що в таких реченнях здебільшого можна поміняти місцями компоненти, утворивши конструкцію з послідовною підрядністю. Пор.: *Знаю, бо коли ми жили в Києві, то у нас студенти-поляки квартирували* (В. Канівець). У наведеному реченні легко зробити перестановку, утворивши конструкцію з послідовною підрядністю: *Знаю, бо у нас, коли ми жили в Києві, студенти-поляки квартирували.* До того ж нерідко при збігові сполучників перед другим із них ставиться кома, напр.: *Я, видно, на якусь мить знепритомнів, бо, коли прийшов до пам'яті, то побачив перед собою склянку води і усміхнене обличчя Цоколюка* (І. Сочивець).

Семантико-синтаксичні відношення у цих реченнях ієрархічні; провідними є відношення, що виражаються підрядними першого ступеня.

Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю

Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю є специфічними утвореннями в системі складнопідрядних багатокомпонентних речень. Це стосується як їхньої синтаксичної структури, засобів зв'язку, так і різноманіття семантико-синтаксичних відношень, що властиві як складнопідрядним, так і складносурядним реченням.

***Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю** — конструкції, в яких усі підрядні частини однаково пояснюють головну частину в цілому або якийсь один член головної частини.*

Такі підрядні завжди виконують однакову синтаксичну функцію, тобто є підрядними одного виду.

У реченнях з однорідною супідрядністю наявні, як мінімум, два підрядні сполучники (сполучні слова) та один сурядний сполучник. Специфіка цих речень полягає в тому, що обов'язковим є тільки підрядний сполучник (сполучне слово), який вживається перед першим підрядним. Сполучники і сполучні слова перед другим і наступними підрядними можуть бути факультативними, і часто їх не вживають. Між однорідними супідрядними наявний сурядний зв'язок, отже, вони співвідносні зі складносурядними та простими реченнями з однорідними членами.

Рівноправність однорідних супідрядних нерідко виражається сполучниками сурядності. Підрядний блок у таких випадках можна перетворити на звичайне складносурядне речення, випустивши підрядний сполучник (сполучне слово), що вживається перед першим підрядним, напр.: *Ми закінчували наряд, коли телефоністи почали знімати дроти, а працівники штабу вантажити на машину полкову канцелярію* (І. Багмут); *Так вийшло, що в неї не було з собою дрібних грошей, а в мене взагалі тільки карбованець у кишені* (В. Кисельов).

Якщо сполучники підрядності і сурядності омонімічні, при вилученні головного речення підрядний блок стає самостійним складносурядним реченням, напр.: *Тепер він уже не був певний, чи велосипедист таки справді подивився, чи йому те привиділось* (Ю. Мушкетик); *І не добереш, чи то каганчик пригасає у вікні рідної хати, а чи далека зоря увіходить у хмару над принишклим Ржевом* (І. Цюпа). Саме в таких реченнях інколи перед першим підрядним відсутній сполучник, перед другим він обов'язковий, напр.: *Треба було пройти до лівої частини зайнятого ворогом хутора і перевірити, є там німці, чи, може, вони відійшли* (І. Багмут).

У таких реченнях найчастіше першим іде головне, за ним — блок підрядних, напр.: *Вони перелетять у ту країну, де небо ще синіє, як весняне, де виноград в долині зеленіє, де грає сонця проміння кохане* (Леся Українка); *Слава тим, хто прагне волі, хто весь вік живе в борні, в кого в серці вічні болі і душа горить в огні, хто з калюжі випливає в море світлеє ідей, хто і серцем всім кохає, і ненавидить людей* (М. Рильський).

Рідше у конструкціях з однорідною супідрядністю підрядні розривають головну частину або передують їй, напр.: *І поки в залі від ряду до ряду хвилями перекочуються*

оплески та лунають вигуки, Федя ніяково посміхається, кланяючись ще невміло, незграбно і викликаючи цим ще більшу симпатію у глядачів (Д. Ткач); *На березі хвилястої Десни, де білі піски й дерева зелені, де слід віків одкопували вчені, стояло місто, оповите в сни* (М. Рильський).

Переважно блок однорідних супідрядних не перевищує дев'яти — десяти компонентів, хоча у художньому стилі, передусім у поетичному мовленні, трапляються значно більші за обсягом конструкції, що мають виразне стилістичне навантаження.

Конструкції з однорідною супідрядністю класифікують з огляду на кількість частин, засоби зв'язку (сполучники і сполучні слова), структуру головної частини тощо. Так, В. Шитов за основу виділення типів цих речень бере кількісний показник. Однак встановлення залежності кількості типів речень від кількості підрядних частин — це надто формальний підхід, який не сприяє розкриттю специфіки поліпредикативних конструкцій.

І. Василенко виділяє чотири різновиди конструкцій з однорідною супідрядністю: 1) складні речення, в яких підрядні частини поєднуються з головною співвідносно-сполучниковим зв'язком; 2) складні речення, підрядні частини яких пов'язані з головною сполучниками; 3) складні речення, підрядні частини яких пов'язані з головною співвідносними і сполучними словами; 4) складні речення, в яких підрядні частини поєднані із головною сполучними словами. Недоліком цієї класифікації є те, що в ній не беруться до уваги внутрішні синтаксичні відношення між підрядними компонентами.

Т. Шкарбан основним критерієм поділу речень з однорідною супідрядністю уважає експліцитність/імпліцитність сполучників і сполучних слів.

Зважаючи на специфіку структури цих конструкцій, необхідно враховувати характер синтаксичних зв'язків на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування.

За цим критерієм доцільно виокремити конструкції зі сполучними засобами при кожному підрядному компоненті та конструкції зі сполучними засобами не при всіх підрядних компонентах.

У першому різновиді найбільшу групу становлять конструкції з підрядними засобами зв'язку, які можуть бути однаковими і різними, напр.: *До фізичного відчуття уявляв собі, як торкаюся твердих і м'яких палітурок, як я вдихаю запах їхнього пилу й друкарської фарби* (І. Муратов); *Вона віжками притримала легкохода, розмірковуючи, в який бік*

податись од свого весілля, куди завезти своє безталання, де посіяти свою осмуту (М. Стельмах).

У багатьох конструкціях наявні і підрядні, і сурядні сполучні засоби. Залежно від характеру використання сурядних і підрядних сполучних засобів виділяють такі варіанти речень цієї групи:

— речення з наявними при всіх підрядних частинах сурядними і підрядними сполучниками чи сполучними словами;

— речення, у яких підрядний сполучник чи сполучне слово стоїть лише на початку першого підрядного, наступні ж поєднуються між собою сполучниками сурядності;

— комбінованого характеру, напр.: *Директор говорить, що вони з радістю приймають молодого колегу в свої ряди, що буде він викладати мову й літературу в дев'ятих і десятих класах, а в одному з класів буде й вихователем* (І. Цюпа); *Злотін зайшов за дівчиною до клубу, де вони зустрілися учора і де Ірина переночувала* (О. Полторацький); *Це означало, що вночі хтось той зруб розібрав і вивіз, а тепер Всеволод потихеньку вицюкуватиме новий* (М. Чабанівський).

Поширеним у мовленні є і другий різновид моделі, в якому частина сполучників і сполучних слів представлена імпліцитно, напр.: *Я знову їхав по Вкраїні, по тих дорогах польових, де вздовж цвітуть сокирки сині, пливе гречок пахучий сніг, шепочуть вівси сизостеблі і верби хиляться до греблі* (М. Рильський). У таких конструкціях, як і в реченнях з однорідними членами, сурядним сполучником приєднується переважно останній компонент, напр.: *Хіба їй можна одцвісти, коли зоря горить рожева, коли шумлять — дзвенять світи від рику раненого лева, лисиці брешуть на щити і кличе див поверху древа!* (М. Рильський). Лише у тих випадках, коли модель розривається і останній компонент оформляється як окреме речення парцельованого характеру, можливий сурядний сполучник *і* перед попереднім компонентом, що входить в основну конструкцію, напр.: *Але був цей промінчик посланцем із живого світу, де світило сонце, буяла зелень, співали пташки і цвіли квіти... І ходили люди* (П. Гуріненко).

Часто використовуються структури, в яких підрядний сполучник чи сполучне слово функціонують тільки при першому підрядному; при решті відсутні сполучники взагалі, напр.: *Він переконаний, що народ одержить щастя, достаток, людські умови життя не як подарунок від ко-*

роля, парламенту, панів-дворян, він доб'ється усього сам, своєю боротьбою (К. Шахова).

Якщо в одних випадках сполучники і сполучні слова факультативні, то в інших їх вилучити не можна. Зокрема, обов'язковими є різні сполучники і сполучні слова, а також однакові, які логічно виділяються, акцентуються, напр.: *Хіба умерти можна їй, в гарячій захлинутись крові, коли на справедливий бій зовуть і дерева в діброві, коли живе вона в міцній сім'ї великій, вольній, новій?* (М. Рильський); *Може, просто наснилося йому зараз все те, що могло бути, до чого прагнула його душа?* (І. Цюпа).

Трапляються конструкції з однорідною супідрядністю, у яких між підрядними не тільки нема підрядного сполучного засобу, а й не може бути, напр.: *Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати далеко і високо, бо крила їх робилися зволоженими, і вони опускалися зовсім низько, майже до самої землі* (Григорій Тютюнник). Вставити підрядний сполучник *бо* перед другим підрядним можна лише формально, оскільки таке речення не передаватиме того змісту, який виражається при вживанні сурядного сполучника. Між частинами підрядного блоку наявні причиново-наслідкові відношення, тому перед другим підрядним можна підставити підрядний сполучник *так що*, однак у такому разі змінюється тип речення: воно стає складнопідрядним з послідовною підрядністю. Отже, сполучника підрядності в цих реченнях не може бути.

Можливість підстановки відповідного сполучника пов'язана також із повнотою (неповнотою) речень, напр.: *Жінки почали плакать і тужить, що вже не побачить мати сина, жона — мужа і діти — батька* (К. Гордієнко). Підрядний сполучник ужито лише перед першим підрядним. Перед наступними двома він може вживатися лише в разі перетворення неповних речень на повні. Пор.: *Жінки почали плакать і тужить, що вже не побачить мати сина, що вже не побачить жона мужа, що вже не побачать діти батька.*

Деколи пропуск підрядного сполучного засобу змінює структуру речення: зі складного ускладненого воно перетворюється на складнопідрядне з одним підрядним, напр.: *Вона встає раніше за своїх підлеглих, встигає простежити за кожним, щоб добре склав ліжко, щоб своєчасно вийшов на фіззарядку* (Д. Ткач). Якщо вилучити другий підрядний сполучиш *щоб*, то матимемо лише одне підрядне речення, ускладнене однорідними присудками. Так спів-

відносяться однорідні супідрядні і прості ускладнені речення в тих випадках, коли підрядні є неповними реченнями з пропущеним підметом, рідше — присудком.

Серед усіх моделей складнопідрядних багатокомпонентних речень конструкції з однорідною супідрядністю мають найбільші експресивні можливості. Однорідні супідрядні в художніх творах нарощують градацію і виконують різні стилістичні функції. Особливо виразні в стилістичному плані конструкції, що мають будову періодів, напр.: *Лиш хто любить, терпить, в кім кров живо кипить, в кім надія ще лік, кого бій ще манить, людське горе смутить, а добро веселить, — той цілий чоловік* (І. Франко).

Це ж стосується і структур, у яких однофункціональні супідрядні розділяються значними паузами і на письмі оформляються як окремі речення. Така градація цих одиниць, виділення їх в окремі синтагми сприяють емоційному звучанню тексту, його експресивності, напр.: *І мозок мій здивований украй. Що я сміюсь. Що говорю дурниці. Що чую голос вимерлих племен. Що у сучасність гонти і драниці не закидають вудлища антен. Що тут нема транзисторної музики, лише пташки щебечуть лісові і маслючків брунатні карапузики з дощами в шахи грають у траві* (Л. Костенко).

Отже, серед моделей складнопідрядних багатокомпонентних речень конструкції з однорідною супідрядністю виділяються тим, що вони охоплюють усі типи семантико-синтаксичних відношень, властивих складнопідрядним і складносурядним реченням: зовнішніми завжди виступають відношення, властиві складнопідрядним реченням (часові, причинові, наслідкові, умовні, допустові, цільові, порівняльні, означальні, об'єктні, просторові), а внутрішніми — відношення, властиві складносурядним реченням (темпоральні, зіставні, протиставні, причиново-наслідкові та ін.).

Контаміновані складнопідрядні багатокомпонентні речення

До контамінованих (лат. contaminatio — зіткнення, змішування) структур належать такі, в яких по-різному комбінуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність. Це речення: з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю; з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю; з подвійною супідрядністю; з однорідною супідрядністю і

послідовною підрядністю; з послідовною підрядністю і однорідною супідрядністю; з подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю; з послідовною підрядністю і подвійною супідрядністю.

Речення з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Визначальним у них є зв'язок неоднорідної супідрядності. До цих конструкцій належать:

1. Чотирикомпонентні структури, в яких абсолютно незалежній головній частині підпорядковані два підрядні компоненти, один з яких являє собою підрядне першого ступеня, і від нього залежить підрядне другого ступеня, напр.: *Хлопчик почервонів від того, що раптом став у центрі уваги, хоч до кінця ще й не збагнув, чим це він так зацікавив клас* (І. Цюпа); *Але те, що він не розповів їй про свою зустріч з Марією, доводило її до такого відчаю, що вона, залишившись на самоті, нагадувала горлицю, котра, заплутавшись у тенетах, борсається, б'ється, ранить себе і ніяк не може вирватись* (Яків Баш).

2. П'ятикомпонентні структури з двома ланками послідовного підпорядкування, напр.: *Щоб показати, на що я здатний, я враз так заверещав на горобців, що вони знялися живою хмаркою і кудись полетіли, аби тільки не чути мого кувікання, гавкання, та ще й свисту* (Петро Панч). Рідше використовуються структури з одною ланкою триступеневого послідовного підпорядкування, напр.: *Все тут виважено і прилаштовано так, щоб «дачник» не минав свого двору, бо здавна запримітив дід, що справжній дачник шукає оселю старезну, глиняну, допотопну, аби тільки був двір зелений та поближче до води* (М. Чабанівський).

3. П'ятикомпонентні структури, в яких неоднорідні супідрядні становлять дві ланки неоднорідної супідрядності, перша з яких залежить безпосередньо від абсолютно незалежного головного речення, а друга — від одного із супідпорядкованих підрядних першої ланки, утворюючи разом з ним конструкцію з неоднорідною супідрядністю, напр.: *По закінченні війни на тому місці, де стояла хата, Наддачини знайшли тільки кучугуру глини, бо й те, що залишилося од ворожих снарядів, було розібрано й спалено солдатами, які боронили Севастополь у неймовірно тяжких умовах* (В. Канівець).

4. П'ятикомпонентні конструкції, в яких від головної частини залежить три неоднорідні супідрядні компоненти, один з яких має залежне підрядне, що утворює ланку послідовного підпорядкування, напр.: *То підходив до мате-*

рі, яка вже встигла помити ложки після обіду і приготувати все необхідне на полудень в полі, то чіплявся до Христі, яка, на його думку, «поралась як сонна», то виходив на подвір'я, щоб подивитись, як батько з Карпом лагодять воза (А. Іщук).

У цій моделі порядок компонентів може бути різним. Найпоширенішими є речення, в яких головне перебуває в оточенні підрядних або на початку всієї конструкції, розриваючись при цьому підрядними. Часто трапляються конструкції, у яких спочатку розміщене головне, а за ним — підрядні.

У наведених вище конструкціях наявні всі типи семантико-синтаксичних відношень, властиві реченням з неоднорідною супідрядністю та реченням з послідовною підрядністю. Вони по-різному комбінуються.

Речення з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю. Ведучим у них є зв'язок послідовного підпорядкування, а допоміжним — неоднорідна супідрядність.

У межах цієї моделі виокремлюють:

1. Конструкції з чотирьох компонентів, які є основною формою реалізації моделі, напр.: *Це, мабуть, тому, що, проходячи щойно повз будинок з червоним прапорцем, де містився штаб дивізії, ми бачили спокійні, без тіні турботи обличчя офіцерів і зв'язкових, які не поспішаючи виходили й заходили до штабу* (І. Багмут). Іноді такі підрядні виносяться за межі абсолютно незалежного головного речення, напр.: *Це вже був певний вихід. Бо відходячи з боєм до самого заводу, як думали, і не дати зім'яти себе, за цих умов, що склались, було неможливо* (А. Головко).

2. П'ятикомпонентні конструкції, напр.: *Спробуйте підібрати ключ до чоловіка, який говорить щоразу заплющуючись, не звертаючи уваги ні на нетерплячість голови комісії, якому вперше доводиться мати справу з подібним оратором, ні на свого головного, щоб уважно дослухатися до кожного його слова, ще раз марно спробувати щось там збагнути* (П. Загребельний).

Деколи трапляються конструкції, ускладнені вставленими реченнями, що являють собою об'ємні структури. Порівняймо: *Він заявив (щоправда, цього разу не для преси, не для широких мас, а тільки в межах нашого цеху, де він міг заявляти досить вільно майже все, що хотів), що не може допустити, аби кращого виробничника, гордість заводу, прапор, маяк, ідеал, до якого мають прагнути всі (так він називав Чемериса, і всі ми, власне, й не*

мали нічого проти), щоб, отже, такого чоловіка через якусь там тріщину в трубі, тріщинку невидиму, майже не існуючу, могли знецінити, вибити з його трудового ритму, чим, отже, загальмується важливий державний процес по освоєнню нової техніки (П. Загребельний).

Неоднорідні супідрядні в цих структурах завжди є підрядними другого (третього і т. д.) ступеня, чим зумовлений і порядок розміщення компонентів, що є в цій моделі диференційною ознакою: в абсолютній більшості конструкцій модель починається абсолютно незалежною головною частиною. У чотирикомпонентних структурах неоднорідні супідрядні завжди залежать від підрядного першого ступеня, будучи підрядними другого ступеня. У п'ятикомпонентних вони можуть залежати від підрядних першого і другого ступенів, реалізуючись у більшій кількості варіантів порівняно з чотирикомпонентними.

У цій моделі часто наявний збіг двох підрядних сполучників, напр.: *Я заздалегідь знаю, що, навіть як я землю гризтиму, ви мені не повірите, що ленінградки ні в трамваях, ні в автобусах, ні в тролейбусах не штовхаються* (Остап Вишня); *Першим її свідомим порухом було те, що, коли той попросив заспокоїти Галю, послухалася його, хоч і не відгукнулася словом* (П. Гуріненко).

Семантико-синтаксичні відношення комбінуються порізному, як і в реченнях з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.

Речення з подвійною супідрядністю. Охоплюють два різновиди супідрядності: однорідну і неоднорідну. Визначальним є зв'язок неоднорідної супідрядності, напр.: *Але щоб краще збагнути навколишню красу, він навчав діток малювати, переносити на папір все, що вони бачать, що їм до вподоби* (І. Цюпа). Це переважно чотирикомпонентні речення. У мовленні вони трапляються значно рідше, ніж конструкції з одним видом супідрядності.

Серед них виокремлюють передусім структури з трьома — п'ятьма підрядними компонентами, рідше з шістьма і більше. У цих конструкціях підпорядкування підрядних може бути причленним (при-складним), різночленним і комбінованим. Найуживаніші різночленні конструкції, напр.: *Він чув і про примхи «за- клятої» скелі, і про битву з повіддю, до подробиць знав про гарячі сутички, коли висували зустрічний, і палко хвалив Бобрицького, ніби саме він тут був прикладом мужності і відваги, ніби тільки завдяки йому здобули перемогу* (Яків Ваш). Часто вживаними є комбіновані конструкції, напр.: *А вона на*

що б не дивилася, де б не гуляла, всюди ввижаються їй дрімучі волинські праліси, голубоводі, оточені очеретами і рогозою озерця, тихі, як вечірня година, річечки, що плинуть собі широкими долинами між зажурених верб (М. Олійник).

Зрідка використовуються конструкції, у яких в одному реченні наявні дві пари однорідних супідрядних, які є неоднорідними супідрядними стосовно одна одної, напр.: *Коли їй було шістнадцять років, а йому вісімнадцять, він був першим, хто держав її мовчки за руку біля перелазу в тихий вечір і довго не випускав руки, хто пробудив у ній ніжність, мрії, бажання щастя, і надії, і сльози* (О. Довженко).

У семантико-синтаксичному аспекті конструкції з подвійною супідрядністю являють собою різноманітні комбінації семантико-синтаксичних відношень, що функціонують у реченнях з неоднорідною супідрядністю та реченнях з однорідною супідрядністю, тобто охоплюють усі типи семантико-синтаксичних відношень, що реалізуються в складнопідрядних і складносурядних елементарних реченнях.

Речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Це такі контаміновані структури, в яких основною є однорідна супідрядність, допоміжною — послідовна підрядність. Реалізуються у чотирьох — восьми предикативних компонентах, напр.: *Раптом ти відчуваєш, що ніхто не може тебе стримати у твоєму вигадництві, ні час, ні простір для тебе не існують, а вже про звичайні земні перешкоди, про той світ умовностей, звичок, забобонів, химер, яким оточують себе люди, тут навіть мови бути не може* (П. Загребельний). Деколи з метою актуалізації підрядних речень модель у мовленні може розриватися, напр.: *Ні, він не шкодував, що поїхав. І що не пішов у дослідний інститут, куди обіцяли влаштувати хлопці...* (Ю. Мушкетик).

Іноді різновиди однорідної супідрядності повторюються, виступаючи в ролі основних і допоміжних залежно від того, прямо чи опосередковано вони залежать від головної частини, на яких рівнях членування виявляються, напр.: *Ти кажеш, що жінка ніколи ще так не любила, що звіку любові такої ніде не було, що ти ради мене усе найдорожче лишила, що будеш ти вірна, як орлу його крила, як сонцю земля і колодязеві — джерело* (І. Вирган).

У цих контамінованих структурах на зовнішньому рівні членування виділяється головна частина, що складаєть-

ся з одного предикативного компонента, і блок підрядних, що охоплює, як мінімум, три предикативні компоненти. Глибина структури цих конструкцій завжди не менша трьох рівнів, оскільки на другому рівні членування сурядним зв'язком поєднуються між собою речення, з яких принаймні одне складнопідрядне, що підлягає членуванню на третьому рівні.

Деколи в реченнях цієї моделі підрядні частини є парцельованими, утворюють комплексну рему, збільшують семантичне навантаження, напр.: *Мені ще стояв перед очима страшний день нинішній.* ***Коли*** *гармати рикали, мов дикі звірі ненажерні.* ***Коли*** *гук голосів людських пересилював гриміння мушкетів і пищалей затинних.* ***Коли*** *навіть дерева вили, ніби з них здирали шкуру.* ***Коли*** *тільки смерть володарювала над величезним простором.* ***Коли*** *люди падали на землю, як вода небесна, якої вже ні-хто не візьме назад.* (П. Загребельний).

Оскільки визначальним зв'язком у цих структурах є однорідна супідрядність, то вони, як і конструкції з однорідною супідрядністю, нерідко мають будову періодів і значне стилістичне навантаження, напр.: ***Коли*** *в грудях моїх тривога то потухає, то горить;* ***коли*** *загублена дорога, а на устах любов тремтить;* ***коли*** *уся душа тріпоче,* ***як*** *білий парус на човні, — тоді рука моя не хоче пером виводити пісні* (М. Рильський).

У семантико-синтаксичному ярусі визначальними є відношення об'єктні, означальні, зумовленості, часові, порівняльні, просторові. На внутрішніх рівнях членування виділяються всі типи семантико-синтаксичних відношень.

Речення з послідовною підрядністю і однорідною супідрядністю. У них зв'язок послідовної підрядності є основним. Регулярно вживаними є конструкції з чотирьох — семи компонентів, напр.: ***Та,*** *мабуть, природа інколи досить примхлива до людини,* ***бо*** *останнім часом Володя відчув,* ***що*** *йому муляє в боки,* ***а*** *дорогі серцю пейзажі починають набридати* (М. Чабанівський); *На її яскраво осяяному — і від того ще кращому — смаглявому обличчі буяла така радість,* ***яку*** *Євген бачив лише тоді,* ***коли*** *вони йшли грузьким берегом моря і він сказав,* ***що*** *кохає її* (В. Канівець).

Здебільшого однорідні супідрядні являють собою підрядні другого ступеня в ланці послідовної підрядності. Однак трапляються й конструкції, у яких однорідні супідрядні виявляються як підрядні третього і навіть четвертого ступеня підпорядкування, причому такі конструкції вживаються часто, напр.: *Дика у тебе, волошко, натура,*

що не злама її людська культура, бо ж не скорив тебе той садівник, що дивогляди виводити звик, що простуватих дивує сусідів барвами різних чудесних гібридів (М. Рильський). Іноді такі супідрядні, функціонуючи на одному рівні членування, становлять декілька блоків, напр.: *Треба ж щось робити. Адже ми так заплутали справу, що вже не знаємо, де кінець, а де початок, де винні постачальники, а де ми самі* (В. Єременко).

У семантико-синтаксичному плані в цих структурах ведучими можуть бути всі семантико-синтаксичні відношення, властиві складнопідрядному реченню, оскільки всі вони, як правило, однаковою мірою властиві і зовнішньому, і внутрішнім рівням членування. Відношення, властиві складносурядному реченню, завжди виявляються лише на внутрішніх рівнях членування.

Речення з подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю. Це такі структури, в яких однорідні і неоднорідні супідрядні безпосередньо стосуються абсолютно незалежної головної частини, причому одне з них має при собі залежне речення, формуючи разом з ним стосовно головного послідовне підпорядкування. Мінімальними є речення з п'яти предикативних одиниць, напр.: *Тільки тепер до свідомості Жені, яка весь час перебувала в своєму півсні, яка бачила, чула й пам'ятала лиш одного Сашка, тільки тепер до її свідомості дійшло, що означає дратуюче стукотіння, яке доносилося звіддалік* (С. Журахович).

Здебільшого основним є зв'язок неоднорідної супідрядності. Лише в тому випадку, коли неоднорідні супідрядні не залежать безпосередньо від абсолютно незалежної головної частини, визначальним є зв'язок однорідної супідрядності, напр.: *Отак згадуючи, не помітила Ванда, як заснула і як сам собою перекинувся місток між тим, що було тут весною, і тим, що в тривозі думалось зараз, по приїзді до Львова* (Д. Бедзик). Один з різновидів супідрядності може виявлятися на третьому — четвертому ступені послідовної підрядності, напр.: *Коли кинеш оком назад, передивишся всю путь, яку пройшов Кость Кошевський, — аж ізігнешся, згадавши, скільки труда перевернула ця людина, щоб дійти до того, про що мріяли в ті часи, коли на голові хвацько стирчав циліндр і молоді груди облягав «хорошо сшитый фрак»* (Остап Вишня). У таких конструкціях деколи один і той же різновид супідрядності повторюється на різних ступенях послідовної підрядності, напр.: *Хизуючись, позирав на вікна будинків, повз які про-*

їжджав, наче прагнув пересвідчитися, чи всі бачать його, чи усвідомлюють, хто це йде і з якою метою (П. Гуріненко).

Спорадично у відношеннях неоднорідної супідрядності перебувають ряди однорідних супідрядних, від частини яких залежать підрядні другого ступеня, напр.: *І коли товстун уже майже здався, а високий взяв напереваги гвинтівку, четвертий полонений, який увесь час ішов позаду і про якого вони тільки знали, що до війни він працював перукарем у Саратові, ступив уперед і простягнув руку* (Ю. Мушкетик).

У цих конструкціях реалізуються всі можливі комбінації семантико-синтаксичних відношень, які в багатьох випадках не є ієрархічними, оскільки чимало речень не піддаються чіткому членуванню на зовнішній і внутрішні рівні у зв'язку з ведучим зв'язком неоднорідної супідрядності.

Речення з послідовною підрядністю і подвійною супідрядністю. У цих реченнях абсолютно незалежній головній частині завжди безпосередньо підпорядковане тільки одне підрядне першого ступеня, від якого залежать, як мінімум, три підрядні другого ступеня, що перебувають у відношеннях неоднорідної і однорідної супідрядності, напр.: *Ніхто не міг передбачити, що, може, найбільша удача випала саме вайлуватому Байдашному, бо коли настала розруха, то виявилося, що панське зерно давно з'їдено, хомути спріли, телицю одібрали денікінці, а маленький діамант, вправлений у костяну ручку, лишився таким же гострим, а головне необхідним, як і раніше* (М. Чабанівський).

Оскільки основним зв'язком у цій моделі є послідовна підрядність, то на зовнішньому (логіко-синтаксичному) рівні членування, як правило, чітко виділяються дві частини: перша — абсолютно незалежне головне речення, друга — блок підрядних. Тому зовнішніми можуть виступати всі типи семантико-синтаксичних відношень, властиві елементарним складнопідрядним реченням. На внутрішніх рівнях членування функціонують усі типи семантико-синтаксичних відношень, що використовуються у складносурядних і складнопідрядних реченнях мінімальної структури.

Отже, складнопідрядні багатокомпонентні речення є центральним типом конструкцій у системі складних багатокомпонентних речень сучасної української мови. Основні моделі цих структур — речення з неоднорідною супідрядністю, послідовною підрядністю, однорідною супідряд-

ністю. Інші моделі периферійні, у них по-різному комбінуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність та послідовна підрядність.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає особливість складнопідрядних багатокомпонентних речень?
2. Чому складнопідрядні багатокомпонентні речення виникли найпізніше?
3. Які моделі складнопідрядних багатокомпонентних речень належать до центральних, а які — до периферійних?
4. З'ясуйте специфіку складнопідрядних речень з неоднорідною супідрядністю. Які є різновиди цих конструкцій? Які семантико-синтаксичні відношення виявляються в цих структурах?
5. Які речення належать до складнопідрядних конструкцій з послідовною підрядністю? Назвіть найпоширеніші різновиди цих структур залежно від порядку розміщення компонентів.
6. Охарактеризуйте різновиди конструкцій з послідовною підрядністю відповідно до характеру засобів зв'язку.
7. Як розглядаються в мовознавстві речення зі збігом двох підрядних сполучних засобів? Чому їх доцільно відносити до конструкцій з послідовною підрядністю?
8. Які конструкції належать до складнопідрядних речень з однорідною супідрядністю?
9. У чому виявляються особливості функціонування підрядних і сурядних сполучних засобів у конструкціях з однорідною супідрядністю?
10. Чому конструкції з однорідною супідрядністю мають найбільші експресивні можливості серед усіх моделей складнопідрядних багатокомпонентних речень?
11. Чим вирізняються структури з однорідною супідрядністю з-поміж інших центральних моделей складнопідрядних багатокомпонентних речень у плані семантико-синтаксичної структури?
12. Охарактеризуйте моделі контамінованих речень, у яких по-різному комбінуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність.

5.5. Складні сполучникові речення з різними видами зв'язку

Сполучникові конструкції, у яких наявні сурядний і підрядний зв'язки, становлять найчисельнішу групу складних сполучникових багатокомпонентних речень у

сучасній українській мові. Їх здебільшого поділяють на рівні членування, причому на зовнішньому рівні абсолютно переважають конструкції з провідним сурядним синтаксичним зв'язком.

Класифікація складних сполучникових речень із сурядним і підрядним зв'язками

Складними сполучниковими реченнями з різними видами зв'язку є конструкції, в яких одночасно наявні сурядний і підрядний зв'язки. Щодо статусу цих структур як окремої моделі ускладнених складних речень немає одностайності ні в зарубіжній, ні у вітчизняній лінгвістиці. Деякі мовознавці (І. Василенко, М. Симулик та ін.), досліджуючи сурядно-підрядні речення, обмежуються трикомпонентними структурами, тобто аналізують речення, в яких просте і складнопідрядне поєднуються між собою сполучником сурядності. Це є недоліком, оскільки в мовленні реалізується значна кількість таких складних речень з сурядністю і підрядністю, у яких, крім звичайного підпорядкування, наявні складніші різновиди підрядного зв'язку: супідрядність, послідовна підрядність, їхні комбінації.

Першим з українських лінгвістів почав досліджувати ці конструкції О. Вержбицький. Він поділяв їх на такі типи: конструкції, в яких підрядне речення пояснює відразу два чи декілька незалежних речень, пов'язаних між собою способом сурядності; конструкції, утворені сурядним поєднанням простого речення із складнопідрядним або навпаки; складнопідрядні речення, поєднані способом сурядності; три і більше речень, одні з яких є простими, а інші складнопідрядними, що поєднуються способом сурядності в одну складну конструкцію; конструкції, в яких наявний збіг сполучників сурядності і підрядності. І. Вихованець, аналізуючи складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку, виділяє шість типів таких конструкцій, найпоширенішими з яких є саме сурядно-підрядні речення. З-поміж них він називає три варіанти поєднань предикативних частин: дві чи більше сурядних частин мають одну спільну для них підрядну частину; одна з сурядних частин поширюється підрядною частиною, а інші сурядні частини вживаються без підрядної частини; кожну із сурядних частин супроводжують підрядні частини. При цьому І. Вихованець наголошує, що завжди один із видів синтаксичного зв'язку (сурядний чи підрядний) є визначальним.

Деякі вчені речення із сурядністю і підрядністю в окремий тип не виділяють, а розглядають як звичайні складносурядні речення. Підрядний компонент ними кваліфікується як частина сурядного речення, береться до уваги лише перший, логіко-граматичний, рівень членування і цілком ігнорується другий (третій, четвертий і т. д.) — структурний. Це стосується насамперед внутрішньої структури таких конструкцій — наявності предикативних центрів, яких у складних сурядно-підрядних реченнях завжди не менше трьох. Справді, на зовнішньому рівні членування сурядним зв'язком поєднуються дві частини, що можуть бути як простими, так і складними реченнями, однак на внутрішньому рівні членування у частинах, що становлять складнопідрядні речення, виділяють головні і підрядні компоненти, як і в будь-якому складнопідрядному реченні.

Складні речення з сурядним і підрядним зв'язками переважно мають багатомірну структуру, причому на зовнішньому рівні членування частини їх здебільшого поєднуються сурядним зв'язком. Тому не можна погодитись з тими вченими, які провідним вважають той зв'язок, який іде першим. Так, М. Симулик конструкцію *Печаль житніх степів стояла в очах хліборобів, і вони ніяк не могли збагнути, для чого їм треба було поховати свою святиню — зерно* (М. Стельмах) визначає як складне речення з сурядністю і підрядністю, а конструкцію *По обидва боки шляху лежали незаймані землі, які чергувалися з перелісками, а далі синіла смуга лісу* (Петро Панч) — як складне речення з підрядністю і сурядністю. Однак очевидним є те, що провідним і в першому, і в другому випадках виступає сурядний зв'язок, що, до речі, підтверджують ті мовознавці, які залишають поза увагою внутрішні зв'язки між частинами таких структур і визначають їх як складносурядні.

Залежно від того, який синтаксичний зв'язок є провідним, виділяють дві моделі цих конструкцій: складні речення із сурядністю і підрядністю; складні речення з підрядністю і сурядністю.

Складні речення із сурядністю і підрядністю

Такі речення завжди багатокомпонентні, бо для реалізації сурядного і підрядного зв'язку необхідно не менше трьох предикативних частин. Цю модель становлять речення з провідним сурядним і допоміжним підрядним зв'язками.

З огляду на синтаксичні засоби зв'язку між частинами і компонентами цих речень виділяють такі різновиди цих конструкцій:

— складні речення з сурядністю і звичайною підрядністю;

— складні речення з сурядністю і однорідною супідрядністю;

— складні речення з сурядністю і з підрядністю та сурядністю;

— складні речення з сурядністю і неоднорідною супідрядністю;

— складні речення з сурядністю і подвійною (однорідною і неоднорідною) супідрядністю;

— складні речення з сурядністю і послідовною підрядністю;

— складні речення з сурядністю, однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю;

— складні речення із сурядністю, неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю;

— складні речення із сурядністю, подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю.

У трьох останніх різновидах не взято до уваги ведучого різновиду підрядного зв'язку, оскільки підрядний зв'язок внутрішній, хоча в таких структурах він часто ієрархічний. Різновиди підрядності можуть виявлятися як в одній частині, так і в різних частинах, тобто в таких випадках вони перебувають у неієрархічних відношеннях, тому неможливо визначити внутрішній ведучий зв'язок.

Складні речення з сурядністю і звичайною підрядністю. Це найпоширеніший різновид, що переважно обмежується трьома-чотирма компонентами. Трикомпонентні речення складаються з двох частин, у яких завжди поєднуються просте і складнопідрядне речення, напр.: *Заглиблений у книг нових і давніх стоси, він слухав голоси з низин і з-понад хмар, і хоч хитався він, та мав високий дар гніт ненавидіти і люд любити босий* (М. Рильський).

Поширеними є чотирикомпонентні речення, напр.: *Я тільки раз його на сцені бачив — титана, що зламали вже літа, — та молодим в очах він вироста, бо я таким в душі його відзначив* (М. Рильський); *Та й нараз відступив той неспокій, який хвилину тому обпік серце, і думки полинули, немов звільнені з клітки птиці* (Ю. Мушкетик). Часто в чотирикомпонентних реченнях наявне лише одне підрядне, напр.: *Твоя душа за мною не жалкує, а тільки*

серце вражене сумує, і жаль тобі, що ти мене кохаєш (Леся Українка).

Рідше використовуються п'ятикомпонентні конструкції, напр.: *Уже не раз їй хотілося попросити його, щоб увечері не затримувався на дільниці, та Оксана приборкувала це бажання, поклала собі, що ніколи не скаже про нього Петрові, і раптом само вирвалося* (Яків Баш); *Після обіду дуже хотілося спати, але командир наказав прочесати стоги, що виднілися за хутором, і ми до вечора знайшли з десяток ворожих офіцерів, що зарились у солому, забарикадувались ящиками і мішками з харчами* (І. Багмут).

Складні речення з сурядністю і однорідною супідрядністю. Основною формою реалізації цього різновиду є чотирикомпонентна конструкція, що складається з простого і складного речення з однорідною супідрядністю, поєднаних сурядним зв'язком, напр.: *І марили айстри в розкішнім пісні про трави шовкові, про сонячні дні, — і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна* (О. Олесь); *Крізь стрункі сосни уже видно було на білому будинку дощечку з чотирнадцятим номером, і він прискорив крок, хоч зовсім уже задихався, а серце мало не вистрибувало з грудей* (Петро Панч).

Часто використовуються конструкції з п'яти-шести компонентів, напр.: *Дівчина солодко спить і бачить найліпші рожеві ранкові сни, а електричний годинник, який Альберт сам сконструював і який показує час з точністю до кількох наносекунд, мільярдних частин секунди, вже дав сигнал, і машина ввімкнула електричний чайник* (В. Собко). У таких реченнях може траплятися на внутрішніх рівнях членування і звичайна підрядність, однак виділяти їх в окремий різновид недоцільно, оскільки послідовна підрядність і супідрядність являють собою більш складні різновиди підрядного зв'язку, що повністю включають ознаки звичайної підрядності (але не навпаки), напр.: *Простір навкруги відкривався широкий, легкий, не захаращений хатами, бо розкидані вони були зрідка, але цей простір був позбавлений саме того, чого зараз не вистачало Галатину, до чого він звик за все своє життя і від чого не міг відцуратись* (Є. Гуцало).

Складні речення з сурядністю і з підрядністю та сурядністю. Це периферійний різновид моделі, оскільки спорадично використовуються навіть «чисті» конструкції з підрядністю і сурядністю, у яких підрядні компоненти вживаються у розширеній функції, напр.: *Сидячи,*

Галатин задрімав, а коли розплющив очі — вже зовсім розвиднілось і страва парувала на столі (Є. Гуцало).

Складні речення з сурядністю і неоднорідною супідрядністю. У мінімальних, чотирикомпонентних, структурах сурядним зв'язком поєднуються просте і трикомпонентне речення з неоднорідною супідрядністю. Як і при самостійному функціонуванні, у складних реченнях із сурядністю і підрядністю конструкції з неоднорідною супідрядністю можуть бути:

— різночленними, напр.: *Усі погляди схрестилися на ньому, а він мовби й не помічав нічого, лежав і дивився на далекий обрій, що плив у легкому мареві, на дівчину, яка сапала картоплю, прикривши від сонця обличчя химерним капелюшком* (Ю. Мушкетик);

— причленними (прискладними), напр.: *Полковник Кноп провів його похмурим поглядом, а коли двері за Шаховським зачинилися, нервово підхопився із розкішного крісла, заходив по величезному кабінету, бо душила його безсила лють* (В. Канівець);

— з комбінованою супідрядністю, напр.: *За дорогою і побіля неї сумовито затюгикали кулі, а коли замовк їхній посвист, вона підняла скошену свинцем стеблину, що впала біля неї* (М. Стельмах).

Різну будову мають і речення, що складаються з п'яти і більше компонентів, напр.: *Ще задовго до того, як вона мала здавати іспити, підготував собі відпустку, щоб поїхати в Харків і самому просто з останнього іспиту забрати її, та якраз на греблі почались прориви, і стало не до відпусток* (Яків Баш); *Вона не назвала Оксані свого прізвища, сказала лише, що дзвонить з правобережної клініки, але по тому, як вона розпитувала, і по її голосу, в якому відчувалася незвичайна для лікаря схвильованість і якась душевна турбота за долю хворого, — Оксана одразу догадалася, що з нею говорить Марія* (Яків Баш).

Складні речення з сурядністю і подвійною (однорідною і неоднорідною) супідрядністю. Основною формою реалізації цього різновиду є п'ятикомпонентна конструкція, що поєднує просте речення і чотирикомпонентне з подвійною супідрядністю, напр.: *Лиш тоді, як танкісти промчаться по полю і сурма зарокоче в поході з полками, устають, щоб побачить, і стогнуть від болю, і шаблі-гартуванці дзвенять під руками* (А. Малишко).

Складні речення з сурядністю і послідовною підрядністю. Мінімальними у цьому різновиді є

чотирикомпонентні структури, у яких на зовнішньому рівні членування поєднується просте речення і трикомпонентне складнопідрядне з послідовною підрядністю, напр.: *З дідового оповідання він зрозумів, що приїхав начальник будівництва інженер Набатов, прізвище якого недавно згадувалося в урядовій постанові, і від того вчорашня поразка на іспиті ще дужче загострювала тривогу* (Яків Баш).

У п'ятикомпонентних структурах найчастіше ведучим сурядним сполучником поєднуються просте речення і чотирикомпонентне складнопідрядне з послідовною підрядністю, напр.: *Семен шарпнув малого за комір, а батько так глянув, що той, сьорбнувши носом, надовго принишк біля лежанки, де завжди товпились малі, коли в хаті був чужий чоловік* (А. Іщук). Трапляється, що трикомпонентне речення з послідовною підрядністю поєднується з елементарним складнопідрядним реченням, напр.: *Ніхто у нас не був певен, що це саме те судно, яке ми шукаємо, але якщо воно тікає від нас, то, мабуть, недаремно* (Д. Ткач); *Ніхто не знав, скільки ще доведеться йти, і всім було незрозуміло, чому ми йдемо кудись, коли поряд воюють* (І. Багмут).

Існують й інші поєднання частин і компонентів, напр.: *Аж важко було дихати, але такого повітря більше ніде не було, і я вдихав його на повні груди, особливо припах оселедців, хоч ті, що вивернулися поверх ропи, більше скидались на іржаві бруски* (Петро Панч). У наведеному реченні на зовнішньому рівні членування виділяються просте і складне речення з сурядністю і підрядністю; і лише на внутрішньому рівні наявна конструкція з послідовною підрядністю.

Складні речення з сурядністю, однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Здебільшого такі речення реалізуються в п'яти-шести компонентах. Можливі різні комбінації однорідної супідрядності і послідовної підрядності; ці різновиди підрядного зв'язку можуть виступати і в різних частинах, напр.: *Мені хотілося відповісти, що розумію, що я завжди любив ці лермонтовські вірші, але й слова не мовив, бо збагнув, що для Віктора ці вірші важили значно більше, що вони супроводжували його завжди, що він бачив у них щось таке, чого, можливо, мені не побачити* (Є. Гуцало).

Найчастіше вживаються речення з ведучим внутрішнім зв'язком однорідної супідрядності, напр.: *Отруйна ця рідина розлилася по палубі, і хоч Ягнич розумів, чим це йому загрожує, хоч ні на мить не забував, що й трюми під ним навантажені вибуховим матеріалом і можуть злеті-*

ти в повітря щомиті, але треба було щось робити! (О. Гончар).

Поширеними є і речення з визначальним внутрішнім зв'язком послідовної підрядності, напр.: *Як Гонтар не допитувавсь у діда, чи довго він тут, де живе, та дід, згадуючи, мабуть, про втечу, ніяковіючи, тільки хмурився, і неможливо було добути від нього хоч би виразного слова* (Яків Баш). У більших за обсягом конструкціях може використовуватись навіть декілька домінуючих ланок послідовного підпорядкування, напр.: *Я мовчав просто блискуче. Героїчно й відчайдушно мовчав, і за це з ганьбою був вигнаний з директорського кабінету, де засідала грізна державна комісія, очолювана ще грізнішим головою, чоловіком, якого знали всі металурги, про якого ходило поміж людей безліч історій, людину, до деякої міри легендарну, але та легендарність здалася на ніщо перед моєю впертою мовчанкою, за якою стояла впевненість у слушності тієї справи, яку розпочали мої друзі і до якої запросили й мене* (П. Загребельний).

Складні речення із сурядністю, неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Регулярно використовуються у мовленні п'яти- і шестикомпонентні структури, напр.: *А далі людські погляди переходили на Ганну, і в них з'являвся вираз подиву і навіть цікавості, хоч цього дня людям, яких гнала жорстока сила і страх, здавалося, не було діла ні до чого, крім думок про те, що їх чекає* (С. Журахович).

Найчастіше в одному блоці функціонує неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність; ведучим внутрішнім зв'язком є неоднорідна супідрядність, напр.: *То був мовчазний, суворий чоловік, і коли Миколина мама сказала якось, що хоче кудись поїхати у справі, він відповів, що машина призначена зовсім не для цього* (В. Кисельов).

Складні речення із сурядністю, подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю. Це різнопланові конструкції, у яких наявна максимальна кількість зв'язків, можливих у реченнях цього типу. Мінімальною є шестикомпонентна конструкція, причому усі різновиди підрядного зв'язку виявляються переважно в одному блоці, напр.: *Ніхто з хлопців її не знав, а вона мовчала, не відаючи до кінця, що й до чого, бо коли б відала, то, мабуть, сказала б, що її батько — мельник з Пізнього, що вони недавнечко вернулися з міста, поселились на Басовім Куті* (Ю. Мушкетик). Деколи різновиди підрядного зв'язку наявні в різних частинах, напр.: *Оксен, позираючи*

на молодь, що їхала із сміхом та витівками, пригадував і свої парубоцькі роки, коли він також був отакий шаливір та веселун, і йому робилося сумно на душі за тими роками, що вже пройшли і ніколи не вернуться і що він уже давно забув той день, коли весело, від усього серця сміявся (Григорій Тютюнник).

У більшості складних речень із сурядністю і підрядністю чітко виділяються рівні членування. Оскільки основний зв'язок сурядний, то центральними є і семантико-синтаксичні відношення, властиві складним багатокомпонентним реченням з провідним сурядним зв'язком: темпоральні, зіставно-протиставні і причиново-наслідкові. На внутрішніх рівнях членування у цих реченнях наявні усі семантико-синтаксичні відношення, властиві складносурядним і складнопідрядним реченням мінімальної структури, тобто більшість відношень мають ієрархічний характер.

Складні речення з підрядністю і сурядністю

У цих багатокомпонентних конструкціях одне підрядне залежить від кількох (переважно двох) головних речень, тобто воно виконує розширену функцію. На перший погляд, відношення між реченнями «головної складносурядної» частини ідентичні до тих, що наявні в підрядному блоці конструкцій з однорідною супідрядністю. Однак ці речення відрізняються від конструкцій з однорідною супідрядністю насамперед тим, що головною частиною є складносурядне речення, яке відмінне від аналогічного речення у підрядному блоці конструкцій з однорідною супідрядністю (в підрядному блоці воно є синтаксично несамостійним). У цих реченнях усі компоненти тісно пов'язані структурно і семантично, оскільки «складносурядна головна» частина детермінується одним підрядним: явища, про які йдеться у головній частині, здійснюються за однієї умови, в той самий час тощо. Такий змістовий зв'язок підкріплюється і відповідними синтаксичними засобами. У цих реченнях сурядні компоненти, як правило, семантично рівноправні, однопланові. У ролі головних виступають передусім складносурядні речення відкритої структури зі значенням одночасності, часової послідовності дій. Підрядне, що вживається у розширеній функції, може відноситись:

— до окремих членів «складносурядного головного», напр.: *Але водночас щось уже і його переконувало, щось*

доводило йому, що зустріч така, може, ще не на часі (Яків Баш);

— до супідпорядковуючих складів головного, напр.: *Коли ми виходимо надвір, холод уже не здається таким пекучим, а степ таким незатишним* (І. Багмут).

Деколи в головній частині відсутній сполучник сурядності, однак спільний підрядний компонент зумовлює тісну структурно-семантичну єдність конструкції в цілому. Такі структури доцільно розглядати як речення з підрядністю і сурядністю, подібно до того, як розглядаються конструкції з однорідною супідрядністю, в яких між однорідними супідрядними відсутні сполучникові засоби зв'язку. Пор.: *В останніх рядках Петефі каже, що настав кінець чорним крукам — рокам ув'язнення, прилетів прекрасний білий голуб — вісник звільнення* (К. Шахова).

У наведеному реченні однорідні супідрядні поєднуються безсполучниково, як і в ряді речень з підрядністю і сурядністю, у яких компоненти головної частини пов'язуються без допомоги сполучників, однак уся конструкція є складнопідрядним реченням з однорідною супідрядністю.

У цих конструкціях дієслівні присудки здебільшого виражаються формами минулого, значно рідше — теперішнього і майбутнього часів. Отже, у модальному плані це, як правило, дієслова дійсного способу, напр.: *Та поки протюпав до ворітцят, наче й зір його погострішав, і ніч не такими вже темними очима дивилась* (Є. Гуцало).

Більшість підрядних у розширеній функції є підрядними обставинними. Найчастіше це підрядні речення часу, що поєднуються з головними сполучником *коли*, рідко — *поки, доки, як тільки*, напр.: *Не стихали оплески, лунали вигуки, аж поки Микола Віталійович не підійшов до фортепіано* (М. Олійник). Розширену функцію можуть виконувати підрядні умови, допусту, причини, напр.: *Відкриття хоч і цікаве, але практичне значення його ще невідоме і не слід роздувати це в подію дуже великого значення* (М. Трублаїні); *Хіба могли б ми подолать моря, хіба скорили б далечінь герої, коли б не ця уривчаста зоря, подоба зоряниці світової?* (М. Рильський).

Стосовно «складносурядного головного» розширене підрядне може бути препозитивним і постпозитивним. Деколи воно перебуває в середині конструкції, причому складносурядне речення може розриватися лише в тому разі, коли має спільний другорядний член, напр.: *І в епі-*

центрі логіки і стресу, де все змішалось — рідне і чуже, цінує розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні стереже (Л. Костенко).

Якщо «складносурядні головні» (перші два компоненти) становлять відкриті структури, то вони можуть складатися з двох, трьох і більше предикативних одиниць, напр.: *Коли він гукнув її, дівчина швиденько обернулася, очі привітно блиснули, і вона простягла Маркові руку* (М. Трублаїні). Складносурядні ж речення закритої структури переважно складаються з двох компонентів. Це зумовлене тим, що в них ідеться про різні ознаки, явища, дії, часом полярні (при протиставленні), напр.: *Коли почувся вибух, бабуся так і присіла, а вони підвели голови й глянули один одному у вічі* (С. Журахович).

У розширеній функції можуть одночасно виступати і головні, і підрядні частини, тобто складносурядне речення в ролі головної частини (два і більше сурядних компонентів) і підрядний блок (два і більше підрядних речень, пов'язаних між собою сурядним зв'язком) співвідносяться структурно-семантично в повному обсязі, напр.: *А як сіли на поїзд і попливли за Козятином рідні ліси та переліски, аж лячно стало, щось здавило в грудях і гарячим клубком підкотило до горла* (М. Олійник).

У структурах із кількома головними і підрядними деколи підрядні виконують різні функції щодо кожного головного речення, напр.: *Хто чує себе лиш, хто тільки для себе співа, не ввійде в майбутнє, не прийме його і сучасне* (М. Рильський). У наведеному реченні стосовно першого головного обидва підрядні — з'ясувальні (за функцією підметові), стосовно другого — займенниково-означальні (за функцією додаткові).

Підрядні, що стосуються безпосередньо «складносурядного головного», можуть співвідноситися з ним по-різному: зокрема нерідко одне виконує розширену функцію, інше залежить лише від одного головного, напр.: *Коли ми несли її до машини, то сніг сипався з неї за комір, а хвоя лоскотала щоки, кусала за губи й так пахла, що від того можна було захмеліти* (Є. Гуцало). Наведені приклади ілюструють прямий, безпосередній зв'язок кількох підрядних з кількома головними, коли підрядні, як правило, виконують розширену функцію. Чимало є таких конструкцій, у яких не всі підрядні безпосередньо залежать від головної частини, тобто не всі виступають у розширеній функції: таку роль виконують переважно ті, які залежать безпосередньо від «складносурядного головного». Най-

уживанішими є конструкції з кількома однорідними супідрядними з послідовним підпорядкуванням, напр.: *Проте коли в мові не бачать нічого, крім абстрактних відношень, які не даються людині в її чуттєвому досвіді, коли відривають мову від її матеріального втілення — нескінченних актів мовлення, то фактично проголошується рівноцінність речей і відношень і стверджується незастосовність до них критеріїв первинності і вторинності* (В. Русанівський).

Розширену функцію до «складносурядного головного» можуть одночасно виконувати однорідні і неоднорідні супідрядні, що належать до різних видів підрядних речень, напр.: *Коли сходить місяць і поволі виникає вона із перламутрів нічної води, із тьми і мерехтіння, найгаласливіші крикуни примовкають, і дівчата ще ближче туляться до своїх водолазів, погляди їхні в задумі вбирають місячні марева, бо це ж настає та мить особлива, коли, здається, сама природа звершує одвічне таїнство творення* (О. Гончар).

Підрядне речення, що має при собі залежне, може перебувати в середині двох і більше (залежно від кількості головних) ланок послідовного підпорядкування, напр.: *І чим більше він роздумував над тим, що сталося, тим туманнішою ставала голова і страшніше йому робилося* (П. Гуріненко).

Складносурядне речення у складних реченнях із підрядністю і сурядністю слід відрізняти від автономного елементарного складносурядного речення. Різниця полягає передусім у дещо обмеженій кількості семантико-синтаксичних відношень у «складносурядному головному», у тісніших змістових відношеннях між компонентами в ускладнених реченнях, бо вони завжди поєднані семантично з підрядним, яке вживається у розширеній функції. У головному блоці наявні семантико-синтаксичні відношення, властиві складносурядним реченням, підрядний блок реалізує всі семантико-синтаксичні відношення, властиві складнопідрядним реченням, які в цій моделі є провідними, виявляються на зовнішньому рівні членування.

Цю модель часто використовують майстри поетичного слова, оскільки в ній наявні значні стилістичні можливості, зумовлені паралельним функціонуванням кількох головних і кількох підрядних. Динаміка їх може зумовлюватися характером побудови відповідної строфи, напр.: *Та найпишніше там цвітіння, найвище серце там зліта, де*

рух, де дія, де горіння, чуттів і мислей повнота (М. Рильський). Особливо виразно виявляються стилістичні можливості у питальних реченнях при використанні однакових питальних слів і сполучних засобів, винесенні окремих підрядних за межі головної частини, напр.:

Де тії струни, де голос потужний,
де теє слово крилате,
щоб заспівали про те лихоліття,
щастям і горем багате?
Щоб понесли все приховане в мурах
геть на просторі майдани,
щоб переклали на людську мову
пісню, що дзвонять кайдани? (Леся Українка).

Отже, за характером синтаксичного зв'язку виділяють дві моделі складних сполучникових речень з різними видами зв'язку: з сурядністю і підрядністю, з підрядністю і сурядністю. Центральною є модель із сурядністю і підрядністю, що реалізується в дев'яти різновидах з урахуванням внутрішніх синтаксичних зв'язків. Складні речення з підрядністю і сурядністю в українській мові використовуються нечасто, становлять периферійну модель.

Запитання. Завдання

1. Які конструкції характеризуються як складні речення з різними видами зв'язку? З'ясуйте погляди мовознавців на статус цих структур.
2. У чому виявляється багатомірність структури складних конструкцій із сурядним і підрядним зв'язком?
3. За якою ознакою розрізняються складні речення з сурядністю і підрядністю та з підрядністю і сурядністю?
4. Охарактеризуйте основні різновиди складних конструкцій з сурядністю і підрядністю. Чому дана модель є найбільш об'ємною серед усіх моделей складних багатокомпонентних речень?
5. Які специфічні особливості складних речень з підрядністю і сурядністю? Охарактеризуйте різновиди цих конструкцій.

5.6. Складні безсполучникові речення

Складні безсполучникові речення — конструкції, які не мають однозначного трактування. Дискусії пов'язані передусім з відсутністю сполучникових засобів зв'язку компонентів безсполучникового речення.

Проблема статусу складних безсполучникових речень

Складні безсполучникові речення, незважаючи на тривалість їх вивчення і наявність багатьох спеціальних досліджень, і нині викликають суперечки у мовознавстві. Дотепер не з'ясовано теоретичні питання щодо їх граматичної природи, синтаксичної форми та синтаксичного значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактуються різновиди цих одиниць. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових речень: лінгвісти або не виділяють їх в окремий тип, а розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями, або надають їм статус складних безсполучникових речень, або виводять за межі речення.

Уже праці М. Ломоносова, О. Востокова, О. Потебні, П. Фортунатова містять окремі зауваження про безсполучниковий зв'язок. О. Пєшковський розглядав безсполучникові конструкції як різновиди складносурядних і складнопідрядних речень. Цей погляд довго панував у мовознавстві, а дехто дотримується його й нині. І. Вихованець, наприклад, лише незначну частину безсполучникових утворень відносить до складносурядних (єднальні речення з часовими відношеннями між сурядними частинами) та складнопідрядних (у яких друга частина стоїть у позиції другорядного члена і підпорядкована опорним предикатним словам першої частини типу *казати, мовити, думати, знати, пам'ятати, бачити;* ці речення співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими з підрядним сполучником *що*). Решту конструкцій він розглядає як складні безсполучникові речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами.

Наприкінці 50-х років XX ст. стався злам у тлумаченні природи складних безсполучникових речень, чому сприяли праці М. Поспєлова, Є. Коротаєвої, Є. Іванчикової та ін. Зокрема, М. Поспєлов обґрунтовує, що складні безсполучникові речення становлять інший тип речень, ніж складносурядні та складнопідрядні. Учений виокремив складні безсполучникові речення із парадигми речень сполучникового типу. Ця концепція мала вплив і на українських мовознавців (Б. Кулик, І. Вихованець, Л. Кадомцева, С. Бевзенко та ін.).

В україністиці ідеї М. Поспєлова про безсполучникові складні речення як окремий тип складних структур розвинув Сергій Дорошенко (нар. 1924).

Серед складних безсполучникових речень він виділяє конструкції з однофункціональними предикативними частинами, до яких відносить речення перелічувальної семантики, і конструкції з різнофункціональними предикативними частинами (речення зіставно-протиставного значення, з пояснювальними відношеннями компонентів, з відношенням детермінації).

І. Кручиніна в «Русской грамматике» (1980) висловлює протилежну думку. Вона виводить складні безсполучникові конструкції за межі речень. Близьких поглядів дотримуються і І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, визначаючи ці конструкції як безсполучникові комунікати, оскільки в них відсутні основні граматичні ознаки складного речення.

Мовознавці, які визнають автономний характер складних безсполучникових речень, істотну роль інтонації в розпізнаванні смислу і синтаксичного значення цих речень, справедливо зазначають, що, крім інтонації, важливе значення у вираженні синтаксичних відношень між предикативними компонентами безсполучникових конструкцій мають такі чинники, як порядок розташування частин, видо-часові співвідношення дієслів-присудків, наявність лексичних елементів відповідної семантики тощо.

З огляду на це безсполучникові речення кваліфікують як структури, в яких частини поєднуються в єдине синтаксичне і змістове ціле за допомогою певних лексико-граматичних і ритмомелодійних засобів, однак без сполучників і сполучних слів.

***Складні безсполучникові речення** — речення, частини яких об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і сполучних слів.*

Щодо наявності предикативних компонентів складні безсполучникові речення можуть бути *елементарними* (дві предикативні одиниці) і *неелементарними*, багатокомпонентними (три і більше предикативних одиниць). Елементарність/неелементарність пов'язана з відкритістю/закритістю структури складного речення: *відкритість структури* передбачає розгортання елементарного речення в неелементарне, допускає доповнення речення мінімальної структури новими предикативними одиницями; *закритість структури* здебільшого властива елементарним реченням, що не можуть бути розгорнуті в багатокомпонентні зі збереженням тих самих семантичних відношень, які наявні в елементарних структурах.

З огляду на змістові відношення між складовими частинами складні безсполучникові речення поділяють на дві групи: речення з однорідними частинами (частини є незалежними, семантично скоординованими, співвідносяться із сурядними частинами складносурядних речень) і речення з неоднорідними частинами (частини залежні, семантично неоднорідні, співвідносяться з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень).

Оскільки безсполучникові структури співвідносні із сполучниковими, то речення з однорідними частинами можна легко перетворити на складносурядні, речення з неоднорідними частинами — на складнопідрядні, напр.: *Світило сонце, парувала земля* (Петро Панч); *Сіли перепочити і раптом помітили: хтось до них іде* (В. Канівець). Пор.: *Світило сонце, і парувала земля*; *Сіли перепочити і раптом помітили, що хтось до них іде.*

Однак іноді безсполучникові конструкції важко або взагалі неможливо перетворити на сполучникові. Йдеться про конструкції, в яких між складовими частинами наявні пояснювальні або пояснювально-приєднувальні відношення, напр.: *Я розумів Брильова: його селянська заощадливість виявлялася в усьому* (І. Багмут); *Стукотіли молотки — шевці ремонтували і шили нові чоботи* (Ю. Збанацький); *Біля греблі почулися голоси — то йшли робітники-монтажники* (Ю. Збанацький).

Особливість безсполучникових речень полягає і в тому, що вони поліфункціональні, семантика їх не завжди чітко диференційована. Тому часто безсполучникове речення з семантичними відношеннями, спільними для складносурядних і складнопідрядних речень (причиново-наслідкові, умовно-наслідкові), можна трансформувати одночасно і в складнопідрядне, і в складносурядне речення.

Семантичні відношення і пов'язана з ними співвіднесеність безсполучникової конструкції зі складносурядними чи складнопідрядними реченнями зумовлюються інтонацією, якій належить особлива роль у складному безсполучниковому реченні, що часто позначається і на розділових знаках на межі його частин.

Складні безсполучникові елементарні речення

Складні безсполучникові елементарні речення є базовими конструкціями в системі складних безсполучникових утворень. Їх поділяють на речення з однорідними частинами і речення з неоднорідними частинами.

Речення з однорідними частинами. У цих реченнях між складовими частинами існують часові (темпоральні) і зіставно-протиставні семантико-синтаксичні відношення.

1. Речення з часовими відношеннями. Їх переважно кваліфікують як речення перелічувальної семантики, а деколи — як синоніми складносурядних речень, безсполучникові складносурядні речення. Часові відношення вказують на одночасність дій, явищ або на їх послідовність.

Найчіткіша скоординованість і семантична однотипність виявляється у конструкціях, що вказують на одночасність дій, явищ. Присудки (головні члени) предикативних частин у таких реченнях мають одну й ту саму синтаксичну категорію часу; прості дієслівні присудки, допоміжні дієслова та дієслівні зв'язки у складених присудках виражаються однаковими видо-часовими формами. Інтонація в таких реченнях перелічувальна, з паузами після кожної частини. Порядок розташування частин вільний. Лише за наявності співвідносних займенників і прислівників частини поміняти місцями не можна, напр.: *Весело бриніли набубнявілими гілками осокори, задумливо погойдувала обважнілими косами береза* (Ю. Яновський); *«Колумб» погойдувався на якорі недалеко від берега; хвилі хлюпали в маленьку дерев'яну пристань і пустотливо вибігали на пісок, майже дістаючи до шаланд і каюків, повитягуваних рибалками на берег* (М. Трублаїні).

Допоміжними засобами вираження одночасності є також анафоричне вживання якогось члена речення, спільний другорядний член, напр.: *Замовкли струни, замовк голос мельника* (М. Стельмах); *Вона буде вчителькою, вона понесе світло в темряву, потіху — смуткові, поміч — убожеству* (М. Коцюбинський); *Вечорами вже не співали під вербами дівчата, не витинали гопака гармоністи* (Григорій Тютюнник). При спільності присудків друга частина може являти собою неповне двоскладне речення з пропущеним присудком, напр.: *Попереду зеленіла траншея, праворуч і ліворуч — маленькі горбочки, сліди окопчиків* (Ю. Мушкетик).

У реченях із часовою послідовністю компоненти теж семаптично рівноправні, не залежать один від одного. У цих конструкціях у часовому вимірі дії і явища змінюють у часі одні одних, часто без вказівки на їх внутрішній взаємозв'язок, напр.: *Лягло сонце за горою, зірки засіяли* (Т. Шевченко); *Небо скоро затяглося хмарами, стало мрячити* (О. Гончар).

У цих реченнях порядок розташування частин міняти не можна. Видо-часові форми дієслів-присудків здебільшого однакові, напр.: *В сінях зачувся гомін, в хату увійшов Сергій і ще хтось у довгому чорному пальті* (Григорій Тютюнник); *У Полтаву його привіз поїзд, далі треба було добиратися підводою* (Григорій Тютюнник); *Невеличка колона зупинилася, від неї відійшов високий, широкоплечий чоловік і рушив до майора* (Я. Стецюк).

2. Речення із зіставно-протиставними відношеннями. Донедавна ці речення кваліфікували як протиставні чи зіставні або ж зіставно-протиставні. Нині ці конструкції розрізняють, наголошуючи на деяких відмінностях між ними.

У реченнях зі значенням *зіставлення* виражаються співвідношення двох схожих чи неоднакових явищ, що не суперечать одне одному, не перебувають у значеннєвому контрасті. Такі речення однотипні за будовою. Характерною ознакою компонентів таких конструкцій є структурний паралелізм, напр.: *По один бік жито шепоче, тяжке, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки* (В. Земляк); *На зеленій траві білі чайки сидять, білі свічі горять на тарелях латать* (Д. Павличко). Основу зіставлення становить перша частина, друга називає те, на чому акцентується зіставлення.

У реченнях зі значенням *протиставлення* складові частини виражають протилежні за змістом явища, перебувають у значеннєвому контрасті, заперечують одна одну. С. Дорошенко виділяє дві групи цих структур: конструкції, у яких частини об'єднані на основі заперечно-стверджувального протиставлення; структури, в яких відношення між частинами засновані на невідповідності їх змісту.

У першій групі найпоширенішими є конструкції, у яких протиставлення між компонентами виникає внаслідок заперечення у першій частині і ствердження в другій. Заперечення певної дії, предмета, явища, ознаки вимагає протиставного ствердження, що виражається наступним компонентом, напр.: *Не вітер — буря* (П. Тичина); *Не тополю високую вітер нагинає, дівчинонька одинока долю зневажає* (Т. Шевченко). Нерідко такі структури характеризуються симетричним розташуванням слів в обох складових частинах, напр.: *Але він — не слуга слова, він — його володар* (М. Рильський); *Мир — не просто правда, — мир є справедливість* (П. Тичина).

У другій групі протиставних речень частини засновані на невідповідності їх змісту. Така контрастна невідповід-

ність наявна в тих випадках, якщо дія, що починалася або починається, не дала чи не дає результату, напр.: *Пробували налагодити якусь розмову, не в'язалося* (С. Васильченко).

Протиставлення може підсилюватися окремими вставними словами, напр.: *Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі* (М. Коцюбинський). Нерідко протиставлення будується на основі антонімічних слів, напр.: *Все меншає віх у колоні, все більшає їх на пройденім шляху* (О. Гончар).

Реченням із *зіставно-протиставними* відношеннями між частинами властива експресія, образність; вони репрезентують передусім літературно-белетристичне і художнє народнопоетичне мовлення. Інтонація в цих конструкціях загалом відповідає інтонації розповідного речення: поступове підвищення тону в першій частині, зниження — у другій.

Зіставні відношення виявляються в різних безсполучникових порівняльних конструкціях, протиставні — тільки в конструкціях з контрастним порівнянням, напр.: *Ластівки летіли в тучу, голуби — до схову* (Григорій Тютюнник); *Андрій одправив посилки, Валя купила конверти* (Ю. Мушкетик); *На віях заморожених коней заіскрилася паморозь, під віями прикляклих вершників трималася ніч* (М. Стельмах).

Речення з неоднорідними частинами. У них найчастіше виражаються умовні, причиново-наслідкові, часові, допустові, цільові і пояснювальні семантико-синтаксичні відношення.

1. Речення з умовним значенням. Розглядаються мовознавцями по-різному. Так, Б. Кулик виокремлює реальні та ірреальні безсполучникові речення зі значенням умови. Автори «Русской грамматики» стверджують, що поняття «реальності» не сумісне з поняттям «умовності». І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, дотримуючись цього погляду, виділяють безсполучникові комунікати зі значенням потенційної та ірреальної умови, що є цілком слушно.

Реченням зі значенням *потенційної умови* властиві двобічні відношення між частинами, оскільки їхні головні члени (присудки) завжди взаємопов'язані, часто виражаються формами майбутнього часу дієслів, напр.: *Заробиш трохи грошей — корівчину купимо* (Я. Гримайло); *Повернеться — то таки гору з ним перекинемо* (І. Сенченко). У ролі присудків (головних членів) можуть поєднуватися й інші форми, напр.: *Піде гарячка — то не знати*

йому місця голови (В. Земляк); ***Боятися вовків — у ліс не ходити*** (Народна творчість).

Речення *ірреальної умови* утворюються на основі умовного способу, що наявний в обох частинах безсполучникової конструкції, напр.: ***Побув би у нас ще трохи — ви його і говорити навчили б*** (М. Стельмах). Деколи в значенні умовного способу може вживатися наказовий, напр.: ***Удар тепер мороз, озимина вся пропаде!*** (Григорій Тютюнник).

Отже, складні безсполучникові речення з умовним значенням співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими із значенням умови. Їх легко перетворити на складнопідрядні з підрядними умови, поставивши перед першою частиною сполучник *якщо, коли*, напр.: *Не почуєш вітру — серце мре* (А. Малишко) — ***Якщо (коли) не почуєш вітру — серце мре.***

2. Речення з причиново-наслідковими відношеннями. Їхні частини здатні до транспозиції, напр.: *Море в той день було неспокійне і брудне — кілька діб підряд штормило* (Ю. Логвин) — *Кілька діб підряд штормило — море в той день було неспокійне і брудне; Кораблі набрали повного ходу — небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше* (Д. Ткач) — *Небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше — кораблі набрали повного ходу.*

У безсполучникових причиново-наслідкових реченнях причина і наслідок можуть міститися і в першій, і в другій частині. Залежно від цього вони співвідносяться з відповідними типами складнопідрядних речень, напр.: *Літаки спустилися нижче — в повітрі завили бомби* (Д. Ткач); *Клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали в Євгена силу часу — на читання книжок залишалася тільки неділя* (В. Канівець). У першому реченні причина міститься з другій частині, тому воно синонімічне передусім зі складнопідрядним із підрядним причини: *Літаки спустилися нижче, **бо (тому що, оскільки)** в повітрі завили бомби.* У другому реченні наслідок міститься в другій частині, тому його найлегше перетворити на складнопідрядне речення з підрядним наслідковим: *Клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали в Євгена силу часу, **так що** на читання книжок залишалася тільки неділя.* Звичайно, перше речення можна перетворити і на складнопідрядне речення з підрядним наслідковим, а друге — на складнопідрядне речення з підрядним причиновим, однак у такому разі необхідно поміняти частини місцями. Пор.: *На читання книжок залишалася тільки неділя, **бо (тому що, оскільки)** клопоти, пов'язані з налагодженням дру-*

карні, забирали в Євгена силу часу. Це стосується усіх речень з причиново-наслідковими та наслідково-причиновими семантико-синтаксичними відношеннями, у яких порядок розташування частин вільний у зв'язку з відсутністю лексико-граматичних обмежень, що зумовлюють стабільний порядок частин.

Безсполучникові речення цього різновиду можуть бути односуб'єктними та двосуб'єктними.

В *односуб'єктних безсполучникових реченнях* в обох складових частинах спільний підмет. Причиново-наслідкові відношення часто виявляються у формі пояснення, напр.: *Ні хліва, ні повітки не ставили: не бачили в тому потреби* (Я. Стецюк).

У *двосуб'єктних реченнях* в обох частинах різні підмети, напр.: *Іван оглянувся й не побачив Бориса — задні платформи з ковшами пливли в темряві* (Ю. Мушкетик); *Та було вже пізно — машини рушили на захід* (М. Стельмах); *Тиша ще більше наморщив чоло: матрос тикав у нього рушницею* (Петро Панч).

3. Речення з часовими відношеннями. У цих реченнях перша частина завжди вказує на час дії, стану, процесу, про які повідомляється у другій частині, напр.: *Гаї шумлять — я слухаю* (П. Тичина); *Прийде осінь — у засіках буде хліб золотий* (О. Десняк). Ці конструкції, як і сполучникові речення, за допомогою видо-часових форм дієслів присудків, порядку розташування складових частин, інтонації виражають одночасність або послідовність дій, явищ.

Якщо присудки в обох предикативних частинах мають форму недоконаного виду, то в безсполучниковому реченні виражається одночасність дій, напр.: *Птахи з-за моря **вертають** — плуги з полем **розмовляють*** (Народна творчість). Коли обидва присудки мають форму доконаного виду, безсполучникове речення виражає послідовність дій, напр.: ***Вернувся** він — вже **смеркло*** (Панас Мирний); ***Приїхали** до лісу — **зійшло** сонце* (Григорій Тютюнник).

У деяких безсполучникових реченнях з часовими відношеннями виражаються дії, різні щодо проходження їх у часі. У таких конструкціях присудок першої частини виражений формою доконаного виду дієслова, а другої — недоконаного, напр.: ***Зайде** сонце — Катерина по садочку **ходить*** (Т. Шевченко).

4. Речення з допустовими відношеннями. У першій частині таких конструкцій виражається умова, всупереч якій відбувається те, про що повідомляється в

другій частині. Як і складнопідрядні речення з підрядним допустовим, ці конструкції близькі за значенням до складносурядних протиставних речень, напр.: *Поливали доріженьку — вона все куриться* (Народна творчість). Ці речення можуть мати відтінок умови (їх називають умовно-допустовими). У першій частині таких речень присудок (головний член в односкладному реченні) виражений дієсловом умовного або наказового способу, напр.: *Засип правду хоч золотом, вона випливе доверху* (Народна творчість). Ці речення найчастіше функціонують у розмовному мовленні та в фольклорі.

5. Речення з цільовим значенням. Вони співвідносні зі складнопідрядними реченнями мети з постпозитивною підрядною частиною. Як окремий різновид такі утворення розглядають Б. Кулик, С. Дорошенко, І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, напр.: *Гей, життя, виходь на бій, — пожартуєм для розваги* (П. Тичина); *А згадаймо, може, серце хоч трошки спочине* (Т. Шевченко). Будучи співвідносними зі складнопідрядними реченнями з підрядними частинами мети, ці структури не можуть бути перетворені у складнопідрядні речення лише уведенням сполучника: при трансформації їх у сполучникові часто необхідно змінювати форму присудка другого компонента.

6. Речення з пояснювальними відношеннями. У них друга частина пояснює першу в цілому або ж якийсь член речення у першій частині, напр.: *Ідея проста: за всіма правилами сучасної науки змоделювати Київ* (В. Собко); *Друзі розповіли подробиці: втеча готувалася давно* (М. Олійник); *І диво дивне сталося із ним: совість заговорила!* (А. Іщук).

Першим виділив безсполучникові пояснювальні речення М. Поспєлов, який зазначав, що пояснювальний зв'язок виявляється в тому, що друга частина у формі окремого синтаксично завершеного речення, яке за своєю функцією відповідає відсутньому у першій частині членові речення, пояснює першу. Він виділив такі групи безсполучникових пояснювальних речень: зі значенням об'єкта до присудка першої частини; зі значенням суб'єкта до присудка головної частини; зі значенням атрибутивного відношення між частинами складного речення; зі значенням певного обставинного відношення. Л. Кадомцева вказує на такі відношення між складовими частинами безсполучникових пояснювальних речень: підметові; пояснюваль-

но-об'єктні; пояснювально-атрибутивні; пояснювально-причинові; пояснювально-приєднувальні. С. Дорошенко називає інші різновиди цих конструкцій: речення з розгортаючою частиною; речення з уточнюючим компонентом; речення з коментуючим інгредієнтом; речення з доповнюючим складником. Взявши наведену класифікацію за основу, Є. Заґревський дещо уточнив і доповнив її: четвертий різновид він кваліфікує як «речення з тлумачним елементом», зазначаючи, що до змісту пояснення не можна вносити значення доповнення.

До думки про те, що у безсполучникових пояснювальних утвореннях друга частина конкретизує, уточнює, коментує, роз'яснює сказане в першій, схиляються І. Вихованець, І. Слинько, Н. Гуйванюк, А. Загнітко. Такий підхід є найбільш прийнятним.

У цих реченнях друга частина, пояснюючи першу, виконує роль підмета, додатка, означення, напр.: *І ось позавчора Сергія спіткало лихо: циркуляркою йому порвало два пальці на лівій руці* (В. Канівець); *Друзі мали нагоду пересвідчитися — на стратегічних планах командир добре знається* (К. Гордієнко).

7. Речення з пояснювально-приєднувальними відношеннями. Вони не співвідносні з сполучниковими реченнями, напр.: *Вправо глянеш — там димлять заводи* (П. Тичина); *Пройди сади од краю і до краю — нагнулось долу гілля од врожаю* (С. Крижанівський).

Рідко трапляються речення з порівняльними відношеннями між частинами, напр.: *Погляне — холодною водою обіллє* (Марко Вовчок).

Отже, складні безсполучникові речення виділяють з урахуванням імпліцитності сполучників і сполучних слів. На основі змістових відношень між складовими частинами ці конструкції диференціюють на речення з однорідними і неоднорідними частинами, що співвідносні зі складносурядними і складнопідрядними реченнями. Окремі безсполучникові утворення не можуть бути трансформовані в сполучникові.

Складні безсполучникові багатокомпонентні речення

Конструкціям, що складаються з трьох і більше предикативних одиниць, поєднаних безсполучниково, притаманні структурні і семантичні особливості, що не зав-

жди реалізуються в елементарних безсполучникових реченнях.

Складні безсполучникові багатокомпонентні речення — речення, що складаються з трьох і більше предикативних одиниць і являють собою багатокомпонентні безсполучникові утворення, частини яких можуть перебувати між собою у відношеннях однорідності або неоднорідності.

Залежно від відношень між предикативними одиницями виділяють три різновиди цих конструкцій: з однорідною безсполучниковістю, з неоднорідною безсполучниковістю, з однорідною і неоднорідною безсполучниковістю.

1. Речення з однорідною безсполучниковістю. Найпоширенішими є поєднання трьох-п'яти речень, що виражають одночасність, часову послідовність дій, явищ. У цих структурах, як правило, чітко визначаються семантичні відношення між реченнями, напр.: *Звідси не видно ні моря ясного, гомону з міста не чути гучного, з бору соснового шум тут іде, гори лунають од вітру буйного, часом де дзвін загуде* (Леся Українка); *Жовтневий Києве, ти ясною свічею над українською землею возсіяв, ти — шелест мудрих книг і шепіт юних трав, цвіте безсмертя цвіт над славою твоєю* (М. Рильський).

Змістова єдність таких утворень може підтримуватися спільним другорядним членом, напр.: *За вікнами вигін парував під сонцем, уже жовтіли козельці, зеленіли кущики пасльону, пробивався спориш* (Петро Панч); *На острові пахло травами, співали пташки, ледь-ледь, мов пустуючи, шурхотів прибій* (М. Трублаїні).

Значне стилістичне і смислове навантаження несуть ті структури з однорідною безсполучниковістю, у яких повторюються одні й ті самі члени речення, напр.: *Та без притулку плющ зелений в'яне, я не зів'яну, я знайду руїни, я одягну обдерті вбогі стіни, зелений плющ оздобою їм стане* (Леся Українка); *Так, це він, оцей рудовусий, спалив наші села і міста, він убивав наших братів і сестер, він примусив нас відірватися від мирної праці і місити сніг на нескінченних степових просторах* (І. Багмут). У цих реченнях повторюваний головний член (підмет).

Деколи окремі речення виносяться за межі безсполучникового об'єднання і характеризуються приєднувальним значенням, напр.: *Я ударниця, я відмінниця, я фізкультурниця. Я ворошиловський стрілець* (О. Полторацький).

Як повторювані використовуються і другорядні члени, (наприклад, додаток): *Леліла їм Дніпрова далеч синя,*

їм грало море в сонячнім теплі, їм сяяв Київ — золота святиня народів братніх нашої землі, їх кликали дністрові бистрі води, їм чувся шум карпатських переправ (М. Бажан).

Особлива експресивність притаманна безсполучниковим утворенням з однорідною безсполучниковістю у поетичних творах. Іноді поети вдаються до прийому обрамлення, використовуючи ті самі речення як прості і як складові частини безсполучникових речень, напр.: ***Нічка тиха і темна була. Я стояла, мій друже, з тобою; я дивилась на тебе з журбою, нічка тиха і темна була ...Вітер сумно зітхав у саду. Ти співав, я мовчазна сиділа, пісня в серці у мене бриніла; вітер сумно зітхав у саду*** (Леся Українка).

Широко представлені у художньому стилі однорідні ряди номінативних речень, зокрема в описах, у ремарках драматичних творів і т. ін., напр: *Попалені, почорнілі пристанційні елеватори. Дівчата лопатами і граблями перетрушують обгоріле зерно.* ***Вибиті шибки будинків, сморід горілого, ями від вибухів авіабомб*** (О. Полторацький); *Гляну довкола.* ***Дніпро, Придніпров'я, Полісся...*** (П. Дорошко); ***Клопоти, просьби, домагання*** (П. Інгульський). Деколи після таких конструкцій міститься авторський коментар, напр.: ***Шевченко, Гоголь, Гейне... В них — відрада*** (М. Олійник). У таких випадках номінативи, нарощуючи градацію, несуть значне стилістичне навантаження, напр.: *Олексій Максимович зустріне.* ***Капрі — сонце — золото — блакить...*** *Україно! Як такого сина не любити — не благословить?* (М. Рильський). Іноді безсполучниково поєднуються ті самі номінативні речення, напр.: ***Сніги, сніги, сніги...*** (П. Тичина); *Книжки, бібліотека, театри, лекції...* ***І робота, робота, робота...*** (Остап Вишня).

Експресивність номінативних речень зростає в тих випадках, коли спочатку такі іменники функціонують як члени речення, далі — як безсполучникові об'єднання речень, напр.: ***Пестощі, любощі, сяєво срібнеє*** *хвиля несе в подарунок йому; темне чоло побережного каменя хвилі коханій назустріч засяяло.* ***Пестощі, любощі, сяєво срібнеє...*** (Леся Українка).

Можуть одночасно поєднуватись різні типи односкладних речень, напр.: *Дорога довга.* ***Чагарі, долини, на небі палкому ніде ні хмарини*** (Леся Українка).

2. Речення з неоднорідною безсполучниковістю. Конструкції з відношеннями семантичної неоднорідності речень реалізуються в мовленні рідко, напр.:

Оце я розумію: тільки заштопали чоловіка — уже він і на коні (О. Гончар); *Маркові тільки не осягнути: скажи слово про нашу малоозброєність — враз тобі приточать зневір'я* (К. Гордієнко). У наведених реченнях ведучими (зовнішніми) є пояснювальні відношення, внутрішніми — відношення детермінації. Це стосується більшості конструкцій. Зрідка і зовнішніми, і внутрішніми можуть бути однакові семантичні відношення, напр.: *Але скоро довелося відмовитися від цієї думки: без десятника тут нічого не вдієш — всі матеріали були під його доглядом* (Яків Ваш).

3. Речення з однорідною і неоднорідною безсполучниковістю. Функціонують у мові й такі утворення, у яких між одними реченнями наявні відношення рівноправності, між іншими — семантичної неоднорідності, напр.: *Дівчата поправляли намисто, віночки, хлопці зачісувалися дівчачими гребінцями — дружба знову запанувала між ними* (М. Олійник); *Багаття не вгасає, підгодовують його бур'яном і листям: гірко пахне горілим полином* (Є. Гуцало).

Поширеними є структури з визначальною неоднорідністю частин, причому ведучими є пояснювальні відношення між частинами, напр.: *Картина повстає: зібравсь гурточок, провадить речі, і співа, й гука, на клавішах твоїх швидкий, гучний таночок чиясь весела виграва рука* (Леся Українка); *Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обпік: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік* (Л. Костенко). Іноді вся така конструкція складається з номінативних речень, напр.: *Програма: ненасилля, секс, пацифізм, відмова від дії* (В. Кисельов). Часто трапляються речення з домінуючими часовими, причиново-наслідковими, умовно-наслідковими та ін. відношеннями, напр.: *Не дивися на місяць весною, — ясний місяць наглядач цікавий, ясний місяць підслухач лукавий, бачив він тебе часто зі мною і слова твої слухав колись* (Леся Українка); *Дивно: і чайок зовсім не чути у ці хвилини, мабуть, вони притихли, теж зачаровані несподіваними для них звуками* (Д. Ткач).

Аналізовані конструкції можуть співвідноситися з різними моделями сполучникових складних багатокомпонентних речень, можуть бути перетворені на них залежно від актуалізації відповідних семантичних відношень, використання синтаксичних зв'язкових засобів, напр.: *Вітер дихне — пшениці ворухнуться розкішні, вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає* (П. Дорошко) — *Коли вітер дихне, пшениці ворухнуться розкішні і вусом шелес-*

не ячмінь, похитнеться, встає; Вітер дихне, так що пшениці ворухнуться розкішні, і вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає; Вітер дихне — і пшениці ворухнуться розкішні, і вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає. У першому складному багатокомпонентному реченні (з підрядністю і сурядністю) ведучими є однобічні часові семантико-синтаксичні відношення, у другому (з однорідною супідрядністю) — однобічні відношення зумовленості (наслідкові), у третьому (з багатокомпонентною сурядністю) — двобічні причиново-наслідкові відношення.

Зрідка трапляються безсполучникові багатокомпонентні речення з трьома рівнями членування, в яких інклюзивно (франц. inclusif — який включає в себе) підпорядкованими (включеними) є кілька семантичних відношень, що виявляються на внутрішніх рівнях членування, напр.: *Лялька виявилася цікавою: покладеш її — заплющить оченята, піднімеш — дивиться, мов жива* (М. Олійник). Ведучими в наведеній конструкції є пояснювальні відношення між частинами; на другому рівні членування виявляються зіставно-протиставні відношення, а на третьому — умовно-наслідкові. Отже, ці відношення мають інклюзивно-ієрархічний характер.

Деколи безсполучникові багатокомпонентні речення можуть являти собою період, напр.: *Осіннє сонечко таке огрійне, діти ніжилися в ласкавому промінні, тихий поранок наволікав сон, мрійно снувало бабине літо, позаплітало кущі, в глибокій сазі виляскувала сита риба, збігалася то розбігалася хмара шпаків над лісом — який привабливий світ!* (К. Гордієнко).

Отже, безсполучникові багатокомпонентні речення реалізуються в трьох різновидах: з однорідною безсполучниковістю, з неоднорідною безсполучниковістю, з однорідною і неоднорідною безсполучниковістю. Периферійними є структури з неоднорідною безсполучниковістю, оскільки для вираження відношень семантичної неоднорідності здебільшого необхідне використання сполучникових конструкцій.

Складні сполучниково-безсполучникові речення

За характером сполучникового зв'язку і безсполучниковості мовознавці виокремлюють три типи утворень: з сурядністю і безсполучниковістю, з підрядністю і безсполучниковістю, з сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю.

Конструкції з сурядністю і безсполучниковістю. Виділяють три їх різновиди: з сурядністю і однорідною безсполучниковістю; з сурядністю і неоднорідною бесполучниковістю; з сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю.

Структури із сурядністю і однорідною безсполучниковістю. З погляду змістового і структурного вони співвідносні із складносурядними реченнями, їх легко трансформувати в сполучникові складносурядні речення, напр.: *Вона явно хотіла здаватися дорослою і досвідченою, а дитя проглядалося в ній в кожному русі, слові, було це кумедно і водночас дратувало* (В. Собко); *Діброво загін бійців поїхав, підковами клепали коні путь, і ляск шабель, і брязкіт піхов у тиші чорній чуть* (М. Бажан). Це нерідко бувають ряди номінативних речень, напр.: *І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів* (В. Сосюра); *Траншеї риті-перериті, воронки, надовби і пні* (Я. Шпорта).

Ці конструкції часто становлять теоретично не замкнений ряд предикативних одиниць, у зв'язку з чим не поділяються на рівні членування, напр.: *Ось день проминув, зник і вечір погожий, ніч криє і місто, і табір ворожий, і дивляться любо небесні очі* (Леся Українка); *А земля лежить медова, а поля пожаті мріють, на городах достигають гарбузи зеленоребрі, і в пташинім сивім свисті крил широких рівний мах* (М. Рильський).

Однак нерідко рівні членування виділяються, причому ведучою може бути і сурядність, і безсполучниковість:

а) конструкції з ведучим сурядним зв'язком, напр.: *Десь лютують епідемії, шторми ревуть, / а тут така тиша, така сліпучість* (О. Гончар); *Небо було сіре, під ногами чавкало болото, / а з мокрих стріх нудно спадали краплі, стрибали на тріски й розбивались на маленькі дроби* (П. Панч). Здебільшого ведучими семантичними відношеннями є зіставно-протиставні, рідше — причиново-наслідкові;

б) конструкції з ведучою безсполучниковістю, напр.: *Колись шукали істин Піфагори і для жерців горів огонь наук, — / тепер всесвітні перелоги оре у вбогу свитку вдягнений селюк* (М. Рильський); *Відпахла липа, білим цвітом злита, і покотилася гроза аж до плачу, / ти виглядаєш іншого вже літа, а я, печальний, в цьому ще мовчу...* (М. Вінграновський). Такі конструкції у художніх творах можуть нести велике експресивне навантаження. Так, у реченні *Світло сліпить, та не грає веселе проміння, / вітер гуде,*

та задуха гнітить, мов каміння (Леся Українка) наявна ієрархія семантико-синтаксичних відношень: і ведучими, і інклюзивно-підпорядкованими є протиставні відношення. У цій конструкції важлива роль і лексичних засобів — контекстуальних антонімів *світло — вітер, проміння — задуха.*

Такі утворення можуть об'єднуватися (повністю або частково) спільним другорядним членом, напр.: ***По зелених пагорках паслися вівці, білі гуси щипали травичку, а свиня рила писком*** (Петро Панч); ***За цей час Катря трохи змарніла, її гострий носик ще більше загострився і видовжився, але вона й досі пахтіла молодістю і здоров'ям*** (М. Чабанівський).

Структури з сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю. Вони співвідносні з багатокомпонентними реченнями з сурядністю і підрядністю, однорідною супідрядністю, оскільки семантичні відношення у них ті самі, що і в зазначених сполучникових моделях, напр.: *Він іще щось говорить, але я нічого не чую: думаю про своє* (І. Муратов); *Ніч теж, як навмисне, видалась сьогодні несамовита: запеклий мороз забивав дух, а снігова буря валила з ніг, крутила і мутила все перед очима* (Яків Баш).

Речення з сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю. В мовленні використовуються значно рідше, ніж попередні два різновиди, оскільки без сполучникового зв'язку в таких об'ємних структурах важко обійтись, напр.: *Он з пущі ледве чутно стук сокири, з високих круч луна орлиний клекіт, лиш тихі води все стоять мовчазно, і тільки часом камінь з круч зірветься, впаде і кане в темних, тихих водах, — розійдеться і зникне круг тремтячий* (Леся Українка); *Оригінальності від них не ждіть: шпаки — це імітатори веселі; то іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то соловейко розсипає трелі, то колесо немазане скрипить* (М. Рильський).

Конструкції з підрядністю і безсполучниковістю. У цьому типі сполучниково-безсполучникових речень ведучою здебільшого є безсполучниковість. Залежно від характеру безсполучниковості виокремлюють три різновиди конструкцій: з підрядністю і однорідною безсполучниковістю; з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю; з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю.

Речення з підрядністю і однорідною безсполучниковістю. Різноманітні з погляду структури. Найпоширеніші конструкції з трьох — восьми речень, роз-

міщення яких вільне, напр.: *Містечко типово південне, із світлого черепашнику, вдень воно аж очі сліпить і все засипане цвітом акацій, виногради в'ються над самими вікнами, бо тінню тут дорожать...* (О. Гончар); *Очима прощання дівчина дивиться на вікна, на які метелиця навішує своє ткання; вони, й хата, і присмак вересня починають відходити у хуртовину, у темінь, у сон чи забуття* (М. Стельмах); *Ще сміх наш вогкий, сльози не солоні, роки ще нас у спину не женуть, нам ще не чуть зимових наших дзвонів, хоча й весняних дзвонів вже не чуть...* (М. Вінграновський).

Структури з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю. На зовнішньому рівні членування поєднуються безсполучниково. Регулярними є структури з трьох — п'яти предикативних одиниць. Компактність цих утворень зумовлена змістовою і структурною єдністю речень, оскільки неоднорідна безсполучниковість співвідносна з підрядним зв'язком, який є більш тісним, ніж сурядний, напр.: *А коли Ярина опинилася на вокзалі, її знову охопив переляк: до кого ж їхати — до брата чи до сестри, чи до тих дрімливих беріз, що погойдують оберемки сонця?* (М. Стельмах); *Ми туди часто бігали, щоб з вітряка глянути навколо: нас вабили левади, серед яких проступали білі хатки* (Петро Панч).

Структури з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю. Складаються, як мінімум, з чотирьох речень, напр.: *Ти не йди в пишний дім, де музика бринить, де танцюють веселії пари, — там ще гірше се- рденько тобі заболить, чоло вкриють ще тяжчії хмари* (Леся Українка); *Щось йому надто пощастило: мотор доставив його туди, там він швидко купив човен, зустрів людей на машині з Лузан і привіз новину, якої фотограф уже ждав* (М. Трублаїні).

Конструкції із сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю. Залежно від характеру безсполучниковості виділяють три різновиди цих конструкцій: з сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю; з сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю; з сурядністю, підрядністю, однорідною і неоднорідною безсполучниковістю.

Структури з сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю. Найпоширеніші серед названих різновидів і складаються, як мінімум, з чотирьох простих речень. У мовленні найчастіше реалізуються утворення з чотирьох — восьми речень. У мінімальних конструкціях завжди наявне одне складнопідрядне речення, яке може перебувати:

а) на початку конструкції: *Всюди, куди не глянь, сіріли кручі, байраки, майоріли степові могили та синіли плавні* (Яків Баш);

б) в оточенні простих речень: *Отаборилися в долині, Павлюк наказує не розводити великого вогню, щоб не наводити на табір німецьких хижаків, та без гарячої страви яка сила?* (К. Гордієнко);

в) у кінці конструкції: *Простір моря потемнів, місячна доріжка пригасла, і сам місяць, звернувши на захід, дотліває червоною купою за містечком, за пагорбами, де вдень було б видно розлогі плантації виноградників* (О. Гончар).

У таких структурах експресивність може зростати внаслідок багаторазового повторення якогось члена речення, напр.: *Не сплять всі партії, всі уряди не сплять, не спить трава і пам'ятники теплі, не сплять доріг зеленосиві петлі, і час не спить, щоб вирок підписать!* (М. Вінграновський).

Структури з сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю. Реалізуються у чотирьох-семи простих реченнях. Здебільшого домінуючою є неоднорідна безсполучниковість, рідше — підрядний чи сурядний зв'язок, напр.: *Ян позиркував на запнуте вікно: коли карета круто повертала, фіранка відхилялася, й око хапало стіни будинків, чорні дерева, прохожих під парасольками* (В. Канівець); *Говорять так: поки конструюють машину, багато є над чим подумати, а коли запустять її в серію, то думати вже нічого* (В. Собко).

Структури з сурядністю, підрядністю, однорідною і неоднорідною безсполучниковістю. Складаються з не менше п'яти простих речень. Регулярно реалізуються в п'яти-восьми предикативних одиницях, хоча трапляються і значно більші за обсягом конструкції, напр.: *Життя любить терплячих — вона пам'ятала цю батькову науку і внутрішньо приймала її, та все ж факт несподіваного творчого відкриття не минув для Інни безслідно, не раз ловила себе на бажанні, щоб пісню підхопило й понесло, щоб дійшла вона якимось неймовірним чином до слуху й того, кому від неї, може б, теж стало б тепліше* (О. Гончар).

У художніх творах інколи трапляються конструкції, що налічують 20—30 предикативних одиниць.

Отже, деякі безсполучникові і сполучниково-безсполучникові речення співвідносяться з конкретними моделями сполучникових багатокомпонентних речень, вира-

жаючи при цьому чітко визначені семантичні відношення, інші, будучи полісемантичними, відповідають різним моделям сполучникових речень; окремі не можуть бути трансформовані в сполучникові конструкції.

Період як синтаксична структура

Структури, які являють собою особливі форми організації речень, здебільшого розгорнутих щодо своєї будови, поширені у художній літературі. Їх називають *періодами*.

Період (грец. periodos — кружний шлях, обертання) — складне, переважно багатокомпонентне, чи просте ускладнене речення, якому властива цілісність теми, повнота й динамізм змісту і яке характеризується чітким поділом на дві частини, поєднувані відповідним синтаксичним зв'язком.

Особливість цих структур полягає в тому, що вони не є окремим типом речень, а можуть становити складне речення будь-якого типу, а також і просте ускладнене речення, напр.: *За кожну п'ядь землі, за кожен зойк дитячий, за сльози матерів, за рідну братню кров з нас кожен — чуєте? — себе віддать готов...* (М. Рильський); *Чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, — тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі* (М. Коцюбинський); *Погасне світло, та палають очі, аж доки досвітки в вікно тихенько заглянуть сивими очима і всі речі почнуть із темряви помалу виступати, — тоді мене перемагає сон* (Леся Українка). Перший період — просте ускладнене речення, другий — складнопідрядне багатокомпонентне речення з однорідною супідрядністю, третій — складне сполучниково-безсполучникове речення.

Такі конструкції являють собою об'ємну змістову єдність, своєрідний невеличкий художній твір. Вони складаються з двох частин: перша переважно більша за обсягом, складається з кількох однорідних речень чи членів речення, що створюють градацію; друга частина коротша, простіша за будовою. Перша частина вимовляється з поступовим підвищенням тону, вершина якого (кульмінація) — у кінці її, перед паузою (на письмі на межі частин ставиться тире і в разі необхідності — кома). Друга частина вимовляється з поступовим зниженням тону. Семантико-синтаксичні відношення між частинами періоду ті ж самі, що і в різних типах складних речень: темпоральні, зіставно-про-

тиставні, цільові, умовні, причинові, просторові, допустові та ін., напр.: *І хоч часами плутана була моя стезя, і помацки проходу серед страшних шукав я перешкод, і помилки робив я неминучі, і сто разів зривався я із кручі, — завжди мене мій рятував народ* (І. Кочерга). Заключна частина *завжди мене мій рятував народ* являє собою головне речення, від якого залежать чотири однорідні підрядні допустові, що виражають допустові семантико-синтаксичні відношення. Отже, в цілому ця конструкція являє собою складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю.

Деколи частина головного речення, яке є заключною частиною періоду, знаходиться у першій половині періоду, підпорядковуючи собі підрядні речення, напр.: ***Від синяви дніпрової, де зводять додаткові переправи, від парких плавнів, де рубають дерево для плацдарму, і до просторів сухого, з гарячим повітрям степу — всюди напружено трудиться люд*** (О. Гончар).

У поетичному мовленні у таких структурах часто обидві частини однакові за обсягом. Пор.: *Гей, як вийде сонце з-за діброви, як на плесі крикнуть сірі гуси і щаслива в лузі перепілка з трав роси холодної нап'ється, — косарі вмиваються до сонця чистою, студеною водою з голубої доброї криниці, гострять коси, і чутно далеко їх мантачок голосну розмову* (М. Рильський); *Коли вже люди обляглися спати, коли вже місяць вилизнувся з хмар, коли спартанка Києва, не Спарти, лиш я світила вікнами в бульвар, — тоді із ночі, з пітьми, з порожнечі, де зап'ялася вежа на потурн, мені хтось душу тихо взяв за плечі — заговорив шопенівський ноктюрн* (Л. Костенко). В обох реченнях перша строфа — це попередня частина періоду, друга — заключна; між ними наявні часові семантико-синтаксичні відношення.

Інколи весь поетичний твір (чи значна його частина) постає як поєднання кількох періодів, кожен з яких має дві строфи, що є частинами періоду, напр: *Як мисливець обережний, звіробійник довголітній, посивілий слідопит прилягає теплим ухом, щоб почути шум далекий, до ласкавої землі, — так і ти, поете, слухай голоси життя людського, нові ритми уловляй, і розбіжні, вільні хвилі, хаос ліній, дим шукання в панцир мислі одягни. Так, як лікар мудру руку покладе на пульс дитини і в бурханні хорих жил бачить нам усім незримий поєдинок невловимий поміж смертю і життям, — так і ти, поете, слухай голоси і лживі, й праві, темний гріх і світлий сміх, і клади не як Феміда, а з розкритими очима на спокійні терези* (М. Рильський).

Отже, період є особливим синтаксичним утворенням, що поділяється на дві частини, перша з яких нарощує градацію, друга — висновкова. Період переважно є складним багатокомпонентним реченням, а деколи може бути і простим ускладненим.

Конструкції з чужим мовленням

У процесі спілкування часто виникає необхідність передати чуже мовлення. При цьому в одних випадках передається не лише зміст, а й його форма (лексичний склад і граматична організація). Це зумовило утворення спеціальних форм передавання чужого мовлення: форми прямого передавання (пряма мова) і форми непрямого передавання (непряма мова).

Речення з прямою мовою передбачають точне відтворення чужого мовлення (його змісту і форми), речення з непрямою мовою призначені лише для передавання змісту чужого мовлення. Крім цих форм, у мові наявні й інші, призначені для передавання лише теми, предмета чужого мовлення, для включення в авторську мову елементів чужого мовлення тощо.

Пряма мова — дослівно відтворений чужий вислів, у якому збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості.

Вона супроводжується словами автора на означення процесу мовлення, відчуттів, думок, бажань, волевиявлення тощо (*говорити, казати, думати, чути, уявляти, питати, кричати, вирішити, порадити, обуритися* та ін.), напр.: *Минаючи убогі села понаддніпровські невеселі, я думав: «Де ж я прихилюсь? І де подінуся на світі?»* (Т. Шевченко); *«Ось і траншея, по якій ми вели вогонь», — сказав Брянський, і всіх потягло глянути на результати своєї роботи* (О. Гончар).

Питання про синтаксичний статус конструкцій з прямою мовою є дискусійним. Одні мовознавці кваліфікують зв'язок між прямою мовою і словами автора як безсполучниковий, інші беззастережно відносять ці конструкції до складних безсполучникових речень. Так, О. Руднєв вважає, що пряма мова в синтаксичному аспекті є одним із видів складного речення, а саме — безсполучниковим складнопідрядним реченням, у якому слова автора виступають у ролі головного речення, а пряма мова виконує роль підрядного додаткового речення. На думку Б. Кулика, структури з прямою мовою утворюють особливий тип синтаксичної

конструкції, близький до безсполучникового речення із взаємозалежними складовими частинами.

Очевидно, мають рацію ті вчені, які виводять дані конструкції за межі складних безсполучникових речень, зокрема автори академічного синтаксису, які, на наш погляд, обґрунтовано вважають зв'язок між прямою мовою і словами автора таким, що виходить за межі синтаксису речення.

Отже, такі утворення слід розглядати як конструкції з прямою мовою, аналізуючи окремо як речення пряму мову і слова автора. Якщо слова автора являють собою просте двоскладне речення, то пряма мова може становити будь-який тип простого і складного речення. Слова автора можуть стояти перед прямою мовою, після неї або ж у середині прямої мови.

Пряма мова наголошує не лише на особливостях власне мовлення, а й того, хто говорить, на його культурному рівні, соціальній належності тощо. З метою надання мовленню виразності, емоційності використовуються звертання, вигуки, частки, модальні слова, напр..: *«Рятуй мене, боже! Рятуй, бо я, молода, загину!» — молилася Мелашка, стоячи навколішках коло Палажки і заливаючись слізьми* (І. Нечуй-Левицький); *«Марино, Марино, — гукав він, витріщившись у сволок очима, — кажеш, що пам'ятаєш давнє лихо?!!»* (Панас Мирний).

Окремими формами передавання прямої мови є діалог і полілог — дослівно відтворена розмова двох чи кількох осіб, що може використовуватись як без слів автора, так і з ними, напр.:

— Карпе! — промовив Лаврін. — А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

(І. Нечуй-Левицький)

— Котусю-батечку! Куди ж мені поткнуться?

— Проси мерщій Степана, він добрий чоловік.

— Так я у нього вкрав барана.

— Ну, так навідайсь до Дем'яна.

(Л. Глібов)

Конструкції з прямою мовою можна подавати одним рядком або ж кожну репліку з абзацу. У разі використання прямої мови в рядку її завжди слід брати в лапки. Можна також перед кожною, в т. ч. й першою, реплікою ставити тире, а кожну парну брати в лапки. Якщо слова автора передують прямій мові, то після них ставиться двокрапка. Коли слова автора йдуть після прямої мови, то перед ними ставиться кома (знак оклику, знак питання) і тире; якщо всередині прямої мови, то з обох боків виділяються комою (знаком питання, знаком оклику) й тире, напр.: *Англійці в розпачі кричать: «Рятуй нас, милий боже!»* (Леся Українка); *«Тепер ми вам напишемо кілька уроків, — каже Андроник Федотович, уклавши тещу. — Отже, так: сьогодні ви ще двічі пройдетесь до вікна. Вже самостійно»* (О. Гончар); *«Почекайте, Мотре, щось маю казати!» — гукнув Семен* (М. Коцюбинський).

Якщо пряма мова починається з абзацу, то перед кожною реплікою ставиться тире, а в кінці (залежно від характеру речення) — крапка, знак питання, знак оклику, напр.:

От раз і каже Правда до Кривди.

— Сестро, — каже, — чого ти така ненависна та немилосердна до мене? Я ж тобі ніколи нічого, а ти до мене так і сучишся, так і в'язнеш!

А Кривда їй одказує:

— А згадай лишень, сестро, через кого я в сю неволю попала?

— Нехай і через мене, — каже Правда, — нехай — я не таюся. Та чи вже ж нам отак цілий вік сперечатись та ворогувати?

— І цілий вік отак буду. Я ніколи тобі цього не забуду!

(Панас Мирний)

Чуже висловлення іноді передають не дослівно, а лише зі збереженням загального змісту, тобто непрямою мовою. Воно є підрядною з'ясувальною частиною складнопідрядного речення.

Непряма мова — чужа мова, уведена в авторський текст як мова автора.

На відміну від прямої мови, непряма мова міститься після слів автора, напр.: *«І Людмила так про це говорить», — ствердив Аскольд* (Ю. Цюпа) — *Аскольд ствердив, що й Людмила так про це говорить; «Він обдурив колектив!» — твердить Алла Василівна* (А. Дімаров) — *Алла Василівна твердить, що він обдурив колектив.*

Непряма мова позбавлена індивідуальних особливостей мовлення конкретної особи, емоційного забарвлення.

Підрядне з'ясувальне речення, в якому вона реалізується, може пов'язуватись з головним сполучниками і сполучними словами *що, щоб, чи, який, чий, хто, де, куди, звідки, коли, як.* При цьому якщо пряма мова містить у собі питання, що реалізується не лише питальною інтонацією, а й питальними словами (*який? чий? хто? де? куди? звідки? коли? чи?* та ін.), то підрядне речення деколи дублює пряму мову, а питальне слово виконує роль сполучного засобу, напр.: *«Чи гарна ж, сину, хата в твоєї Мелашки?» — питала мати в Лавріна* (І. Нечуй-Левицький) — *Мати питала в Лавріна, чи гарна хата в його Мелашки; «А надалі які в неї плани?» — насурмлено цікавиться Кирик* (О. Гончар) — *Кирик насурмлено цікавиться, які в неї плани надалі; «А де ж ваша принциповість?» — питає дружина* (А. Дімаров) — *Дружина питає, де ж їхня принциповість.*

У разі пропуску питального слова в прямій мові у підрядному реченні використовується відповідний сполучний засіб, напр.: *«Почали сіно возити?» — зацікавивсь Аркадій Петрович* (М. Коцюбинський) — *Аркадій Петрович зацікавивсь, чи почали сіно возити; «Він не дуже кричав?» — запитував Оврам* (Г. Штонь) — *Оврам запитував, чи він [хтось] не дуже кричав.*

Якщо пряма мова являє собою розповідне речення, то вона замінюється підрядним з'ясувальним зі сполучником *що,* напр.: *«Гудків зараз немає», — кисло сказав Льоник* (В. Тарнавський) — *Льоник кисло сказав, що гудків зараз немає; «Я не друкую», — відповіла Віка* (Ю. Цюпа) — *Віка відповіла, що вона не друкує; «Він рачкує!» — гукала вона* (Б. Харчук) — *Вона гукала, що він рачкує.* Якщо ж пряма мова є спонукальним реченням, то при перетворенні її на непряму використовується сполучник *щоб,* напр.: *«До Дніпра завертай!» — наказав він полоненому, водночас притискуючи до себе внука* (К. Пісоцький) — *Водночас притискуючи до себе внука, він наказав полоненому, щоб той завертав до Дніпра; «Отож і ти, Тимко, йди й погуляй», — весело порадила сусіду Горпина* (К. Пісоцький) — *Горпина весело порадила сусіду, щоб він пішов і погуляв; «Проснiться, люди!» — так він їм казав* (Л. Костенко) — *Він казав людям, щоб вони проснулись.*

При оформленні чужої мови як непрямої відбуваються деякі лексичні зміни. Зокрема, емоційні лексичні елементи (частки, вигуки) прямої мови у непрямій мові випускаються, а значення, що ними виражаються, передаються іншими лексичними засобами, переважно не точно, а лише приблизно, нейтрально, напр.: *Приступили до Бертольда*

вояки й гукають грізно: «Гей, виводь ти нас ізвідси! Геть веди, поки не пізно!» (Леся Українка) — *Приступили до Бертольда вояки й гукають грізно, щоб виводив їх ізвідси і вів геть, поки не пізно; Як він благає, як він її просить: «О не співай, красуне, при мені»* — (Л. Костенко) — *Як він благає, як він її просить, щоб вона, красуня, при ньому не співала.*

Проте коли пряма мова насичена розмовними словами і зворотами, звертаннями, вигуками, частками, вставними словами тощо, тоді її важко замінити непрямою, напр.: *«Спасибі тобі за раду!» — закопиливши губу, мовила Кривда* (Панас Мирний); *Тут покликнув лицар: «Боже! Чоловік сей божевільний!»* (Леся Українка).

Неможливість перетворення прямої мови на непряму часто зумовлюється необхідністю доповнення слів автора, в яких наявна елімінована ланка, або коли дієслівний присудок вимагає заміни, що найбільшою мірою відповідає конкретній ситуації; зайвими можуть виявлятись деякі лексеми в словах автора, напр.: *«Чого ви погрожуєте?» — не втримався Кирик* (О. Гончар). Щоб перетворити цю конструкцію на речення з непрямою мовою, слід або замінити присудок у словах автора, або ж доповнити слова автора ще одним присудком. Пор.: *Кирик запитав, чого вони погрожують; Кирик не втримався і запитав, чого вони погрожують.* Пор. ще: *«І я визнаю за ним першість», — блискає до нас скельцями окулярів Поліщук* (О. Гончар); *«Ви де?.. Ви де?..» — відгукується Сувид* (Л. Костенко); *«І після цього кажете, що вам погано?» — перейшов на фальцет Андроник Федотович* (А. Дімаров).

Проміжною ланкою між прямою і непрямою мовою, особливим стилістичним прийомом, що допомагає авторові глибоко розкривати внутрішні почуття героїв, є *невласне пряма* (вільна непряма) *мова*. Це своєрідне поєднання непрямої мови з елементами прямої. Як і пряма мова, вона зберігає лексико-фразеологічні, синтаксичні, емоційно-оцінні особливості мови того, хто говорить. Вона не має типізованої синтаксичної форми. У таких випадках автор ніби перевтілюється в своїх героїв, передаючи їхні думки, переживання, використовуючи при цьому ті лексичні, фразеологічні і граматичні засоби, які б використовували його герої у відповідній ситуації. Таке передавання чужої мови є літературним прийомом, за допомогою якого письменник включає специфічне мовлення героїв в авторську розповідь і таким чином характеризує своїх героїв.

Невласне пряма мова може являти собою окреме самостійне речення чи кілька самостійних речень, які або безпосередньо включені в авторську розповідь, або продовжують один із способів передавання чужого мовлення, чи, йдучи за згадкою предмета, теми чужого мовлення, розвивають цю тему, напр.: *Раз — він вже парубкував тоді — йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку. От якби мати вірну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка, щоб вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину, скрашала його безталання. Одружиться він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину наглядіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано* (М. Коцюбинський).

Деякі вчені розрізняють невласне пряму мову і напівпряму. *Напівпрямою мовою* вважають чужу мову, що вводиться до авторської мови без зазначення її прямої цитації, однак з посиланням на мовця та відтворення її стилю. У напівпрямій часто використовуються форми розмовної мови, вставні слова і конструкції, модальні слова тощо, напр.: *Петро Птаха хвалився, що цього літа пускав ніби поїзди з німцями під укіс, будучи бойовиком у групі самого Котовського!* (Ю. Смолич). Напівпряма мова в художніх творах нерідко переходить у невласне пряму мову.

Особливим різновидом чужого мовлення є цитати, що можуть супроводжуватись словами автора або ж уживатись без них.

Цитата (лат. citare — приводити, викликати, проголошувати) — дослівний уривок з якогось твору, що наводиться іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки.

Цитати вводять у текст для підтвердження думки автора авторитетним джерелом. Цитати з іншомовних джерел можна наводити як мовою оригіналу, так і в перекладі. Розділові знаки при цитуванні здебільшого такі ж, як і в конструкціях з прямою мовою, напр.: *Так, напр., О. М. Гвоздєв вважав, що «іменник має категорії роду, відмінка, числа, конкретності, речовинності, збірності, абстрактності, живого, неживого, суб'єктивної оцінки»* (І. Кучеренко); *Транспозиція відіграє важливу роль у функціонуванні мови, на що вказував Ш. Баллі: «Замкнуті у*

своїх основних категоріях, знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегоріальним замінам думка звільняється, а вираження збагачується і набуває різних відтінків» (І. Вихованець).

За структурою цитата може являти собою і одне речення (просте чи складне), і сполучення речень, і частину якогось одного речення, навіть окремого словосполучення чи слова, що є ключовим для даного тексту.

Отже, конструкції з чужою мовою реалізуються прямою мовою, непрямою мовою та невласне прямою мовою. Різновидом чужого мовлення є цитати.

Запитання. Завдання

1. Які особливості складних безсполучникових речень?
2. Чому безсполучникові конструкції розглядали і деколи розглядають нині як складносурядні чи складнопідрядні безсполучникові складні речення?
3. У чому специфіка складних безсполучникових речень з однорідними частинами та з неоднорідними частинами?
4. Охарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення, наявні в складних безсполучникових реченнях з однорідними частинами.
5. Які семантико-синтаксичні відношення наявні в складних безсполучникових реченнях з неоднорідними частинами?
6. Опишіть різновиди складних неелементарних безсполучникових речень.
7. Які складні багатокомпонентні речення є сполучниково-безсполучниковими? Проаналізуйте основні типи таких утворень.
8. Що являє собою період як синтаксична структура? Які особливості його побудови?
9. Які існують погляди у мовознавстві на конструкції з чужим мовленням? З'ясуйте особливості прямої мови, непрямої мови, невласне прямої мови.

6.

Текст і його складники

Останнім часом вагомого значення набуває дослідження цілісного мовлення (тексту). Лінгвісти трактують текст по-різному: від висловлювання з одного чи кількох речень до великого закінченого твору. Все інтенсивнішого розвитку набуває нова галузь мовознавства — лінгвістика тексту.

Сутність тексту і його особливості

Упродовж тривалого часу речення вважали найбільшою синтаксичною одиницею. У сучасній лінгвістиці актуальним стає дослідження цілісного мовлення як окремої синтаксичної одиниці, свідченням чого є спроби мовознавців увести до системи синтаксичних одиниць пряму мову, абзац, текст тощо. У мовленні речення, хоч і виражають певний зміст, є лише елементами складніших утворень — одиниць тексту, тексту. Тому рівень тексту вважають найвищим ярусом синтаксису і всієї мовної системи. Поглиблений інтерес до проблем зв'язного мовлення зумовив виникнення нової галузі мовознавства — лінгвістики тексту. Очевидно, правильне трактування речення як основної синтаксичної одиниці і найбільшої одиниці в мов-

ній системі, а тексту, одиниць тексту як категорій мовлення.

Текст (лат. textum — зв'язок, поєднання, тканина) — об'єднаний за змістом і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність.

За всього різноманіття підходів до визначення тексту у всіх дефініціях ураховують такі його спільні ознаки, як цілісність, зв'язність, структурна організованість, завершеність.

Більшість лінгвістів вважають речення вищою одиницею структури мови і нижчою (вихідною) одиницею структури мовлення. Очевидно, можна погодитися з авторами «Русской грамматики» (1980), що текст являє собою організований на основі мовних зв'язків і відношень відрізок мовлення, який з погляду змісту об'єднує синтаксичні одиниці в певне ціле; що відсутні строгі граматичні правила для встановлення його меж, і він може бути як коротким, так і досить об'ємним; крім того, в багатьох випадках його можна членувати на достатньо самостійні частини.

Отже, реальною одиницею тексту є мінімальний словесний масив, що складається з послідовно розміщеної сукупності речень, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність. А вже ця одиниця поділяється на конкретні речення, що її утворюють. Деколи така мінімальна одиниця може збігатися з реченням.

Незважаючи на низку теоретичних проблем, пов'язаних з лінгвістикою тексту, в українській лінгводидактиці з'явились праці, у яких ґрунтовно розглянуто питання вивчення тексту в середній школі. Це передусім праці Володимира Мельничайка (1931), зокрема його посібник для вчителів «Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови» (1986).

Важливим питанням є взаємозв'язок синтаксису речення і синтаксису тексту. Оскільки складні багатокомпонентні конструкції являють собою найскладніший щодо своєї семантики і структури тип речення, то щодо своєї організації вони ближчі, ніж прості та елементарні складні речення, до тексту. Про зв'язок складних багатокомпонентних речень і тексту свідчать факти структурного оформлення тексту як поліпредикативної конструкції.

Одиницею тексту є складне синтаксичне ціле, яке в сучасному мовознавстві називають ще *надфразною єдністю, прозовою строфою* та ін.

Складне синтаксичне ціле

Складне синтаксичне ціле — одиниця більша, ніж речення. Воно утворюється кількома реченнями: простими неускладненими, ускладненими, складними елементарними і багатокомпонентними.

Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) — відрізок мовлення з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію.

Речення, які належать до складного синтаксично цілого, різні за своєю структурою і самостійні, вільно поєднуються одне з одним передусім змістом. Зв'язки між такими реченнями називають *міжфразовими*. Вони здійснюються за допомогою лексичної послідовності, а також спеціальних синтаксичних засобів.

Складному синтаксичному цілому властива єдність думки, вислову, теми, суб'єктивно-модального забарвлення. Це цілісне утворення, в якому зв'язок окремих речень зумовлюється ставленням мовця (автора) до висловлюваного. Воно характеризується і специфічною ритмомелодійною оформленістю: паузи між окремими реченнями в ньому коротші, ніж паузи між блоками речень. Отже, в одному складному синтаксичному цілому поєднуються речення з відносною завершеністю теми (мікротеми), семантичним і синтаксичним зв'язком компонентів. У ньому виділяється зачин (початок думки, теми — перше речення), середня частина (розвиток, виклад теми) і кінцівка, що становить підсумок усього вислову (теми).

Складне синтаксичне ціле не можна ототожнювати з абзацом. Абзац — це частина тексту між двома відступами (діалогічна і монологічна мова). Абзац не має особливого синтаксичного оформлення і може складатись з одного речення.

Засобами зв'язку компонентів складного синтаксичного цілого є передусім семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту, а також лексичні, морфологічні, синтаксичні та ритмомелодійні засоби.

1. Лексичні засоби. Це повторення слів, уживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників тощо, напр.: *Ніч пролітала помалу. Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали перед ним і*

його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить перед ним довгий і все нагору. Він чує, як військо гомонить позад його тривожно. Як зірветься іноді вершник який — з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у долину. Серце холодне в Шахая, не знає він жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, він бачить нові й нові простори, оповиті туманами (Ю. Яновський). У цій надфразній єдності змістовою домінантою є прізвище персонажа *Шахай* та його займенникові відповідники.

2. Морфологічні засоби. Це співвідношення видочасових і способових форм дієслів-присудків, напр.: *Так і не знайшовши відповіді, Тихін опустився на камінь й потягнувся руками до джерела. Набрав у пригоршні холодної до ломоти в зубах вологи. Довго пив. Затим з його рук пив, робив передих і знову пив хлопчик* (К. Пісоцький). Присудки в наведеній конструкції виражені дієсловами минулого часу, що зумовлює взаємопов'язаність цих речень.

3. Синтаксичні засоби. До них належать порядок слів і речень, паралелізм побудови окремих речень тощо, напр.: *Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Карташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лиця. Семен йшов купатись.*

Подихав свіжий вітерець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег (М. Коцюбинський). У наведеній надфразній єдності широко представлений паралелізм структури речень, однотипність речень, які є двоскладними повними.

З огляду на спосіб зв'язку між реченнями розрізняють два структурні типи складних синтаксичних цілих: з ланцюжковим (послідовним) зв'язком компонентів і з паралельним зв'язком компонентів.

1. Складні синтаксичні цілі з ланцюжковим зв'язком компонентів. Найпоширеніші у мовленні. За такого зв'язку розгортання думки відбувається послідовно, кожне на-

ступне речення доповнює попереднє; засобами зв'язку між реченнями є лексичні повтори, займенники, займенникові прислівники тощо. Найбільш самостійним є перше речення, наступні речення послідовно «чіпляються» одне за одне, напр.: *Ті ж учителі говорили, що з Тимка вийде художник. Він справді непогано малював. Однак вчитися далі не схотів. Після одного зимового надвечір'я. Тоді з городу він спостерігав захід, захмарений, з льодовою сизістю, яка внизу переходила в похмуру, що поволі наближала обрій, темінь. Од неї в Тимка вповзала відлюдькуватість лютневої ночі, на яку безнадійно щось очікувало* (Г. Штонь).

2. Складні синтаксичні цілі з паралельним зв'язком. Характеризуються тим, що між реченнями однорідного складу чи подібної будови зв'язки дуже близькі до тих, що наявні між частинами складносурядних і безсполучникових складних речень з однорідними частинами. Таким реченням властива відносна самостійність. Вони поєднуються передусім семантично, але певну роль відіграє і співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків. Ними передаються незалежні одна від одної події, які відбуваються одночасно, напр.: *Сергій брів посеред величезного кривого поля. Летіли над ним птахи. Сергій сміявся, беззвучно реготів, відчуваючи, що скинув із душі важкий, ніби камінь, страх. Ще запліталися ноги од тієї ваги, але йти вже було легше* (В. Тарнавський).

Паралелізм зв'язків ґрунтується на семантичних відношеннях переліку, зіставлення, протиставлення, що часто супроводжуються структурним паралелізмом частин.

Надфразні єдності з паралельним зв'язком компонентів використовуються передусім для опису одночасності чи послідовної змінюваності подій, явищ, напр.: *Тихою ходою, ледве стукаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішались з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю* (М. Коцюбинський).

У межах одного складного синтаксичного цілого можуть поєднуватись ланцюжковий і паралельний зв'язки компонентів, напр.: *Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочаї, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли взатоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, роз-*

стелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне воронння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насували снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними (М. Коцюбинський). У першій частині надфразної єдності наявний паралельний зв'язок компонентів; кінцівка цього складного синтаксичного цілого репрезентує послідовний семантичний зв'язок його складових одиниць.

Отже, цілісне мовлення досліджує нова галузь мовознавства — лінгвістика тексту. Текст характеризується цілісністю, зв'язністю, структурною організованістю, завершеністю. Одиницею тексту є складне синтаксичне ціле, компоненти якого пов'язані за змістом, а також лексичними, морфологічними і синтаксичними засобами.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає сутність тексту?
2. З'ясуйте погляди учених на текст.
3. У чому виявляється зв'язок тексту з реченням?
4. Як поєднуються речення у складному синтаксичному цілому?
5. Охарактеризуйте засоби зв'язку компонентів у складному синтаксичному цілому.
6. З'ясуйте особливості складних синтаксичних цілих з ланцюжковим (послідовним) і паралельним зв'язком компонентів.

7.

Основи української пунктуації

Пунктуація забезпечує потреби писемного спілкування. Вона становить частину графічної системи мови, використовує для членування писемного мовлення знаки, які допомагають читачеві зрозуміти зміст написаного. Проте сучасна система розумових знаків не може передати на письмі всього багатства інтонаційних відтінків усного мовлення. Вона окреслює лише найзагальніші межі, зумовлені передусім логіко-граматичним членуванням тексту.

Сутність пунктуації. Розвиток української пунктуації

Розділові знаки використовують для такого членування писемного мовлення, яке не може передаватись ні морфологічними засобами, ні порядком розміщення слів.

Пунктуація (лат. pinctuatio, punctum — крапка) — система правил про вживання на письмі розділових знаків; розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків.

Пунктуацією називають також і самі розділові знаки, що є важливим засобом оформлення писемного мовлення.

Українська пунктуація, як і пунктуація інших слов'янських мов, почала формуватися з виникненням

книгодрукування (XVI ст.). Текст у давніх рукописах писали без поділу на слова. Нечисленні ж розділові знаки (крапка, крапки, три крапки, проставлені трикутником; чотири крапки, розміщені ромбиком) були зумовлені переважно суб'єктивними чинниками — необхідністю перепочинку того, хто писав. На початку XV ст. з'явилася кома, а в 1513 р. під впливом граматики венеціанського друкаря Альд Мануція (бл. 1450—1515) — інші розділові знаки, використання яких уже пов'язане з певними нормами.

У різних західноєвропейських граматиках упродовж XVI-го — XVII ст. були спроби врегулювання використання розділових знаків на певній теоретичній базі. Це позначилося, зокрема, на граматиках Лаврентія Зизанія (? — після 1633) та Мелетія Смотрицького (прибл. 1578—1636). Так, рукописи і книжки XVII ст. уже фіксують крапку, двокрапку, кому, крапку з комою, знак питання, знак оклику, дужки, лапки, тире, крапки. Отже, під впливом західноєвропейської пунктуаційної системи український правопис в основному сформувався до XVIII ст. У XIX—XX ст. його було внормовано. Сучасні пунктуаційні норми зафіксовано в четвертому виданні «Українського правопису» (Київ, 1993).

Пунктуацію переважно відносять тільки до правописних норм, залишаючи її вивчення поза граматикою (це стосується української і російської академічних граматик, окремих підручників), хоча багато вчених розглядають пунктуацію в розділі «Синтаксис» (О. Вержбицький, А. Медушевський, В. Бабайцева, Н. Валгіна, А. Загнітко та ін.). Очевидно, має рацію А. Загнітко, який вважає, що розділові знаки як репрезентанти певних типів смислових, структурних і ритміко-мелодійних малюнків слід розглядати у системі граматики.

Принципи української пунктуації

Українська пунктуація, будучи складною і розвинутою системою, ґрунтується на трьох принципах: синтаксичному (структурному), смисловому та інтонаційному.

1. Синтаксичний (структурний) принцип. Згідно з цим принципом розділові знаки ставляться на межі частин складного речення, в реченнях з однорідними членами, відокремленими другорядними членами, вставними і вставленими конструкціями, звертаннями тощо. Вони зумовлені структурою речення і тому є обов'язкови-

ми, напр.: *Життя квітів починається з пролісків. Пролісок — квітка ніжна, але смілива й нетерпляча. Ще не зійде сніг, а вже крізь весняну ніздрювату, сніго-льодову скоринку, прогріваючи собі тісненьку і скромну проталинку, пнеться цупкий паросток, схожий на цибульку. Сьогодні це біло-зеленаво-жовтуватий хвостик, завтра це біло-зелена гострица, післязавтра це вже довгий зелений листок з тоненькою стрілкою всередині. Ще за один день брунька на кінці стрілочки розквітає враз твердою білою пащицею. І квітів визорює так густо, що земля знову стає біла і зимна від рясного холодного цвіту* (Ю. Смолич). У наведеному тексті всі розділові знаки є структурно обов'язковими: коми у складних сполучникових і безсполучникових реченнях, у реченнях з однорідними і відокремленими другорядними членами, тире між підметом і присудком. Ці знаки не можуть бути факультативними, авторськими. Нині «граматичні» знаки достатньо регламентовані. Членування тексту на граматично значущі частини вказує на закінчення викладу однієї думки і початок іншої, на віднесеність одних частин тексту до інших.

Синтаксичне членування мовлення відображає логічне, смислове членування, оскільки граматично значущі частини одночасно є й логічно значущими: призначенням будь-якої граматичної структури є передавання певної думки. Нерідко смислове членування підпорядковує собі структурне. У випадках, коли можливе різне поєднання слів, саме кома є показником їхньої смислової і граматичної залежності. Наприклад, речення *У студії один записує музику* за відсутності розділових знаків означає: у студії перебуває неозначена кількість осіб, з яких лише одна записує музику. Якщо у цьому реченні поставити кому (*У студії один, записує музику*), то зміст речення змінюється: у студії лише одна особа, вона записує музику.

2. Смисловий принцип. На цьому принципі, як і на синтаксичному, ґрунтуються розділові знаки у складному і в простому реченні, ускладненому відокремленими другорядними членами, передусім означеннями і прикладками, які порівняно з невідокремленими мають більше змістове навантаження (другорядну предикацію), напр.: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником дум і сподівань народних* (О. Гончар). Відокремлена прикладка *вірний син трудової поневоленої України* має додаткове обставинне причинове значення. Відсутність коми перетворює цю

прикладку на невідокремлену, і додаткове обставинне значення зникає.

Смислову функцію виконують і крапки, напр.: *Крижевич затовк у попільничці недопалок і підхопився. — Ходім... до одної особи. Вона вміє підібрати ключик до будь-якого чиновника* (Л. Різник); *І ще живий, а вже далекий Ойстрах підняв смичок... і скрипка ожила!* (Л. Костенко).

Особливо важлива роль смислового принципу в складних безсполучникових реченнях, оскільки саме розділові знаки в цих конструкціях передають потрібні значення, напр.: *Вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату* (Леся Українка) — *Вогонь перекидається на хату — солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату.* У першій конструкції наявні темпоральні відношення (послідовність дій). Тире, замість коми, в другому складному безсполучниковому реченні активізує причиново-наслідкові відношення.

3. Інтонаційний принцип. Тісно пов'язаний зі смисловим. Тому розділові знаки можуть бути різними. Порівняймо: *Я бачу, погляд твій палає від погорди* (Леся Українка) — *Я бачу: погляд твій палає від погорди.* Перше речення, вимовлене з інтонацією вставності, є просте, ускладнене вставним реченням *Я бачу*, друге речення — складне безсполучникове. За інтонаційним принципом ставляться розділові знаки в кінці речення (кома, знак питання, знак оклику), а часто і в середині речення, наприклад, звертання можна виділити комою, однак підвищена емоційність, особлива видільна інтонація зумовлюють інший знак, пор.: *Петре, іди сюди — Петре! Іди сюди; Тату, візьми мене з собою — Тату! Візьми мене з собою.*

Інтонаційний принцип реалізується не в чистому вигляді, а у зв'язку зі структурним та смисловим, оскільки інтонація сама є наслідком, передбачуваним граматичним і смисловим членуванням речення. Здебільшого всі три принципи діють одночасно, синхронно: інтонаційний принцип взаємодіє зі смисловим, смисловий — зі структурним тощо. Роль інтонації часто виявляється в конструкціях з авторським тире, напр.: *Їхати — довго не міг; Їхати довго — не міг.*

Поєднання принципів розстановки розділових знаків свідчить про розвиток сучасної української пунктуації, її гнучкість, що дає змогу передавати найтонші відтінки змісту та структурне різноманіття.

Система розділових знаків та їх основні функції

В українській мові розділові знаки становлять усталену систему. У ній розрізняють одиничні (крапка, двокрапка, крапки, кома, крапка з комою, тире, знак питання, знак оклику) і парні розділові знаки (дві коми, два тире, дужки, лапки).

Розділові знаки або відділяють частину тексту одну від одної, або виділяють певні відрізки в середині частини. Залежно від цього розділові знаки поділяють на роздільні і виділні.

Роздільні розділові знаки. Роздільну функцію виконують крапка, знак питання, знак оклику, кома, крапка з комою, тире, двокрапка, крапки (три крапки).

Крапка. Вказує на кінець речення, ділить текст на речення. В усному мовленні їй відповідає поступове зниження голосу до кінця речення і пауза після його закінчення, напр.: *Цього року в Юриному житті відбулися деякі зміни. Тепер Юра зостався вже зовсім один. Правда, з братом вони ніколи дуже не товаришували, але ж гратися в розвідників, в залізницю, бігати наввипередки, битися, дражнитися — все це можна здійснювати принаймні вдвох. Самому цього ніяк не здійснити* (Ю. Смолич).

Знак питання. Означає питальний характер речення; ставиться в кінці речення. Так само, як і крапка, відмежовує одне речення від іншого. В усному мовленні йому відповідає питальна інтонація, напр.: *І хто він — Сувид? Може, бог лісів, що десь пішов у нетрі й буреломи? Він, може, чує луни голосів і хоче теж вгадати собі, хто ми?* (Л. Костенко).

Знак оклику. Вказує на емоційний характер речення і ставиться в кінці, відмежовуючи одне речення від наступного. У таких структурах часто використовуються звертання, вигуки, частки, напр.: *Сила статків та маєтків! Вже Бертольдо граф заможний!* (Леся Українка); — *Що се ви, Мотре, господь із вами!* (М. Коцюбинський); *О, як мені жилось, і як мені страждалось! І як мені навіки взнаки воно далось!* (Л. Костенко).

Крапка з комою. Виконує функцію розмежувального знака, розділяє компоненти складних багатокомпонентних чи простих ускладнених речень, рівноправні щодо своєї будови, напр.: *Серце закалатало Хариті в грудях з переляку; далі наче снилось, і Харитя скаменіла на місці* (М. Коцюбинський); *І крізь мокру сніговицю бачу я вогонь червоний, наче сонце, що конає у молочній білій млі; а*

навколо нього мріють наче тіні чорних птахів (Леся Українка).

Кома. Розділяє однорідні синтаксичні компоненти: однорідні члени речення, частини складносурядних і безсполучникових складних речень, однорідні супідрядні речення. Вона ставиться між частинами складнопідрядного речення. Виділяє відокремлені другорядні члени речення, вставні і вставлені конструкції, звертання тощо, напр.: *У хмарах куряви між тополями здіймається біла церква, на дзвіниці аж захлинаються дзвони, а під хрещатою огорожею на різні голоси іржуть коні* (Петро Панч); *Іноді полум'я цілими клубками пролітало вперед, створюючи все нові й нові вогнища* (О. Гончар); *І ми пройшли, проїхали, промчали, ми пролетіли, власне, пропливли* (Л. Костенко).

Тире. Надзвичайно ємний універсальний знак, що наголошує на динамічності мовлення. Ставиться у простому і складному реченнях:

— між підметом і присудком (за відповідних умов);

— після однорідних членів перед узагальнювальним словом;

— на місці пропущеного члена речення;

— після переліку, якщо перелік іде за узагальнювальним словом і не закінчує речення;

— для виділення прикладки в кінці речення;

— між частинами заперечного порівняння;

— між реченнями, що входять до безсполучникового складного чи складносурядного речення, якщо в другому з них подано висновок або наслідок дії першого;

— між частинами безсполучникового складного речення, в якому перша частина виражає причину або умову, а друга — наслідок;

— між реченнями, зміст яких різко протиставляється;

— між двома або кількома власними іменами, сукупністю яких називається вчення, теорія, науковий закон;

— між двома словами на означення просторових, часових або кількісних меж;

— для виділення вставлених словосполучень чи речень;

— для спеціально підкреслюваної паузи;

— перед початком прямої мови, якщо вона починається з абзацу.

Наприклад: *Пісня — душа людини. Вона — супутниця, порадниця, натхненниця в житті і труді* (І. Вільде); *І зелений гай, і Лаврін, і його очі — все разом щезло* (І. Не-

чуй-Левицький); *Товариші — їх було з двадцятеро — зсовували стільці, зручно вмощувалися, кахикали і готували олівці та зошити* (Петро Панч); *Не русалонька блукає — то дівчина ходить* (Т. Шевченко); *Брязне клинок об залізо кайданів — піде луна по твердинях тиранів* (Леся Українка); *Розбилася, розсипалася грудка — стиглий ґрунт пора орать, сіять* (К. Гордієнко); *Нектар дощу в бетонному флаконі — це гарне місто у цвітінні лип* (Л. Костенко).

Двокрапка. Це знак, який пояснює, розкриває те, про що повідомлялось у попередній частині речення. Ставиться:

— після узагальнювального слова перед однорідними членами в простому реченні;

— між двома реченнями в складній безсполучниковій конструкції, якщо друге речення розкриває зміст першого в цілому або одного з його членів, а також указує на причину того, про що йдеться в першому реченні;

— після слів автора у конструкціях із прямою мовою.

Наприклад: *Тиша була наповнена всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестом стиглого жита* (М. Коцюбинський); *Манекени шанують покору, до безумства вони слухняні: руками тримають вгору руки свої дерев'яні* (Д. Павличко); *Цар побілів: — Я вас в темницю! Я вас у мурах заморю!* (Л. Костенко).

Крапки. Вказують на перерваність, незакінченість речення. Можуть ставитись у середині, в кінці і на початку речення, деколи навіть розриваючи слово, напр.: *Він чув, що його щось пече глибоко... там... під серцем... Семен зупинивсь* (М. Коцюбинський); *Одного літнього гарячого дня, в місяці липні 183... року, з города Тули вийшла купка хлопців, убраних по-дорожньому* (Б. Грінченко); *...Вечоріє. Тільки що сунуться по шляху довгі-довгі тіні, третя, коротка, кульгає далеко позаду* (С. Васильченко); *А ми минаєм... ми минаєм... так-то...* (Л. Костенко); *Що визріли груші — це факт, одначе...* (К. Пісоцький).

Видільні розділові знаки. Видільну функцію виконують парні розділові знаки: два тире, дві коми, дужки, лапки.

Дужки. Це знак виключення елементів речення, які граматично з ним не зв'язані. Ним виділяють вставлені слова, словосполучення і речення, ремарки в драматичних творах та ін., напр.: *І саме з освічених згодом вийшли най-*

зрадливіші (хоч були ж там і такі чесні мужі, як Богун, Бурляй, Вишняк, Межиловський, Пушкар) (П. Загребельний); *На все приміщення жевріє лише одна електрична лампа, робітники друкарні вже подались по домівках (газета сьогодні не виходить)* (О. Гончар); *Чіткого й загальноприйнятного визначення повісті як жанру немає (що, правда, не заважає її продуктивному розвитку в усіх сучасних літературах)* (І. Дзюба); *С и д і р С в и р и д о в и ч (позіхає й хрестить рота). Ой Господи, помилуй мене, грішного раба свого! (Знов позіхає й хрестить рота). Пху, чого це я так позіхаю?* (І. Нечуй-Левицький).

Л а п к и. Вказують на незвичність, чужорідність виділених ними елементів. У лапки беруться цитати, слова, вжиті в незвичному значенні, умовні назви, пряма мова, напр.: *«Одна дівчина, як рожа, друга, як маківка. Гарна маківка, але од рожі кращої квітки нема», — подумав Василь, входячи в хату* (І. Нечуй-Левицький); *Тут немає колись характерної для О. Гончара романтичної піднесеності — є ностальгія, є м'яка іронія і самоіронія, є притаманне йому тепле, зичливе бачення людини і життя, є той світлий, роздумливий спогад, що панував і в «Твоїй зорі». І те, що називаємо «вмінням створити настрій», а що насправді є більшим: здатністю об'єктивувати своє інтимне сприйняття світу...* (І. Дзюба).

Отже, розділові знаки становлять усталену систему і виконують різноманітні функції.

Особливості пунктуації в текстах різного функціонального призначення

Основні правила пунктуації мають нормативний характер і є відносно стійкими в різних типах писемного мовлення. Однак писемна мова (наукова, офіційно-ділова, публіцистична, художня) різнорідна у функціональному аспекті, характеризується специфічними особливостями у синтаксичному плані. Тому закономірно, що пунктуація в різних за характером текстах є відмінною, оскільки фіксує передусім синтаксичне членування мовлення.

Наукова література. Її синтаксис характеризується чіткістю, послідовним зв'язком окремих побудов, їхньою

завершеністю і повнотою. Науковому стилю властиві складні синтаксичні конструкції. Однак це не означає, що у ньому не використовуються простіші синтаксичні конструкції, напр.: *Відповідно до розрізнення трьох ступенів (синтаксичного, морфологічного і семантичного) переходу частин мови та концепції чотирикомпонентної системи частин мови (іменника, дієслова, прикметника і прислівника) розрізняються три види ад'єктивації (переходу в прикметник): відіменникова ад'єктивація, віддієслівна ад'єктивація і відприслівникова ад'єктивація. Характерну рису ад'єктивації становить найбільший її вияв у морфологічному ступені. Найтісніше прикметник пов'язаний з іменником, і тому відіменникова ад'єктивація у всіх її ступенях і різновидах представлена найширше* (І. Вихованець). Наведений текст складається з трьох речень, два з яких прості, а одне — елементарне складносурядне. Особливістю простих речень є їх поширеність, ускладненість однорідними членами і вставленими конструкціями. Наведений текст засвідчує ущільненість, сконденсованість мовних засобів для передавання інформації. Розділові знаки у наведеному тексті, як і в інших наукових текстах, є структурно обов'язковими. Це зумовлюється відсутністю індивідуально-авторської манери викладу, експресивних елементів синтаксису.

Офіційно-ділові тексти. До них належать доповіді, звіти, накази, протоколи, заяви, інструкції тощо. Їх синтаксична структура ще більш стандартизована. В цих текстах відсутні такі конструкції, як пряма мова, порівняльні звороти, емоційно забарвлені синтаксичні побудови, еліптичні речення тощо. Загальноприйняті (а деколи єдино можливі) форми викладу і розміщення матеріалу засвідчують «легкість» використання розділових знаків, їх одноманітність. Проте в пунктуаційному оформленні ділових паперів є й певні труднощі, зумовлені використанням абзаців, тире, нумерації пунктів та ін., напр.:

Акт незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку із державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

Продовжуючи 1000-літню традицію державотворення в Україні,

Виходячи з права нації на самовизначення, передбаченого статутом Об'єднаних Націй та іншими міжнародно-правовими документами,

Здійснюючи декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголошує незалежність України та створення Самостійної Української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і Закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Постановою Верховної Ради УРСР проголосити 24 серпня 1991 року Україну демократичною державою.

З моменту проголошення чинними в Україні є тільки Конституція України і її закони, урядові постанови та інші законодавчі акти Республіки.

Дня 1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акта незалежності.

24 серпня 1991 року *Голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук*

Художня література. У тексті цього жанру пунктуація виконує різноманітні функції. Найчастіше використовуються розділові знаки, за допомогою яких передають емоційно-експресивні особливості та різноманітні змістові відтінки писемного мовлення. У цих текстах розділові знаки теж обов'язкові. Пунктуаційна система в художньому тексті є одним із суттєвих і яскравих засобів передавання логічного та емоційного змісту. Своєрідність пунктуації — це один із елементів стилю автора. Майстри художнього слова використовують пунктуацію з різними стилістичними настановами. Особлива експресивність досягається за допомогою використання тире (передусім авторського), крапок, знака оклику, багаторазового функціонування коми в конструкціях з однорідними членами, в складносурядних відкритих структурах і багатокомпонентних безсполучникових реченнях з однорідними частинами, напр.: *А після нас... хоч потоп!!!* (О. Гончар); *Птах — ріка — зелена вика — ритми соняшника. День біжить, дзвенить — сміється, перегулюється* (П. Тичина); *О, як натхненно вміє він не грати! Як мимоволі творить він красу!* (Л. Костенко).

У художніх творах функціонують так звані індивідуально-авторські знаки, які виражають додаткові змістові відтінки та інтонаційні нюанси, тому звичайно є факультативними. Це розширює і збагачує практику використання розділових знаків.

Отже, розділові знаки єдині в різних літературних жанрах, і саме ця єдність забезпечує необхідну стабільність правилам пунктуації.

Запитання. Завдання

1. Яке значення пунктуації?
2. Як формувалася українська пунктуація?
3. З'ясуйте специфіку синтаксичного (структурного), смислового та інтонаційного принципів.
4. Охарактеризуйте роздільні і виділні розділові знаки.
5. Які основні функції розділових знаків?
6. З'ясуйте особливості пунктуації в текстах різного функціонального призначення.

Література

Адмони В. Г. Грамматика и текст // Вопр. языкознания. — 1985. — № 1.

Адмони В. Г. Типология предложения // Исследования по общей теории грамматики. — М., 1968.

Андерш Й. Ф. До питання про семантичну структуру речення // Мовознавство. — 1984. — № 5.

Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. — К., 1987.

Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. — М., 1974.

Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. — К., 1984.

Арделян М. В. Складнопідрядні просторово-ототожнювальні речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 2002.

Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. — М., 1976.

Арутюнова Н. Д. Семантическое согласование слов и интерпретация предложения // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. — М., 1974.

Бабайцева В. В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация. — М., 1979.

Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык: В 3-х ч. — Синтаксис. Пунктуация. — М., 1987. — Ч. 3.

Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. — К., 1987.

Белехова Л. И. К вопросу о синтаксических процессах, действующих в сложном предложении и в тексте // Лингвистика текста и обучение иностранным языкам: Сб. науч. статей. — К., 1978.

Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. — М., 1967.

Белошапкова В. А., Шмелева Т. В. Деривационная парадигма предложения // Вестник МГУ. — 1981. — № 2.

Блох М. Я. Проблема тождества предложения в свете соотношения понятий синтаксиса и информации // Вопр. языкознания. — 1977. — № 3.

Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. — М.; Л., 1935.

Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х т. — М., 1963. — Т. 1.

Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. — Одеса, 1996.

Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. — Л., 1983.

Будагов Р. А. Категория значения в разных направлениях современного языкознания // Вопр. языкознания. — 1974. — № 4.

Будде Е. Ф. Учебник грамматики русского языка: Синтаксис. — М., 1913.

Будько М. В. Проблема простого ускладненого речення в українському мовознавстві // Мовознавство. — 1991. — № 3.

Булаховський Л. А. Українська мова // Вибрані праці: В 5-ти т. — К., 1977. — Т. 2.

Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. — М., 1959.

Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. — М., 1881.

Бухбиндер В. А. О некоторых теоретических и прикладных аспектах лингвистики текста //Лингвистика текста и обучение иностранным языкам. — К., 1978.

Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. — М., 1973.

Валимова Г. В. Функциональные типы предложений в современном русском языке. — Ростов н/Д, 1967.

Василенко И. А. Сложноподчиненные предложения с неоднородным соподчинением // Рус. язык в школе. — 1953. — № 5.

Василенко И. А. Сложные предложения с однородным соподчинением // Рус. язык в школе. — 1955. — № 1.

Вержбицький О. Є. Складне речення // Курс сучасної української літературної мови: В 2-х т. / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — Т. 2.

Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Вопросы грамматического строя. — М., 1955.

Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М., 1950.

Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). — М.; Л., 1947.

Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. — К., 1993.

Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.

Вихованець І. Р. Семантична структура складного речення // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. — К., 1983.

Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. — К., 1983.

Волкова С. С. О синтаксической сущности понятий «единица текста» и «текстуальная связь» // Структурная и математическая лингвистика. — К., 1980. — Вып. 8.

Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. — К., 1976.

Востоков А. Х. Русская грамматика. — СПб., 1831.

Всеволодова М. В. Уровни организации предложения в рамках функционально-коммуникативной прикладной модели языка // Вестник Моск. ун-та. — 1977. — Сер. 9. — Вып. 1.

Гаврилова Г. Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. — Ростов, 1979.

Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис. — М., 1958. — Ч. 2.

Германович А. И. Междометия русского языка. — К., 1966.

Глушкова Г. М. Структурно-семантичні типи сурядності: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Дніпропетровськ, 1998.

Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. — К., 1991.

Грамматика русского языка: Синтаксис. — М., 1954. — Т. 2.

Грамматика современного русского литературного языка. — М., 1970.

Греч Н. И. Практическая русская грамматика. — СПб., 1834.

Греч Н. И. Чтения о русском языке. — СПб., 1840. — Ч. 2.

Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. — К., 1969.

Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. — Чернівці, 1999.

Давнюк С. В. Складні конструкції з сурядністю і підрядністю в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2001.

Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. — Харків, 1980.

Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. — К., 1973.

Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. — К., 1982.

Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. — Донецьк, 2001.

Загнітко А. П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс. — К., 1996. — Ч. 1.

Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). — К., 1996. — Ч. 2.

Загревський Є. І. Безсполучникові складні речення з пояснювальним компонентом у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 1999.

Заоборна М. С. Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови. — Тернопіль, 2001.

Заоборна М. С. Просте речення. Складні випадки аналізу: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. — Тернопіль, 2002.

Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982.

Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973.

Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. — К., 1986.

Іваницька Н. Л. Синтаксис простого речення. Складні випадки аналізу. — К., 1989.

Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови (формально-граматична структура простого речення; члени речення): Навчальний посібник. — Вінниця, 1999. — Ч. 1.

Історія української мови: Синтаксис. — К., 1983.

Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. — К., 1986.

Кадомцева Л. О. Ускладнення структури простого речення (синтаксис, семантика, функції): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 1992.

Казмин В. В. Сложные предложения с соподчинением в современном русском языке. — Краснодар, 1979.

Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. — Х., 1979.

Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. — К., 1995.

Кващук А. Г. Структурно-семантические типы сложных предложений уступительного соотношения в современном украинском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1959.

Кислиця Д. Граматика української мови.: Синтаксис. — Нью-Йорк, 1990 — Ч. 2.

Клюсов Г. Н. Комплексное подчинение в трехкомпонентном сложном предложении // Рус. язык в школе. — 1975. — № 4.

Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту. — К., 1970.

Кодухов В. И. Сложное предложение как семантическая структура // Переходность в системе сложного предложения современного русского языка: Сб. статей. — Казань, 1982.

Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом // Синтаксис текста. — М., 1979.

Кононенко В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. — К., 1976.

Кононенко В. И., Брицын М. А., Ганич Д. И. Русский язык. — К., 1978.

Кринська Н. В. Семантико-синтаксична категорія наслідку в складному реченні у книжних стилях сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 2001.

Кудрявский Д. Н. Введение в языкознание. — Юрьев, 1913.

Кузьмич О. О. Складні конструкції з послідовною підрядністю у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1995.

Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. — К., 1965. — Ч. 2.

Кульбабська О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 1998.

Курс сучасної української літературної мови: В 2-х т. / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — Т. 2.

Кучеренко І. К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. — Львів, 1963.

Кучеренко І. К. Логіко-синтаксична природа речень з однорідними членами // Мовознавство. — 1976. — № 4.

Кучеренко І. К. Складнопідрядні речення з кількома підрядними // Укр. мова і літ. в школі. — 1973. — № 5.

Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. — М., 1976.

Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. — М., 1979.

Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 1993.

Ломоносов М. В. Российская грамматика // Полн. собр. соч. — М.; Л., 1952. — Т. 7.

Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М., 1970.

Лурия А. Р. Язык и сознание. — М., 1979.

Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст: К типологии внутритекстовых отношений. — М., 1986.

Мараховська В. Г. Типи складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 1998.

Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. — Луцьк, 1998.

Мацюк Г. П. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.). — Львів, 2001.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. — К., 1966.

Меньшиков И. И. Модель предложения и его парадигма. — Днепропетровск, 1979.

Мещанинов И. И. Структура предложения. — М.; Л., 1963.

Мигирин В. Н. Язык как система категорий отображения. — Кишинев, 1973.

Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. — Луцьк, 2001.

Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення). — К., 1997.

Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. — К., 1959.

Москальская О. И. Грамматика текста. — М., 1981.

Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. — Л., 1980.

Мухин А. М. Части речи и синтаксические единицы // Вопросы теории частей речи: На материале яз. различ. типов. — Л., 1968.

Нарушевич-Васильєва О. В. Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2002.

Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация. — М., 1983.

Новичкова Р. М. Про однофразові тексти // Мовознавство. — 1981. — № 3.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка. — М., 1972.

Овсянико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. — СПб., 1912.

Огоновський О. Граматика руского языка для школъ середнихъ. — Львів, 1889.

Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. — К., 1997.

Осадца М. Граматика руського языка. — Львів, 1864.

Пархонюк Л. М. Складне речення в українській мові. — Тернопіль, 1998.

Петерсон М. Н. Очерк синтаксиса русского языка. — М.; Пг., 1923.

Петренко О. Я. Нариси з історії гіпотактичних сполучників в українській мові // Мовознавство. — 1953. — Т. 12.

Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1938.

Підвищений курс української мови / За ред. Л. А. Булаховського. — Х., 1931.

Пітель В. І. Функціонально-семантична структура незакінчених речень у сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2000.

Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К., 1986.

Попов А. С. Обращения-предложения в современном русском языке // Рус. язык в школе. — 1958. — № 5.

Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка: Сб. статей / Под ред. акад. В.В. Виноградова. — М., 1950.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. 1, 2.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1977. — Т. 4.

Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке. — М., 1970.

Романюк Т. М. Парадигматика простого речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Тернопіль, 1999.

Рошко С. М. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Ужгород, 2001.

Руденко Л. М. Обставинна детермінація в структурі тексту. — К., 1996.

Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. — М., 1963.

Русская грамматика: В 2-х т. — М., 1980. — Т. 2.

Симулик М. В. Сложные предложения усложненного типа в современных славянских языках. — Ужгород, 1976.

Синтаксис текста: Сб. статей — М., 1979.

Синявський О. Норми української літературної мови. — Х.; К., 1931.

Сімович В. Граматика української мови. — Вид. 2-ге, доп. — Ляйпціг, 1921.

Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. — Чернівці, 2002.

Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. — К., 1994.

Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. — М., 1989.

Современный русский язык / Под ред. Д. Э. Розенталя. — М., 1976. — Ч. II.

Современный русский язык: В 2-х ч. / Под ред. Е. М. Галкиной-Федорук. — М., 1964. — Ч. 2.

Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). — М., 1973.

Спринчак Я. А. Очерк русского исторического синтаксиса: Сложное предложение. — К., 1964.

Степул О. Л. Безсполучникові складні речення із значенням зіставності і протиставності в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 1992.

Стеценко А. Н. Из истории развития многочленных сложноподчиненных предложений в русском языке (на материале древнерусских и старорусских памятников) // Рус. языкознание. — К., 1981. — № 2.

Структура сложных полипредикативных предложений: Сб. статей. — Калинин, 1980.

Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. — К., 1994.

Сучасна українська літературна мова. — К., 1975.

Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1972.

Сучасна українська літературна мова: Стилістика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1973.

Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М., 1988.

Тележкіна О. О. Безсполучникові складні речення з компонентом обґрунтування: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 2002.

Тимченко Є. К. Українська граматика. — К., 1918.

Ткач О. В. Складнопідрядні речення з корелятами якісно-кількісної семантики в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 2000.

Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Донецьк, 2002.

Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. — К., 1968.

Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.

Український правопис. — К., 1993.

Уханов Г. П. О синтаксическом статусе полипредикативных сложных предложений // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки. — 1984. — № 3.

Уханов Г. П. Сложные полипредикативные (многокомпонентные) предложения. — Калинин, 1981.

Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1981. — Вып. 10.

Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды: В 2-х т. — М., 1956. — Т. 1.

Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка // Избр. труды. — М., 1957. — Т. 1, 2.

Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2001.

Холодов Н. Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке. — Смоленск, 1975. — Ч. 1, 2.

Храпченко М. Б. Текст и его свойства // Вопр. языкознания. — 1985. — № 2.

Цой А. А. Семантическая структура простых нераспространенных двусоставных глагольных предложений в современном русском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Днепропетровск, 1984.

Чейф У. Д. Значение и структура языка. — М., 1975.

Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. — Чернівці, 1959.

Черемисина М. И. Сравнительные конструкции русского языка. — Новосибирск, 1976.

Чесноков П. В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления. — Таганрог, 1992.

Чеснокова Л. Д. Проблема членов предложения в теоретическом и методическом аспектах. — Таганрог, 1996.

Чолкан В. А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2001.

Чорній С. Граматика української мови. — Синтакса. — Нью-Йорк. 1969. — Ч. 2.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — Л., 1925.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — Л., 1941.

Шведова Н. Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис) // Грамматическое описание славянских языков. — М., 1974.

Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. — М., 1986.

Шитов В. А. Сложные предложения с однородным соподчинением четырех придаточных в современном русском языке // Уч. зап. Вологод. пед. ин-та. — 1959. — Т. 12.

Шитов В. А. Сложные предложения с последовательным подчинением // Рус. язык в школе. — 1955. — № 1.

Шитов В. А. Структурные типы сложных предложений с однородным соподчинением пяти придаточных в современном русском литературном языке // Вопр. теории и истории рус. языка. — Вологда, 1967.

Шитов В. А. Структурные типы сложных предложений с однородным соподчинением шести придаточных в современном русском литературном языке // Вопр. совр. рус. языка и методики его преподавания: Уч. зап. Ленингр. пед. ин -та — Вологда, 1968. — Т. 378.

Шкарбан Т. М. Складні конструкції з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1997.

Шульжук К. Ф. Актуальні питання дослідження складного речення // Актуальні проблеми сучасної філології: Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 1999. — Вип. 7.

Шульжук К. Ф. Внутрішня структура і часові параметри предикативних одиниць у складному багатокомпонентному реченні // Мовознавство. — 1989. — № 6.

Шульжук К. Ф. До питання про еквіваленти речення // Актуальні проблеми сучасної філології: Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 2003. — Вип. 11.

Шульжук К. Ф. До питання типології складного речення // Вісник Харківського ун-ту: Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. — Харків, 1999. — № 426.

Шульжук К. Ф. Елементарні і неелементарні синтаксичні конструкції // Актуальні проблеми сучасної філології: Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 2001. — Вип. 9.

Шульжук К. Ф. Мовленнєва реалізація моделей складних багатокомпонентних речень // Мовознавство. — 1991. — № 3.

Шульжук К. Ф. Проблеми дослідження складного речення // Теоретичні проблеми граматики: Тем. зб. наук. праць. — Донецьк, 1995.

Шульжук К. Ф. Проблеми типології складного речення // Актуальні проблеми сучасної філології: Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 1999. — Вип. 7.

Шульжук К. Ф. Рівні класифікації і опису складного речення // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — К.; Кіровоград, 1996. — Вип. 1.

Шульжук К. Ф. Семантико-синтаксична структура складного неелементарного речення // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. — Донецьк, 2001. — Вип. 8.

Шульжук К. Ф. Семантична структура складного багатокомпонентного речення // Мовознавство. — 1987. — № 6.

Шульжук К. Ф. Синтаксис складного речення. — Рівне, 2000.

Шульжук К. Ф. Синтаксичні зв'язки у складному неелементарному реченні // Актуальні проблеми сучасної філології: Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 2000. — Вип. 8.

Шульжук К. Ф. Складне багатокомпонентне речення і текст // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Кіровоград, 1997. — Вип. 2.

Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові. — К., 1989.

Шульжук К. Ф. Складне речення і об'єднання речень // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. — Донецьк, 1997. — Вип. 3.

Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні конструкції в системі речення // Мовознавство. — 1986. — № 6.

Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. — К., 1986.

Шульжук К. Ф. Складні безсполучникові багатокомпонентні конструкції // Семантика і прагматика граматичних структур: Зб. наук. праць. — Донецьк, 1998.

Шульжук К. Ф. Складні елементарні і багатокомпонентні речення // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. — Донецьк, 1996. — Вип. 2.

Шульжук К. Ф. Складні речення з різними видами зв'язку // Укр. мова і літ. в школі. — 1987. — № 7.

Шульжук К. Ф. Складні речення з супідрядністю // Укр. мовознавство. — К., 1985. — Вип. 13.

Шульжук К. Ф. Складні сполучниково-безсполучникові речення // Укр. мова і літ. в школі. — 1979. — № 5.

Шульжук К. Ф. Структурно-семантичні параметри складного речення // Слов'янський вісник: Міжвідомчий наук. зб. — Рівне, 1998. — Вип. 1.

Шульжук К. Ф. Ускладнені складнопідрядні речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в школі. — 1983. — № 9.

Шульжук К. Ф. Ускладнені сполучникові складні речення з різними видами зв'язку // Укр. мовознавство. — К., 1983. — Вип. 11.

Шульжук К. Ф. Формально-грамматическая и семантическая структура сложных многокомпонентных предложений // Рус. языкознание. — 1989. — № 18.

Шульжук К. Ф. Формування ускладненого речення в новій українській літературній мові // Мовознавство. — 1977. — № 4.

Шульжук К. Ф. Функціональна типологія складного речення // Актуальні проблеми сучасної філології. — Рівне, 1995. — Т. 2.

Шульжук К. Ф. Функціональні виміри складного речення // Питання мовознавства: Зб. наук. праць на честь 70-річчя В. О. Горпинича. — Кіровоград, 1997.

Шульжук Н. В. Структура складного речення в діалогічному мовленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1999.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974.

Щеулин В. В. Структура сложного предложения. — Ростов н/Д, 1968.

Юрченко В. С. Космический синтаксис: Бог, Человек, Слово. — Саратов, 1992.

Юрченко В. С. Простое предложение в современном русском языке. — Саратов, 1972.

Якоб Л. Г. Начертание всеобщей грамматики. — СПб., 1812.

Ярцева В. Н. Контрастивная грамматика. — М., 1981.

Bauer J. Složite souvěti a jeho klasifikace // Slovo a Slocesnost. — 4. — XXVII. — 1966.

Bobran M. Skladnia polska i rosyjska zdania podmiotowoorzeczen i owego z orzeczzeniem czasow nikowym. — Rzeszów, 1994.

Daneš Fr. K otázce členu // Ibiol. — 1977. — № 4.

Dvonč L. Niekolko posnámok o zloženom sivetie // Jasykovedné stúdie. — Bratislava, 1959. — IV.

Hrbáček J. O pojeti a klasifikaci t. sv. složiteho souvěti; typy souvětných konstruci // Slovo a slovesnost. — 1. — XXVI. — 1965.

Kočiš F. Ku klasifikácii zlozeného sŭvetia // Slovenska Reč. — 1963. — 3, 28.

Luczków I. Wyrażanie imperatywnośći w jezyku rosyjskim i polskim. — Wroclaw, 1997.

Nagorko A. Zarys gramatyki polskiej. — Warszawa, 1996.

Weisgerber L. Die vier Strofen in der Erforschung der Sprache. — Dusseldorf, 1963.

Короткий термінологічний словник

Абзац (*нім. Absatz — уступ*) — відступ у початковому рядку тексту; новий рядок; відносно закінчена і пов'язана єдністю змісту частина тексту від одного відступу до другого.

Актант (*лат. ago — дію*) — будь-який член речення, який називає особу, предмет чи бере участь у процесі, позначеному дієсловом. У семантичній теорії синтаксису розрізняють семантичні (реальні) А., що відображають елементи ситуації (суб'єкт, об'єкт, адресат та ін.), і синтаксичні А. — члени речення (підмет, додаток та ін.). Актанти, що зумовлюються валентністю предиката, утворюють актантну рамку.

Активні конструкції — речення, в яких підмет виконує семантико-синтаксичну функцію суб'єкта дії, присудок — перехідне дієслово, значення якого реалізується прямим додатком, напр.: *Робітники будують будинок.* А. к. є вихідними компонентами деривацiйної парадигми.

Актуалізація — пристосування потенційних мовних засобів до конкретної мовної ситуації, де реалізується модальність речення, увиразнюється індивідуальне, оказіональне та метафоричне використання мовних одиниць; використання мовних засобів, що сприймається як незвичне, напр. поетична метафора.

Актуальне членування речення — поділ речення на дві частини залежно від комунікативного спрямування та інформативної мети висловлення: тему (дане, основа, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване). Тема — частина речення, що містить відому ін-

формацію, на якій ґрунтується розгортання думки. У ремі зосереджено основний зміст висловлення, його ядро, те нове, що повідомляється у реченні.

Апелятивна (*лат. appellare — називати*) **функція** — функція впливу на адресата. Апелятивні конструкції звичайно складаються з предметної частини (звертання) та дієслівного головного члена (присудка).

Апозитивні (*лат. appositio — прикладка*) **відношення** — відношення між прикладкою і означуваним словом, що виражаються узгодженням у відмінку.

Асиметрія — можливість у функціональному плані виражати в мовленні той самий зміст різними формами чи використовуючи ту саму мовну одиницю для вираження різного змісту.

Бажальне (оптативне) речення — речення, що виражає модальність бажальності.

Валентність (*лат. valentia — сила*) — здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями.

Висловлення — одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається з погляду його комунікативної організації.

Відокремлення — смислове й інтонаційне виділення у реченні непоширеного чи поширеного другорядного члена, який унаслідок цього набуває більшої самостійності.

Внутрішньорядні відношення — відношення, властиві реченням з однорідними членами.

Внутрішньосинтаксичні відношення — відношення між членами простого речення та між предикативними одиницями (їх блоками) у складному реченні.

Вставлені компоненти (слова, словосполучення, речення) — мовні одиниці, що передають додаткові, побіжні повідомлення, перериваючи основне висловлення за допомогою інтонації вставленості.

Вставні компоненти (слова, словосполучення, речення) — мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і виражають різні модальні значення (можливості, сумніву та ін.).

Вторинні предикатні і субстанціальні синтаксеми — синтаксеми, утворені внаслідок об'єднання елементарних простих речень у просте ускладнене речення.

Головні члени речення — повнозначні лексичні компоненти речення (підмет і присудок), що становлять його синтаксичний центр.

Граматична категорія — властиве словам узагальнювальне значення, що відмежоване від конкретних, лексичних значень слів, напр.: граматична категорія роду, граматична категорія від-

мінка, граматична категорія виду тощо. Синтаксичні категорії встановлюються з урахуванням формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного і комунікативного аспектів синтаксису.

Двоскладне речення — речення з двома головними членами (підметом і присудком).

Денотат (*лат. denotatum — позначуване*) — позначуваний предмет (явище). Вживається як синонім до слова «референт», тобто значення відповідного мовного відрізка.

Деривація (*лат. derivatio, від derivo — відводжу, утворюю*) **синтаксична** — процес перетворення синтаксичної функції мовної одиниці (*дерево — дерев'яний, синій — синьо*), а також різних синтаксичних конструкцій трансформацією певної базової основи (*робітники будують будинок — будинок будується робітниками — будівництво будинку робітниками*).

Детермінант (*лат. determinans — той, що визначає*) — автономний семантичний поширювач речення, зумовлений комунікативними потребами висловлення.

Диктум — об'єктивний зміст речення, що найвиразніше виявляється в підрядних частинах складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними. Головна частина таких речень становить модус (відображення позиції суб'єкта щодо об'єктивного змісту), напр.: *Ми вважаємо,* ***що весна настане рано.***

Додаток — другорядний член речення, що позначає предмет, на який спрямовані чи якого стосуються дія, процес, стан, ознака.

Другорядні члени речення — повнозначні лексичні компоненти речення, синтаксично залежні від головних членів речення (підмета і присудка) чи головного члена односкладного речення.

Еквіваленти (*лат. aequivalentis — рівнозначний, рівноцінний*) **речення** — синтаксично неподільні окремі вислови, що виражають почуття, волевиявлення мовця, ствердження, заперечення чи запитання. До Е. р. звичайно відносять нечленовані речення (слова-речення), перервані структури, а також звертання-речення.

Еліптичне (*ст.-грец. ellepsis — нестача, пропуск*) **речення** — структура, в якій неназваний член не встановлюється з контексту та обстановки мовлення, а зумовлюється будовою та семантикою самого речення.

Заперечне речення — речення, в якому заперечується якась ознака чи явище дійсності.

Звертання — інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення.

Звертання-речення (вокативне речення) — *однослівне* (переважно) речення, виражене кличним відмінком іменника, що самостійно передає нерозчленовані думки, почуття, волевиявлення.

Імператив (*лат. imperativus — владний*) — наказовий спосіб дієслова.

Керування — спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово вимагає від залежного певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми.

Координація (*лат. co(n) разом і ordinatio — погодження, узгодження*) — форма предикативного зв'язку, специфіку якого становить взаємозв'язок головних членів речення — підмета і присудка.

Лексичний актуалізатор (конкретизатор) — компонент (прислівник, частка, модальне слово), що безпосередньо вживається після сполучного засобу в другій частині складного речення для відтворення значеннєвих відтінків.

Міжрівневі відношення — дериваційні відношення різнорівневих синтаксичних одиниць — речень, словосполучень, синтаксем, напр.: *Ми збирали льон — збирання льону — льонозбирання.*

Модальність (*середньолат. modalis — модальний, від лат. modus — спосіб, міра*) — семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного. Виділяють об'єктивну М., що властива будь-якому реченню, і суб'єктивну М., яка не є обов'язковим елементом кожного висловлення, а може нашаровуватися на основну модальну кваліфікацію, що звичайно передається способом дієслова.

Модифікація — перетворення вихідного речення шляхом додавання до нього семантичного модифікатора, що звичайно стосується предикатної чи суб'єктної синтаксеми, напр.: *Науковець пише підручник → Науковець має написати підручник.*

Модус — відображення позиції суб'єкта думки щодо об'єктивного змісту. М. найвиразніше виявляється у головній частині складнопідрядних речень з присудками-дієсловами типу *гадати, думати, міркувати*, напр.: *Я думаю, що літо буде теплим.*

Надфразна єдність (складне синтаксичне ціле) — відрізок мовлення, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію, якій властива певна змістова завершеність і структурна єдність, що досягається лексичними, граматичними та інтонаційними засобами.

Напівпредикативність — синтаксична категорія простого ускладненого речення, що вказує на додаткове повідомлення і передається, як правило, дієприслівниковими, дієприкметниковими і прикметниковими зворотами у поєднанні з їх змістовим та інтонаційним вирізненням — відокремленням.

Невласне пряма мова — своєрідне поєднання непрямої мови з елементами прямої, що зберігає лексико-фразеологічні, синтаксичні, емоційно-оцінні особливості мови того, хто говорить;

особливий стилістичний прийом, що дає авторові змогу глибоко розкривати внутрішні почуття героїв.

Незакінчене речення — структура, в якій не виражені ознаки внутрішньої структурної організації і комунікативно-інформативної завершеності.

Неповне речення — речення, в якому одна з ланок його будови не вимовляється, однак фіксується свідомістю.

Непоширене речення — речення, в якому наявні лише головні члени.

Непряма мова — чужа мова, уведена в авторський текст як мова автора.

Нечленоване речення (слово-речення) — структурно нечленована синтаксична одиниця, що виражається частками, модальними словами, вигуками.

Обставина — другорядний член речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку чи вказує на умови, за яких вони відбуваються.

Однорідні члени речення — члени речення, що перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним із членів речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком.

Односкладне безособове речення — речення, головний член якого називає дію чи стан, незалежні від активного діяча.

Односкладне інфінітивне речення — речення, головний член якого виражений синтаксично незалежним інфінітивом.

Односкладне неозначено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або ж формою множини минулого часу і називає дію, здійснювану неозначеними особами.

Односкладне номінативне речення — речення, головний член якого виражений іменником у формі називного відмінка.

Односкладне означено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом дійсного способу першої або другої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу, а також наказового способу і вказує особовим закінченням на означену особу.

Односкладне речення — речення з одним наявним головним членом, що не потребує поповнення другим головним членом.

Односкладне узагальнено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом другої особи теперішнього чи майбутнього часу (рідше — іншими особовими формами) і вказує на узагальнену особу.

Означення — другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і синтаксично залежить від іменника.

Окличне речення — розповідне, питальне, спонукальне або оптативне (бажальне) речення, вимовлене з підсиленою, напруженою інтонацією.

Парадигма (*грец. paradeigma — приклад, зразок*) речення — система форм структурної схеми речення, у якій вихідною формою є ядерне речення, а похідними — його трансформації.

Парцеляція (*франц. parcelle — частинка*) — спосіб мовленнєвого оформлення синтаксичної структури (речення) кількома комунікативними одиницями (фразами).

Пасивні конструкції — речення, в яких суб'єкт дії, виражений формою орудного відмінка, виконує синтаксичну роль додатка, а об'єкт дії, виражений формою називного відмінка, виступає підметом. П. к. є похідними від активних, компонентами деривaційної парадигми, напр.: *Робітники будують будинок → Будинок будується робітниками.*

Період (*грец. periodos — кружний шлях, обертання*) — складне, переважно багатокомпонентне, чи просте ускладнене речення, якому властива цілісність теми, повнота й динамізм змісту і яке характеризується чітким поділом на дві частини, поєднувані відповідним синтаксичним зв'язком.

Питальне речення — речення, що містить запитання, яке вимагає відповіді від співрозмовника.

Підмет (*лат. sybjectum — підкладене*) — головний член двоскладного речення, який, указуючи на носія ознаки, перебуває в предикативному зв'язку з іншим головним членом (присудком).

Підрядний зв'язок — синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від іншого в реченні чи словосполученні.

Підрядність — синтаксичний зв'язок, який вказує на граматичне підпорядкування одного компонента іншому в реченні чи словосполученні.

Підтекст — внутрішній зміст висловлювання, що не виражається словами і передається додатковими, стилістичними значеннями мовних одиниць, їхньою конотацією.

Повне речення — речення, в якому наявні всі необхідні члени речення.

Порядок слів — властиве даній мові розташування слів у реченні, зумовлене змістом і граматичною будовою самого речення.

Поширене речення — речення, в якому, крім головних, наявні другорядні члени.

Предикат — центральна синтаксема у семантично простому елементарному реченні, що формує його семантико-синтаксичну структуру. За семантикою виділяють П. дії, П. процесу, П. стану, П. якості, локативні П., П. кількості.

Предикативний зв'язок — зв'язок між підметом і присудком, що формує структурну основу простого двоскладного речення.

Предикативність — комплексна синтаксична категорія, що виражає співвіднесеність повідомлення з дійсністю і формує речення як комунікативну одиницю.

Предикатна синтаксема — *синтаксема, яка своєю семантико-синтаксичною валентністю зумовлює кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем (що передають значення реальної предметності) і окреслює семантичну структуру простих елементарних речень, в т. ч. і в складі неелементарних конструкцій.*

Приєднувальна конструкція — речення, що становить додаткове повідомлення до опорного речення, виділяючись при цьому в окреме самостійне речення.

Прикладка — означення, виражене іменником, узгоджуваним з опорним словом у відмінку.

Прилягання — спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм.

Присудок — головний член двоскладного речення, який, указуючи на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває в предикативному зв'язку з підметом.

Пропозиція (*лат. propositio — основне положення*) — відображувана в реченні подія, ситуація, об'єктивний зміст речення, семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо).

Просте семантично елементарне (неускладнене) речення — речення, що складається тільки з одного предиката та однієї чи кількох іменникових синтаксем, зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю.

Просте семантично неелементарне (ускладнене) речення — речення, що складається з семантично елементарного простого речення і одного чи кількох вторинних членів речення, утворених з вихідних елементарних простих речень.

Просте формально неускладнене речення — речення з усіма другорядними членами, що не є однорідними або відокремленими.

Просте формально ускладнене речення — речення, у якому наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання.

Пряма мова — дослівно відтворений чужий вислів, у якому збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості.

Пунктуація (*лат. pinctuatio, punctum — крапка*) — система правил про вживання на письмі розділових знаків; розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків.

Речення — мінімальна комунікативна одиниця, яка оформлена за законами певної мови і є відносно завершеною одиницею спілкування і вираження думки.

Розповідне речення — речення, яке містить повідомлення і опис певних явищ і фактів дійсності.

Семантико-синтаксичні відношення — відношення, що відображають стосунки предметів і явищ дійсності, вказують на значеннєві стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць.

Семантична структура речення — мовне значення речення, що створюється взаємодією семантики структурної схеми речення і лексичних значень слів, які її заповнюють.

Синтаксема — мінімальна семантико-синтаксична одиниця, що є компонентом семантичної структури речення.

Синтаксис (*грец. syntaxis — побудова, поєднання, порядок*) — розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.

Синтаксичний зв'язок — формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), виражений відповідними мовними засобами.

Синтаксичні одиниці — одиниці синтаксичного рівня мови, що виділяються на основі синтаксичних зв'язків і синтаксичних відношень. Серед С. о. виділяють мінімальні, що функціонують як компоненти речення (члени речення), і синтаксичні одиниці-конструкції — речення і словосполучення, у межах яких визначаються мінімальні С. о.

Складне багатокомпонентне (неелементарне, ускладнене, поліпредикативне) речення — речення з трьох і більше предикативних одиниць: складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові. Завжди багатокомпонентними є складні речення з різними видами зв'язку — сурядним і підрядним, сполучниковим і безсполучниковим.

Складне безсполучникове речення — речення, частини якого об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без сполучників і сполучних слів. З урахуванням змістових відношень між складовими частинами виділяють речення з однорідними частинами та речення з неоднорідними частинами.

Складне елементарне речення — речення, що складається з двох предикативних одиниць (простих речень).

Складне речення — синтаксична конструкція, що складається з двох і більше предикативних одиниць, пов'язаних відповідним синтаксичним зв'язком, і являє собою семантичну та комунікативну єдність.

Складне синкретичне речення — речення, що поєднує в собі ознаки сурядності і підрядності чи може бути кваліфіковане як конструкція з різними видами підрядності.

Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) — відрізок мовлення з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію.

Складнопідрядне елементарне речення — речення, в якому частини поєднуються підрядним зв'язком і одна частина синтаксично підпорядкована іншій.

Складнопідрядне речення — складне речення, частини якого нерівноправні за змістом та граматично і з'єднані підрядним сполучником чи сполучним словом.

Складнопідрядне речення з неоднорідною супідрядністю — конструкція, у якій підрядні речення різного типу пояснюють один і той самий член або ж усе головне речення чи підрядні речення будь-яких типів пояснюють різні члени головної частини.

Складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю — конструкція, в якій усі підрядні частини однаково пояснюють головну частину в цілому або якийсь один член головної частини.

Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю — конструкція, у якій лише перша підрядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному плані головною частиною, а кожне наступне підрядне синтаксично залежить від попереднього.

Складносурядне речення — речення, частини якого поєднуються сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними.

Слова-речення — структурно нечленовані синтаксичні одиниці, що виражаються частками, модальними словами і вигуками.

Словосполучення — синтаксична конструкція, утворена з двох чи більше повнозначних слів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком.

Спонукальне речення — речення, що виражає волевиявлення: наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання тощо.

Стверджувальне речення — речення, в якому стверджується те, що висловлюється про предмет мовлення (думки).

Структурна схема речення — синтаксичний зразок, що має свою формальну організацію, за якою може бути побудоване речення.

Субстанціальні синтаксеми — синтаксеми семантично простого елементарного речення, що передають значення реальної предметності.

Судження — головна одиниця мислення, що складається із суб'єкта, предиката і зв'язки, виражається реченням і буває стверджувальним або заперечним.

Супідрядність — формально-синтаксичні відношення між двома або кількома другорядними членами речення чи компонентами складного словосполучення, а також між підрядними реченнями в межах складнопідрядного, що підпорядковуються тому самому головному реченню.

Сурядний зв'язок — синтаксичний зв'язок, що поєднує граматично рівноправні компоненти в словосполученні, простому та складному реченні.

Сурядність — синтаксичний зв'язок між граматично рівноправними компонентами — членами простого або частинами складного речення.

Текст (*лат. textum — зв'язок, поєднання, тканина*) — об'єднаний за змістом і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність.

Транспозиція (середньолат. transpositio — перестановка, від лат. transponere — переставляти) — використання однієї мовної форми у функції іншої, напр.: перехід слів з однієї частини мови в іншу (субстантивація, ад'єктивація, вербалізація, адвербіалізація, прономіналізація), функціонування одного часу в значенні іншого, використання розповідних речень у значенні спонукальних тощо.

Узагальнювальне слово — слово, що вживається при однорідних членах речення, виражає загальне значення і є родовим поняттям до них як видових понять.

Узгодження — спосіб підрядного зв'язку, за якого форми залежного компонента зумовлюються граматичними формами головного слова.

Цитата (*лат. citare — приводити, викликати, проголошувати*) — дослівний уривок з якогось твору, що наводиться іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки.

Член речення — мінімальна синтаксична одиниця, що виконує в реченні формально-синтаксичні функції і виражається повнозначними словами або сполуками слів. Виділяють головні (підмет і присудок) і другорядні Ч. р. (додаток, означення, обставина).

Чужа мова — уведена до авторської мови чи тексту мова іншої особи. Вона може мати характер прямої цитації (пряма мова), а також оформлятись як непряма чи невласне-пряма мова.

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

ШУЛЬЖУК Каленик Федорович

Синтаксис української мови

Підручник

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор Г. А. Теремко
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректор М. М. Корнелюк
Комп'ютерна верстка В. П. Богуславця

Підписано до друку
з оригінал-макета 12.05.2004.
Формат 84×108/32.
Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 21,42.
Ум. фарбовідб. 21,48.
Обл.-вид. арк. 24,3. Зам.4-179.

Видавничий центр «Академія»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 213-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com
Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика».
09117, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.

Шульжук К. Ф.

Ш 95 Синтаксис української мови: Підручник. — К.: Видавничий центр «Академія», 2004. — 408 с. (Альма-матер)

ISBN 966-580-173-2

У підручнику розкрито сутність, предмет, категорії українського синтаксису, його зв'язок із морфологією. З урахуванням сучасного стану мовознавчої науки системно проаналізовано словосполучення, члени речення, семантико-синтаксичну структуру простого речення, складне речення, складні форми синтаксичної організації мовлення, основи української пунктуації.

Вміщено запитання і завдання, які сприятимуть осмисленню багатьох аспектів курсу, а також короткий словник лінгвістичних термінів.

Для студентів вищих навчальних закладів, вчителів-філологів.

ББК 81.2-2

Синтаксис української мови

альма-матер

Видавничий центр «Академія»

Серія «Альма-матер» охоплює підручники, посібники з різноманітних дисциплін для студентів вищих навчальних закладів.

Якщо Ви зацікавлені у співпраці з нами як автор, якщо Вам потрібні наші видання — раді будемо співпрацювати з Вами.

Видавничий центр «Академія»
04119, Київ-119, а/с 37
Тел./факси:
редакція
213 1924, 211 0680
відділ збуту
456 8463
E-mail:
academia-pc@svitonline.com